Н. ХОЖАГЕЛДИЕВ

ГҮЛЛЕ ДЕГЕН СҮНБҮЛЛЕР

Н. ХОЖАГЕЛДИЕВ

ГҮЛЛЕ ДЕГЕН СҮНБҮЛЛЕР

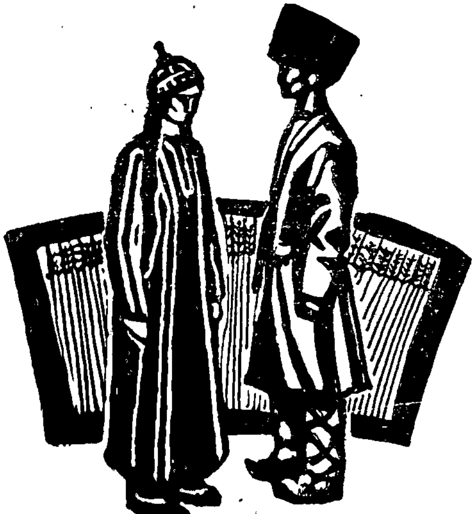

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ, 1974

Түркм2
Х54

Языжы Нартылыч Хожагелдиевиң «Гүлле деген сүнбүллер» романының адында символики маны бар. Романың гахрыманлары Гулгелди, Солтан, Оразтылыч, Гылыч, Сачлы хем бейлекилер колхоз гурлушыгының, Бейик Ватанчылык уршуның агыр кынчылыкларыны өз герденлеринде чекен адамлар, өзлериниң зәхметини, гужур-гайратыны, ширин жаныны хем социализм гурлушыгына, Ватанымызың азатлыгы угрундакы бейик гөреше сарп эден адамлар. Гүлле деген сүнбүллер — бу бизиң шу гүнки багтлы дурмушымыз угрунда жаныны пида эден аталарымыз, агаларымыз, Ватан угрундакы бейик гөрешде гөклүгине орлан совет яшлары. Романда олар барада иңңән тәсирли гүррүң берилйәр, автор гахрыманларының ишини, ой-пикирлерини, умыт-арзувларыны, рухы дүнйәсини инчелик билен суратландырыяр.

Нарклыч Ходжагельдиев

ИЗРАНЕННЫЕ КОЛОСЬЯ

Издательство «Туркменистан»

На туркменском языке

Редактор *Р. Алланазаров*
Суратчы *О. Сарыев*
Сурат редакторы *В. Мойсеенко*
Техник редакторы *О. Хакыева*
Корректор *О. Нураев*

Йыгнамага берилди 19/II-73 й. Чап этмәге ругсат эдилди 22/XI-73 й. Форматы 84×108¹/₃₂. Физ. чап листи 11,5. Чап листи 19,3. Учет-нешир листи 19.88. Тиражы 30 000. ТН № 10916. Заказ № Я-136. Бахасы 1 м. 15 к. И—04036.

«Түркменистан» нешириәты, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а.

ТАССР Министрлер Советиниң Неширят, полиграфия ве китап сөвдасы ишлери барадакы управлениесиниң Камил Якуп адындакы метбугат комбинаты. Казань, Бауман көч., 19.

© «Түркменистан» нешрияты — 1974.

БИРИНҖИ БӨЛҮМ

I.

Тежен аягының илаты ярым чомры, ярым чарва болансоң, бу ерде коллективизация бирнеме ыза чекилипди. Шонуң үчин бу ерде дайханлары колхоза чекмек ишкинҗи гурлан колхозлардакы ялы бейле хупбатлы болманды. Дайхан көпчүлиги колхоз хакда инди аздакәнде хабарлыды. Душман элементлериниң: «Колхозда хемме зат орталык болҗакмыш, аял, оглан-ушага ченли умумы болмалымыш» диен болгусыз гүррүңлери хенизе ченли довам эдип гелйәнем болса, инди оңа баш галдырян, йүреги билен уйян адам азды, себәби инди дайханлар үчин колхоз ховайы бир дүшүнҗе болман, гөзе гөрнүп дуран затды. Оларың колхоз гурлан обалара барып гөрени барды, хәли-шинди диен ялы колхоз гурлан обалардан мыхман гелип дурярды.

Хер хичигем болса, энтеклерем дайханлар өз задыны мейлетинлик билен колхоза гоюп отурыбермеги аңсат гөренокдылар. Колхоза гойлан затларың хич ере гитмейәндигини, дайханларың өзлериниң умумы оды болуп галяндыгыны, диңе шол затлардан көпчүлик болуп пейдаланмалыдыгыны соватсыз, дүшүнҗесиз дайханлара дүшүндирәймек аңсат иш дәлди.

Шонуң үчинем өз доганогланы Гулгелдиниң янына колхоза гирмек хакында гүррүң этмәге барярка, оба шурасының башлыгы Оразгылыч яйданман дуранокды. Биринҗиден-ә, Гулгелди гагалрак адамды. Өмрүни чопанчылык билен гечирен бу адамының гачалагы

ёкды. Гөвнүндәки дилиндеди. Якыным-ядым диймезди, гөвнүне геленини шапладар айдар гойберерди. Онуң адының ызына «дәли» лакамының гошулмагы хем йөне ерден дәлди. Ол гөвнүне жай болмадык, маңзына батмадык сәхел зат үчинем улы түпген турзарды. Шонуң үчинем Оразгылыч: «Ол бирден терсине тутаймабилсейдир» дийип ховатыр эдйәрди. Эгер угрундан гопуп биләйсе, онуң «өл» дийсең, өлжекдигинем билйәрди. Аслыетинде, Оразгылыч Гулгелдиниң гөнүмел хәсиетини говы гөрйәрди. Бүтин обаның Дәли лакамыны гоян адамына онуң еке өзи «Молла» дийип йүзленйәрди. Йөне хәзир велин ол өзүни «молласының» нәхили гаршылажакдыгындан этияч эдйәрди. Икинжиденем, Оразгылыжың Гулгелдә небси агырманам дуранокды. Гулгелди өмүр ат эдинмегиң хөвесиндеди. Ол революциядан соң байларын гойнуна гитмесини гоюп, өз гүзераны билен болупды. Бәшлек-үчлек довар эдинипди. Соң доварларыны дүйә чалышды. Голайда хем ол аялы Солтаның доканжа дүйп халысы билен дүесини берип, бир богазжа байтал эдинипди. Индем Жыгалы бег ялы, гыр байталдан дүнйәни даңжак гыр ат догарына гарашып йөрди. Бар аладасы шол байталыды. Оңа эдил чагаларының бири ялы гараярды.

Колхоз Гулгелдини ялңыз байталынданам, ат эдинмек арзувынданам дындарярды. Ол колхоза гиржек болса, хөкман байталыны орта гоймалыды. Онсоң Гулгелдиниң янында бу барада гүррүң этмек, догруданам, ансат иш дәлди.

Гапының агзына гелен Оразгылыч бирден ичерик гирәймәге яйданжырап, аяк чекенини дуйман галды. Онуң назары ишикдәки агылың ыгында даңылгы дуран гыр байтала дүшди. Онуң йөнекей бир байтал дәлдиги, ол хакда атдан кем алада эдилмейәндиги месе-мәлим гөрнүп дурды. Тохум малдыгы гөзе дүртүлип дуран бу атан-сатан даяв байталың аркасында ичине тәзеже кече сырдалан ала жул барды. Бойны ыхлас билен өрүлен алажа баглы, юмрук ялы готазлыды. Ок урсаң гечмежек сык йылгын агылың дашында хем ики ерде дагы ахыр барды. Оларың бири байталың томусқы ятагы үчин ниетленен ерде, агылдан эсли дашлыкда, ачык мейдандады. Бири хем агылың даш йүзүнде, байталың гышына агылдан дашарда даңылян ериндеди. «Бу байтала дава салсаң, Гулгелди жаныны дава сал-

дыгың хасап этмезми?» дийип, Оразгылыч ичерик гирмэге ййданды. «Муны диңе дэлилигине тутдураныым галар. Иң говусы, гайдыберсем нэдеркэ?» дийип ойланды.

Эмма ыза гайтмагам мүмкин дэлди. Иру-гич бу барада хэкман гүррүң этмелиди. Өзем Гулгелдини ыза гоймак мүмкин дэлди. Ол өз доганогланыды. Хер эдип-хесип эдип, илки билен өз гарындашларыңы колхоза чекмелиди. Иле гөрелде гөркезмелиди. Шейтмесең, өз гарындашларыңы бир гырада гойсаң, онсузам дүшүнжесиз гарамаяк дайханларың гөвнүне гүман гитмеги мүмкинди. Онсоңам Гулгелди ялы бир гепли, тэкмекли адамы колхоза ырдыгың ишиң улусыны битирдигиңди. Ол обаның дайханларыны дэл, хут бейлеки гарындашларыңы ырмак үчинем улы пейдады.

Оразгылыч йүрегине даш баглап, гапыны итди. Салам берип ичерик гирди.

— Эссалавмалейким. Гич ягшы!

— Валейким эссалам. Гелен ягшы! — дийип, ожагың башында чагаларының аякгабыны ямап отуран Гулгелди иш шайларыны йыгнашдырды-да, дүйберэк сүйшүп, мыхмана мүрэхет этди.— Гел, Оразгылыч. Дүшек үстүне гечип отур. Гургунчылыкмыдыр?

Оразгылыч ожагың башына гечип, орнашыклы отурды.

— Шүкүр, өзүңизем гургун отуранмысыңыз? Ери, ормавери-дэ. Молла, түвелеме, сениңем бош отуран вагтыңы гөржек гуманың ёк. Хачан гөрсең, бир зада дүмтүнип отырсың.— Ол гап бөвүрде гара дерини сачып, хамыр югруп отуран Солтана йүзленди.— Гелнежe, чага-чуга гургунчылыкмыдыр? Не бейле гичден соң хамыра япышыпсың? Я ишиң көп болямы? Нэче хайдасаңам, ише гутарма ёкдур. Арасында бир дем-дынч алмарлар.

— Шукур худая, гургунчылыкдыр. Өзүңизиңкилерем гургунчылыкмыдыр? — дийип, Солтан хем Оразгылыч узакдан гелен бир адам ялы, онуң ичери-дашарысына, гоңшы-голамына ченли сорашдырып чыкды.

— Пекгелигине серет ахыры — дийип, Гулгелди аялына игенди.— Хатарың о башындан гелдиң дийлибем, бир гоңшы-голам сораларымы дийсене! Я Оразгылыч олары сенден көп гөрйэндир өйдйэңми?

Солтан бир азажык мүйнүргеди. Эмма ол сыр билдирмеди. Сесини чыкарман, өз иши билен гүмра болды. Хамырының ютрумыны етирдим эденсоң, оны чанакдан чыкарды, кендиригиң үстүнде өймәге башлады. Соң Оразгылыжың иш хакындакы совалына жогап берип, зейренип башлады.

— Шу иш гурсун! Нәче ылгашлаямыкам дийсеңем, етишип билмән гечәййән. Бир гушаклыжак йүп бояйын дийсем, әййәм гүн яшды дуруберди. Хамыр этмәге-де етишмедим. Ере бир петиржик гөмүп оңаймалы бор-да.

Акжа кечеден олдурык кесип отуран Гүлгелди ене кәйинжирәп уграды.

— Хава, шу еңңенем ахыры эли реңкли гидермикән дийййән. Шунуң йүңи, реңки мениң-ә сүңңүми агартды велин, тә өләййәнчә, чагалара-да дерт болармыкән дийййән. Ери, шу гүн бояг этмәнде, сениң гөчүң гечип барярмы дийсене. Ичерде ийлип-ичилйәрми, азарына дәлдир мунуң, дерт-азары ишлейән киши болжакдыр. Хачан гөрсең, етишиксиз гара гүндедир.

— Яъ, Молла, сенем-ә — дийип, онуң гахарының гелип огураныңа гөз етирен Оразгылыч лох-лох гүлен болды.— Биз-ә, гелнежем сени кәйинер ялы эденокмыка дийип йөрдүк велин, сен-ә оңарайдың-ов.

Солтанам адамсындан пес отурмады.

— Бендәниң бар аладасы бокурдагыдыр. Нахар сәхел гижә галса, онсоң ягрыңа дегилйән гөхерт ялы шол лагырдар отурар. Биразажык соңрак ийәенде нәме боля нахары? Гайтыб-а сең гөчүң гечип барян ялы. Хаңы, бейдип лагырдап отурма-да, чөреги гөммәге көмек эт. Мен ясап болдум.

Гүлгелди сесини чыкарман, ожакдакы одуң көзүни, янып дуран кесиндилери ишиге тарап сүйшүрди. Элиндәки кесеви билен одуң астындакы хүйт гара болуп гиден гызгын чәгәниң гарныны ярды. Чөрегиң ятжак ерини кемсиз текизледи. Солтан гапагың үстүндәки чөреги эмай билен чайкап, ожага атды. Чөрек бир гырарага дүшди. Онуң бир эрңеги райышлап дуран горуң үстүне япланды. Үстүне чиг хамыр дүшенде, онуң төверегиндәки гор гойы ярма ялы ласырдап гайнады. Элине гызгың ховур уран Солтан гапагы чаласынлык билен ызына чекип алды-да, ахмырлы сесленди.

— Хәъ, гурбаны гитдигим, бир гыра дүшди-ов.

— Дүшүберсин — дийип, Гүлгелди кесевисини эмай

билен чөрегиң галлагып дуран эрңегиниң ашагына сокды-да, онуң хемме ерини текиз ятар ялы эдип, депе болуп дуран горы чөрегиң үстүне сүрди. Чайканып ятан гызгын гор эргин гуршун ялы толкун атып гитди. Чөрегиң үсти чагбаның астындакы сувуң йүзүнде бөкжеклешйән дамҗалар ялы, гайнап дуран дүвмелерден долды. Хамыр гызгын ховра чыдаман, дүртгүҗиң ясан ызларындан җан ховлуна улудан бир дем алды-да, бирденем көшешди. Гулгелди чөрегиң хемме ерини чэге гор билен эндиган япансоң, онуң үстүнден көз гатышыклы гор язды. Ин үстүнден болса янып дуран одуң астындакы ловурдашып дуран көзлери сүрди, екескеден диен ялы сүйшүришдирип, олары чөрегиң үстүне режелэп язып чыкды.

Зол гэрҗалып дурлансоң, ожакдакы от өчди. Чөрегиң үстүндэки чалаҗа көрейэн көзлер сансыз йылдызлы асмана чалым этди. Бу затлары сынлап отуран Оразгылыч Гулгелдэ йүзленди.

— Молла, чопанчылыгы ятдан чыкармансың-ов.

Оҗакдакы оды туташдырмак билен гарабашагай Гулгелди оңа җогап бермеди. Оразгылыҗың отурышыны аркайын гөренсоң, ол онун билен гүрлешмэге гыссананокды. Ол оды мазалы туташдырып болды-да, аялына йүзленди.

— Ханы, хелей, газаныңы атар-да, чөрек бишйэнчэ, говурдак чорбасынам тайяр эт.

Солтан кендиригини дүйрлэп, дулда гойды. Ериндеи туруп, ич ишикде дуран газаны үч аяк пессеҗик тагана атарды. Онуң ичине сув чалды. Онсоң уллакан агач чемче билен дулдакы гөк сырчалы күйзеден бирки чемче говурма алып, гызып дуран газаның ичине оклады. Говурдак гызгын газана деГенден тайып гитди, эрэп көпүрҗиклэп башлады. Солтан дулдакы бедрэни алып, газаның гап билинден эдип сув гуйды. Арадан сэхел салым гечмэнкэ, чорба хем ласырдап гайнап башлады. Бу эййэм чорбаның тайяр болдугыды. Гүйзүне, гышың башларына говурдак чорбасына кэди доградарды. Эмма бахарда кэди хем ёкды. Нахар диңе говурдаклы гайнаг сувдан ыбаратды. Эмма хич ким ол нахарда кем бардыр өйтмезди. Шейле говурдак чорбасыны тапан адам өз гүнүни хан-бегиң гүнүнден кем саймазды.

Нахар атарылмагына өзүм себэп боландырын хасап

эден Оразгылыч: «Бу гөргүлилер шейле ыхлас эдйәрлер. Мен буларын бужагаз нахарына авы гатаймайын» дийип ховатырланды. Колхозлы гүррүңи нахардан соңа гоймагы йүрегине дүвди. Хамана, хич бир максатсыз, йөне гүмүр-ямыр этмек үчин гелен киши болуп, ондан-мундан месайы гүррүң этди.

Чөрек бишди, догралды. Оразгылыч, Гулгелди, онуң огуллары Аннам, Гылыч, Нурум бир чанак чорбаның, Солтан хем үч гызы билен бир чанак чорбаның дашына эгрилдилер.

Нахардан соң Гулгелди:

— Ыляс мурт гөрүнйәди велин, ол нәме иш билен гелдикә? — дийип, Оразгылычдан сорады.

Бу сораг гүррүңе нәхили башлажагыны билмән, яйданжырап отуран Оразгылыч үчин бөведи ачып гойберди.

— Ай, шу колхозлы меселе билен гелипдир.

— Ахыры чынгартман гойжак дәл-ов сиз шу гүррүңи?

— Хава, эртир йыгнак гечирмекчи.

Гүррүңиң нирә агып башлаңыны эййәм аңан Гулгелди:

— Шейле дийсене — дийип, нәмедир бир кын совала жогап гөзлейән ялы пикире чүмди. Ара эсли салым үмсүмлик дүшди. Үмсүмлиги Оразгылыч бозды.

— Хава, Молла, сениң яныңа-да шол иш барада гүрлешмәге гелдим.

Гулгелди бир отурышыны үйтгетмән жогап берди.

— Гелен болсаң, говы эдипсиң, иним. Бир ишлиже гелениңи гирен бадыңа-да аңдым. Айдып отур, нәме гүррүңиң болса.

Гулгелдиниң дили бу сөзлери айтса-да, онуң келлеси башга пикир билен гүмрады. Йөне, нәме-де болса, онуң айгытлы пикире гелендиги гөрнүп дурды. Онуң йүзүнде икиржиңленмек аламаты дәл-де, көп вагт бәри бир зада гарашып эжир чекен, индем «Оваррам, хемме зат бир ян йүзли-хә болды-да» дийип, тамасы чыкмаса-да, аладасыны арка атан адамың кешби барды. Гулгелдинин бирден надаралыга тутубермән, өзүни сус алып баршындан режәнин онунадыгына гөз етирен Оразгылыч бирнеме догумланды.

— Айтсам, Молла, мен-ә саңа-да колхоза гир диймәге гелдим.

Гулгелди аз салым бөврүни диңләп отурансоң, кесгин җогап берди.

— Гир дийсең, гирәймели бор, иним. Бу затлары сиз гоны билйәнсиңиз. Нәме дийсеңиз, шоны эдиберерис.

Гулгелдиден бейле зада гарашмадык Оразгылыч өз гулакларына ынанмады.

— Онда сен колхоза гирмәге разы-да? — дийип, Гулгелдиниң йүзүне чиңерилди.

— Нәме разы болман? Илиң йүзи ханҗак болса, бизем шол угра йөрәберерис, иним.

— Оңатҗа пикирленип айдяңмы шу затлары? Соң йөне немедип дурма.

— Пикирленен ялы-да. Мен нәме шейле болҗагыны шу гүн билмелими?

— Колхоза гирсең, нәме болҗагыны билйәрмиң?

— Мен билмесем, сен билйәнсиң. Сениң маңа яманлык этмеҗегиңи-хә билйән-дә.

Бу җогабы-да аз гөрен Оразгылыч хасам такыкламак үчин иң соңкы совалы орта атды.

— Ишигиңдәки үч-дөрт саны доварыңа-ха дегмерис велин, байталыңы колхоза бермели боларсың. Шонам билйәңми?

— Хай, иним, «Ил оңласа, атыңы сой» дийиндирлер. Сен бир байталың гүррүңини эдйәрсиң.

Ол бу сөзлери нәче аркайынлыга салып айтса-да, хөвсала билен мөлтерилишип середишйән чагаларының йүзүне догры бакып билмән, йүзүни ашак салды. Оң үч-өң дөрт яшан, инди агы-гараны сайгарып угран Аннам гечини чыкармады. Эмма ондан кичилери Гылыч билен Нурумың икиси ики ерден өзеленди.

Ябымызы бермәли, кака!

Чагаҗыкларына җогап бермегиң дерегине Гулгелди оларың келлесини мәхир билен сыпап оңды. Шол сыныйындан үйтгешик бир маны аңан чагаҗыклар өз хайышларының пейдасыздыгына, бу ерде үйтгешик бир задың бардыгына гөз етирдилер. Найынҗар гөрнүшде бозонларыны буруп, Гулгелдиниң гуҗагына гысмылҗырадылар.

— Саңа нәхак ере дәли диййәрлер, сен түйс дана адам, Молла! — дийип, Оразгылыч бегенҗинден яңа ики болуп билмеди.— Догрусыны айтсам, мен сени бейле аңсат разы эдерин өйтмәндим. «Нәдип шуңа гепими дүшүндирип билеркәм» дийип, гара җаным галмады.

Колхоза гирмәге икиржиңленип дурмажагыны билибем дурун велин, шу байталлы меселеде аркан гайшар дурармыкаң дийип горкдум.

Гулгелди улудан демини алды-да, парахат гүрледи.

— Ай, иним, мен бу затлара дүшүнжек болуп, азара галыбам йөремок. Мен ахыры бир зады, балшебигиң маңа яманлык этмежегини билйән. Еди яшымдан бейләк кесекиниң хызматыны этдим. Ол әжирден балшебик дындарды. Балшебик геленден соң, өз чөрегими ийдим. Галтаманлар от горсанда, дашымы балшебик горады. Ёгса, бу галтаманларың этмежек зады бармы? Сен бир байталың гүррүнини эдйәрсиң. Аслында, ол байталы маңа берен ким? Балшебик дәлми? Балшебик болмаса, ол байтал мениң гапымда екеже гүн бери дурармыды?! Галтаманлар бир вагт алып гидердилер. Олар илиң гелин-гызларыны аяп гойярлармы нәме? Колхозда болса, «колхоза гоян задың орталык болмалы, көплүгиңки болмалы» диййәрсиңиз. Юрт парахатчылыгы болса боля. Көплүк билен еке малымы дәл, сачагымдакы чөрегиме ченли пайлашарын, иним. «Илим-гүнүм болмаса, айым-гүнүм догмасын» дийипдирлер. Илиң оңан еринде бизем оңарыс. Илиң оңмадык еринде, бизиңем тохумлык галмак аладамыз ёк. Герегиң бир байтал болса, хана, хәзир ал-да гидибер, иним.

— Ёк, Молла, эртир йыгнага баранда, өзүң элтсеңем болар.— Ол сөзүне бираз дынгы берип, икинжи хайышыны хем айтды.— Молла, аз-овлак тохумлык дәне көмегинем бермесең-ә болмаз.

— Барындан дәне-де берәерис.

— Нәчерәк берип билерсиң?

— Чагалара орак дүшйәнчә мыдар эдерлик галса боля. Нәче артып-сүйшсе берәерис.

Ол шейле дийди-де, «Нәчерәк берип билерис?» диен маныда аялына серетди. Бу сорага дүшүнен Солтан сәхел салымда өз яныидан хасап өврди. Онсоң:

— Үч батман берәйсең бор-ла. Галаны биленем бир мыдар эдерис-ле — дийди.

— Үч батман болармы онда? — дийип, Гулгелди Оразгылычдан сорады.

— Бирнеме азрак болса-да, ики батман болса-да бор — дийип, ишини кемсиз битирен Оразгылыч хошлашып чыкып гитди.

Бахарың өркүжи болса-да, бу гүн гышың бир гүни ялңышып галан ялыды. Гүн жызырдап дурса-да, гүнбатардан өвүсйән чапгын шемал йүзүңи пәки дек гырйып гелйәрди. Агылларың, одун сажынларының гүнеши, ыкышагы бир дүнйәди, елеси хем бир дүнйәди.

Гүп гушлук галыберенде, ак чәгәниң бир бурнундакы еке өйден столдур стул чыкардылар-да, өйүң ишигиндәки йылгын агылың гүнешинде гойдулар. Столуң үсти гызыл мата билен өртүленсоң, районда гелен векил онуң башына гечип отурды. Эгнинден асан сумкасындан кагыздыр галам чыкарып, гапдалында, столуң үстүне эгилип дуран яш йигиде чалажа пышырдап, бир затлары дүшүндирмәге башлады.

Өйден ене бәш-алты адам чыкды. Олар хем агылың ыкышагына гечдилер-де, аркаларыны агыла яплап, ынжалыклы орнашдылар. Шундан соң оба сигнал берлен ялы болды. Эдил столуң дашары чыкарыларына гарашып отуран дек, илки голай-голтумдакы өйлерден, сәхел соңрак болса обаның гырак-бужагындакы өйлерден адамлар чыкышып, шу ере тарап уградылар. Оларың кәбири арзылы ере мыхманчылыга барян ялы, ёла сыгман, гүберилип барярды. Кәбирлери болса мүйнли бир иш эден ялы я-да огурлык эдип, дуйлаймагындан этияч эдйән ялы, төверегине ялт-юлт эдип, егдекләп барярды. Йүзүни ашак салып, аягы эдилмейән ялы, яйданжырап барянларам барды.

Гүррүңчилиге-де гошулман, ыгым-сагым болуп гелйән адамлары сынлап отуран Шагелди гирди оларың хайсым уршундан йүреклериндәки ой-пикирлерини окап отырды. Якасына, этегине гызыл паравуз айланан багана поссуныны ясгынжак алып, гүберилип гелйән Баймырат сердара гөзи дүшен Шагелди гирдиниң гөврүми гилән ялы болды. Шол бир вагтың өзүнде-де онуң Баймырат сердара небси агырды. Баймырат сердарың кейпихон колхоза гирмәге гелмейәнини, гирмек исләенде хем, оны колхоза кабул этмежекдиклерини Шагелди гирди билипжик дурды. Баймырат сердарың йыгнага йөнекей бир томашагәр болуп гелмейәндигем оңа мәлимди. Баймырат сердар бу йыгнага гатнашман; өйүнде аркайын отурып билжек дәлди. Йөне онуң йыгнакда гөрүнмеги хем, Шагелди гирдиниң пикириче, бирентек адамың хо-

вуны басмалыды. Ол бирки агыз сөзләйсе дагы, колхоза гирмәге икигөвүнлилериң энчемесиниң дәнмегине гүррүңсиз себәп болмалыды.

Шагелди гирди Баймырат сердардан йүзүни сованда, аңырдан гелшине бир четде чөкен Мәммет батрага гөзи дүшди. «Гөрйәрмиң, гулуң ишигинден мәледип гоюн сүрүп гайтҗак гүманы ёк-да. Кейпиниң топугындан акып дуршуна серет. Оңа колхоз боланда нәме, ене бир зат боланда нәме. Йитирйән заты ёк, гайта, дөвран шу ениёлуклара дөнҗек. Гөрйәңми, бегенҗинден яңа нәдерини биленок» дийип, ичини геплетди. Мәммет батрагың район векили билен гүррүңдеш болуп дуран оглуна гөзи дүшенде болса, Шагелди гирдиниң калбында дөрән гөриплик учгуны бирден ловлап гитди. «Хава, инди дөвран гуллара дөнди — дийип, ене ичини гепледип башлады.— Оразгылыч оба шурасының башлыгы. Мәммет батрагың оглы Нуры тутуш Гатакар угруның обаларының партия ячейкасының секретары. Ынха, инди колхоз гурсалар, онуң башлыгам ене шу ениёлуклардан болар. Ба-ай, балшебигиң улуларам акылл-ов. Билйә-дә киме ынанмалыдыгыны. Буларың нәме балшебиге хыянат этҗек гуманы бармы? Буларың агзыны аша етирен балшебигин өзи, онсоң олар балшебик өл дийсе-де өлер. Булар шейлекә, балшебигем Өвез бай ялы, Баймырат сердар ялы акыллы-башлы адамлара бил багланындан гарып-гасарың самсыгына бил багланыны говы гөрйәр». Шол вагт хем онуң район ишгәрлериниң бири билен шу меселе барада эден гүррүңи ядына дүшди. Ол район ишгәринден:

— Нәме үчин балшебик эхли везипәни пилиң гулагына депмекден, эгри таяк гөтермекден башга зат гөрмедик, элипден шерменде гарып-гасарлара ынаняр? — дийип сорапды.— Оларың элинден гелйән задам-а ёк. Илем олардан этияч эденок. Ондан абрайлырак бая эмел ынананың говы ахыры. Өңе дүшмеги, или агзына бакдырмагы шолар говы оңарҗак ахыры.

Район ишгәри мунуң себәбини Шагелди гирдә шейле дүшүндирипди.

— Диңе балшебик дәл, байларам эхли заты гарыплара ынанярды. Экин экйәнем, мал бакянам гарыплардыр. Бу затлары башаран адам өз өндүрен задыны ииммеги хем, дөвлети эдара этмеги хем башарар. Диңе олара дүшүндирмек, окатмак, көмек этмек герек. Ине, олар

ымым хатлы-соватлам боларлар, или агзына бакдырмагым өвренерлер.

Жогап гысгады, эмма Шагелди гирди үчин шол жогабам етерликди. Ол эшиден гүррүңине дүшүнмеги, ондан маны чыкармагы башарян адамды.

Өз пикири билен гүмра болуп отуран Шагелди гирдиниң назары хол аңырдан дәхедем-дессемләп гелйән Ашыр келтеде сакланды. Ашыр келте орта дайхан дийилйәнлерденди. Онуң калбындакы алдым-бердимли харасат Шагелди гирдә хас-да дүшнүкли ялыды, чүнки онуң өзи хем орта дайханды. Орта дайхан үчин колхоза гирмегиң Мәммет батрак ялы еңиёлукларыңкы дек аңсат дәлдигини ол хич кимден сорамалы дәлди. Бир гош ябыдан, гоша-гоша эркекден, йигрими-отуз довардан дыныпотурыбермек аңсат дәлди. Шагелди гирди ол затлары Өвез бай ялы, Баймырат сердар ялы ишигинде телим талабан саклап көпелтмәнди. Индем ол затлары орта гоюп отурыбермек, колхоза екеже товук гошмагада гурбы чатмажак гарып-гасарлар билен дең шәрик болуп отурыбермек нәхили агырды. Өз ислегине ким бейле иш эдер? Бу түйс сүтем ахыры. Кишиниң элиндәки задыны хут зор билен алмак ахыры. Я-ха әхли задындан эл юваймалы, я-да сени колхоза салжак гүманлары ёк.

Колхоза гирмән отурыбермегиңем оңлулыгың үстүнден элтмежегини Шагелди гирди хер кимче билйәрди. Биринжиден-ә, колхоза гирмән отурыберсең, бирден бай дийип, душман элемент дийип янабермеклери мүмкинди. Онсоңам, өңде-соңда колхоза гирмели болжакдыгына, башга гидере угур ёкдугына Шагелди гирдиниң гөзи етикди. Совет хәкимиетиниң гүйжүне, большевиклериң гүйжүне Шагелди гирди кемсиз гөз етирипди. «Колхоз дийилйән зат баша бармаз, колхоз гурулса-да, басым дагар» дийип, аркайын янрап йөрен адамларың хилинден дәлди. Ол мазалы ойланмагы, өлчерип-дөкмеги, ишиң дүйбүне гөз етирмәге жан этмеги халаян адамды. Ол иң чылшырымлы меселелерденем догры баш чыкармагы башарян адамды. Ол колхоз гурлушыгының хөкман еңжекдигинем билйәрди, колхозың артыкмач ерлерине-де дүшүнйәрди. Ниредедир калбының бир еринде колхоза болан ынамың, хатда сөйгә меңзеш бир дуйгының гизленип ятандыгынам ол дуйярды. Эгер пәк йүрекден хызмат этсе, ол колхозың әхмиетини райондан

иберилйән үндевчилериң хер бириңден хас говы душүндирип билжекди.

Ол колхоза гирмек хакда көп пикир эдипди. Эмма нәмедир бир зат оны айгытлы нетиҗә гелип отурыбермекден саклаярды. Нәмедир бир зат оны колхоздан дашлашдырярды. Ол ики одуң арасындады. Нәхилидир бир гүйч оны колхоза итеклейәрди. Нәхилидир башга бир гүйч болса онуң өңүне кесердип бөвет басярды. Оны колхоза итерйән гүйч айдың пайхасды, онуң колхоздан үзңе яшап билмеҗекдигине гөз етирйәнлигиди. Дөвлет хер бир бабатдан колхоза көмек берйәрди, тохум берйәрди, трактор, плуг берйәрди. Онсоң коллектив хожалыгың янында, орта дайхан болаянда-да, екебара хожалыгың алан галасы болҗак дәлди. Бир гош ябың, күндән боланы биленем, олардан пейдаланмак герекди. Еке өзүң яп чекҗекми, ер сүрҗекми я-да сув тутҗакмы? Әхли гарып-гасарлар колхоза бирлешенсоң, ериңи-сувуңы ярпа кәрендесине берерин диен таманам ёкды.

Оны колхоздан дашлашдырян гүйҗем терезиниң бир тарапына аз аграм саланокды. Шахсы эечилиге, байлыга ымтылыш догабитди онуң ганына гуйлупды, ол доғалы бәри, байлыгың хөвесиндеди, мал йыгнаҗакды, түчҗар бай болҗакды. Или агзына серетдирҗекди. Онда илден артыграк болсам диен бир матлап барды. Ол бай болян, туф дийсе түйкүлиги ере гачман йөрен адамларыңам акыл-пайхасының өзүниңкиден артык дәлдигини билйәрди.

Онуң иши ровачланыбам уграпды. Бирденем онуң байлык хакдакы арзувындан бүтинлей эл чекип отурыбермели боландыгы оңа элиндәки малындан дынмалы боланлыгынданам агыр дегйәрди. Дурмуш, байлыга ымтылыш Шагелди гирдиниң сүңңүни герңлиге эйләпди. Онсоң оны колхоздан дашлашдырян икинҗи бир зат колхозда әхли везипәниң еңиёлук гарып-гасарлара гечйәнлигиди. Ол өң Өвез байың, Баймырат сердарың өңүнде яяплап гезипди. Гөзүни ачып гөрени шол болансоң, бу оңа тебигы бир зат ялыды. Инди болса ол Оразгылыч, Нуры ялы еңиёлукларың өңүнде яяплап гезмели боларын өйдйәрди. Бу болса Шагелди гирдә гаты агыр дегйәрди. Онуң калбында туташан гөриплик оды онда колхоза аласармык душманчылыклы дуйгыны дөредйәрди. Колхоз дийленде, онуң гөзүниң өңүне өңи билен

ибаның еңиёлук гарыплары гелйәрди. Агы-тараны ғайгармаян, бир бисоват гарыба уллакан везипәниң ынаныльп отурыберилмеги онда бирхили нәгилелик дөредйәрди. Ол байларың акыл-пайхасына хормат гоюп дурмаса-да, оларың гүйжүнден эйменйәрди, ғүйчлиниң өңүнде яяпламак онуң ганына сиңен затды. Гарып-гасарлары болса ол адам хатарында-да гөрмезди, гезип йөрен махлук хасап эдйәрди. Оларда хедер эдер ялы гүйжем ёкды. Эмма бирден хеммеси Шагелди гирдиниң гөрүп-эшиден, верзиш болан затларының бүтинлей терсине болды дуруберди. Гүйчлүлер гүйчсүз болды, гүйчсүзлерем ғүйчленди дуруберди. Хемме зат Шагелди гирдә чөвре ялы болуп дурды.

Гараз, эхли пэхим-пайхасың гаршысына харсыдүнйәлигиң, гөриплигиң көре-көр гүйжи бөвет болуп галярды. Шол гүйч хем онда колхоза душманчылык дөредйәрди. Ол колхоза көмек беренден оңа нәхилидир бир зыян эденини кем гөренокды.

Онуң өзи эййәм колхоза гирмәге арза берипди. Эмма хәзирем онуң калбында колхозың бирден ровачланыбермежекдигине ынамың ужыпсызжа учгуны чалажа көрейәрди. Жуда болманда, кәбир адамлары икиржиңлендирип болса-да, ол монча болжакды. Онуң өзи арзасыны аңсатлар ызына гайтарып алмажак болса-да, ол, гараз, бириниң шейтмегини ислейәрди. Онуң Баймырат сердара гөзи дүшенде, гөврүми гиңән ялы болмагы хем шунуң үчинди. Ашыр келтәниң ызындан аслышылян ялы, яйданжырап гелмеги хем онда бирхили аласармык умыт дөретди. Шагелди гирди энтек онуң колхоза гирмәге арза бермәндигини билйәрди. Онуң хәзир хем икиржиңленйәндигине гөзи етен Шагелди гирди өз янындан хезил этди. Гараз, бири себәп болуп, булагайлык дөрәйсе, хамана дүшүнмейән киши болуп, өзи хем арзасыны ызына алмагы йүрегине дүвди. Шейтмек билен ол колхозың ишине зыян этмекденем бетер колхоза ёлбашчылык этжек еңиёлуклары абрайдан дүшүрмеклиги ниет эдинйәрди. «Түйс вагтында арзамы ызына алан киши болсам-а, ерине дүшәйсе герек. Арзасыны ызына алан көпелэйсе герек» дийип, ол өз янындан пикир өвүрйәрди.

Сәхел вагтдан агылың гүнешине эсли адам йыгнанды. Райондан гелен векил Ыляс мурт ячейка секретарына совал берди.

— Гелҗеклер гелен болса, башлаберсек нәдйә, Нуры? — Бирденем ол төверегине гаранҗаклады-да, өз--өзүне җогап берди.— Ёк, ёк, болмаз! Йыгнага бир аялам гелмәндир-ә! Колхозы нәме диңе эркек адамлар болуп гурҗакмы? Болмаз! Аяллары гатнашдырман, йыгнак гечирип болмаз. Аяллары хөкман чагырмак герек.

Бир четде отуран яшулы чекинҗеңлик билен көпманылы совал берди.

— Ханы, колхозың аял-оглан-ушак билен иши болҗак дәл диййәдилер-ле?!.

Бир дили еңил йигит Ыляс мурта геплемәге май бермән, ёкнасызыны айтды.

— Колхоз болаңсоң, аял-оглан-ушагың галмаз, Чары ага. Хемме зат орталык болмалы диййлип айдылмаярмы нәме. Бу гүн йыгнага чагыран боларлар, эртирем хеммесини бир җая йыгнарлар. Хөкүмет товшаны араба билен тутар.

Ол йигидиң бу сөзлери дегшен киши болуп айтдыгыды. Эмма Ыляс мурт бу сөзлери гаты можук сөзлер диййип дүшүнди. Агзындан нәме чыкяныны билмейән бу келпең йигидиң мазалы сувуна дегмеги йүрегине дүвүп, тарса еринден турды. Ярыдан дешилен ялы кичиҗик шуллуҗа гөзлерини ол йигиде газап билен гезеди.

— Агзыңдан нәме чыкяныны билип геплегин, хан огул! — диййип, ол аларладып уградды.— Сен нәме бу ерде терс агитация йөредйәң? Ким саңа айтды аял орталык болҗак диййип? Колхоз сениң үчин оюнҗак дәлдир. Билгин шоны! Балшебигем саңа оюнҗак дәлдир. Агзыңы ондак-мундак уруп, көпчүлиги колхоздан дашлашдырҗак болмагын. Мен сең ялы товшан үчин араба хеләк этмен. Агзыңдан кулагың ысы аңкап дур. Эдил хәзириң өзүнде гөзүңи Сибирде ачдырын!

— Гулак болуб-а, ишигиңде товар овлагам ёкдур-ла велин, келле гөчгүнлирәк-дә. Яш оглан отурар-ла диңләр-де — диййип, гапдалдан бири хем игенчли, хем гынанчлы гүрледи.

— Гарыбың гарыбы болса-да, биз бейле терсчиллере ёл берип билмерис — диййип, векил хасам гызды.— Партия хүшгәр болмагы өвредйәр. Шейле ягдайда бир янра он кулакданам горкулыдыр. Биз дайханлары колхоза чекҗек болуп, нәче гөрги гөрдүк, нәче агитация гечирдик. Бу болса бу ерде «хемме зат ортаклык бол-

малы» дийип лакгылдаяр. Мен сениң гөзүңе гөркезерин номаң орталык болмалыдыгыны!

Дили еңил йигидиң йүзи үч ювлан ак эсгә дөнди. Ол дилден-агыздан галып, йөне аңк болуп отырды. Өз сөзүниң ерине дүшенини аңан векил абай-сыясатыны өңкүсинденем гүйчлендирди.

— Билип гоюң, агзыңыздан бор-болгусыз сөз чыканыны эшидәйсем, хут атам болсаңызам, сылар өйтмәң! *Ене гайталаян!* Эртирки гүн эшитдим-эшитмедим диймәң. Шура хөкүмети сизиң үчин оюнҗак дәлдир.— Ол оба шурасының башлыгы Оразгылыҗа йүзленип, сөзүни җемледи.— Оразгылыч, колхоза гаршы сыясат йөредйән терсчиллериң ёгуна янмак герек.

«Ялаңаҗы урсаң, поссунлы горкар» диенлери болды. Бу сөзлери эшиден Шагелди гирди алланичикси тисгинип гитди. Гөвнүне болмаса, Ыляс мурт бу сөзлери яңкы гөвнүнде беслән ниетини билип, онуң өзүне айдып дуран ялы болды. Ыляс муртуң йүзүне середип билмән, ашак бакды. *Чөп билен* ер дырмады. Дили еңил йигидиң хемме зады булашдырандыгына, Ыляс муртуң бу абыр-забырындан соң Баймырат сердарыңам геплә-енде-де, сөзүниң ер алмаҗакдыгына гөзи етенде болса, ол ягырнысындан агыр йүк басана дөнди, егшерилди. Ыляс муртуң сөзлери депесинден соңы дашы болуп инип дурана дөнди.

Ыляс мурт болдум эдип отурандан соң, Шагелди гирди башыны галдырды-да, хашлап дем алды. Ер астындан Баймырат сердары агтарды. Онуң хем ягдайының өзүниңкиден говы дәлдигини гөрүп, әхли чакының пуҗа чыкандыгына дүшүнди. «Терезиниң еңил тарапындан аслышып, өзүни хорлап йөрмекден пейда ёк. Башымы хумара гоюп, җансерек болуп йөрмәйин-де, гулагымың дынч, җанымың рахат ерине бакайын» дийип, пугта йүрегине дүвди.

Ыляс мурт гүррүңини гутардым эденден соң, аяллары чагырмак үчин хер хатара бир адам ибердилер. Галанлар болса икибир-үчбир месайы гүррүңе башладылар.

3.

Гулгелди ирден ейүң бир дулундакы урусыны ачмак билен болды. Чыг етмәнсоң, бугдайың йүзүне дүшелен саманыңам реңки солманды. Урыны яңадан гөммели

болансоң, Гулгелди ондан чыкан гумы бир яна, саманы хем бир яна мазалы сайлады. Он батмана ченли бугдайың үч батмана голайыны алды-да, галаныны ене өңкүси ялы гөмүп гойды. Ол бу затлары эдип болянча, гүн гушлук галды. Йыгнак гечҗек ере гелҗеклериң бары диен ялы йыгнаныпды.

Гыр байтал билен хошлашылмалы пурсат гелип етди. Тутуш машгала даш чыкды. Аннам байталы эерләп, гапа алып гелди. Гылыч барып, онуң бойнуны сыпаламага дурса, Нурум элиндәки чөрегини онуң агзына тутдурды. Эмма байтал чөреги иймеди-де, миннетдарлык билдирйән ялы, чалаҗа башыны атды.

Гулгелдиниң иң улы чагасы Җерен гапының агзында гамыша япланып, сесини чыкарман дурды. Хениз мана дүшмез Сурайҗык билен Арзыҗык болса эҗесиниң сыйындан япышып, нәмедир бир затлары вүҗүрдешйәрдилер. Гыр байталы чагаларының бириниң башына деңәп отуран Солтан велин хәзир хич зады дуянокды. Онуң ики гөзи бахар гүнүниң шөхлесине ловурдап дуран байталдады. Улудан-кичә тутуш ичериниң аладасы шу байталды. Солтан онуң үчин ыхлас билен җул сырдапды, алаҗа өрүпди. Онуң тезегиниң екеҗе минут ашагында ятҗак гүманы ёкды. Чагаларың бири от берсе, бири ятагыны арассалаярды. Ене бири сув гөркезйәрди.

Бу затлар ядына дүшенде, Солтан байталың гидйәниинденем бетер онуң өзүне небси агырды. «Җанавар, инди сен хакда ким бейле алада эдеркә?» дийип ойланды.

Оларың байталыны хич ким зорлук билен аланокды. Оларың өзем бермеҗек болшуп япышып ятанокдылар. Шонда-да Солтаны нәхилидир бир дүшнүксиз, ховсалалы, аласармык дуйгы хейҗана салярды. Ол бу айдылан затлардан хич баш чыкарып биленокды. «Ябыңызың гитҗек ери ёк, ене өзүңизиңки болмалы» диййәрлер. «Орталык болуп пейдаланмалы» диййәрлер. Ене өзүмизиңки болҗак болса, экитмек нәмә герекка? Я-да хер ким нобатма-нобат уланмалымыка? Дырнагымы дөкүп эдиненҗе малымыз инди хер гүн бириниң гапысында ятак тутармыка? Худай җан, шуҗагаз малымыз бери өз чагаҗыкларыма несип эдәйсе болмаярмы! Балшебигем мундан говусыны этҗек болуп нәтҗеккә? Шүкүр, шу гүнүмизем эрбет дәл ахыры. Иере чөреги-

миз, гапымызда малымыз бар. Белки, худай, хас говусы болжакдыр-да. Шейле болаверсин-дә хернә».

Ол гөврүмини гиң тутмага хер нәче җан этсе-де, «Вах, малҗагазымыз ардурҗа элимизден гитди-дә» диен ахмырлы дуйгы хемме затдан үстүн чыкярды. Онуң агласы гелип, бокурдагы долуп дурды. Оны Гулгелдиниң:

— Нәме жулуны салмансың, бар жулунам гетир — дийип, Аннама айдан сөзлери өзүне гетирди.

— А-ю, онуң җулунам берәйҗекми? — дийип, ол эдил гөкден дүшен ялы геңиргенип сорады.

— Хай, хелей, инди җулуң нәмә гереги бар саңа? Онсоңам, хайванам болса, хер ким өз задына ээ болсун. Җанавар, гидйәрми шу өйден, өз хилели задынам алып гитсин. Нәнең дөзҗек шу җанаварың җулуны сыпырып алып галмага?

— Сен берениң билен оңа җул етермикә? Кимдир алада эдип оңа җул салҗак.

— Соң нәме болса-да, ол бизиң ишимиз дәл, бизден бир нәразы болмасын җанавар.

Онянча Гулгелдиниң огуллары гарынҗа ялы болуп, ала җулуң херси бир янындан тутуп, сүйрәп гелдилер. Кичиҗик Нурумҗык җулуң элиндәки уҗуны ере ташлады-да, агыла тарап ылгады. Ол ерден ат торбасыны сүйрәп гелди.

— Ине, торбасы галыпдыр, торбасы галыпдыр...

— Торбасынам гетир, оглум. Инди дишине ийм дегерми-дегмезми җанаварың, йөне бизден бир алгылы болмасын.

Гулгелди байталың җулуны салды. Торбасыны эриң гашындан илдирди. Бугдайлы чалчаны хем эриң үстүне атды-да, байталы идип, унграмакчы болды. Солтан барып, байталың маңлайыны сыпаламага башлады.

— Халалҗа малымызсың, җанавар. Маңлайыңдакыны гөр. Чагаҗыкларымың башының садакасы боласың.

— Хелей, байталыңы худай ёлы береңок. Колхоза берйәң — дийип, Гулгелди байталыны идип унграды. Солтан адамсының сөзүне әхмиет бермән, дилегини довам этди.

— Колхозам болса, көпүң үйшен ери болҗагы чын болса, етим-есир, гарып-гасар гыт боласы ёк. Чагаҗыкларымың башына гелен беланы совсун.

Солтаның соңкы сөзлери агы гатышыклы чыкды. Нәме этҗеклерини билмән, сары-садылла болуп дуран чагаҗыклар бир эҗелериниң йүзүне серетдилер, бирем байталыны идип барян какаларының ызындан гарадылар. Огланлар гөзи яшлы эҗелериниң янында узак дуруп билмедилер. Какаларының ызындан, мәрекәниң үйшен ерине тарап униградылар.

Гулгелди бәрден баранда, йыгнага геленлер аяллары гелерине гарашып отырдылар. Оразгылыч Гулгелдиң өңүнден чыкып, байталың жылавыны онуң элинден алды.

— Муң яша, Молла! Ине, адамлар, тәзе гурҗак колхозымызың илки агзасы, ине-де илкинҗи малымыз.

— «Ак зат алнына ягшы» дийипдирлер. Эншалла, колхозымыз ровач болар, адамлар. Ине, илки малымыз гөзүне дөнейин гыр байтал — дийип, бир яшулы гыр байталы ягшылыгың аламатына ёрды.

— Өзем богаз байтал, бу-да болчулыгың нышаны — дийип, икинҗи бири сесленди.

— Говы ерем ак йүрек билен гетирилен халалҗа мал дийсене. Реҗе гаты говы, адамлар, шунуң ялы малымыз көп болсун — дийип, үчүнҗи бири дилег этди.

Ыляс мурт туруп, Гулгелдиниң элини гысды.

— Берекелла, Гулгелди! Иш битирдиң! Ягшы гөрелде гөркездиң.— Соңра ол Оразгылыҗы йүзленди.— Колхозчыларың иписегине илки билен Гулгелдиниң адыны яз.

Гулгелди толгунмакдан яңа өзүни йитирди. Элини-аягыны нәхили саклаҗагыны билмән, бир гапдалда ере санҗылып гойлан еке гулак пиле сөенди. Онуң калбында болса бирхили якымлы дуйгы җош урярды.

Гулгелдиниң байталыны хем тохумлык дәне алып гелмеги, адамларыңам оны шейле мәхир билен гаршыламагы Хаҗы гирдиниң дабанына көз болуп басылды. Ол бир дуран еринде сакланып билмән, ики яна зовзанаклап башлады.

— Пах, гул-а гөрмедигини гөрди-ов. Гөрйәңми донуна сыгып биленок — дийип, бирки гезек гайталап гоймады.

Бир болмасыз ишиң болҗагыны сүңни сызан ялы, Шагелди гирди инисиниң болшундан ховатырланды. Инисиниң янына барып, онуң җылавындан дартды.

— Адыны тутма шонуң. Бирден дәлилигине тутарам, онсоң өңкинче болмарсың.

Хаҗы гирди бир бада сусланан ялам этди. Эмма йүрегинде өмүрлик көрәп дуран гөриплик оды акыл-пайхасдан үстүн чыкды. Гулгелдиниң гулагына бир якмазыны етирмесе ынҗалмады. Гулгелдили гүррүң сәхел бөвшеңлешди велин, ол ичян ялы авулы иңңесини ишлетди.

— Гулгелди, богазҗа байтал гетирәйипсиң велин, мунуң көплүге ярармыка бери? Гиҗрәк болаймабилсе ягшыдыр-ов — диййип, сөзүниң терс манысыны хас әшгәр этмек үчин яңсылы йылтырды.

Гулгелди бир гөнүмел, сәхрайы адам болансоң, ол өз сөзүниң дүйп манысына дүшүнер өйдүп, Хаҗы гирди пикирем этмәнди. «Нәме диййҗек боляныма ил дүшүнер, гүлер. Гулгелди болса аңк-таңк болуп галар, ол бу затлардан маны чыкарянча, ара вагт дүшер, онсоң гул ичини тутуп галар» диййип ой эдипди. Йөне Гулгелди сәхрайы адамам болса, онда инче дуйгы, хыҗувлы йүрек барды. Гиң сәхра оны сәхра ховасы ялы дуры, пәк зехинденем махрум этмәнди. Онуң өзүни алып баршында нәхилидир бир сәхрайылык болса-да, бу оңа диңе пәк дуйгуларың эрк эдйәнлигинденди. Ол хәзир Хаҗы гирдиниң сөзүне онуң өзүнинки ялы манысыны хайсы тарапа чексең чекип отурмалы сөзлер биленем җогап берип билҗекди. Эмма хер ким догабитди эндигине гөрә боляр, ол гачалак агтармалыдыр диййип гөвнүне-де гетиренокды. Ол хәзир диңе бир зады, Хаҗы гирдиниң неҗислик эдендигини, оңа хем дегерли җогап бермелидигини билйәрди. Кекиртмегинден алаймасаң, онуң дишинде эт галҗагыны билйәрди. Шонуң үчинем ол отлуклы гөзлерини Хаҗы гирдиниң гөни гөреҗине дикди-де, хечҗикләп гепледи.

— Хаҗы хан, мени гиҗә галандыр өйдйән болсаң, сен ол ининден галан тулпарчаңы вагты баркаҗык гетирәй.

Хаҗы гирди яңыраҗык доганоглан инисиниң дул галан гелнини өзүне дакыпды. Гулгелдиниң сөзлери онуң йүрегинден парран гечди. Бейле зада гарашмадык Хаҗы гирдиниң бирден ганы депесине урды, гудузлаңа дөнди. Хасыр-хусур билиндәки пычагыны согруп алды-да:

— Хәъ, сениң бир...— диййип, Гулгелдә топулды.

Гулгелди хем янланып дуран еке гулак кепжесини алды-да топулды.

— Гел сениң бир кәдиңи чыкан ериңден какайын... Еке гулак кепже Хажы гирдиниң депесинден инерли боланда, оларың икисини хем тутдулар. Эмма оларың икиси хем дызамагыны довам эдйәрди.

Берлен жогап хас чөкдеррәк болуп, дегнасына дег-лен Хажы гирди:

— Мен оңа нәме дийдим?! —дийип надаралык эд-йәрди.

Гулгелди болса:

— Доланып дилиңи-башыңы чейнемез ялы эдерин сен мелгуның. Йүрек булавач синек — дийип сү-рүнйәрди.

Думлы-душдан гыкылык гопды. Хер ким бир зат дий-ди. Оларың хеммесем Хажы гирдини көтеклейәрди.

— Хажы гирди абатлыгың гырасында гөрүнмез.

— Геплесең, геп эшидерсиң. Гаты оңардың, Гул-гелди.

— Бозгагы ёк этмек герек.

— Нәме үчин шулар ялы булавачлар аркайын ге-зишип йөркә? Я-да хөкүмет дөзенокмыка булара?

Ыляс мурт элини далдалап, адамлары көшешдирди--де, газабына тутуп башлады.

— Хәзириң өзүнде элини аркасына даңың-да, гөни района иберин. Биз бейле зада ёл берип билмерис. Ак йүрекли колхозча пычак чекерче ким болупдыр ол? Онуң гөзүни Сибирде ачдырмак герек. Булар ялы бет-ниет душманларың ёгуна янаймасаң, хер затдан гайт-маз булар.

Ишиң чынyргап утрандыгыны аңан Гулгелди өзи себәп болуп, Хажы гирдини тутдурып гойбермеги ки-чилик билди. Ыляс муртуң алкымына барып, йүрежи-гинден сыздырып ялбарды.

— Ыляс, мениң үчин шу гирдижигиң битиниң бур-нунам ганатмаң. Мениң өзүм мунуң бокурдагыны овка-ларын. Мени шуны тутдурып гойберди диен ада гоймаң. Ковуп гойбериң шу ерден, ёк эдиң-де.

Ыляс мурт бир затдан горанян ялы элини далда-лады.

— Ёк, ёк, болмаз, Гулгелди. Сен онуң гүнәсини геч-сеңем, биз шейле зада ёл берип билмерис. Бу уллакан сыясы меселе ахыры.

Гулгелдиниң Хажы гирдиниң гойберилмегини хайыш этмеги хемме зат гутарды дийип галпылдап отуран Шагелди гирдиниң эгнинден галдырылан ялы этди. Онда ишиң оңатлык билен гутарарына умыт дөретди. Оразгылыжың өзүни парахат тутмагы, гыкылыга гошулман, дуйлар-дуюлмаз йылгырып отурмагы онуң бу умыдыны хасам артдырды. Онуң аладасы хәзир Хажы гирдиниң утдуранлыгы, гепе галанлыгы дәлди. Ол иниси бир задың үстүнден барман, саг-аман сыпса разыды. Шонуң үчинем ол хаял этмән, пурсатдан пейдаланмагы йүрегине дүвди.°

— Шу гезек бир шунуң гүнәсини гечиң — дийип, ол хем өзеленип ялбарып башлады.— Мунуң билен мениң өзүм гүрлешерин.

Адамлар Шагелди гирдә терслин-оңлын жогап бердилер.

— Сениң өзүң ондан говумы дийсене.

— Догурданам, ковуп гойберсеңизләң-ай!

— Тутжагыңыз Хажы гирди болса, херан-хачанам гапанда хәзирдир-ле шол.

— Гапана мазалы дүшәййәнчә, шонуң абатлыгың гырасында гөрүнмежегем-ә белли.

Шейдип Хажы гирдини мәрекәниң арасындан ковуп гойбердилер. Оны мәрекеден чыкарып гойберен Шагелди гирди гаргыныш галды.

— Гараң гөрүнмесин, харамзада. Нәче керем айтдым саңа, дилиңи йыг дийип...

Шу вакадан соң йыгнага аяллары чагырмак ятдан чыкды. Бир четде үлкер ялы болуп отуран бәш-алты саны гарры-гурты аяла-да хич ким үнс бермеди. Деррев йыгнагы ачмак билен болдулар. Илки сөзи район векили Ыляс мурт алды. Ол еринден туруп, столуң гапдалында дурды-да, сөзе башлады.

— Ёлдашлар! Шуралар дөвлетиниң хемме еринде гарып дайханлар билен орта дайханлар бирлешип, колхоз гурярлар. Иш маллары умумы болмалы. Иш гураллары умумы болмалы. Әхли оба болуп, биле экин экмели. Шу вагта ченли сизиң бир биналы юрдуңызам ёк. Гыш бир ерде, яз бир ере гөчүп-гонуп йөрсүңиз. Инди бир биналы ерде юрт тутарсыңыз. Дөвлет трактор, плуг берер. Экеранчылык билен мешгулланарсыңыз. Сизиң Чашгын обаңызда ики колхоз гурулмалы эдил-

йи. Нерре ябы, гырлы ябы бир колхоз. Аңкат ябы билен келте ябам бир колхоз. Шу вагт колхоза гирмәге арза берен йигрими үч хожалык, ёлдашлар.— Ол Оразгылыжа йүзленди.— Ханы колхоза гирмәге арза берен ёлдашларың адыны ока.

Оразгылыч арза беренлериң адыны окандан соң, Ыляс мурт отуранлара бирлай гөз айлады, хер бир сөзүне назм берип, сөзүниң ызыны довам этди.

— Ине, ёлдашлар, шу адамлар бирлешип колхоз болярлар. Бу аз, элбетде. Бу ягдай билен канагатланмак болмаз. Биз гарып хем орта дайханлары йүз пиресент колхоза чекмелидирис. Элбетде, хер ким колхоза мейлетин гирмели. Йөне, ёлдашлар, биз бу иши хаял-ягаллыга салмалам дәлдирис. Колхоза гирмекден йүз дөндерен адамлары шуралар хәкимиетиниң досты хасаплап билмежегимиз дүшнүкли болмалыдыр...

— Мейлетин диениң хачан, бу сөзлери айдяның хачан? Колхоза хөкман гирәймели дий-де гутар-да — дийип, бири сесленди.

Ыляс мурт бу сөзлери душундан гечирип гойбермеди.

— Сен, ёлдаш, бизиң сыясатымызы булашдыржак болма. Нәме диййәниңе дүшүнип гепле.— Онсоң ол хайбат билен бармагыны чоммалдып, яңкы гeплән адама дүшүндирмәге башлады.— Колхоза гирмек мейлетинлик билендир. Эмма биз дайханларың өзи хачан дүшүнип колхоза гелеркә дийип, гарашып отурып билмерис. Дүшүнжесиз дайханлары душман элементлериң тәсирине берип, аркайын гезип болмаз. Биз душман элементлериң гепине гидйәнлере достумыз дийип билмежекдигимизи берк айтмалыдырыс. Эгер олар бизиң достумыз болсалар, биз биленем болсунлар. Дүшнүкли ми?

Хич кимден сес чыкмады. Ыляс мурт улудан демини алды-да, нәме айтжагыны билмән яйданды. Бирденем отуранлара совал берди.

— Ханы, колхоза гирмәге гөвүнжең ене ким бар?

Ыляс мурт сорагыны икинжи гезек гайталамага сынананда, Баймырат сердарың сеси яңланды.

— Менем колхоза кабул эдиң. Ине, арзам.

Ыляс мурт онуң узадан арзасына гөз гездирди-де, көпчүлиге сала салды.

— Адамлар, нэтмели? Баймырат сердары колхоза алмалымы?

Аңк-таңк болан адамлардан бир бада сес чыкмады. Бир хаюкдан соң Баймырат сердарын гарындашы Баба гепледи.

— Алмалы.

Шагелди гирди хем оны голдады. Соң ене үч-дөрт адам бу сөзи алып гөтерди. Ыляс мурт аласармык ягдайда Оразгылыҗа сораглы назар салды. Ол бакышдан нэме этмели диен маныны окан Оразгылыч ериндентуруп, кесгин гүрледи.

— Мен, адамлар, Баймырат сердары колхоза алмалы дэл дийип теклип гиризйэрин.

Эдил Оразгылыҗың дил ярарына гарашып отуран ялы, Гөдек ага отуран ериндеи гыгырды.

— Догры! Алмалы дэл.

Газаплы назарыны илки Оразгылыҗа дикен Баймырат сердар авысыны Гөдек ага пүркди.

— Нэме үчин алмалы дэлмиш?! Сен ялы еке товук гоймаян колхоза гиренде, нэме үчин мен гирмели дэлмишим? Нэмө мениң мейлетинлик билен гирмэге хакым ёкмушмы? Я-да мен колхоза сенден аз зат берер өйдйэнми? Мен сең ялы бэш саны еңиёлугың гоян задыны гоярын колхоза.

Гөдек ага хем ондан кем отурмады.

— Сен маңа бэш эссе зат гойма-да, эхли задыңы колхоза гой, гарыплыкда мениң билен деңлеш. Онсоң хэ диерин, колхоза гирҗек дийсең.

Ики тараплайын шовхун этдилер. Кимиң Баймырат сердарың тарапыны тутяныны, кимиң оңа гаршыдыгыны аныклар ялы болмады. Оразгылыч мэрекэни зордан көшешдиренде, Баймырат сердар ене өңки сорагыны гайталады.

— Нэме мениң хакым ёкмушмы гирмэге?

— Хава, хакың ёк, хан — дийди-де, Оразгылыч мэрекэ йүзленип дүшүндирмэге башлады.— Колхоза диңе гарып дайханлар билен орта дайханлар гирмели. Баймырат сердар болса бай адам. Бу бир. Онсоңам, Баймырат сердара ынанмак болҗак дэл. Онуң галтаманлар билен арагатнашык саклаяндыгы хакда хэли-шинди мыш эшидилип дур. Шол мышлара уллакан гулак габартманымызда хем, Баймырат сердарың ынам эдер ялы адам дэлдигини биз өңем телим гезек гөрдүк. Оңа

ең эмелем ынандык. Мирап боланда, онуң байлара нәхили гол япандыгыны билйәнсиңиз, оны нәме үчин мираплыкдан айрандыгымызы хем билйәнсиңиз. Бая, онуң үстесине-де, ынамдан дүшен адама колхозда орун болмаз. Көп ерлерде шейле эдилип, мазалыжа сапак алынды. Биз шол сапаклары ятдан чыкармалы дәлдирис.

Оразгылыч сөзүне сәхел дыңгы беренде, гарашылмадык шовсузлык зерарлы йүзи ак-там болан Баймырат сердар, бир гөрсең, ялбарян әхенде, бир гөрсең, хайбат атян әхенде гүрледи.

— Маңа сениң эмелиң герек дәл. Сен өз эмелиңе даркаш эдер өйдүп горкма. Бири мал берсе, менем шонча мал берейин. Ондан башга саңа нәме герек?

— Хан, бизе сениң задың герек дәл. Эмел берленде-де, нәхили ишлейәниңи өң гөрдүк.

— Сен муны менде хылтың болуп эдйәң — дийип, Баймырат сердар гахарына бәс гелип билмән сандырап башлады.— Мени колхоза алман, эртирем бай дийип, гулак дийип азар бержексиң. Сен бу вагт эденим өңүмден гидйә диййәсиң...

Оразгылыч элини далдалап, онуң сөзүни бөлди.

— Хан, гаты жошуберме. Хемме кишиниң башдан-аяк колхоза гирмели еринде байлар кулаклыга чекилйәр. Биз болсак өз районымызда колхозы мейлетинлик билен гуряры́с. Байлары четлешдирйәс, колхозың гырасынданам гетиремзок. Олара айры ерден экере ер, сув берйәрис. Йөне душман адамлара велин биз гаты берк дараръс. Ахмал болмагын, хан, эгер галтаманлар билен араң барлыгы чын болайса, икини ислемез ялы эдерин.

— Хәъ, заманың гелди-дә, ёгса билйән кими икини ислемез ялы этмелидигини...— дийип, палтасының даша дегендигине гөз етирен Баймырат сердар ичини хүмледип ашак отурды.

Оразгылыч онуң гүррүңине үнс бермән, йыгнагы довам эдибер диен маныда Ыляс мурта баш атды.

— Онда, ёлдашлар, Баймырат сердары колхоза алмалы дәл диен теклиби голдаяңызмы? — дийип, Ыляс мурт көпчүлиге совал берди-де, жогаба гарашманам, сөзүниң үстүни етирди.— Оразгылыч догры айдя, ёлдашлар.

Адамлар ерли-ерден:

— Догры, догры,— дийишип гыгырышдылар. Шол вагт Баймырат сердарың газаплы назарына гөзи дүшен Баба ериңден турды.

— Бу ерде тарапгөйлүк эдилйәр. Сердар колхоза алынмажак болса, мениңем колхозда ишим ёк — дийди.— Мениң арзамы ызына гайдып бериң.

Ыляс мурт онуң йүзүни дарады.

— Байларың гепине гидип, булагайлык этжек болянмы? Хәзириң өзүңде гүмүни чекериң.

Ики одуң арасында галан Баба аяк үстүнде зордан сакланса-да, атылан ок дашдан гайтмаз этди.

— Нәме мени зор эдип колхоза салжакмы?

Ене ерли-ерден гыгырышдылар.

— Бер арзасыны, гүмүнден аңрык гитсин!

— Болманда-да шондан гөненчлик ёкдур.

— Шо гидени билен асман ере гачаясы ёк.

Оразгылыч Бабаны өз янына чагырды.

— Ме арзаңы.— Онсоң ол мәрекәниң үсташыры гытырды.— Ене ким арзасыны алжак? Икигөвүнлиң диллен. Бизе икигөвүнли адам герек дәл. «Аз болсун, уз болсун».

Мәрекә сув сепилен ялы болды. Оразгылыч жогаба гарашды. Баймырат сердар болса мәрекәниң арасындан тамакин адамларыны агтарды. Эмма оларың хеммесиниң йүзи ашакды. Оңа сын эдип отуран диңе Шагелди гирдиди. Эмма олам Баймырат сердар билен гөрежи каклышандан, билгешлейин эдйән ялы, йүзүни башга тарапа совды. Баймырат сердар «Хәъ, кеззап, билйәңдә йүзүни совжак вагтыңы» дийип ичини хүмлетди. Шагелди гирди болса: «Сең торуңа дүшмериң, танандырын сени — дийип, ичини гүлдүрди.— Өз-э колхоза алсалар нәлер гиржек, оны алманлары үчин илем колхоздан чыкмалымыш. Гөрйәңми, колхоза гиржек дийип, сесинем чыкаранокды. Муң гепине гидип, арза бермедик болсам, менем галыбержек экеним».

Мәрекеден сес чыкмансоң, Оразгылыч еринде отурды. Ыляс мурт колхозың мысалы уставы хакда, колхозчылара берилйән еңилликлер хакда гүррүң берди. Соңра ол колхоза гирйән адамларың списогы язылан кагызы ёкары галдырып, сөзүни довам этди.

— Ине, ёлдашлар, колхоза гирен шу адамлар өзлериниң эхли иш малларыны, тохумлык дәнелерини, бейлеки малларың хем ругсат эдилен мукдарындан ар-

тыгыны шу гүнүң өзүнде колхоза табшырмалыдырлар.— Ол пикирини җемлемек үчин биразаҗык сәгинди. Бөврүни диңледи. Бирденем эллерини херекетлендирип, эдил өңки эхеңинде батлы-батлы гүрлемәге башлады.— Ёлдашлар, колхоза тохумлык дәне көмегини бермек диңе колхоза гирйәнлере дегишли болман, хемме кишә-де дегишлидир. Обаның байларам, орта дайханларам, колхоза гирйәндигине-гирмейәндигине гарамаздан, колхоза дәне көмегини бермелидирлер.

Гүррүң шу ере етенде, хениз өзүни дүрсемәге етишмедигем болса, Баймырат сердар сакланып билмеди. Ол «үхүм-үхүм» эдип ардынҗырады-да, мәхнет гөвресине гелишмейән тагашыксызлык билен ойканҗырады.

— Ыляс, колхоза гирмейән адамларың тохумлык дәнә нәме дахылы бар? Колхоз гурянлаң өзи тапмалы болмазмы оны?

— Бир-ә, колхоза гирйән хемме дайханларың тохумлык дәне бермәге гурбы ёк — диййип, Ыляс мурт оңа җогап берди.— Бирем, колхоза дөвлет трактор, иш малы көмегини беренсоң, колхоз хас көп ере экин экмели. Онсоңам шу вагт колхоза гирмедик орта дайханларыңам, ек-түк дүшүнҗесиз гарып дайханларыңам эрте колхоза гирмеги мүмкин. Гепиң гысгасы, колхоза тохум көплүк этҗек гуманы ёк. Экип билсек, ерем, сувам тапылҗак, дөвлет хасылы йыгнамага көмегем берҗек.

— Адамлар гөвнәрмикә? Тохум хер кимиң өзүне-де герекдир. Я-да...— диййип, Баймырат сердар ене гобсунҗырады.

Басым өңүнден чыкылаймаса, онуң ене мүң гүррүңиң башыны агыртҗакдыгына гөз етирен Оразгылыч бу гезек Ыляс муртдан өңүртди.

— Адамлар гөвнемесе, зор билен аларыс. Тохум бермекден боюн товлан байлары болса душман хасабында җогапкәрчилиге чекерис.

Гүррүңи узалтмагың пейдасыздыгына дүшүнен Баймырат сердар йөвселледи. Йөне бирден лак болуп отурыбермегинем угруны тапман, ене сораг берен киши болды.

— Тохум бермели боланда, хер ким нәче бермели боларка? Хер кимден барына гөрәрәк бормука я-да...

Оразгылыч ене онун сөзүни бөлди.

— Хер кимиң нәче бермелидигини өзүне айдарыс.

Хемише Оразгылычдан суссы пес Баймырат сердар сесини чыкармады.

Ара агыр умсумлик душди. Ыляс мурт гүррүңиң жылавыны ене өз элине алды.

— Ёлдашлар, инди екеже меселе галды. Инди колхоза башлык сайламалы. Кими сайласыңыз гелсе, өз ыгтыярыңыз. Кимде нәхили теклип бар? Йөне, ёлдашлар, бир зады билип гоюң. Башлык сайланжак адам гаты ынамдар адам болсун. Ыштымагы чыкышы гарып адамларың адыны тутуң. Дүшүнүклими?

Бир бада хич кимден сес чыкмады. Ыляс мурт олары гыссады.

— Болуң, ёлдашлар, бидерек вагт гечирип отурмаң.

— Язмырат болсун — дийип, бири ынамсызрак сесленди велин, телим ерден ызыны алып гөтердилер.

— Гурбан Жотды.

— Бадам дүели.

— Нуры.

— Шагелди гирди.

— Оразгылыч.

Ыляс мурт элини далдалап гыгырды.

— Еке-екеден, ёлдашлар! — Ол ады тутулан адамлары язып алды.— Хава, ене кимде нәхили теклип бар? Башга теклип ёк болса, шейле, Оразгылыч шура башлыгы, Нуры ячейка секретары. Олары сайламак болмаяр. Бейлеки дөрдүсини сесе гоялың. Бадам дүелиден башлаярың.

Ол геплемәге етишмәнкә, үч-дөрт адам бирден сесленди.

— Бадам дүелиден, Шагелди гирдиден башлык болмаз.

— Оларың икисем байың гуйругы ахыры.

— Олар гарыбың сөзүне гулак асман, Баймырат сердар ялының аягының астында тогаланар.

— Олары сайладың нәме, Баймырат сердары сайладың нәме? Ондан Баймырат сердары сайлайың.

— Гурбан билен Язмырадың бири боля.

— Онда Гурбан болсун.

— Гурбан соватсыз-а, Язмырат болсун.

Язмырат Оразгылыжың доганогланы болансоң, кимдир бири нәгилелик билен сесленди.

— Бу дийиән-ә, әхли эмел гуллара гечәйди-ле?

— Гул дийип, иг дийип, тире-тайпа гүррүңини этме бу ерде — дийип, Ыляс мурт оны аларладып угранда, Оразгылыч онуң эгнинден чекди. Онуң дерегине өзи гүрледи.

— Адамлар, бу ерде зорлук ёк. Хер ким ислән адамына гол гөтерип билер. Сен Язмырады ислəңокмы, Гурбан үчин гол галдыр. Гурбаны ислəңокмы, Язмырада гол галдыр. Ханы, Ыляс, гол гөтерт икиси үчинем.

— Гурбандан башлаян — дийип, Ыляс мурт дуйдурыш берди.— Ким Гурбан башлык болсун дийсе, эл галдырсын. Йөне диңе колхоза гирмəге арза берен адамлар эл галдырсын. Бир, ики, үч... җеми докуз адам. Инди Язмырат башлык болсун диениң элиңи галдыр. Бир, ики... Җеми он үч адам. Елдашлар, көп сес алан Язмырат башлык боляр.

Мəрекəниң арасында дүшнүксиз говур турды. Ыляс мурт хем гыкылыгың арасында йыгнагы япык дийип ыглан этди-де, галам-кагызыны йыгнашдырмак билен болды. Топлум-топлум болуп дагашып барян адамларың арасында гүррүң тəзеден гызды.

Йыгнак еринде санаймалы адам галыпды. Оразгылыч бир четде чекинҗеңлик билен йылгырып дуран Язмырады янына чагырды. Дөвүр говгалы, адамлара ынанмак кын болансоң, Оразгылыч өз инисиниң башлык сайланаңына аз бегенмеди. Ол Язмырадың аркасына какды-да, бегенчли гүрледи.

— Башлык, бирнеме беркрəк тут өзүңи. Көплүк бир зады ынанансоң, таманы өдемели болар.— Соңра ол төверегиндəкилере йүзленди.— Ханы, йөрүң, ичери гирелиң. Этмели ишлери бир маслахатлашалың.

4.

Коллективизациялашдырмак иши Теҗен аягында ики от арасында гечйəрди. Биринҗи тарапдан, хер обаның өз ичинде чакнышык гидйəрди. Икинҗи тарапдан, колхозларың көпчүликлейин гурлуп хем ровачланып башламагы байларың, душман элементлериң ене ишеңңирлешмегине себəп болды. Олар эллерине яраг алып, галтаманчылыга чыкып башладылар. Кəбир дүшүнҗесизлер, таланчылыга ымсынан ишякмазлар хем оларың ызына дүшдүлер. Теҗен аягында еңе галтаманларың сансыз өйҗүги бирден гүвлəп башлады. Өйҗүги

бозулан гара арылар думлы-душда ваг берйәрдилер. Чекиртге сүрүси ялы болуп, үстүнден дүшен ерлерини гурадып ташлаярдылар. Гечен йыл зордан өзүни дашары юрда атан галтаманларам икиден-екеден гелшип уграпдылар.

Галтаманлар хер эдип-хесип эдип, тәзе гуралян колхозларың ишини баша бардырмажак болярдылар. Колхозларың складларыны, мекдеплери отлаярдылар. Маллары сүрүп әкидйәрдилер. Колхоз активлерини аңтаярдылар.

Олара гаршы гөрешмек үчин хер обада гызыл таяклылар отрядлары дөредилйәрди. Галтаманчылык шейле мөвч алманка, олар галтаманларың хөтдесинден гелйәрдилер. Эмма хәзир велин ягдай гаты агырлашыпды. Гызыл Гошун йөрите угруна чыкаймаса, олара гаршы эдип болян чәре ёкды. Олары ёк этмег-э бейледе дурсун, олардан горанмагам кынды. Шонуң үчинем ерлерде гаты серечап ишлемәге межбур болупдылар. Байлара, душман элементлере берк дарашыбермек гаты ховплуды. Кәвагтлар жуда чыкалга болман дурубермесе, душманы өжүкдирмезлик үчин, гечиримлилик этмели болярды, себәби гаты берк дарашыбермек байларың галтаманлыга хас көп чыкмагына себәп болмакды, өз элиң билен онсузам сансыз душманыңы артдырмакды.

Бу затлары назара алып, Оразгылыч Ыляс муртуң Баймырат сердары туссаг этмек хакындакы теклибини оңламады. Йыгнак гутарып, Оразгылыч, Ыляс мурт, Нуры, Язмырат дөрдүси этмели ишлери маслахатлашмага галанларында, Ыляс мурт оңа шейле дийди:

— Галтаманлар билен гатнашык саклаяны чын болса, янкы Баймырат сердары гүм этсең болмаямы?

— Вах, онун галтаманлар билен гатнашык эдйән-э хакдыр-ла велин, оңа хәзир дегип болжак дәл-дә — дийип, Оразгылыч башыны яйкады.— Егса, билйән-ле этмелисини...

— О нәме үчин дегип болжак дәл?

— Оңа дегсең, бейлеки байлар, диңе байларам дәл, гүрплурак адамларам галтаманчылыга чыкар. Обадан көп галтаман чыкыберсе, онсон чөлдәки галтаманларыңам бары үстүңдедир.

— Она-да сениң шу говшак дарамаң себәпмикә дийййән. Бир янындан гыпырдыберен болсаң, бейле болмазды.

— Ыляс, менем билйән бир янындан гыпырдыберме-ги — дийип, Оразгылыч ичини хүмлетди.— Йөне геп дине оларын өзүнде дәл. Сен билйән-ә, бизин обамызын әхли илаты диен ялы үч-дөрт дүйп агажын көкүнден эмеле гелен адамлар. Онсон сәхел ахмал болсан, тире-тайпа өчлүгем болуберйә. Гөрмединми яны, Баймырат сердарын небересинден колхоза гирен екеже Баба ве-лин, шолам арзасыны ызына аляр, яман ерем тарапгөй-лүги орта сүсдүрйәр. Ине, шу вагт аннат байларындан бирки санысыны тутдурып гойберсем, деррев «Оразгы-лыж-а аннатлан дүйбүне ятды» дийип, гох эдип башлар-лар. Түркменин тире-тайпа давасынам өзүн билйән. Он-сон колхоз гурмагын дерегине бири-бирин билен тут-лушар йөрерсин.

— Гөр-дә, ахыры бир гүн бу пикиринден эл чек-мели-хә боларсын. Бу ишде ылалашык болмаз. Я сен душманы ёк эдерсин, я-да душман сени.

— Дүшүнйән. Йөне хәзир серессабрак болмалы. Галтаманлардан бир дынылса...— Ол улудан демини алды-да, гүррүни башга яна совды.— Хәзир ин эсасы иш яз экишини кемсиз гечирмек. Мунун үчин тохум герек, тохум. Ине, сен хәзир шол ишин маслахатыны бер.

Эмма Ыляс мурт гүррүни ене өнки ханасына дыкды.

— Байлар сана тохумы ансат бермезлер. Шонда-да сен олара дегмезмин?

— Тохумы алмалы болар — дийип, Оразгылыч гү-мүртик жогап берди.

— Нәдип? Ялбарыпмы?

— Ялбарар ялысына ялбарарынам.

— Баймырат сердар сана ялбаранын билен зат бермез.

— Сен нәме дийжек болян?

— Шол адам сана хич вагт гөненчлик бермез. Гүм-лама ибер шоны. Ине, менин дийжек болян задым. Обандакы байларын ин ховплусы шол.

Оразгылыч еринден турды.

— Ыляс, бу гүррүни гутарды эдели. Мен тохумы Баймырат сердардан зор эдип аларын. Герек болса, оны аз вагт туссагам эдерин. Йөне эдил хәзирки ягдай-да мундан анрык гечип билмерин. Олары гүмлама иберсем, гарып-пукараларам үркүзерин гайта колхоз-дан. Хәзир байлары четлешдиренимиз билен онмалы.

Соңуны соң гөрүбереррис. Колхоз беркишер, галтаманлардан дынарыс. Хәзир болса кимден нәче тохум алмалыдыгыны маслахатлашалың.

Маслахатдан соң Ыляс мүрт хошлашып, района уграды. Оразгылыч дагы болса өз ишлери билен болдулар.

Нуры билен Язмырат яш оглан болансоң, якасы гайышлырак адамлары Оразгылыҗың өзи алды. Өзем илки Баймырат сердардан башламагы йүрегине дүвди.

Оразгылыч гапысындан баранда, Баймырат сердар хенизем ичини хүмледип отырды. Өңүне әберилен хум чәйнеге хем голуны узатманды. Язмырадың колхоза башлык сайланмагы, эхли везипәның гулларың элине гечмеги, өзүниң колхоза сокулмак ниетиниң пуҗа чыкмагы, бир тарапдан, онуң җаныңа от басса, тохумлык дәне дийлип үстүне гелинҗегиниң аладасы, икинҗи тарапдан, бөврүне санҗы болуп дурды. Колхозың гырасындан онуң өз-ә элтилмеди велин, онуң гепине гулак асҗак адамам башлык болмады. Оңа иң герек зат колхоза сүмүлмекди. «Колхоза сүмүлдигим, хөкман бир эмеле илтешерин» диййәрди. Эмма онуң бу матлабыны илем билйән экени, оны колхозың голайына-да гетирмедилер. Оваррам, Шагелди гирди билен Бадам дүелиниң бири башлык болайса болмаямы. Онда Баймырат сердар дәне бермег-ә бейледе дурсун, гайта, колхозың дәнеси онуң өз халтасына гирерди. Инди велин ол колхоза дәне бермели болар. Ол колхозың баша бармазлыгыны ислейәрди. Эмма оны колхоза көмек бермәге меҗбур эдйәрдидер. Ол өз яныңдан: «Берсеммикәм-бермесеммикәм?» дийип пикир өвүрйәрди. Оңа җогап дерегине болса: «Нәче бермели боларка?» диен икинҗи совал пейда болярды.

Ол пикиринден айңалмага етишмәнкә хем, янына бир оглан алып, Оразгылыч гапыдан гирди. Баймырат сердар гөвүнли-гөвүнсиз олара мүрәхет этди.

— Гечиң, төрден отурың.

— Гечип отурҗак дәл биз-ә, хан — дийип, Оразгылыч ич ишикде чоммалып отурды.— Хан, биз-ә дилег билен гелдик. Колхоза нәче тохум берип билерсиң?

— Мен-ә колхоза көмек берип билҗегимем билемок — дийип, Баймырат сердар гүмүртик җогап берди.

— Җуда бейле етдирәен дәлсиң-ле, хан. Аз-овлак тапылар-ла.

— Ай, хава, аз-овлак тапылса-ха тапыларам велин...

— Нәчерәк тапылар өйдйәң?

Баймырат сердар пикирленен киши болды. Эсли отурандан соң, бурнуна салып ынамсыз гүрледи.

— Ики-үч батмандан-а көп тапылмаз өйдйән.

Ол бу сөзлери бәш батмана разы болуп айдыпды. Шонун үчинем Оразгылыч:

— Онын-а гаты аз боля, хан. Азындан он-он бәш батман-а бермели боларсың — диенде, Баймырат сердар өр-гөкден гелди.

— Акылына нәме гелди, мен мунча дәнәни нирден алайын?! — дийип, надаралык эдип башлады.— Асыл, Оразгылыч, дәне дийилсе, сениң менде кастың бар ялы. Өңкүси йыл атан халтаны долдурмак үчин малымы сатмалы болдум. Илден карз алмалы болдум...

Оразгылыч онун гүррүңини бөлди.

— Хан, надаралык этмели болса, эдил эңашак гайдан ялы сен. Хич вагтам саңа артык салгыт салнан дәлдир. Өңкүси йылам сен ялан сөзләп, жөгүлик эден экенин. Халталары долдурып билемок дийип, ики саны кел токлыңы сатан киши болдуң. Адамларам саңа ынандылар. Ерли-ерден көмек этдилер. Гулгелдем саңа ики чувал бугдай берди. Соң нәтдиң? Саңа көмек эденлер-ә хорланды. Сен болсаң огурлап галан уруларыны ачып, дәнәни еле-ыга совурдың.

— Галат, галат! Мен уры ачан дәлдирин. Малымы сатып, дәне алдым. Ёгса ач өләймелидим.

— Гел, о йылкы гүррүңи гоялы. Өтен йылкы алан бугдайын хасабыны эдели. Йыгнан галлаң дөртден бири галанда-да, сенде хәзир азындан йүз батмана голай дәне болмалы. Бизе бермәге-де, өзүң экмәге-де, иймәге-де аркайын етйә.

— Ант ичйән, менде бейле дәне ёк.

— Хан, маңа ант герек дәл-де, дәне герек. Ханы, эгри отурып, догружа геплешели-ле. Сен он бәш батман дәнәни хачан элтжек?

— Айдып отырын-а менде мунча дәне ёк дийип. Нәдип элтейин мен онсоң?

— Хан, мен саңа хәли дилеге гелдик дийдим. Йөне мен какамын дилеги билен гелемок. Хөкүметин иши билен гелдим. Хөкүметиң болса байлара нәхили дараяныны өзүң билйәсиң. Хөкүмет дийсе, иң сонкы дәнәне

ченли бермели боларсың. Өзүңе дегилмесе, разы бол сен.

Гүррүңи узалтса, кеҗине гайтса булашдырҗагына гөз етирен Баймырат сердар: «Менде зат ёк» дийип, шол бир тутаныны тутды отурды. Онуң билен бидерек яңкалашып отурмакдан пейда ёкдугына Оразгылыҗың хем гөзи етди. Шонуң үчин ол:

— Эртир ниреден тапсаң тап-да, он бәш батман дәнәни колхозың аммарына элт — дийип, чыкып гитди.

Эртеси Баймырат сердар үч батман дәнәни иберип оңды. Оразгылыч Шагелди гирдини онуң үстүне иберди.

— Ол сениң достуңдыр, бир задың үстүнден бармаҗак болса, хөчҗетлигине тутмасын. Дүшүндирипҗик айт, мен икинҗи гезек барсам говы болмаз. Нәз-керещ-ме эдишип йөрмәге вагтым ёк.

Эмма мунданам пейда болмады. Ене бир гүн гарашып, Оразгылыч онуң үстүне милиционерли барды. Баймырат сердар ене надаралык эдип башлады. Оразгылыч онуң гык-багына үнсем бермеди. Йүзүни кесерәк совуп, парахат гүрледи.

— Хаң, сен ёк зады тапҗак болуп азара галып йөрме. Хәзир галланам өзүмиз тапарыс, аммара-да өзүмиз әкидерис. Сен гитдеҗик, хем-ә дем-дынҗыны алып гел, хемем бирнеме йүрегиң дүшүшер.

Колхоза тохум бермекден боюн гачыран Бадам дүелинем онуң янына гошуп, района уградылар. Гирденеҗик милиционер ики саны дөв ялы пыяданы өңүне салып уграды.

5.

Гулгелдиниң ортанҗы оглы Гылыч чагака, онуң бурнуна пешехорда чыкды. Онуң бурнуның бир гапдалындакы дешигиниң юмруҗа ери чалаҗа гәдилди. Шондан соң онуң адыны обада нега-да бири болаймаса, Гылыч дийип тутан болмады. Онун ады Йирик болуп галды.

Гылыч акылсыз дәлди. Йөне бичак гарагол хем беззатды. Сәхел гөвнүне дегдигиң я-да гаңрышына гайтдыгын гутардыгыды. Хөкман бир иш гопарарды. Элмыдама-да өзүни акламак үчин бир делил тапарды.

Өзүнден улы болсун, кичи болсун, тапавуды ёк, ол сәхел задың үстүнде урşарды. Элине палта илсе-де, пил илсе-де, хөкман саларды. Шейдибем, көпленч бир

можук зат эдерди. Өзем хер иш эденде-де, өзүнде язык гоймазды. «Мен урмасам, ол урҗак, онсоң мен өзүми урдурып дурмалымы» диерди. Кәте Солтан сатыгчыдан эрик, кишмиш ялы зат аларды. Гылыч өзүне аз пай берлендир өйтсе, эҗесине яманлык этмек үчин, гидип, бириниң яндак күдесини отларды. Кәйеленде, ене өзүни акларды.

— Нәме мең пайымы аз бердиң?

Бир гезек Гылыч чөрек ийип отырка, пишиклери онуң ийип отуран чөрегини ысгады. Гахары гелен Гылыч этишгир билен пишиги чалып гойберди. Муны гөрен Сөйүлтәч эҗе агтыгына:

— Пишиги нәме урян, ер чекен? — дийди-де, өз иши билен болды. Арадан сув ичер салым гечмәнкә, Гылыч:

— Ине, эне, сөгсең. Серет пишиҗегиңе — дийип, өли пишиги онуң өнүне патладып оклады. Онуң шу ики арада пишиги нәдип тутанына, нәдип өлдүренине хайран галаймалыды.

Башга бир гезек болса ол доганы Җерен көйнегини диен вагты ювуп бермәни үчин, онуң говуҗа гөрүп йөрен җүмҗүме товугыны дирилигине үтүп, өлүп барян товугы оңа гүжеңләпди.

— Җеренҗик, Җеренҗик, серет товуҗагыңа!

Җеренҗик гынанҗындан дириң-дириң бөкүп аглапды. Йирик болса шол агшам өе гелмәнди.

Өз ичерилеринде онуң җигилеринден башга кишә эли галмазды. Көпленч гахарыны башга бир затдан чыкарарды. Ичердәкилер болса ол башга ерде абат гезип, өйде нәме этсе-де кайылдылар. Эмма иң яман ери, онуң башга бир ерде хас можук иш эдйәнлиги, өе геп гетирйәнлигиди. Ол гиден еринден хөкман бир гопгун турзуп гелйәрди. Онуң өзүне нәме болуп гелсе-де, урулса-да, сөгүлсе-де кайылдылар, угрунам идемездилер. Онуң өзи хем хер зат болса-да, өе дуйдурмазды. Урлуп, бир ерине яра дүшсе-де, ярасы битйәнчә өе көвленмезди. Бир можук иш гопарса-да, өйдәкилериң гахары ятышандыр өйдйәнчә я-да ызындан барып алып гайдянчалар гелмезди. Какасының доганы Меңли уссаның чагаларының арасында гезер йөрерди.

Онуң урлуп гелйән вагтындан бир гыкылык турзуп гелйән вагты көпди. Гуйының башына бардымы, хөкман хелейлер билен сөзи азашып, оларың бедресини алып гачар я-да йүпүни. Онсоң хелейлер гыңачларыны

гөс-гөни эдип, онуң ызындан ылгашып йөрендирлер. Гыкылыкчырак аялларың чагасына хич ким эл дегрип билйән дәлдир, ол болса билгешлейин гыкылыкчы аялларың чагасыны урарды. Йөне бир урубам оңмазды.

— Бар, сениң әжең гыкылыкчыдыр, айт, гыгырсын нәче гыгырян болса — дийип, енҗерди.

Онсоң гыкылыкчы аялларың өңүнде дурмак Солтана улы иш боларды.

Оңа көпленч мечев берйән, гараголлыга күшгүрйән Бекдурдының оглы Байракды. Ол Гылычдан дөрт-бәш яш улуды. Гылыҗың аңсатлык билен угруны тапарды.

Байрак өз хатарларының чекенесини бакарды. Гылыҗам көп вагтыны онуң янында гечирерди. Бир гезек Байрак Гылыҗы өз янына чагырды-да, оңа шейле дийди:

— Эй, Йирик, сен билйәңми, Хоҗав какамың аялы Айҗемал элмыдама сизиң гечиңизи сагып йөр. Сен нәме оңа бейтдирип йөрсүң? Бизиң гечимизе дегәйсе-хә, мең онуң алмытыны берердим.

Гылыҗа шу етерликди. Ол:

— Маңа бир шоны гөркез. Онуң эймеҗини етирин — дийип дишини гыҗады.

Олар узак гарашмалы болмадылар. Шол гүн гүнортан гойны оба гетирдилер. Гылычларың гечиси ысса чыдаман, көне эндиги боюнча, сүрүден сайланды-да, Хоҗавларың өйүниң гөзенегиндәки көне ура гирди. Гөзенекден ышыклап ятан Айҗемалам көне эдәхеди боюнча сүйткәдисини алып, онуң ызы билен ура гирди. Гечини сагмага отурды.

Байрак билен Гылыҗам хәлиден бәри гаравуллашып дурдулар. Айҗемал ура гиренден, Байрак Гылыҗың бөврүне дүртди.

— Ет!

Гылыч сычрап еринден турды. Ылгап баршына чашып ятан гамыш кесеклеринин бирини алды-да, бәрден баршына дүнйәден бихабар отуран аялың бөврүне елмеди. Ол: «Вай!» дийип чиркин гыгырды-да, өзүнден гитди ятыберди. Гылыч бир моҗук иш эденини шо бада аңды-да, обадан гайралыгына өкҗәни гөтерди.

Ичерден бу затлары сынлап отуран Хоҗав бөкүп еринден турды-да, дулда сөелги дуран пил сапыны алып даш чыкды. Аялы биленем иши болман, Гылыҗың сөбугине мүнди.

Гылыч араны эййәм эсли ачыпды. Ол зык этдирер ялы дәлди. Йөне Хожавам ондан галаяр ялы дәлди. Басым оларың икиси-де улы нөбурың өврүм эдйән еринин аңырсында гөзден йитди.

Хожавың өвзайы бозукды. Гылыжың ызындан етәйсе, онуң йөне бирки шапбат чалып оңмажагы беллиди. «Етсе, хөкман оны майып-мүжрүп эдип ташлар» дийип, улы ховсала дүшен Солтаның салы сув үстүндеди. Жеренжик болса аглап, өзүни бир о дула, бир бу дула урярды.

Эсли вагтдан соң таягыны сүйрәп, чала ыргын атып гелйән Хожав гөрүнди. Гылыч велин инне йитене дөнди. Жерениң:

— Вай, өлдүрендир-ей оны — дийип, багырып дурмасам онуң үстүне. Солтаның ховсаласы хасам артды. Эмма ол Хожавданам, бир ич тирип, бир даш чыкып гаргынжырап йөрен Айжемалданам хабар сорамага милт эдип билмеди. Хожавың Гылыжың ызындан етенини-етмәнини билип бермегини сорап, олара Байрагың эжеси Акгүли иберди. Хожавың Гылыжың ызындан етип билмәнини эшиденсоң, онуң жаны бирнеме арам тапды.

Гылыч гүн яшандан соңам доланып гелмеди. Гүлгелди хем өйде ёкды. Ол обадан такмын йигрими километр ашакда орак орярды. «Ол хөкман какасының ызындан гидендир. Гүнортаның түп ыссысында оларың янына етип билмән, ёлда бир ерде чөпүң дүйбүнде сувсуз өлүп галандыр» дийип, Солтан ене ховсала дүшди.

Догруданам, докуз-он яшлы чаганың томсуң жевзасында йигрими километр ёл ашжагы икучлыды. Онуң үстесине-де, Гылыч какасының эдил нириде орак оряныны биленокды. Ол ерлере экиш вагтында бир барып гайдышыды. Ол оракчыларың күмесини хайсы ёлдан гөзлесин? Бугдайчылыга етенсоңам, оракчылары тапман хеләк болмагы ахмалды.

Солтан узак гижесини чирим этмән гечирди. Эртеси хова ягтыларына мәхетдел, ол гапыда дуран тайхары гаңңалады. Арткы гүрлүкден бир жүрдек сув асды. Аннамы хем тайхара мүндүрип, Гылыжың гиден угры билен Гүлгелдинин янына уграды. Олар гүн гүнорта голайланда, бугдайчылыгың бир четинден гирдилер. Олара илки дүшан Гара болды. Ол тасанжырап гелшинден, Солтаның йөне бир ише гелмейәнини билди. Солтан йигрими-отуз әдим голая геленде:

— Солтан, болуп гелшин нэхили, эйгиликмидир? — дийип гыгырды.

Солтаның дарка-дарка болуп ярылан додаклары геплемэге зордан ярады.

— Хей, Гылыч гелмедими?

Онуң сеси гүнлеч хем гырылҗык чыкды. Өзүне башга бириниң сеси ялы болуп эшидилди.

— Гелди, гелди — дийип, Гара лох-лох гүлди.— Гэрйэн велин, агшамкы айданым чын болҗак өйдйэн. Гулгелди дагынын чатмасы бизден эсли гайрада. Барыб-а гөрмедик велин, агшам Йиригиң сеси гелйэрди. Какасына бир затлар гүррүң берйэрди. Олам хезил эдинип гүлйэрди. Гөдек: «Гулгелди-хэ бир хезиллигиң үстүнден барды герек. Нэмэ гүлйэкэ бейле?» дийди. Менем оңа: «Гулгелди нэмэ гүлйэндир өйдйэң? Йирик бир иш гопарып гайдандыр, шоңа гүлйэндир-дэ» дийдим. Билдим-ле шонуң ялы бир затдыгыны. Ери, Йирик нэме иш гопарды бейле?

Солтан она җогап бермеди. Ол диңе шундан соң өзүниң сувсузлыкдан яна бокурдагынын гурандыгыны, геплемэге меҗалынын ёкдугыны дуюп галды. Ол гүрлүкден асылгы җүрдеги чөзүп алды-да, агзыны сува басды.

Гылыҗы гараголлугы зерарлы мекдепденем ковдулар. Огланлар-а «Йирик» дийип, онун гахарыны гетирердилер. Олам гүнде бирки гезек хөкман уршарды.

Бир гезек Гылыҗа гахары гелен мугаллым аракесме вагты онун еке өзүни класың ичинде гоюп, дашындан гулплады. Эмма ол бу гезек өңкүлеринденем бетер оюн гопарды. Партаның үстүне чыкды-да, пенҗиреден дашарык чувдурди. Пенҗирэниң агзында гөзе гөрнүп үгран гызлар гүнешлешип отырдылар. Олар улы гыкылык болуп ерлеринден турдулар. Кимиси аглаярды, кимиси гүлйэрди.

Мугаллым дергазап болуп гапыны ачды. Гылыҗың гулагындан товлап, гахарлы сораг берди.

— Нэме эшеклик эдйэң?

Гылыч сэхелче-де мүззерилмеди. Мугаллымың гөни гарачыгына середип өзүни аклады.

— Өзүн нэме дашымдан япып гиден болян? Мен нэме класың ичине бушугайынмы? Өзүңем гулагымы товлан болма. Гойбер гулагымы. Сана товламага гулак гойланок бу ерде.

— Товлаямда нәдерсиң?

Mугаллым сорагыны тамамламага зордан етишди. Ол нәмәниң нәхили боланыны хем аңшырман галды. Гылыч бирден келлесини силкип, мугаллымын элинден сыпды-да, онуң гошарындан агыз салды. Тенине ыза етен мугаллым элини сәхел говшаданда болса, Гылыч сыпып өкжәни гөтерди.

Шондан соң Гылыч доланып мекдебе гарасыны салмады. Мекдебем оны идемеди. Эмма зехинли Гылыч соватсызам галмады. Ол окаян доганларындан аңсатлык билен окамагы хем язмагы өвренди.

Гараголлугы үчин оңа темми бермег-ә бейледе дурсун, Гулгелди, гайта, оглуна мечев берйәрди. Онуң гарадан гайтмазлыгына, батыргайлыгына ол үйтгешик бир буйсанч беслейәрди. «Гүн гүйчлиниңки, говурга дишлиниңки» болан заманада өнүп-өсен, адамың адама сүтем этмегинден, хорлук гөркезмегинден башга зады гөрмедик Гулгелди оглунын бадыны алмак ислемейәрди. Онуң пикир эдишиче, өзүниң дурмуш тежрибесиче, чага «ахей-вахей» диен зады билмели дәлди. Шаты гөрүп улалмалыды. Ерден галанындан бейләк, өз башыны өзи чарамагын аладасы билен болмалыды.

Онуң өзи хем огланка какабаш улалыпды. Ол он үч яшындан соң ата чөрегини иймәнди, өйлерини терк эдип гидипди. Бир гезек ол агасы Меңли билен урушды. Шонда Гулгелдиниң зыңан өкжели көвши Меңлиниң бижай ерине дегип, сенселеди ятыберди. Сөйүлтәч эже туруп топуланда болса, Гулгелди обадан чыкып гачып гитди. Доланып гара бермеди. Шол гидишине Сарыжа байлара чолук дурды. Какасы гөзләп ызындан баранда хем, ол тә какасы гайдянча, гоша гара бермеди. Какасы оглуның ниредедигини билип гайтмак билен оңмалы болупды. Соңра хем ол кәте Гулгелдиниң ызындан барып, хабар тутуп, етдижек хакыны алып гайдярды. Гулгелди болса еди йыллап өйлерине гелмеди. Агасы Меңли өйленип, машгалалы болуп гитди. Иң ахырда хем ол гөни өйлерине гелмән, доганоглан агаларына гелип дүшди. Меңлиниң гелни өзүниң хөчжет йүвүржисини илкинжи гезек өйүң энсисиниң ёкарсындан ышыклап гөрди.

Гулгелдиниң өзи мечев беренсоң, ол оглы урлаянда хем дарыгып дурмазды. Шонда-да мечев бермесини довам эдерди.

— Уршуп йөрсең, уран ериңем болар, урлан ериңем. Йөне өлгүн велин, кишиниң өңүнде яяпламагын.

Иң эсасы хем онуң өз оглуна ынамы барды. Онуң хакыны аңсат гидермежегини билйәрди. Хемише диен ялы, Гылыч онуң тамасынам чыкарярды.

Гулгелди оглунын какабашлыгына гуванса-да, Солтан хемише вехим астындады. Шу гидишине гитсе, онуң оглы хөкман бир эрбет ишиң үстүнден барайжак ялы болуп дурды. Ол: «Гылыч биринин ганына галарам, чагажыкларымың башына бир бела гетиререм» дийип горкярды. Хемише оңа:

— Чагажыкларымың башына бир бела гетирмән, өз башыңы өзүң ийип гитсең боля — дийип гаргынарды. Бу сөзлериң, авысы Гылыжың йүрегине дөкүлерди. Ол башга нәме дийжегини билмән:

— Хәъ, сениң шу дилиң...— дийип дишини гыжарды.— Вах, авутернек.

Шейдип, Гылыч он-он ики яшында энчеме чаршенбәни башындан гечирди. Илиң агзына дүшди.

Колхоз гурландан соң, Гылыжын бар аладасы ябылары болды. Оларың байталыны ферма мүдириниң везипесинде ишлейән Шагелди гирди мүнйәрди. Озал бир өйүң мүрдүсини ийип йөрен байтал колхоза геченсоң, санлы гүнүң ичинде хорланып башлады. Байтал сыпынса, көне ятагында хәзир болярды. Машгала улудан-кичә аяга галарды. Хер ким оңа бир зат берерди. Бири кепек, бири арпа, бири беде берерди. Кемсиз доян байтал өрә гитжегем болман, көне ятагында галярды. Мейдана кован гүни Шагелди гирди оны хер гүн ирден Гулгелдилериң гапысындап алып гидерди.

Гулгелдиниң бейлеки чагалары оңа диңе кәте ятагында хызмат этселер, Гылыч онуң угрунда сер-сепилди. Шагелди гирди оны өз ишигинде даңса-да, колхозың атятагында даңса-да, оңа өйлеринден бир зат экидип берерди. Бу ягдаям онуң огланлар билен хасам көпрәк урушмагына себәп болярды.

— Нәме бейле гуры азап чекип йөрсүң? Ол инди сизиңки дәл, Шагелди гирдиниңки ахыры — дийип, огланлар хәли-шинди оны гижжеләрдилер. Ол огланларың кәси билен:

— Бизиңки, бизиңки — дийип жеделлешерди.

Оңа:

— Сизиңки болса, бар-да мүн-дә ханы — диердилер.

Шонда башга гепләре геп тапмадык Гылыч:

— Бизиңки дәлмидир, бизиңки дәлмидир?! — дийип, деррев урушмак билен боларды. Кәвагтлар болса ол йүрегинден сыздырып дүшүндирҗек боларды.

— Ол бизиңкем дәл, Шагелди гирдиниңкем дәл. Колхозыңкы, орталык. Йөне мен оңа дөземок — диерди. Эмма бу сөзлери онуң өзүнем кән бир канагатландыранокды. Онуң йүрежиги хемише хүрләпҗик дурды.

Онуң хемме кишиден бетер Шагелди гирдә гахары гелйәрди. «Мүнмесине-хә мүнйә, нәме үчин онуң угруна середенок» дийип, өз яңындан оңа кәйинерди.

Бир гүн ол Шагелди гирдә темми бермеги йүрегине дүвди. «Байталымызы хорласаңам-а хорларсың велин, сен, гирдиҗик, хакыңам аларсың» дийип ичини гепледи. Ол бу пикирини Җигиси Нурума-да айтды. Ики болуп: «Шагелди гирдиниң ёлуны сакламалы. Байталы үркүзип, оны йыкмалы. Авунып бир гөрсүн-ле гирдиҗик» диен карара гелдилер.

Шол гүнден башлап, олар Шагелди гирдини гөз астына алдылар. Узак гарашмалы болмады. Шагелди гирди бир иш билен илерлигине гитди. Ол гайдышын хөкман обаның илерсиндәки гамышлыгың ичи билен гайтмалыды. Огланлар гүнузын шол ёданы сакладылар.

Икиндинара габа телпегини зоммардып, Шагелди гирди гөрүнди. Муны гөрүп, огланларың хер хайсы ёлуң бир якасында, гамышлыгың ичинде гизленди. Шагелди гирди габатларына геленде, донларыны башына бүрән огланларың икиси ики ерден «пых-пых» эдишип, зөвве ерлеринден турдулар. Эмма гарашылмадык ягдая Шагелди гирди тисгинсе-де, байтал үркмеди. Ол огланларың үркүзени үчин дәл-де, Шагелди гирдиниң тисгинени үчин күртдүрип дуруберди. Байталын огланлары гөрүп гелйәндигинден оларың өзүнинем, өз пикири билен гүмра болуп гелйән Шагелди гирдиниңем хабары ёкды.

Огланлар хемме зады өлчерип-дөкдүк этселерем, бирден шовсузлыга учраянларында нәтмелидигини маслахатлашмандылар. Шонуң үчинем өз пирими пашмадык огланлар нәтҗеклерини билмән, шол дуран ерле-

ринде хайран галышып дурубердилер. Өзлерини эле алансоңлар болса гачҗагам болмадылар.

Шагелди гирди Гылыҗа белетди. Онуң билен өҗүгишмегиң оңлулыгың үстүнден элтмеҗекдигини, Җапбаклар билен өҗүгишмек билен дес-деңдигини билйәрди. Йөне улуларың дамагыны пагта билен чалмагы ап-аңсат башарян Шагелди гирди чекинмәенде-де, огланлар билен тутда-бас болуп йөрҗек адам дәлди. Огланларың болшуна гахарланмагың, сөгүнмегиң дерегине ол бүтинлей башга көчеден гопды.

— Вах, Йирик оглум, Нурум оглум, байтал сизи танаяр ахыры. Онуң сизден үркҗек гүманы бармы — дийип, Шагелди гирди мекирлик билен йылгырды.— Ол алловаррадан сизиң ысыңызы алып гелйәндир. Хәь, Йирик оглум, гараголам болсаң, сени гаты акыллыҗамыкаң өйдйәдим велин... Хеем бир улы адамың ябысыны үркүзҗек боларлармы? Йыкайсаң нәтҗек? Мен сизи гаты говы гөрүп йөрүң-ә. Бирден Шагелди агаңызы майып эдәйсеңиз нәтҗек? Сиз дүшбүҗе чагалар ахыры. Эneңиз-атаңызам тапылгысыз адамлар.

Ол ябысындан дүшди-де, Гылыҗың голайына барып, онуң келлесини сыпалады.

— Сизден бейле зад-а чыкмалы дәл. Сиз йөне ерден-ә бейдәен дәлсиңиз. Я бири күшгүрендир сизи, я-да танан дәлсиңиз. Я-да байталыңызы мүнйәними халаман эден ишиңизми бу? Ханы айдың, мунуң бир себәби-хә бардыр.

Пагта билен дамагы чалнан огланлар бири-бириниң йүзүне середишдилер. Ахыры Гылыч гепледи.

— Шагелди ага, бизи хич ким күшгүреногам, байталымызы мүнйәниң үчинем дәл. Сен нәме үчин оны хор саклаяң? Ана, биз шоң үчин этдик.

— Ана гөрдүңми! — дийип, Шагелди гирди гахарланмагың, гаты гөрмегиң дерегине огланларың галанҗа укларынам екелемәге башлады.— Вах, билдим-ле шунуң ялы бир себәбиниң бардыгыны... Шоң ялы бир эммасы болмаса, сизиң бидерек ере гараголлук этмеҗекдигиңизи билипҗик дурун-а. Вах, мен гурайын. Етишип билмән гечәййән. Берәер ялы шу вагт колхозда-да бир арта-таша зат ёк. Ынха несип болса, колхозың от-ийми бол болар. Шонда бейле болмаз. Ханы, огулларым, гелиң, сизи яба мүндүрейин. Узаклы гүн ябың үс-

түнде гезип, аякларым гурапдыр. Бирсалым менем аягымы язайын.

Ол огланлары яба мүндүрди-де, өзем оларың өңүне дүшүп уграды. Ёл бойы хем огланлара агыз сувардыжы гүррүң берди.

— Йирик оглум, мен сениң байтала от-ийм берип йөрениңи гөрүп йөрендирин. Нурум оглумам-а берйәр велин, сен хасам көп азап чекйән. «Түвелеме!» дийип, дашыңыздан бегенйән. Гаты говы эдйәңиз. Колхозың малы өз малыңыздыр. Ынха байталыңыздан бир ат догар. Шонам, Йирик оглум, сен мүнерсиң. Онсон ене бир ат догар, онам Нурум оглум мүнер.

Шагелди гирдинин бу сөзлерини диңлемек огланлара бичак якымлыды. Өз байталларына мүнүп, обаның ортасындан гечмек олар үчин хасам леззетлиди. Огланлар Шагелди гирдиниң янындан монча болуп гайтдылар.

6.

Колхозың иши гаты кынлык билен гидйәрди. Галтаманлар гөзе-баша дүшйәрдилер. Колхозчыларың аглабасы гызылтаяклылар отрядына чекилипди. Олар ишләнлеринде хем, янлары яраглы, көплүк болуп ишлейәрдилер. Маллар хем яраглы колхозчыларың голайрагында бакылярды. Эмма шонда-да галтаманлар ики гезек колхозың малыны сүрдүлер. Бир гезек тохумына талаң салдылар. Ковгы маллары халас этсе-де, тохумлык дәнәни ызына гайтармак мүмкин болмады. Галтаманлардан горанмак үчин хас берк чәрелер гөрмек герекди. Шонуң үчинем Оразгылыч обаның ики колхозыныңам активлерини йыгнап, маслахат гечирмеги йүрегине дүвди.

Йыгнаклары ач-ачан гечирмегем ховплуды. Галтаманларың йыгнак гечип дуран вагты чозуп, ган дөкйән вагтлары аз болмаярды.

Оразгылыч дагы маслахатлашмак үчин Инневли оюң ёкары четиндәки гамышлыга йыгнандылар. Дашларына хем гаравул гойдулар.

— Галтаманларың хәзир гүйҗи агдык — дийип, Оразгылыч йыгнананлара йүзленди.— Бир алажы тапылмаса, колхозың задыны сакламак аңсат дүшҗек зат дәл. Колхозың эмләгини диңе бир я-да ики гаравула

ынанмакдан нетиже ёк. Ханы бир дөвлетли маслахат тапалың, адамлар.

— Маслахаты өзүң бер, Оразгылыч — дийип, бир яшулы дилленди.— Нәме дийсең, шонуң билен болуберерис.

— Адамлар, эгер мен айтмалы болсам, өз пикирими айдайын. Йөне сиз мениң айданымы гөвнүңизе жай болса кабул эдиң. Онсоң сизем өз пикириңизи айдып отурың. Өлчерип-дөкерис, бир нетиҗә гелерис — дийди-де, Оразгылыч бөврүни диңледи. Пикирини бир ере чугдамлап, довам этди.— Колхозларда эмләк диер ялы уллакан зат ёк, адамлар. Хер колхозың отуз говрак гылялы, шончарагам шахлы ири малы бар. Колхозларың аммарларында хем тохумлык дәнеден башга зат ёк. Онсоңам гылялларың көпүси сүрүмде пейдаланыляр. Шонуң учинем ол маллары сүрүмчилериң өзлериниң жогапкәрчилигине беркитмели. Шейтсек кем болмазмыка диййәрин. Олар ишден соң ябылары колхозың сарайына гетирмесинлер-де, мейданда бир ерде гизлесинлер. Шейтсек, жуда болманда, колхозың маллары тутушлыгыны-ха галтаманларың элине дүшмез. Галтаманлар улы топар болуп дөкүләенде хем, олара алып гидиберер ялы екеже-де тайяр зат болмаз.

— Догры маслахат, шейтсең, догруданам, галтаманлар аңналак гапып галар — дийшип, Оразгылыжы ерли-ерден голдадылар.

— Сыгырлары хем вагтлайынча өңки эелерине говшураймак герек — дийип, бири теклип гиризди.

Нуры еринден турды. Ол бу теклибе чүрт-кесик гаршы чыкды.

— Бейле этмек болмаз, ёлдашлар. Бейтсек, көпчүлик арасында хөкман «колхоз дагады» диен бир пикириң дөремеги ахмал. Биз хер хили агыр пурсатда хем бейле пикириң дөремегине ёл бермели дәлдирис. Эгер колхозың эхли эмләги элден гидәенде хем, адамларың ынамы миземели дәлдир. Сыгырлары хем яраглы адамлара табшырмалы, гижесине ятакда дәл-де, хер гүн бир ерде сакламалы дийсеңиз, бу башга меселе.

— Нуры догры айдя, адамлар — дийип, Оразгылыч онуң сөзлерини тассыклады. Соңра икинҗи бир мөхүм меселә гечди.— Тохумлык дәнәни галтаманлара алдырман, экиши кемсиз гечирмек иң зерур меселе болуп дуряр, адамлар. Тохумлык дәнәни хем бир ерде тутуш

сакламан, кичижик уруларда гизлин ерде гөммели. Ол урулары тохум сепилжек гүни еке-екеден ачмак герек. Колхоз активлери хем өйлеринде ятмалы дәл. Агшамына тә ил ятянча, оба арасында гаравулчылык чекмели. Йөне бири-биримизден хабарлы болалың. Бир зат болайса, шобада бири-биримизе дуйдурыш берелиң. Гараз, адамлар, хүшгәрлиги голдан бермәлиң. Шу вагт галтаманлар билен оюн эдер ялы дәл. Өз ичимизденем ахмал болмалың, соңкы өкүнчден пейда болмаз.

— Хер колхозың дашына бир гаравул атылса нәхили боларка? — дийип, бири өз пикирини орта атды.— Гой, ол хемише обаларың даш-төверегинде гаравулчылык чекип айлансын йөрсүн. Дел адам гөрсе-де, шүбхели ыз гөрсе-де, деррев хабар берсин.

Бу маслахаты хем оңладылар. Хемме затлары маслахатлашып боланларындан соң, хер ким ишли-ишине дагады.

Бу чәрелер эсли пейда этди. Бу гүн колхоз экиши тамамлаярды.

Галтаманлара бир алач тапылса-да, яңы гурлан колхозларың үстүне башга бир хас айылганч вехим абанып гелйәрди. Ол бела алач тапмак мүмкин дәлди. Ол бела гураклык беласыды.

Бүтин гыш асмандан өл дамман, тозап гечди. Хер ким: «Яз аз-кем ыгал болар» дийип тама эдйәрди. Эмма язам асмандан нем даммады. Мейдан гурап ятырды. Адамлар муңа-да боюндылар. Иң яманы, бахар тамамланып барса-да, бир дамжа сув гелмән, Тежен дерясының таңкырап ятмагыды. Сув гелер умыды билен дайхан элинде баржасынам гара ере табшырыпды.

Адамлары гүн-гүнден ховсала басярды. Олар хер гүн ирден туруп, аргыша гиден кервене гарашян дек, гүнбатардан леммер-леммер булутларың сүйшүп гелерине гарашярдылар. Сүмек ялыжак булут гөрүнсе, етим чага дек оңа эл серйәрдилер.

Чувалдакы тохумың иң сонуны бойнундакы торбасына гуян Гулгелди гурап ятан шүдүгәре гирмезден өңүрти, асмана гараныны дуйман галды. Чүйше ялы дуры асман оңуң йүзүне совуклык билен бакды. Онуң эхли умыды шол уммасыз асмана синип гидене дөнди. Ыран-дараң эдип, шүдүгәриң бир четинден гирди. Торбадан гысымыны долдурып алды-да, гушуң гурсагы ялы дәнәни хырыдар гөз билен сыпалады. Оны ере дөкмәге

роба гөрмейән ялы яйданжырады. «Нәдейин?» дийип геңеш сораян ялы, ене асмана гарады. Гөвнүни бире баглап, элиндәки тохумы сечелендирип гойберди. Аргынлык билен өңе херекет эдип уграды. Ол элиндәки бугдайларың ере дөкүлйәнини гөрмежек болян ялы, йүзүни ёкары тутуп барярды. Калбында болса шол бир ховсалалы пикир агдар-дүңдер болуп дурды. «Сув гелермикә? Я-да тохумы гара ере гардырыммыка?»

Ол гуры кесеклери басгылап барярды, хәли-шинди аягының ашагындакы кесеклер сүйшүп тайып гидйәрди. Шонда онуң чокайы гаты кесеклериң йүзүни сыдырдып, ялпылдап ятан ак ыз галдырярды. Эмма ол өз пикири билен хич зада үнсем беренокды.

Торбасыны бошадан Гулгелди шүдүгәриң гырасына чыкды. Торбаның дүйбүни какышдырып, иң соңкужа галак-гачак бугдайлары хем гысымына алды-да: «Бар, бириң мүң бол» дийип, шүдүгәре сепип гойберди. Бугдай дәнелери гаты кесеклериң йүзүнде пөкги ялы бөкжеклешдилер-де, оларың ашагына сиңип гитдилер. Гулгелдиниң гөвнүне кичижик бугдай дәнелери зер болуп гөрүнди. Онуң гымматлы зери гума гарлып өтәгиден ялы болды. «Гитдигимикә я-да гөгәрмикә?»

Гулгелдиниң ягырнысындан агыр йүк басан ялы болды. Ол дуран еринде ашак чөкди. Шол вагт Гылыч гелип:

— Кака, байталымыз бир акжа тай гузлапдыр. Эркежик тай! — дийди.

— Гаты говы болупдыр, оглум. Гузлапдыр диймезлер, гулунлапдыр диерлер. Байтала шейле дийилйәндир — дийип, Гулгелди аргынлык билен сесленди-де, оглуның аркасыны сыпады. — Бар, оглум, биразажык жыграма чөпле. Бир чай ичели.

Ол еринден туруп, түңчесини, кәсесини гоян ерине уграды. Гылыч чөплеме чөплән гелйәнчә, чакмак чакып от алды. Говы гуры ат тезегине дегрип, үфләп башлады. Ат тезегине дүшен от мазалы көрәнсоң, говы сөндүрип, голтугына салды. Гылыжың гетирен жыграмасыны режеләп өрди-де, от туташдырды. Гойы түссе тозап ятан шүдүгәрин үстүне юкажык булут болуп язылды.

Чай башында аталы-оглуң гүррүңи гызды.

— Кака, колхоз дагадылайса, байталымыз ене өзүмизиңки болармы? — дийип, Гылыч гарашылмадык совал берди.

Гулгелди бу сорага алланичикси болды.

— Ниреден тапдын бейле гүррүңи? Ким саңа айтды, колхоз дагаҗак диййип?

Какасының середишинден, сесиниң әхеңинден телек гүрләндигини аңан Гылыч муйнүргеди.

— Хаҗы гирди шей диен боляр-а. «Колхоз дагар, ене өңки-өңкүлик болар» диен боля...

— Хаҗы гирди ялан сөзләпдир. Колхозы инди хич ким дагадып билмез. Байталымыз хемише-де өзүмизиңкидир. Колхозың бар малам өзүмизиңкидир.

— Онда нәме байталымызы сен мүнмән, Шагелди гирди мүнйә?? — диййип, Гылыч өзүне берилйән хем өзи үчин дүшнүксиз шол бир сорагы гайталады. Гулгелдиниң: «Шагелди гирди хем өз адамымыз» диеси гелди, эмма муңа дили бармады.

— Шагелди хем колхозың адамы — диййип, ол пикирини башгачарак беян этди. Шу ерде хем ол өзи билен колхозың арасына чәк гойяндыгына, әхли задын энтек оглуна дүшүндириши ялы йөнекей дәл экенлигине дүшүнди. Нәхилидир душнуксиз, аласармык дуйгы оны иңкисе гойды. Эмма ол зат дуйдурман, өңки гүррүңини довам этди.— Шагелди гирдем колхозың адамы, оглум. Олам колхозың ишини эдйәр. Байталымызам колхозың иши үчин мүнйәр.

— Сенем-ә колхозың ишини эдйәң?

— Мениң ишим ябы мүнмели иш дәл-дә.

— Онда сен байталымызы колхоза берениңе чыныңданам гынананокмы? — диййип, Гылыч йүрежигиндәкини дөкди.

— Ёк, гайта, бегенйән, оглум. Бизем колхоза ил деңинде мал гошдук. Ынха, галтаманлар алып гиден болса велин гынанардым.

Оглан әхли зада дүшүнмесе-де, какасының соңкы сөзлерини эшиденде, онун сөзүндәки белент хакыкаты бүтин сүңңи билен дуйды. Ынҗалмак билен улудан демини алды. Инди огланлар гижжеләп, оны гынандырып билмез.

Ишден гайдышын Гулгелди колхозың мал ховлусына совулды. Ак юмуртга ялыҗак тайҗагазы эсли вагтлап хырыдар гөз билен сынлап дурды. Соңра оны тутуп, дызындан ашагына өлчәп гөрди-де, башыны яйкады. Ахмырлы гепледи:

— Хәь, ат-а болмаса герек. Говы алаша болар-да...

— О нәме үчин? — дийип, Гылыч геңиргенди.

— Тайың инҗиги улаланда хем өсйән дәлдир, гөрйәңми, гысгарак-да инҗиги.

Агшам гичден соң Гулгелдиниң янына Шагелди гирди гелди. Ол ишикден гирип, саглык-аманлык сорашарына мәхетдел, гөзлерини гүлдүрип, Гылыҗа дегди.

— Йирик оглум, тайыңы гөрдүңми? Нәхили говы тай, ә? Эдил юмуртга ялыҗак. Улалар велин, ана, шол тайы саңа берерин. Барып ятан ат болар.

Гылыч Шагелди гирдиниң йүзүне ынамсыз гарады.

— Қакам-а ат болмаз, алаша болар диййәр.

— Хейлеми? Бар, алаша болсун. Нәме алашаны халаңокмы? — Онсоң ол гүррүңи башга тарапа буруп гойберди.— Ынха тайымыз хасам көпелер. Хөкүмет бизе отуз гылял, элли дүе, үч йүзем гоюн берйәр. Еке тайымыз дәл, ынха, көшегимиз, овлак-гузымызам болар. Өзем хөкүмет бу затлары бир көпүгем алман, мугт берйәр. Ай, түвелеме, шу хөкүметиң эли гаты ачыг-ов.

Шагелди гирди бу сөзлери айданда, өз диенлерини тассыклатҗак болян ялы, Гулгелдиниң йүзүне сораглы гарады.

— Нәтмели онсоң о маллары? — дийип, хенизем гүррүңиң аңырсына оңлы етмедик Гулгелди сорады.

— Пәхей, Гулгелди, сенем кәте эдил оглан ялы-ов — дийип, Шагелди гирди яның гутаран кесиндини одуң ортасына сүйшүрди-де, мекирлик билен йылгырды.— Гыляллар-а мүнерис, ер сүрерис, дөвек дөверис. Дүедир гоюнларам көпелдерис, бир янынданам етишибилдигимизден иерис. Өз орталык задымыз. Түвелеме, шу балшебигиң элиниң ачыкдыгыны. Биз бир кел токлымызы яйдана-яйдана зордан орта гойярыс. Бу болса, түвелеме, йүзләп-йүзләп берйәр.

— Берен-ә говы велин, шу өл дамман гидип отурышына несип эдәермикә бизе — дийип, Гулгелди гөвнүчөкгүн гүрледи.— Бу галтаманам бир яңындан дишини чархлап дур. Хернә соңы абат болсун-да. Ёгса, балшебигиң режес-ә говы-ла велин...

— Хава, өзи бирхили угрукмаҗак болуп дур шу вагт — дийип, Шагелди гирди бөврүни диңледи. Онсоң элиндәки кесинди билен оҗагың гырасындакы күли бир гапдала сырып отурышына парахат әхеңде гүррүңини довам этди.— Ёгса, балшебигиң тутумы гаты улы экен. Биз бәрден гайдяр экеник, хич зада душүнмән

йөрен сәхрайы адам экеник. Бу балшебик гаты дашдан гөрйән экен. Мунуң тутумы асыл гөрлен зат дәл. Адамлар өмүр бири-бириниң этини ийжек болуп, ган-да пычак болуп гечипдирлер. Бири-бириниң элиндәкини алжак болуп, шол дыржашып ятыпдырлар. Душманчылыгың галман гелйәнем шондан. Балшебигиң эдйән задыны гөр. Хемме зат орталык болмалы. Шейтмесең, адамлаң душманчылыгының галжак гүманы ёк. Зат орталык болса велин хезил-дә. Ишле-де, гара зәхметиң билен алыбер нәче алып билсең. Кишиң ишини эдип, кишиң миннетини чекжек аладаң ёк. Эдйәниңем өз ишиң, аляныңам өз зәхмет хакың. Онсоң нәмә япышса-да, көпчүлигиң битирмежек ишем ёк. Биз, Гулгелди, бу затлара дүшүнемзок. Дүшүнсең, колхоз дийилйән зат түйс эшрет экен.

— Адам адамдан сүтем гөрмесе, бизиң үчин-ә шондан говы эшрет ёк — дийди-де, Гулгелди демир жүрүндикли чәйнеги онуң өңүне сүйшүрди.— Шоны этсе боля, балшебикден мүң-де бир разы. Колхоз бол дийсе, колхоз боларыс. Башга зада дүшүнжегем болжак дәл.

— Хак айдяң. Бу затлара энигине-шәнигине ченли дүшүнмесеңем, балшебигиң ёлуның дүйп сакасының дүздүги гөрнүп дур.

Шагелди гирди Гулгелдиниң говы гөрйән адамы дәлди. Дили бир зат, йүреги бир зат дийип дуран бу адама ол белетди. Шейле-де болса, тәкмекли Гулгелди онуң гаңрышына гайдып дурмазды. Мунуңам көп себәби барды. Бир-ә, Шагелди гирди Гулгелдиниң хәсиетине белетди. Хемише оны өз угруна коварды. Бу сәхрайы, гөнүмел адама нәхилидир бир хормат, сарпа гойярды. Ол бир зады йүзүне шапладаянда-да, гаты гөрмезди. «Хәъ, дәли гул йүзүң-еңсәң диймез, гөвнүне геленини айдар гойберер» дийип, лох-лох гүлен болар оңаярды. Өзем Гулгелдә гезек геленде, ол хемише шол бир пикиринде галарды. Оңа гарайшыны үйтгетмезди. Ондан гөвни галан вагтам, гөвни битен вагтам, шол бир сөзлерини гылыны гымылдатман гайталаярды. «Гулгелди, саңа пылан хили акыллы адам-а дийжек дәл. Йөне сениң бизден бир артыкмач ериң бар. Элмыдама шол бир болшуңы саклаярсың. Достуңам болса, душманыңам болса, якының-ядыңам болса, гүйчлем болса, эжизем болса, сениң шол бир болшуң. Хорлансаңам, эжир

чексенем, бассыр-юссур этжек гуманың ёк. Ине, биз велин шоны башарамзок. Гуйчлүрәк тарапа гышараныбызы кем гөрмән дуруберйәс» диерди.

Гулгелди хем өзүне гайтавул бермейән бу адама берк даpабермеги әжизе ганымлык ялы гөрерди. Онсоңам хемме тәкмекли адамларың болшы ялы, өзүниң угрундан гопаны учин, ери геленде, өзүниң кемини киши кимин боюн алмагы башараны үчин, Шагелди гирдини Гулгелди азда-кәнде халаманам дуранокды. Өзи түркана адам болансоң, Шагелди гирдиниң мекирлигиниң дүйп манысына душүнәймек оңа башартжак задам дәлди. Йөне Шагелди гирдә ынамсыз гарамак, хемме кишиде болшы ялы, онуң үчинем бирхили эндиге өврүлип галыпды. Революциядан соңкы барлышыксыз сынпы гөрешде Шагелди гирдиниң элмыдама байлара япжа болуп, гарыплара яманлык этмеги, гулларын ровачланып униграмагына ичигаралык билен гарамагы Гулгелдинин йүрегинде дүвүн гоюпды. Шагелди гирдә душман ялы гарамак хенизлерем онуң ганындан чыкманды.

Шонун үчинем Шагелди гирдиниң колхоз хакдакы, большевиклер хакдакы хәзирки гүррүңлериниң Гулгелдә кичи дилден бәрде айдылян сөзлер ялы болуп эшидилмеги, онуң икийүзлүлигиниң, мекирлигиниң нетижеси ялы болуп гөрүнмеги кануны затды. Эмма, нәме үчиндир, Гулгелди хәзир Шагелди гирдиниң бу сөзлериниң йүрекден чыкяндыгына шүбхеленип билмейәндигини дуйярды, гайта, онда Шагелди гирдиниң шейле йүрекден гүрләп билшине гең галмак ялы бир дуйгы пейда болупды. Догруданам, Шагелди гирди өңки Шагелди гирдә меңземейән ялыды. Адамың бирден шейле үйтгәп, өзгерип билмеги мүмкин зат дәл ялыды. Гулгелди калбындакы бу дуйгыны дашына чыкарман саклап билмеди.

— Шагелди, гөрйән велин, сен гаты үйтгәен ялы. Балшебиги, шураны хачандан бәри шейле говы гөрдүң? — дийип, гөмелтей сораг берди.— Өң-ә бейле дәлдиң, басыбилмейәниң балшебикди. Я бу затлар Баймырат сердарың гөзүнден үйтгәңсоң тапып отуран сөзлериңми? Ери, ол бу гүн-эрте гелип отурыберсе нәтжек?..

— Дәли гул, сенем-ә, тапгын шуң ялы бир зады — дийип, Шагелди гирди мыс-мыс гүлен киши болды. Он-

соң чынлакай кешбе гирип, йүрекден гүрләп уграды.— Хак айдяң, Гулгелди, мен өңки Шагелди гирди дәлдирин. Адам диениң бир төвра зат бор экен. «Ган билен гирен жан билен чыкар» диенлери түйс догры экен. Адам хемме зады гөрүп-билибем дур велин, бир задың үстүнден барҗагыны мазалы биләйәнчә, болмаз экен өзи. Карун кырк шәхери гызылдан долдуранмыш диййәлер. Йөне ондан бир көпүгем алып болманмыш. Ягшызадалар оңа: «Пулуңдан бер, ёгса сени хәзир ере ювутдырҗак» дийипдирлер. «Бермен» дийипдир. Ере: «Дызындан ашагыны чек» дийипдирлер. Дызындан ашагыны ер чекипдир. Ене: «Берермиң?» дийип сорапдырлар, «Бермен» дийипдир. Ере: «Билинден ашагыны чек» дийипдирлер. Билинден ашагыны ер чекипдир. Ене: «Бермен» диййәмиш. Бокурдагындан ашагыны ер чекенсоң, «Хенизем бир пилле берсең» дийипдирлер. «Бермен» диййәмиш. Гөзүни топрак гөменсоң: «Дат, берейин» дийип гыгыранмыш. Йөне пейда этмәндир. «Ай, инди сув сеңрикден агды» дийипдирлер. Ана, менем шол Карун ялы, сув тә кекирдегиме гелйәнчә, зады билмәндирин. Бар зады гөрүп, аңры яны билен дүшүнибем дурун. Балшебик билен байларың ойнунын деңгелмеҗегинем билйән. Йөне, бир тарапдан-а, адам пахыр этияч эдйә. Гулгелди, жаныңы алдым дийип дурсалар, дийлени этмели боляр. Бирентек зады, догрымы айтсам, горкуп этдим. Онсоңам хәки «Ган билен гирен жан билен чыкар» диййәним-дә. Гараз, гүйчлиң өңүнде яяпланыңы дуймаз экениң. Тәзеден бириниң гези галыберсе, гөриплик эденини, ичиң гараланыны дуйман галар экениң. Эгниңден басасың гелер дурар экен, Душман окунар экениң. Өзүң билйәң, сиз биленем шейлерәк болды. Онсоң шу Оразгылыҗа бир зыян Нура бир зыян этсем, дүнйә дүзеләйҗекмиш дийипдирин. Шолары еңсем, әхли балшебиги еңәйҗекмишим дийипдирин. Бир гөрсем, сув кекирдегиме гелипдир. Бирден гөзүм ачылды дуруберди. Мен асыл өзүми хеләк эдип барян экеним. Бир тарап-а мени чукура итекләп дур, бир тарапам мени рахат дурмуша үндейәр. Мен өзүмиң япышан йүпүмиң чүйрүкдигине, онуң хеләк этҗекдигине, өз-өзүмиң аягымдан палта саланлыгыма дүшүндим. Гөрсем, мени хеләкчиликден гутарҗак адамлар шол душман окунып, яманлык эдип йөрен адамларым экен. Мен өзүми халас эдйән адам-

лара гаршы гидип йөрен болсам нәтжек! Шура хөкүмети маңа, бир-ә, өз гүйжүни гөркезди, бирем, өз эли билен ак ёла салды. «Сениң бейледе ишиң ёк, эйләк йөре» дийди. Онуң үстесине, эмелем ынанды. Гепиң гысгасы, мен иң сонкы демде өзүми халас этдим.

Шагелди гирди гутардым этди. Хич кимден сес чыкмады. Эсли вагт хер ким өз пикири билен гүмра болуп отурды.

— Мен-ә, Гулгелди, сениң яныңа ишлиже гелендирин — дийип, Шагелди гирди инди хабарыны берди.— Хөкүметимизиң колхозымыза берҗек малларына чопан тапмалы. Мен-ә шол гоюнлара сен середип берәйсең дийип гелдим. Шу иши сенден говы оңарҗак адам ёк. Өмүр кишиң малыны бакып гелдиң. Ханы инди өз малымызам бир бакып гөр. Кем задыңы гоймарыс. Нәме дийсең, тапып берерис Сен йөне шол гоюнларың азарыны етермесең бор.

Гулгелди өйли-ишикли боландан соң, гойна гитмесини ымыклы гоюпды. «Галан өмрүми бир чагаларың арасында гечирейин» дийипди. Шонуң үчин ол Шагелди гирдә кесгин җогап берди.

— Шагелди, о юмшуңы маңа буюрма, инди мениң гойна гит ниетим ёк. Өң башга эдере иш тапман, бир дөвүм чөрек үчин гитдим. Инди бир бәш гүн рахат гүн гөрейин. Өмрүмиңем инди аграмы гечип баряр.

Гулгелдә төвелла эдип отурмагың пейдасыздыгына белет Шагелди гирди.

— Ай, нәтҗек, башга чопан гөзләймели бор-да — дийип, турмак билен болды.— Йөне сен разы болсаң, говы болайҗакды-да.

Шагелди гирди туруп гиденсоң, Солтан:

— Хер нәче гүлүм-ялым этсе-де, ичи дүзелеси ёк-ла харам гирдиң — дийди.— Ичи от алып дурандыр-ла ёгсам...

— Ичи дүзелсе-дүзелмесе-де, башга гидере ёл ёкдугыны билипҗик дураны хакдыр — дийип. Гулгелди җогап берди.— Онсон дүзелсеңем дүзелерсиң, дүзелмесеңем...

— Нәме инди үмсүм гезиберер өйдйәңми? Колхозам булашдырар-да.

— Соңун-а билемок велин, эдил хәзир-ә гаты зора галаймаса чыныдырам.

7.

Колхозың дашына гаравул эдип, Шагелди гирдиниң доганогланы Гүҗүги гоюпдылар. Ол яшы отуздан агса-да, өйленип билмән йөрди. Ондан улусы Нөкерем өйленип билмән мүҗеррет өтүпди.

Гүҗүк бичак тити гезерди. Онуң бир гырмызы доны барды. Онуң шол донуны геенини герен адам болмазды. Элмыдама чеврелигине эплэпжик, голтугына гысып гезерди. Иле гөркезмек үчин онуң диңе бир сынҗагазыны ачып гоярды. Шол заманлар айна диен зат аялгызларын хем хеммесинде ёкды. Гүҗүк болса янына айна гөтерйән еке-тәк эркек адамды. Онуң гызыл-чызыла гөзи дүшсе, угры болмазды. Хемме гызы өз янындан өзүне ашык сайып, гөвнүни хошлар йөрерди. Бир сөй билен бир гыз дагы йүзүне йылгырып бакайса, онсоң шол гыз өзүне ашык боландыр өйдүп, оларың өйлеринин төверегинден айрылмазды. Иши болса-болмаса, оларын өйлеринин голайындан бир эйлэк, бир бейлэк гечерди. Отуран-туран еринде-де, «Пыланы маңа ашык болупдыр, басым шоңа өйленҗек» дийип гүррүн эдерди.

Гызыл-чызыл гөрсе, өзүни саклап билмән, гылмыллап йөренсоң, оңа Гүҗүк гылмыл диердилер. Еди-секиз йыл мундан озал болса ол яраг дакыныл, ата чыкды. Хер бир ата чыкан адам ялы, ол хем өз адына хан лакамыны гошды. Эмма онуң ады Гүҗүк хан болман, Гылмыл хан болды.

Гылмыл хана ата чыкып, узак гезмек миессер этмеди. Онуң ханлык шөхраты басым бетбагтлык билен гутарды.

Бир гезек Гылмыл хан дагы үч-дөрт атлы болуп, олҗа аңтап, Хыва тарап гитдилер. Оларыңкы шовуна болды. Олара көмүрлик гандым якмак үчин чөле чыкан ярагсыз-затсыз бирки саны бенде габат гелди. Оларың янында-да алты саны мен диен ики өркүчли инер барды. Гылмыл хан дагы: «Дүнйә тәзеден бөлүнишиленде, бизе мундан кән зат етҗекми?» дийдилер-де, ол бенделери өлдүрип, җеседини чәгә сүсдүрдилер. Инерлери алып, асса гачан намарт этдилер-де, ызларына өкҗәни гөтердилер. Гелибем, бу инерлери оба талап алып гайдан киши болдулар. Өлен бенделерин хоссарлары олара нәме боланыны билмесе-де, Гылмыл хан

дагы бу сыры узак гизләп билмедилер. Оларың инерлери нәдип алып гайдандыклары басым бүтин оба мәлим болды.

Ики өркүчли инери мүнүп, ики яна сәпҗидип йөрен Гылмыл ханың велин өзүнден кеми ёкды. Ол сув ялы японы бәшатары өңүне кесе басып, я обадан чыкып баряндыр, я-да обаның бир четинден гирип гелйәндир. Шо бармана ол илде ёк нысакларам чыкарып башлады. Галайының гырындысы ялы гара силкме телпеги хем аз гөрүп, онун этегине сытара дакан ялы эдип, ики бармак инлиликде ак дери тутды. Гат-гат доң, гара әдик, этеги сытаралы телпек геен Гылмыл хан колегесине середип йөремәни чыкарды. Көлегесине середип, телпегини дүзетди. Көлегесине середип, йөрүшини үйтгетди.

Шол көлегесине серетмеси хем онуң ишини гайтарды. Көлегесине середип, дылмылдап гелйән Гылмыл хан обаның ортарасындакы өрме гуя гүвләп гиденини дуйман галды. Онуң өлмән галышына хайран галаймалыды. Чөвлүгиң гырасына какылан гоша газык онуң дөрт гапыргасыны дөвүпди. Чеп голы җорта учупды. Голы инди диңе гырмызы доңуны сакламакдан башга зада кән ярамаярды.

Гылмыл ханың дүшен ягдайына ил-гүн гынанып дурмады. «Ол эден иши билен байнамаҗагы белли. «Касас кыямата галмаз» диенлери. Бу дүнйәдеҗик чекди, Оңа энтек бу-да аз» дийдилер. Гылмыл ханың эҗеси Айымгүл эҗе болса хемме задың себәбини «гөз-диле» йөңкеди. «Дүшмеди» дийип, ики өркүч инери гүнәледи. Онуң ёгуна янмагын гамыны ийди.

— Сат, җан оглум, шу харам өлмүши — дийип, оны отурмага-турмага гоймады.

Инери сатмага басым бахана тапылды. Бир гүн сатыгчы айланып гелди. Сатыгчының элиндәки яшыл күрте огул өерҗек Айымгүл эҗәниң гөзүне гаты ыссы гөрүнди. Күртәни алмак пикири Гылмыл хана хем кем ярамады. Олар сәхел үсселешен болдулар-да, инери берип, яшыл күртәни алдылар отурыбердилер. Сөвдасы оңан сатыгчы инери идип, обадан сайланмага ховлукды. Шейдип, ики өркүч инер увлапжык гидиберди.

Гылмыл ханларың бу сөвдасыны эшиден адамларың хер хайсы бир зат дийди.

— Вах, ол инериң буюрмажагы өңденем беллиди-ле.

— Бөврүни ярып чыкмалыды-да, ана, бөврүнем ярды, чыкдам.

— Ол күртәни атыныл. Гылмыл ханлардан гелниң салланҗырап чыкмажагам белли-ле.

Ил нәме дийсе-де, яшыл күртәни бейлелерине гечирен Гылмыл ханларың өз сөвдаларындан гөвүнлери хошды. Олар муңа дулларына яшыл күртели гелиң гечиренден пес бегенмедилер. Яшыл күрте өң бири-бириниң йүзүне середишип, сүсүшжек ялы болшуп отуран энели-огла улы гүйменже болды. Олар уллакан сув кәдини дулларында гоюп, яшыл күртәни оңа бүрәп гөрдүлер. Оңа бәрсинден середип, дулларында шейдип яшыл күртели гелин отурса, нәхили говы гелишҗекдиги хакда гөвүн йүвүртдилер. Гелниң хайсы дулда отурса говы гелишҗекдигини билмек үчин, күрте бүрелги сув кәдини бир о дула гечирип гөрдүлер, бир бу дула.

Онсоң энели-огул кими гелин эдинҗеклери хакда пикир алышды. Обаның хемме гызының диен ялы адыны агзап чыкдылар. Гараз, бир себәбе гөрә, оларың хеммесинем оңламадылар. Ахыры Айымгүл эҗәниң Кәл угрунда яшаян доганының гызының үстүнде сакландылар. Она сөзайдыҗы гитмеги йүреклерине дүвдүлер. Эмма сөз айдышып, халат-серпай йыгнап, сарарка гурап йөрмәге хем оларың такаты етмеди. Олар бу иши шарк-шурк этмегиң ёлуны агтардылар. Гылмыл хан дайзасының гызының өзүне гөвүнлидигини айтды. «Гыз гөвүнликә, бидерек вагт гечирип йөрмегиң гереги ёк» дийип тапдылар. Гайта, сөз айдышып йөрсең, бирентек затларың булашмагы мүмкин. Айымгүл эҗәниң доганынынам гызыны мугт бермеҗеги белли зат. Гылмыл ханларда болса яшыл күртелеринден башга зат ёк. Ишигинде товар овлагы болмадык адам зады нереден алсын, галыңы нәдип төлесин? Гылмыл хан гызы алып гачып билҗеккә, бейле затлара баш гошуп йөрмегиң нәме гереги бармыш? Онсоң энели-огул: «Гызы алып гачмалы» диен нетиҗә гелдилер.

Маслахат гүнүниң эртеси Гылмыл хан гыз алып гачмага уграды. Гылмыл ханың уграи гүни хем эрбет совук болды. Ынҗалыкдан гачаң Айымгүл эҗе ичерик

сыгмады. Бу гоңшуларындан о гоңшуларына зыгыр-зыгыр гатнады.

— Вах, шу совугың ичинде Мамуры алып чыкарам, онуң элини-аягыны совук алдырарам. Вах, Мамур җан үшэр — дийип бызбыдыклады. Гыз алып гачмага гиден Гылмыл ханың дайзаларына гитмэн, аралыкдакы чопан гошларының биринде гая басдырып ятанлыгындан онуң хабары ёкды.

Колхозың дашына гаравул гойлан Гылмыл ханың болшы шол ики өркүчли инери сэпҗедип гезйэн дөвүрлерине меңзейэрди. Ол дор алашаны элеследип, бир гөрсең, обадан чыкып барярды, бир гөрсең, обаның четинден гирип гелйэрди. Илки-илкилер ол атыны йүзиң салдырып обаның четинден гиренде, адамларың йүреги гопарды. Ол үйтгешик бир хабар билен гелйэндир өйдүп ховсала дүшердилер.

— Ене орус гелмезинден өңки гүнүмизе дүшэйдик өйдйэн — дийип, Гулгелдиниң тогсан яшы арка атаң эҗеси Сөйүлтэч эҗе гамгын сесленерди.— Шол вагтларам обаның дашына Гылмыл хан ялы гаравул гойларды. Аркайын отурмак ёкдур. Бир гулагың шол гаравуллардадыр. Олар бир ерде үйгтешик ыз-тоз гөрэйселер: «Хай, дөнүк гечипдир!» дийип хабар берердилер. Онсоң хер ким элиндэкиҗе ишини ташлап, дуран-дуран еринден ылгар. Гайнап дуран газаныңам болса, тамдырдакы чөрегиңем болса ташларсың. Голай-голтумдакы обаларың хемме адамы үркүп, бир ере йыгнанар-да, тэ дөнүгиң ызы ызына гечди дийилйэнчэ, бир ерде болар. Эли яраг тутан аял-оглан-ушакларың дашында гаравулчылык чекер. Рахат гүн гөрмездик, гүнде-гүнаша диен ялы үркердик. Гылмыл ханы гөрйэн велин, шол гүнлеримиз ядыма дүшэййэр. Хернэ гечеверсин басым бу белалар.

Агтыклары Сөйүлтэч эҗэниң «үркдүк» диен сөзүне гүлшердилер.

— Эне, хей, адамам бир үркерми? Мал үркйэр-э — диердилер.

— Ай, нэбилейин, балаларым, дөнүк гечди диен хабар дүшүп, адамлар бир ере үйшсе, үркдүк диердик. Хер ким сом-саякдыр. Салланчакдакы чагасыны ядындан чыкарып ылгаян гөргүлилерем боларды. Задың гүррүңи болмаз, хер ким башыны гутарса разыдыр.

Сөйүлтәч эжәниң бу гүррүңлерине эндамлары тикенекләп башлан чагалар:

— Эне, дөнүк нәме? — дийип, инди ховатырлаяма билен сорардылар.— Шу галтаманлар ялымы?

— Ёк, балаларым, бизиң дөнүк диййәнимиз сайры миллетиң адамы боларды—дийип, Сөйүлтәч эже дүшүндирерди.— Олар бир топар атлы болуп гелердилер-де, екерәк гезип йөрен чопан-чолуклары алып гидердилер. Ики-екерәк отуран өйлери талап, эхли адамларынам сүрүп экидердилер. Ол вагтлар мунуң ялы бир ерде оба болнубам отурылмазды, хер ким дөрт-бәш өйли болуп, бир голда отурарды. Үркүп гидерсиң, бәш-алты гүнден гелерсиң велин, тамдырдакы чөрегиң яныл, гара көйүк болуп гидендир. Газандакы чорбаң порсап ятандыр. Кәвагтлар язлагдакак уркердик. Гайдып гелерсиң велин, хемме зат вейран болуп, аңкап ятандыр. Ай, оңлы гүн гөрен дәлдирис-ле. Шол гүнлерден дындык дийсек, ене бир бела дөреди дуруберди алнымыздан. Хернә, худайым деп этсин.

Соң-соңлар болса Гылмыл ханың болшы билен өвренишип гитдилер. Диңе кәвагтлар онуң болшуны яңсылашардылар. Хер ким бир зат диерди.

— Галтаманчылык Гылмыл хана дүшәйди. Ат мүнүб-ә кейпден чыкды.

— Галтаманлар ёк боляңча, дор алашаны чапып өлдүрер ол.

— Дашымызың сакам-а боля-да йөне...

— Гараз, хер ким өз деврүни сүрүп өтмели-дә. Шунуң ялы бир зат тапылмаса, Гылмыл хан нәдип гүн гечирсин?

— Бу болуп йөршүне ахыры бир гүн ябысы билен гуя гачар бу.

Бу гезегем Гылмыл хан икиндинаралар атыны йүзиң салып, обаның четинден гиренде, хич ким оңа үнс бермеди. Оразгылыч билен Язмырат икиси колхозың аммарының янында бир ише гүйменип дурдулар. Гылмыл ханың ат салып гелйәнини гөрен Язмырат:

— Гылмыл ханам-а тойхананың бир четинден инди — дийип, өз угруна хүмүрдеди.— Шунымыздан нәме пейда бардыгынам билемзок.

— Онуң бизе хер гүн хабарлы гелени герек дәл. Сен онуң шейдип йөренини диле — дийип, Оразгылыч хем өз иши билен гүмра болуп дуршуна сесленди.

— Онсоңам шу гирдилере көп бир ынамам ёк.

— Иңе, мунуң башга геп.

Онянча аңырдан етип гелен Гылмыл хан атыны сак-лап билмән, оларың дашындан ярым айлав этди. Деми демине етмән хабар берди.

— Галтаманлар ябылары сүрүп гитдилер! Етевериң басымрак!

Оразгылыч элиндәки пили бир гапдала оклап гойберди-де, эййәм душларындан гечип, эсли араны ачан Гылмыл ханың ызындан гыгырды.

— Нирède? Хачан?

Зордан атының башыны ызына долан Гылмыл хан ене өңки сөзлерини гайталады. Гахары гелен Оразгылыч оңа херрелди.

— Нирә, хачан алып гитдилер диййлйә саңа!

— Чөрлиң илери йүзүнден. Хәзирем Агачлы гумуң илери габадындан гума етип баярлар — диййип, Гылмыл хан гыссанмач җогап берди.

— Нәче адам? — диййип, эййәм яраг алмак үчин өе күрсәп гирен Оразгылыч ичерден гыгырды.

— Дөрт-бәш-ә бар.

— Язмырат, атлан! — диййип, эли яраглы даш чыкан Оразгылыч буйрук берди.

— Дөрт-бәш болсалар, адамлара айтмалымы? — диййип, Язмырат сораг берди.

— Адамлара Гылмыл хан айдар. Вагты гидерме! Гыссан! Араны ачманкалар, етсек болар.

Ол ылгап барып, ятакдакы ата бөкүп мүнди. Язмырат хем онуң гөрелдесине эерди. Олар Гылмыл хана адамлара хабар бермеги табшырып, галтаманларың гиден угруна ат гойдулар.

Атларың икиси хем боюнтурук атылан ялы болуп барярды. Оразгылыч хәлки гүррүңиниң ызыны довам этди.

— Ызларындан етип билсек боланы. Бигайратдырлар. Гайтмаҗагыңы билселер, япланышыбам билмезлер.

Язмырат сесини чыкармады.

Олар тә гумуң этегине барянчалар дурман гитдилер. Гума етенсоңлар, бейге чыкып, төверeклерине сер салдылар. Хич ерде гөзлерине зат илмеди. Онсоң олар гума урман, онуң этегиндәки дүзлүк билен гүнбатарлыгына Сыгырлың гумуна тарап сүрдүлер. Олар шүдү-

гәрлиге сүсңәп урян гумуң аңырсына айлананларында, хол өңде гумы этекләп гидйән кәлиң угры билен он--йигрими ябыны өңлерине салып барян галтаманлары гөрдүлер.

Галтаманлар ябылары нәче гыссасаларам, олар лоңкулдысындан язанокдылар. Газаба мүнен галтаманлар олары гамчы билен сайгылаярдылар. Гамчы деген ябы бирнеме чусланса-да, галтаманларың ислән угруна гитмән, ёлдан совулярды. Оны долап, хатара гошмак иш болярды.

Галтаманларың гидиши ябыгорлы болансоң, Оразгылыч дагы араны басым йыгрып башладылар. Язмырадың хениз уруш-чыгырышдан хабарсыздыгына белет Оразгылыч оңа гөвүнлик берйән эхеңде гүрледи.

— Инди ябылары экидип билмежекдиклерине гөзлери етендир. Башларыны сыпдырсалар разы боларлар, себәби ызымыздан көмек гелжегини билерлер.— Соңра ол Язмырада этмели ишлерини табшырды.— Эгер атдан дүшүп яплансалар, түпең етере барансоң, сенем дүшгүн хөкман. Ёгсам нышана боларсың. Гидип баряркалар атышсалар, сениң дәсириң артыкдыр. Ызыңа өврүлип атып, урмак аңсат дәлдир. Жуда болмаса, атларыны уржак бол. Гачып гутуларын өйтмесинлер. Йөне бири ябылары сүрүп гидип, галанам атышайса, шонда эрбет болар. Ызымыздан көмек гелйәнчә, эдип билен задымыз болмаз.

Оразгылыч дагы ок етере барманка, өңлеринде ызлы-ызына ики тапгыр түпең атылды. Оразгылыч муңа гең галды. Энтек ара эсли болансоң, бадыны говшатмады. Галтаманлар кәлиң угрунда болансоң, гөни оларың үстүне сүрәймән, бирнеме гыялабрак, буларам кәле етмегиң алажыны эдип уградылар. Эмма олар кәле инмәге етишмедилер. Гарашылмадык вака йүзе чыкды. Галтаманлар атышжагам болман, ябылары ташладылар-да, кәлден чыкып өкжәни гөтердилер. Галтаманларың ковгы голайланда атышмакдан йүз дөндерип, намартлык этмеклери гаты геңди.

Атың жылавыны гачып барян галтаманлара тарап буран Оразгылыч:

— Ахмал болма, бир хиле гуржак болян болаймасынлар — дийип, Язмырада дуйдурыш берди.— Гапдалыңдан хәзир бол, гизленип галаны бар болаймасын.

Гапдалларынданам чыкан болмады, гачып барян галтаманларам зык этдирер ялы дэлди. Олар бир окам атып билмэн, ызларына, кэлиң ичинде галан ябыларың янына доландылар. Галтаманларың нэме үчин түпең атандыгының себэби диңе шондан соң аян болды. Ябыларың ярына голайы кэлиң ичинде серги болуп ятырды. Галтаманлар экидип билмежеклерине гөзлери етенсоң, ябылары ока тутан экенлер. Ок деген ябыларың бирентеги шо бада жаны чыкып, гымылдаман сүйнүп ятырды. Кэбири жан ховлуна түвдүрилип йөрди. Кэси аягыны какярды. Дири галан ябыларың болса хер хайсы бир яна пытрашып барярды.

Оразгылыч атдан бөкүп дүшди-де, билиндэки пычагыны согурды.

— Өлерликли яра дүшен болса, дамагыны чалавери, гөзгыны болуп ятмасынлар.

Оразгылыч ики саны чабаланып ятан ябының дамагыны чалянча, Язмырадам бирининкини чалды. Бойны кесилен товук ялы бүкдүрилип йөрен дөрдүнжи ябының велин ики болуп зордан дамагыны чалдылар.

Оразгылыч маңлайының дерини сырды-да, ахмырлы гүрледи.

— Айтдым-а, япланышып атышыбам билмезлер дийип. Жанлары тошапдыр бигайратлаң. Ине, оларың элинден шунуң ялы нежислик гелер.

Ол шейле дийди-де, кэлиң ичинде серги болуп ятан ябылара гынанчлы назар салды. Сүрлүп гайдылан йигрими үч ябының докузысы өлдүрилипдир. Кэ яба ики-үч ок дегипдир. Гөрнүшине гөрэ, галтаманларың ниети эхли ябыларам гырмак экени, бири-биринден хабарсыз ики-үчүсиниң бир ябыны нышана алан вагтларам болупдыр.

Оразгылыч ядавлык билен ашак отурды.

— Яраглы чопаны барка, бу нэхили бейле болярка? Я-да чопаны өлдүрэйдилермикэ? — дийип, Язмырат сорады.

— Ёгса-да, чопана нэме болдука? Өлдүрен болмасаларам бири — дийип, Оразгылыч бөврүни диңледи-де, сөзүниң үстүне гошды.— Пычаклап өлдүрен болаймасалар, түпең сеси чыканы ядыма дүшенок.

Чопан улы үнжи болды. Ол дири болса, бу вагта ченли бир ерден чыкмалыды. Эмма бу затлары Гылмыл хандан башга билйэн ёкды. Олар оба тарапдан бир то-

пар адамың чыкып уграныны гөрүп, Гылмыл хан гелйәнчә, гарашмагы йүреклерине дүвдүлер.

Язмырат ене гөвнуне гуман гидйәнини мәлим этди.

— Шу ерде бир сыр бар болаймасын? Бу ябыларың гетириленине бәш гүн боланок. Галтаманлар муны эййәм ниреден эшидип, ниреден билдилеркә? Галтаманлар билен арагатнашык саклаян бар болаймасын?

Оразгылыч йүзүни галдырман сораг берди.

— Сен кимден етендир өйдйәң бу затлары?

— Нәбилейин-дә, ачык билмесең, бир зат айтмак кын. Йөне беланкөрүги шу Шагелди гирдиде-хә дәлдир-дә.

— Ким билйә? — дийип, Оразгылыч пикире чүмди. Бирденем бир зат ядына дүшен ялы, Язмырадың өзүне сораг берди.— Ёгса-да, галтаманлар кимлеркә? Сен янкыларың ичинде таныш адам-а гөрен дәлсиң?

Язмырат башыны яйкады. Ара даш болансоң, олар галтаманларың хич биринем танап билмәндилер. Гөзүң билен гөрмәңсоң, Шагелди гирдинин галтаманлар билен арагатнашык саклаяндыгыны хем анык тассыклап болжак дәлди. Ябы сүрен галтаманларың атышман гачып гитмеклеринде горкмакдан башга сыр бардыр өйдүп хәзир оларың гөвнүне-де геленокды.

— Бе, ёгса-да, янкы галтаманлар нәтаныш галтаманмыка? — дийип, Оразгылыч улы иңкисе гитди.

— Ынха, Гылмыл хан билен чопан дири болса билер. Хемме задам шондан соң аян болар.

Обадан он-он бәш адам хайдашып гелди. Түпең сеси чыкансоң, хасам улы ховсала дүшен адамлар Оразгылыч билен Язмырат икисинин саг-аман дураныны гөрүп, хем бегендилер, хем гең галдылар. Олар хемме зада геленлеринден соң душүндилер.

Гылмыл ханың гелмеги хем хич зады анықламады. Ол чопан хакда хем, галтаманлар хакда хем хич заг билмейәндигини, йөне галтаманларың ябы сүрүп баряныны узакдан гөрүп, хаял этмән, оба хабар етирмек билен боландыгыны хабар берди.

Хемме зат чопана диреди. «Деррев чопаның гөзлегине чыкмалы. Гаранкы дүшйәнчә, өлу-дири, оны тапмалы» дийип, адамлар дуран-дуран ерлеринден Чөрли бейге тарап эндилер. Түпең сеси чыкансоң, чага-чуга диймән, обаның бирентек адамы хем ковгучыларың ызы

билен чыкып уграпдылар. Олар хем ёлда чопаның гөзлегине угранлара гошулдылар.

Хемме кишиден бетер Шагелди гирди ода-көзе дүшйәрди. Онларча гөзүң мүңкүрлик билен гараяныны гөрүп, ол ере гирәйжек болярды. Гансыз додакларыны кемшердип, аглайжак-аглайжак болярды.

— Бу затларың хеммеси мениң гара багтыма боляндыр — дийип зейренйәрди. Онуң бу болшуны сынлан Оразгылыч нәме маны чыкарса, ялңышайжак ялы болуп дурды. Бир серетсең-ә, ол, догруданам, хич затдан хабарсыз ялыды. Бир гөрсеңем, нәхилидир сырың үсти ачылар өйдүп, ховатырланян ялыды. Ябы чопаныны чалажан халда тапанларында, Шагелди гирдиниң йүзи хасам үйтгеди. Шонда велин Оразгылыч оңа ымыклы мүңкүр болман дуруп билмеди.

Ябы чопаның эли-аягы саралгыды. Агзына-да эсги дыкыпдырлар. Урулмакдан яңа эндамының абат ери ёкды.

Гуллы ябылары өрә гойберип, тә гүнортана ченли бейик депәниң үстүне чыкып отурыпды. Гүнортанлар болса ябыларың четрәге чыканларыны гайтарышдырып гелди. Ол дөрт җүбүт гөзүңем букуда ятып, өзүни сынлаянлыгындан хабарсызды. Ол бейикден дүшүп уграндан бейләк, үч саны пыяданың пишик басышыны эдип ызына дүшүп йөренинем биленокды. Ол ябылары бир еррәге үйшүрдим эдип, өз мүнйән ябысының янына угранда, үч саны пыяда үч ерден оңа яраг ченеди.

— Голуңы гөтер!

Буйруга боюн болмакдан башга чәре ёкды. Галтаманлар чопаның ярагыны алдылар. Элини-аягыны даңып, тә өзүнден гидйәнчә енчдилер. Шондан соң нәмелер боланыны ол биленокды.

— Галтаманлары танамадыңмы? — диен сорага чопан:

— Өмрүмде гөрен адамларым дәл — дийип җогап берди.

Чопаның гүррүңинден соң Шагелди гирдиниң йүзүниң ачылып угранына гөрен Оразгылыч ене мүңкүрлиге гитди. Шу ерде ене бир шүбхели задың үсти ачылды. Гуллыны хорлан галтаман үч. Гачып гиден галтаманлар болса дөрт. Гуллының ат-ярагынам алып гидипдирлер. Диймек, Гулла гөрүнмән, бир гырада гизлин дуранам бир адам болмалы. Өзем ол өзүни

танатмазлык үчин гизленмели. Ол кимем болса, шу обалы адам болмалы.

Оразгылыч шу пикири орта атанда, Язмырат оңа гаршы делил гетирди.

— Бу мениң сеңкә дәл дийип айтдыгым дәл. Йөне оңат өлчерип-дөкүп гөрмек учин айдярын. Ол адамың шу обалы дәл болмагам ахмал. Белки, галтаманларың бири бейлекилери Гуллыны талаянча, бир ерде гизленип, атлары сакландыр.

— О-да ахмал — дийди-де, Оразгылыч онуң өзүне сораг берди.— Нәме үчин биз хәли Гуллының ябысыны танамандырыс?

Гапдалда дуранларың бири оңа Гуллының ябысының тәзе гетирилен ябылардандыгыны айтды.

— Галтаманларың хәли атышман гитмеклери диңе горкмаклары зерарлымыка? — дийип, Гулгелди гарашылмадык совалы орта атды.— Олар өзлерини танатмаҗак болуп шейден болаймасынлар?

Оразгылыч онуң сөзуни макуллады.

— Молла, шу диениң бичем дәлдир-ов.

Башга бири оңа гаршы чыкды.

— Гуллы оларың биринем танамандыр ахыры.

— Дөрдүнҗиси нәме? — дийип, Гулгелдиниң берен сорагына ол нәме дийҗегини билмеди. Гулгелди болса өңкүсинденем бетер кын совалы орта оклады.— Таналмаҗак галтаманлар билгешлейин гетирилен болса билйәңми?

Оразгылыҗам, Язмырадам Шагелди гирдиниң йүзүниң хер минутда өзгерйәндигини, хер сөзүң оңа бирхили тәсир эдйәндигини гөрүп дурды. Эмма ачык бир зат билмәнсоңлар, көпчүлигиң ичинде бу барада геп гозгап болҗак дәлди. Ол икиси бир гыра чыкып, бу барада пикир алышды. Икиси хем Шагелди гирдиде бир сыр бар диен пикири голдады. Эмма бу барада хич киме зат дуйдурман, обада кимиң бардыгыны, кимиң ёкдугыны аныкламалы диен нетиҗә гелдилер.

Агшам обаның әхли адамының башының түкел болмагы, Шагелди гирдиниң хем өзүни эле алмагы бу сырлы юмагы бүтинлей булашдырды. Бу вакадан ятлама болуп, диңе ябыларың өлен ерине Атгырлан ат галды.

Шол пурсатда хемме задың әнигине-шәнигине етен екеҗе адам барды. Ол хем Шагелди гирдиди. Ол галтаманларың нәме үчин атышман гидениниңем, Гуллыны

нәме үчин үч адам болуп талап, дөрдүнҗи адамың гизленендигининем себәбини шо бада билипди. Шол дөрдүнҗи адамың кимдигинем билипди. Онуң йүзүниң хер минутда үйтгәп дурмасы хем, бичак гаты горкмагының хем себәби шолды.

Гиҗе ярымдан агып, мазалы аяк йыгнанансоң, Шагелди гирди инисиниң өйүне барып, оны укудан ояртды. Оны сөз билен чишләп башлады.

— Эдип йөрен ишиң не ишдир, венеззына? Вагтында өйүне атмага етишмедик болсаң, энеңи дула бакдыряр-дылар.

— Бу нәме дийдигиң болды? — дийип, Хаҗы гирди дүнйәден бихабарсыран болды.— Бу нәмәниң кәйинҗи?

— Сен мөнсүрән болма, венеззына! — дийип, Шагелди гирди оңа өңкүденем бетер кәййәп уграды.— Сен хер кими алдатсаңам, мени алдадып билмерсиң. Галтаманлар Гуллыны таланларында, оларың ябысыны саклап отуран сен дәл-де, кимди эйсем? Оразгылыч билен Язмырат ызыңыздан етенде, бигайратлык эдип, ябылары атып гиден сен дәл-де, кимди эйсем? Оңат, багтыңа, гачып гитмәни, вагтында ызыңа көвленмәни билипсиң, сәхел гиҗә галан болсаң, ишиң гайдярды. Өзүң оваррама гит, сен мениңем ишими гөрҗек. Сен өз ягдайыңа дүшүнеңокмы? Башга бири бир зат этсе-де, сенден гөрүлҗек болнуп дурланыны билеңокмы? Сен хөкүметиң гүйчлүдигини, оңа эл галдырмагың өз ишиңи гайтармакдыгыны билеңокмы? Сыртыңы догры тутуп гез дийип, нәче керем айтдым саңа, Эдипсиң, таң эдипсиң, ерн, мен тәкәвли зада эл дегирмәң нәме? Я мениңем ишими гайтармак ниетиң бармы? Саңа айда-айда дилим сырылды. Инди билениңден галма. Йөне бир айтҗак задым бар. Маңа геп гелҗек ишиң гырасында гөрүнсең, өз элим билен ишиңи гайтарарын. Оңат, шу гүнем башымдан бела совлайды. Мүңкүрлик этселерем, гөни үстүмден дүшмедилер. Эгер үстүмден дүшен болсалар, «Элиң билен этдиңми, эгниң биленем чек» дийип, ишиңи гайтарҗакдым. Бейдип йөрме-де, гайратың болса, ата чык. Бу болшуң билен бу гүн эле дүшмесеңем, эртир хөкман дүшерсиң. Гүмүңи чек-де гит, мениң бир гулагымы дынч эт.

Хаҗы гирди бирнәче зады агасының горкузҗак болуп айдяныны билйәрди. Эмма ол өзүни аклаҗагам

болмады, пылан зады эдерин-этмеринем диймеди. Ерден седа чыкды, ондан чыкмады. Шагелди гирди гаргынжырап ядап гитди.

8.

Адамларың гөзүни ёлда гоян сув ахыры бошан мешигиң саркындысы ялы болуп сырыгып гелди. Онуң депгинем ёкды, узак акмажагам гөрнүп дурды. Сувуң бирнеме акарына умыт баглап, вагтында тохум алдырмак үчин көпрәк ере сув чаяның аматлыдыгыны я-да азам болса, хасыл умыдыны эдип, сәхелче ериң сувдан мәхрини гандыраның аматлыдыгыны билер ялы дәлди. Сува ынам гаты аз болансоң, соңкы пикире парх гойдулар.

Сувуң екеже дамжасынам ыря этмежек болуп ылгашлап йөрен Гулгелди ябың бирден тап салып башланыны гөренде, йүреги үзүлен ялы болды. «Сувуң ятыбердиги болдумыка?» дийип, улы ховсала дүшди. «Сувуң геленине хениз бир хепде-де боланок. Азажык сув билен сәхелче ере-де сув чайылып етишиленок, бирден шейдип, бужагаз сувам кесилип отурыберсе нәхили бор?». Гулгелдиниң гөзүне япдакы сув дәл-де, эргин алтын тап салып, ере сиңип барян болуп гөрүнди. Ол Нурының өз янында ниреден пейда боланыны хем дуйман галды.

— Сув бирден бейле кесилип отурыбермели-хә дәлдир. Бир эммасы бар болаймасын? Сен өз ишиң билен болубер. Ханы мен сувуң ёкарысына айланайын — дийип, Нуры ябың боюны сырып уграды. Ол сувуң бу гытлыгында экин-тикин ёк ерде тагт сувуны тутуп йөрен адамы гөренде гең галды. Бирбада онуң кимдигини танамады. Якынына барансоң, сув тутуп йөрениң Баймырат сердардыгыны танады.

Баймырат сердар билен Бадам дүелиниң түрмеден геленине бирки гүн болупды. Сув гелип, онунам энтек екебаралара берилмейәнлигини, диңе колхозың ерине тутулярдыгыны эшиденде, Баймырат сердарың жебегеси даралды. Хемишелер япдан еке дамжа сув сырыкса, онуңкы боларды. Гуракчылык хер кими ховсала салса-да, оны дарыкдырып билмезди. Онсоң япларда, гараз, бир өл барка, Баймырат сердар ондан пейдаланман онуп билерми? Ол ичери гирип, дашары чыкып карар

тапмады. «Сүрмеки күнҗи, гавун бир экинейин» дийип, пилини элине алды-да, эне ябың боюндакы купүрсэп ятан боз мейдана сув дүзди.

Баймырат сердар Нурының етип гелйэнини гөрсе-де гөрмедиксиреди. Онуң саламынам алман, йүзүни кесе совды. Нуры онуң өзи билен адам ялы гүрлешмеҗегине гөз етирди. Хер ничигем болса, гөвнүни гиң тутмага чалышды. Гүррүңи бирнеме айлавлырак башлады.

— Сердар, бу ерлере сув тутуберипсиң велин, сорашмалы адамлардан сорашып, геңешип эдйэнсиң-дэ хернэ?

Баймырат сердар җогап бермеди, оңа бармысыңам диймеди. Өз иши билен башагай киши болды. Нуры совалыны бирнеме гөнүмелрэк гайталады, батыргайрак сесленди.

— Сердар, кимден ругсат алып, сув йыкдың?

Баймырат сердар пилиң гулагына басан аягыны айырман, Нурының йүзүне газап билен гаракды.

— Нэмэ хайкыряң? Кердир өйдйэңми? Мен бириниден сорашмалымышыммы?

Баймырат сердар Нурыны огланрак гөруп, онун билен берк геплешмели дийип хасаплаярды, элинден зат гелмез, йүзүне урлан ялы болуп гидер дийип ынанярды. Догруданам, Баймырат сердарың абыр-забры Нурыны бирнеме хаялчыратды. Хер ничигем болса, Нуры мүззерилмеди.

— Хава, сорамалы. Гатам сорарсың!

Пилини ерден согруп алан Баймырат сердар оны Нурының депесинден индерерли гөрүнди.

— Кимден? Сенденми? Агзыңдан сарысы гитмедик җүйҗе! Бар, гит-де энеңе тамдыр товы элтип бер! Тапдың акыл өвретҗек адамыңы!

Эмма онуң бу сөзлери өңкүлериче тэсир этмеди. Эййэм өзүни эле алан Нуры гиңгөврүмлилик билен парахат гүрледи:

— Сердар, мен огланам болсам, халкың адамы Халкың сувуны эллемэге хакың ёкдур. Мени җүйҗе гөрсең, сениң билен диклешмэге хоразам тапылар.

Баймырат сердар бүтин гөвреси билен сандырап, богазыны йыртара гелди.

— Бар, гит-де, дадыңы киме етирсең, шоңа етир. Тапдың бу ерде горкузҗак адамыңы!

— Мен сени горкузҗагам, хайбат атҗагам дәл. Сен шура хөкүметиниң гуйҗуни танарча болансың. Гуры аррыгыңы гынаның галар — дийип, Нуры атының җылавыны оба тарап бурды.

Баймырат сердар онуң ызындан гаргынҗырап галды.

— Элиңден гелсе, асман пайыңы чек. Болдуң мең башыма хөкүметли. Сениң хөкүметиңден горкян адам ёк.

Эмма онуң ели басым ятды. Хер нәче аркайынлыга салса-да, хинине сув гитди. Улы ховсала дүшди. Эден ишиниң гаты можукдыгына гөз етирди. «Догруданам, бидерек азап чекеним галар» диен пикир онуң элини ишден соватды. «Илки бир сорашып гөрәймели экеним» диен пикир болса оңа гамчы болуп дегди. Илден гeңeш сорамага эндик этмедик, онда-да дүйнки садакада сан етмедик еңиёлуклардан геңеш сорамагы өзүне кичилик билйән бу адамың йүрегинде гөриплигиң, гедемлигиң оды лөвлап янды.

Оны гүррүңсиз хеләкчилиге алып барян зат хем онуң гедемлиги, улумсылыгыды. Бу хәсиетлери онуң акыл-пайхасының өңүне демир гала салярды. Тарыхың бүтинлей башга угра эңңит эдендигини гөрмегине пәсгел берйәрди. Ол бар ыгтыярың дүйнки гарыпларың элине геченине бир өлүп биленокды. Шолара йигренч онуң гөзүни гапыпды. Онуң хемме херекетине эрк эдйән, итерги берйән шол йигренчди. Ол хемме зат — әхли гүнә-де, әхли гүйч-кувватам Оразгылыҗың, Нурының элиндедир, хемме задам шоларың ыгтыярына баглыдыр дийип дүшүнйәрди. Олары хич ерден өрксүз шахсыет хатарында гөз өңүне гетирйәрди. Оларың хер бирини бүтин дүнйәден өрксүз халда өз гаршысына гойярды. Өз сөзүниң хемишекиси ялы өтгүр болман, хемме ерде оларың сөзүниң өтүшине душүнип билмән, өртенипбишйәрди. Дүйнки гарып-гасарларың бу гүн өзүнден өкде болмасы билен хич ылалашмак ислемейәрди. Гарып-гасар диен дүшүнҗе билен акыл-пайхас, эрк-ыгтыяр, гүйч-кувват дүшүнҗелери бир ере сыгдырып билмейәрди. Хер эдип-хесип эдип, бу гүн өз ыгтырыны эле алан, өз ислейшиче яшамаклыга башлан гарып-гасарларың өңүне кесереси, оларың өңүне бөвет боласы гелйәрди. Муңа гүйҗи етмейәнлиги үчин болса, ода дүшен ичеге ялы җовраңярды.

Оразгылыҗың сынпың векилидигини, тарыхың жылавының хем шол сынпың элиндедигини, ол сынпың өңүнде дурмак мүмкин дәлдигини ол билмейәрди. Бу онуң Шагелди гирдиден говшак ериди. Тарыхың угрунын хайсы тарападыгына душунмеги Шагелди гирдиниң гөриплик, ичигаралык одуның үстүне сув сепсе, Баймырат сердарың бу ягдая дүшүнмезлиги онуң гөриплик, гедемлик одуның үстүне небит гуйярды. Бу ягдай Шагелди гирдиниң элинден чекип, оны кенара тарап сүйшүрсе, Баймырат сердары агыр даш болуп, гирдаба дартярды.

Баймырат сердарың гөвнүне, Оразгылыч билен Нурыдан дынса, дүнйә дүзеләйҗек ялыды. Ол хемише оларың терсине бир иш этмек ислеги билен яшаярды.

Түрмеден чыкып геленсоң, сесини чыкарман, өз иши билен болубермеги ол өлүмден яман гөрди. Ол тоба этмегиң дерегине түрмеде ятып гелениниң ахмырыны бир затдан чыкармаса ынҗалмады. Хенизем хор-хоруның ятмандыгыны, гараз, бир зат билен гөркезмесе, отурыптуруп мазасы болмады. Сувуң гелмеги, онуңам өзүне берилмән, колхозың ерине тутулмагы Баймырат сердарың өңки ярасының үстүне дуз өйди. Бир ерде зыян чекceм, башга бир ерде ики эссе эдип ерине салмалыдырын диен пикир этине-ганына сиңен Баймырат сердар отлы көйнек гейди. Ол пилине япышаныны дуйман галыпды. Онуң келлесинде хәзир маңа шу зат башартмаз, шу зады маңа этдирмезлер диен пикир ёкды. Эгер ол бир зат иследими, ким онуң гаршысына гидип билер? Оразгылычмы? Нурымы? Ханы гелсинлер.

Нуры гиденден соң, ол бирбада шейле бир бегенди велин, хемме иши бирян йүзли эдене, гепи гөгерене дөнди. Дүнйәси гиңән ялы болды. Етҗек максадыма етдим хасап этди. Бу гезекки оюнда утдум дийип дүшүнди.

Эмма хемме задың энтек өңдедигини дуянда, онуң дартгынлы дамарлары говшап, сүңңи лагшап башлады. Нурының ынамлы гитмеги, өзүниң барха ынамының говшамагы оны алдым-бердиме салды. Әхли мазлумларың гуйч-кувватыны гөз өңүнде тутман, диңе Нурыны гөз өңүнде тутансоң: «Гел-гел, инди сенем менден рустем гелерминң?» дийип арман чекди. Райшың үстүне өзүни лампа гойберди. Пикир көлүне чүмди. Ниредедигини, нәче вагт отурандыгыны унутды. Оразгылыч билен

Нурының бир яба артлашып гелйәндигини гөренде, ол укудан оянан ялы болды. Өзүни йитирди. Нәме эдип-нәме гойҗагыны билмеди. Ол гарашып отурмагыңам угруны тапман, еринден турды-да, оларың гелйән тарапының терсине, гулага тарап уграды. Муны гөрен Оразгылыч:

— Ханың бизиң билен геплешмеги кын гөрйәни чыны-ов — дийип йылгырды. Олар баранда, Баймырат сердар онсузам гачы ялы болуп дуран бөведиң үстүне хайдап гум оклаярды. Ол Оразгылыч дагының янына геленини дуймадык киши болды. Оразгылыч оңа салам бермеди-де, яңсылы лак атды.

— Армавери-ов, хан!

— Бар бол.

— Бу сувуң хер дамҗасының эшрепи ялы гөрүлйән вагты хич кимден сораман, геңешмән, сув йыкып йөрмәң нәме? Екебараларың ниреден экин экмелидигини билмән дураңок ахыры сен. Өз ериңиз бар, өз ябыңыз бар. Айдылансоң, огланлар билен давалашып дурман, эдәйсең болмадымы дийленини?

Йүзүни кесерәк тутуп дуран Баймырат сердар хем кинаялы, хем яңсылы гүрледи.

— Биз-ә ерли-юртлудыгымызам билемзок. Ниредемиш ол бизиң еримиз, ябымыз? Хабарымыз ёкдур. Колхоз гурлалы, көп зат үйтгәпдир... Сув нобатам үйтгәпдир...

Баймырат сердарың гаңңасыны гарнына алып уграның гахары гелен Оразгылыч оңа кесгин җогап берди.

— Хан, сен гиделиң, үйтгән зат кәндир велин, Часны ябам өңки еринде, саңа гөркезилен ерем. Хачан нобатың геленде, сувам аларсың. Хәзир болса шу ерден угра басымҗак.

Хөтҗетлик билен ёл алмаҗагыны билен Баймырат сердар гыссананда япышанҗа ярагы надаралыга тутды.

— Мен озалам гиҗә галдым. Мен ол ерден экип билмерин. Хачан нобат етҗек, хачан сув берилҗек? Мен нәме чагаларымы ач гырайынмы?!

— Терс дава тутма, хан. Сен гиҗә галаңок. Кәшгә иле сув берлип, саңа берилмедик болса, гиҗә галдым дийсең. Хәзир колхозың еринден башга бир ере өлем бараңок. Илиң оңан еринде сенем оңмалы боларсың. Екебараларың нобаты гелер, шонда сенем сув аларсың.

— Мени өңки таланыңызам бесдир. Мен нобата гарашып билмен. Колхоздакылар нэме ак патышаң агтыгымышмы?

— Гөрйән велин, хан, сен энтегем иррэҗик гелен ялы — дийип, Оразгылыч оңа гөзүни алартды.— Бир зады абатлык билен эдениңден хер зат эдениңи говы гөрер экениң. Бир дамҗа сув үчин сениң гүмүңи чекмели. Сен көпчүлигиң бир гиден сувуны ерден гечирендеде, саңа оңатлык билен гит дийилйәр. Горкаймасаң, айдылана гулак асҗак гүманаң ёк.

— Сен эденим өңүмден гидйә дийип гаты гитмегин — дийип, Баймырат сердар бүтин гөвреси билен сандырап гыгырып башлады.— Озал-а зорлук билен дәнәми алдың. Индем чагаларымы ач гойҗак боляңмы? Эдениң иниңе синер өйтмегин!

— Сен элмыдама зорлук гөрэймесең, дийлениңи абатлык билен эдйән адам дәл-дә. Галланы абатлык билен бермән, өзүңи түрмэ ибертдиң. «Галлам ёк» дийип, ики эгниңден гум совурярдың, билйәңми шоны? Нәче урың бардыгыны билемок, йөне екеҗе урыңы ачамызда, элли батман бугдай чыкды. Ине, ене терс дава тутяң. Гүррүң ёк ериңден гүррүң тапяң. Ери, оглан гөрүп, Нурыны козуп гойбермәң нәме? Хәзирем бир пилле. Оңатлык билен гит. Болмаса, инди бир ай-ярым ай ятып гелер ялы ибермен.

Ярасының үстүнден басылан Баймырат сердарың гахары чувдесине урды. Ол бокурдагыны йыртара гетирип гыгырып башлады.

— Элиңден гелениңи аяма. Мениң шу ерден маслыгым гидер. Я лэшими серерсиң, я-да сердирерсиң. Сен гулҗагаз, гаты гитмегин. Ханы гөрели гидеришиңи шу ерден. Энтек өңкүҗе эденлериң үчинем хасап бермели боларсың.

— Онда, хан, мен-э саканы гөммәге гитдим. Сенем барыберерсиң-дә. Шол ерде гүрлешибререрис галаныны — дийип, Оразгылыч атыны сака тарап сүрүп уграды.

Гыгырып дуран Баймырат сердар сесини тапба кесди. Аңк-таңк болуп, оларың ызындан серетди. Ызларына душүбермәге гайраты чатман, пилини эгнине атды-да, гаргынҗырап, оба тарап уграды.

— Сениң билен шу гезек беллисини эдерин, гулҗагаз! Шол саканың башында лэшиңи сererин! Эгер

шоны эдип билмесем, Баймырат сердар адымы айрып, башыма аял бөрүгини геерин...

Ол тә өйүне барянча, шейдип гаргынҗырап гитди. Өйүне барансоң болса, ол улы или билен зөрледип, ил масгарасы болды.

— Дат, яраг эбериң маңа. Оразгылыч гулуң ләшини сермесем болмаз. Бейдип гезенимден өленим говудыр. Ичими бир совадайын. Соңам нәме болса шо болсун...

Онуң аялы болса:

— Вай, саклаверин-эй оны, бир зат эдер ол — дийип, бады-баран болуп, әриниң сесине гелен адамлара ялбарярды.

Аял-оглан-ушаклары, гоңшы-голамлары ерли-ерден төвелла эдип, оны көшешдирҗек болдулар. Баймырат сердар дашындан көшешерлә, төвелла аларла меңземе-се-де, ярагыны алып уграбермәге милт эдип биленокды. Ахыры ялбар-якар билен оны зордан көшешдирдилер.

— Энтек сен, гулҗагаз, бир чемиме гелерсиң — дийип, Баймырат сердар йүрегиндәкини ене бир гүне гойды. Эмма Оразгылыч билен өзүниң хич вагт хем хаклашып билмеҗегине онуң гөзи етип дурды. Мунуң үчин хөкман кимем болса бир гүйчлә арка даямалы болҗагыны билйәрди. Онсоң ол шол гүйчлини агтармагың гамыны ийип башлады. Муны велин башарҗагына берк ынанансоң, гөврүми гиңән ялы болды.

Эмма башга бир зат велин онуң ынҗалыгыны гачырды. «Бирден Оразгылыч мени тутдурып гойбермесин. Соңа галып отурыбермәйин» диен пикир келлесине геленде, онун үчин асман ере голайлашып гелйәне дөнди. Эдил хәзир ызындан гелнәйҗек ялы, өйүнде отурмага горкды. Агшам өйүнде аркайын ятып билмеҗегини билен Баймырат сердар бирден соңа галаймазлык үчин белли карара гелмеги йүрегине дүвди. Хут шу гүнүң өзүнде бу ишиң угруна чыкмалы диен нетиҗә гелди. «Инди маңа бу ягдайда аркайын яшамак ёкдур. Бу гүн болмаса, эртир хөкман башыма етерлер — дийип, ол нәме этмелидигини өлчерип-дөкүп башлады.— Мен хаял этмән, Шыхым дагыны тапайын. Нәме дийселер берип, Оразгылыҗы өлдүрдейин. Өзүмем мал-гарамы серхетден ашырайын-да, чагаларымы хем йыгнайын. Балшебик билен онсоң гурайын даркашы».

Ол бу пикирини аялына-да айтды. Онсоң ол өйүң артбагшында кеҹә долап гөмен бәшатарыны чыкарды--да, гиҗәниң бир вагты обадаң чыкып уграды. Йөне онуң эгниндәки бәшатарындан бөкдергидәки бир хорҗуң тиръегине ынамы хас кәнди. «Шу хорҗуны өңлерине оклайсам, нәдерсиң Шыхым дагы Оразгылыҗың тутуш небересини гырмалам болса, эъә диймесе. Ханы гөрели, сен, гулҗагаз, нәдеркәң? — дийип, ол ичинден пикир өвүрйәрди.— Өзүм маллары серхетден ашырмагың аладасы билен болайын. Ызынданам чагалары йыгнарын».

Ол малларыны серхетден ашырмак хакда чагаларындан бетер алада эдйәрди. Чагаларыны серхетден ашырмакда кынчылык бардыр өйденокды. Бар гайгысы малларыды. «Тә серхетден гечирәййәнчәң, малларың янындан айрылып болмаз — дийип, Баймырат сердар өлчерип-дөкйәрди.— Мен Шыхым дагыдан диңе Оразгылыч гулы өлдүрмеги хайыш этмән, гоюнларымы серхетден ашырмагы хем хайыш эдейин. Бир хорҗун тиръек билен бу вагтлар көп иш битирмек болар».

Пикир-хыялының ганатында учуп башлан Баймырат сердара йылдыз ялы сүйнүп барян ёрганың гидиши хаял гөрүнди. Ол атының гандызына гамчы билен сайгылап башлады.

Шыхым нерре түйс галтаманды. Ол өмрүниң көпүсини ат мүнүп, яраг дакынып гечирипди. Эмма ол ярагы гөреш максады билен дакынманды. Яраг онуң үчин экленч этмек серишдесиди. Ол огурлык, талаң билен чөрек иййәрди. Шонуң үчинем онуң ярагы хемише барлыларың хызматындады. Онуң адалатың хакы үчин түпеңине ок сүрен вагты ёкды. Иң адыл иш эденде, бир бай бейлеки бая гөриплик эдип, онуң малыны сүрдүрерди, атыны огурлададарды. Революциядан соң болса онуң мүшдериси хасам көпелди. Ол барлыларың элиндәки ойнаваҗа өврүлип гитди. Иң бәркиси бир гарып чопан Совет хәкимиетиниң көмеги билен хоҗайынындан бәш токлы хакыны алса, оны чопаның инине сиңдирмек ислемедик бай бир токга тиръек берип, Шыхымы онуң ызындан ибәрди. Шыхым болса чопаның ызындан етип, онуң өзүни гума сүсдүрип, малыны хем ызына сүрүп гетирерди.

Баймырат сердар бейле-бейле юмушлар билен өңем

телим гезек Шыхыма йүз тутупды. Эмма Оразгылыжы өлдүрмеги боюн алмак гиже барып, бир гарыбың ишигиндәки малыны сүрүп я-да мекдебиң жайыны отлап гайдыбермек ялы дәлди. Бу иши Шыхымың хөвесек болуп этмежекдигини Баймырат сердар билипжик дурды. Йөне ол «Берим гөкден ёл ясар» диен накыла худая ынанышы ялы ынанярды. Онуң пикириче, бир хоржун тиръек Шыхымы хер ёла итермелиди. Мунуң үстесине-де, Баймырат сердарың ене бир хас берк ынанжы барды. Онун душманы Шыхымыңам душманыды. Ол жаңының бокурдагына гелендигине, ойнуның гутарып баряндыгына дүшүнмелиди. Совет хәкимиети, зәхметкешлер диңе Баймырат сердарың дәл, Шыхым ялы огры-жүмрүлериң хем гаршысына айгытлы гөреше чыкыпды. Бир вагтлар диңе олжаның аладасыны эдйән галтаман инди ислесе-ислемесе-де, өз сыныының агысыны агламалыды. Инди ол Баймырат сердарың гысымындакы адамды, онуң ислегине гөрә херекет этмелиди. Онуң башга гидере ери ёкды. Шонуң үчинем Баймырат сердар галтаманларың янына баранда, хер нәче халымсыраса-да, хер нәче пукарасыраса-да, херекети ынамлыды, айгытлыды. Ол гөзяш эдип хамсыгын дуршуна:

— Сүтем гөрүп гелдим, башга арз эдере, көмек сорара адамым ёк, аркамы тутуң, хоссарлык эдиң — диййип, нересе чага дөнсе-де, эгниндәки тиръекли хоржуны айманчаның ортасына үйтгешик бир бүйсанч билен гүтледип ташлады. Шол херекети биленем ол өзүниң көмек сорап гелен йөнекей бир эҗиз адам дәлдигини, өз ислегиниң хөкман битмегини талап эдйән гүйчли адамдыгыны ныгтады. Онуң шол херекети көмек сорамакдан бетер борчлы эдйәрди. Орта дүшен бир хоржун тиръеге ачгөзлүлик билен мөлтерилишип середйән галтаманлара Баймырат сердар сүтем гөрен эҗиз адам болуп дәл-де, бендесинден нәгиле, оңа гахар эдйән худай ялы болуп гөрүнди. Онуң дүшен гүнүне өзлери себәпкәр ялы мүйнүргедилер, ерли-ерден Баймырат сердары көшешдирмек билен болдулар, халындан хабар алдылар.

Ожар оды белент галланып, тиръегиң башына эгрилишенлеринден соң, гүррүң ишжең хәсиете гечди, маслахат ула гитди. Йөне галтаманлар Баймырат сердарың өзүни хем бир четде гоймак ислемедилер.

Шыхым ажы түссәни небсевүрлик билен демине дартды-да, эгри йүзүни ёкары галдырды. Йыланыңкы ялы, ханасындан хол бәри чыкып дуран мөле гөзлерини Баймырат сердара дикип, кесгин гүрледи.

— Сердар, бир иш эдилжек болунса, дегди-гачды этмәлиң-де, ымыклыжа эделиң. Бу еңиёлуклары еке-екеден өлдүрип, соңуна чыкып болмаз. Оларың чорба чыкарларының хеммесиниң бирден ёгуна янмак герек. Еке Оразгылыжы дәл-де, Нурусынам, гырлылаң Усса-Кертигинем ёк этмели.

Шыхым гүрлейәркә, демине соран яшыл түссеси бөлүнип-бөлүнип атылярды. Онуң агзына аңкарылып отуран Баймырат сердарың гөзүне Шыхым йөне бир гүрлемән, агзындан от сачяна меңзеди, оңа шол яшыл түссәниң ичинден ялның гызыл дили хем сүйнүп гидйән ялы болуп дуюлды.

— Вах, шейдәйсеңдиң кәшгә! — дийип, ол Шыхыма сөзүни гутармага май бермән ойканжырады. Шыхым оңа гөзлерини алардып, гахарлы дарады.

— Нәме, сердар, сен оларың элини-аягыны гүйлүп гайдыпмыдың? Барып атышдырып гайдыберер ялы, олар өлүми?

Бу сөзлериң манысындан бетер әхеңинден горкан Баймырат сердар нәме дийжегини билмән ювдунжырады. Шыхымың аллажы гөзлерине назарыны дикип, йылан окан серче ялы, аңкарып галды. Шыхым сөзүне биразажык дынгы беренден соң, хөкүм окаян әхеңде довам этди.

— Сердар, билер болсаң, Оразгылыжың келлесине дава этмек өз келләңи орта окламакдыр. Таягың ики ужы бардыр, онуң киме дегжегини билип болмаз. Олардан дынасың гелйәниң чының болса, сениң өзүңем дүйә мүнүп, хатаба букма-да, билиңи беркже гуша. Мен Оразгылыжы бойнума алярын. Ашыр келте хем Уссаның угруна чыксын. Сердар, сенем Нурыны оңар.

Баймырат сердар сәхел салымың ичинде өлүп-дирелди. Шыхым гүрләп башланда, онуң йүзи бир агарярды, бир гөгерйәрди. Ахыры өзүне Нурыны гоянларында, онуң йүки еңлән ялы болды. Ол улудан бир демини алды-да, гара чыны билен йүрегиндәкини айтды.

— Вах, шу Оразгылычдан дындарсаң боля, Нурының өзүм хөтдесинден гелерин.

Шыхым элини далдалап, онуң сөзүни кесди.

— Хөтдесинден аңсат геләеринем өйтме, сердар. Ахмал болсаң, өз келләңден дынарсың. Бу ерде гөзсүз батырлык этмән, хиле билен иш гөрмели. Оларың үстүни айры-айрылыкда гапыл басмалы. Өзем үчүсинденем бир гүнде дынаймасаң, онсоң хезил бермез.

— Гаты догры сөз — дийип, өз пайына дүшен ишден Баймырат сердардан пес ховатыр этмейән Ашыр келте гүррүңе гошулды.— Ериң асты билен херекет этмесең, соң өкүнерсиң. Онсоңам, сердар, сен өз пайыңа дүшен адама осма. Оразгылыч билен Уссаны өлдүрәймек он саны Нурыны өлдүренден кынракдыр.

— Сиз нәме дийсеңиз, мен шоң билен ахыры, шу гуллардан хакымы алып берсеңиз боля — дийип, Баймырат сердар әхли ыгтыяры оларың элине берди.

— «Уршуң гөңеши ёк» дийипдирлер, адамлар — дийип, Шыхым маслахаты гутарныклы җемлемек билен болды.— Хаял этмән, ише башлалың. Мениң диениме гулак асың. Биз илки билен Найзалы өвлүйәниң илерсиндәки сазлыкда гош туталың, оба голайлашмасаң болмаз. Онсоң өлдүрмели адамларың ызына адам салмак герек. Гой, оларың хер әдимини ызарласынлар. Гүнүң белли бир вагтында гелибем, оларың ниредедигини, нәме иш башындадыгыны хабар берсинлер. Шейдип аматына гарап, оларың үстүни гапыл басмалы. Өзем оларың башының җем вагтыны дәл-де, еке вагтларыны аңтамалы. Макулмы, адамлар, мениң айдян затларым?

Галтаманлар онуң сөзлерини ерли-ерден макулладылар. Шол гүнүң өзүнде хем бу ишиң угруна чыкдылар. Олар Найзалы өвлүйәниң илерисиндәки ок урсаң гечмез сазлыкда месген тутдулар. Хаҗы гирдини Оразгылыҗың ызына, Шагелди гирдини Нурының ызына, Күрре гырлыны хем Усса Кертигиң ызына салдылар. Аматлы пурсата гарашып, узынлы гүнлерини тиръегиң дашына эгрилишип гечирдилер.

Оразгылыч дагының хер хайсының үстүни гапыллыкда басар ялы аматлы пурсат аңсат габат гелмеди. Нурыны аңсат эле салып болайҗак вагты Оразгылыч бир ере гидйәрди я-да янына барар ялы дәлди. Оразгылыҗы эле салмак мүмкин болан халатлары хем, бейлекилер душанокды.

* * *

Гүн өйледен агып барярды. Хемме киши иш үстүндеди. Экин үстүне айланып гелен Оразгылыч чай ичди, чөрек ийди. Онсоң донуны ясгынҗаң алды-да, даш чыкды. Ишикдәки агылың аркасына айланды. Төверегине сер салды. Хениз оба бир ере йыгнанманды. Хатар билен хатарың арасының сесъетимден голай ери ёкды. Оларың арасына бирки гериш душйән ерлери хем барды.

Аглаҗык обаны бирлай гөзден гечирен. Оразгылыҗың назары гайракы хатарың орта гүрпүндәки өйде сакланды. Ол өй Бадам дүелиден кичиси Сахы дүелиниң өйүди. Сахы дүели шире чекерди. Онсоң онуң өйүниң адамсыз вагты болмазды. Дүнйәниң гүррүңи хем шол ерден пата алып уграрды. «Гел, бир салым гүмүр-ямыр эдип гайдыберейин-ле» диен ниет билен Оразгылыч Сахы дүелиниңкә уграды.

Ол бәрден баранда, Сахы дүелиниң өйүнде обаның бирки саны гоҗасы билен Хаҗы гирди отырды. Оразгылыч барып, оҗагың башында чөкди. Ондан-мундан гүррүң башланды. Гүррүңе гызышан адамлар Хаҗы гирдиниң: «Даш чыкып гелейин» баханасы билен тураныны билселерем, онуң доланып гелмәндигине үнс бермедилер.

Хаҗы гирди өйден чыкан бадына, ишикде даңылгы дуран ябысына бөкүп мүнди-де, өзүни өйүң ишигиндәки көне яба оклады. Ябың ичи билен ябысыны гамча басды. Тә Найзалы өвлүйә етйәнчә, ябың ичи билен гитди. Өвлүйә етенсоң, япдан чыкды. Ковгы етип гелйән ялы, вехим билен ызына гаранҗаклады. Хич хили ховпуң ёкдугына гөз етиренсоң. Шыхым дагың болян ерине тарап ябысыны яңадан гамча басды. Ябысыны гара дер эдип бәрден барды. Атдан душмән хабарыны берди.

— Оразгылыч гул хәзир Сахы дүелиниң өйүнде отыр. Янында ярагам ёк, говаллаң чокайлы чыкыпдыр. Чай-пай ичмән турарлы дәл. Өзем хәзир өңүне чай аланмыдыр-алан дәлмидир.

Хаҗы гирди гаты җай вагтында барыпды. Шагелди гирди билен Күрре гырлының хем яңы гелип отурышларыды. Оларам Нуры билен Уссаның өйде еке өзлеридигиниң хабарыны гетирипдилер. Хаҗы гирди бу хабары гетиренден, галтаманлар ёла дүшмек билен бол-

дулар. Соңра ене шу ерде йыгнанышмалы этдилер. Җансызлара хем тә доланып гелйәнчәлер, бутнаман отурмагы табшырдылар.

Шыхым билен онуң доганогланы Төре гөни Сахы дүелиниң өйүне бараймалыды. Эмма олар этияҗы элден бермезлик, Оразгылыч, барды-гелди, өйүнде боляянда хем, устүни гапыл басмак үчин идки билен онуң өйүни барлап гечмеги йүреклерине дүвдүлер.

Оразгылыҗың аялы Тәчбиби онуң даш чыкандыгыны айтды. Ол геленлери тананокды. Оразгылыҗы сорабам, гүнде телим адам гелип-гидйәрди. Шонуң үчин Тәчбиби гөвнүне хич зат гетирмән, өз иши билен болды. Эмма сәхел салымдан соң Сәхы дүелилериң өйүниң янындан гелйән гопгун оны ылгап даш чыкмага меҗбур этди.

Шыхым дагы бәрден барышларына атларыны Сахы дүелиниң гапысында кесертдилер-де:

— Оразгылыч, дашарык чык-хов! — дийип гыгырдылар. Нәмәниң-нәмедигине дүшүнмедик Оразгылыч ичерден:

— Гирибериң өе — дийип җогап берди.

— Чык-да, чык дийленде...— диен сөзлериң ызына пархсыз сөгүнч суңшурылды. Оразгылыч:

— Ким айт бу?!.— дийип, сычрап даш чыкды. Ярагыны гезешип дуран Шыхым дага гөзи дүщенден оларың өвзайының бозукдыгыны анды. Ол:

— Нәме хабар? — дийип, Шыхымың гарачыгына серетди.

Шыхым оңа хемле урды.

— Өйүңде хөкүметиң ярагы бармыш. Шолары бер!

Оларың яраг үчин гелмәндигини, ырсараяндыкларыны билен Оразгылыч гиңгөврүмлилик билен җогап берди.

— Менде яраг ёк. Болаянда-да бермездим.

— Янындакы ярагыңы окла — дийип, ёлдашлы болса-да, барып Оразгылыҗың яныны барламага йүрек этмедик Шыхым җаныны барламак үчин Оразгылыҗы нышана алды. Өзи велин Оразгылыч яныны сермемәге башладыгы мәшәни гысҗакды. Ярагыны өйде гоюп чыканына ичи от алып дуран Оразгылыч ахмыр билен дишини гыҗады.

— Вах, бигайрат... янымда яраг боланлыгында, сен шейдер дурармыдың! Яраг дерегине гызгын гүлле берердим саңа.

Оразгылыҗың янында яраг ёкдугына кемсиз гөз етирен Шыхым атдан дүшди. Оразгылыҗа:

— Бейләк чекил! — диййип гыгырды.

Гыкылыга өйдәки адамларам даш чыкды. Эмма ат үстүнде отуран Төре олара яраг ченәп буйрук берди.

— Бириң дуран еринден бутнасаң, атарын.

Ярагсыз адамлар онуң буйругына боюн эгдилер. Сахы дуелиниң аялы Аннагүл болса улы или билен дады-перят этди.

— Вай, чагама дегер-эй! Гидеверин-эй бу ерден!

Оразгылыч сесини чыкарман, өйүне тарап уграды. Эмма ол ики хатарың орталыгына етмәнкә, Шыхым онуң өңүне айланып, гүндогара тарап йөремеги буюрды. Өйүне тарап гөвүнҗең угран Оразгылыч әдимини говшатды. Эмма Шыхымың буйругына боюн сынмады, өйүне тарап йөремегини довам этди.

Ики хатарың арасы йүз әдимден сәхел ачыгракды. Бу гыкылыга аял-оглан-ушак диймән, Оразгылычларың хатарынынңам бары энди. Халмәммет ага нәмәниң нәмедигине дүшүнмекчи, төвелла этмекчи болды. Эмма Төре онуңам, аял-оглан-ушакларыңам өңүне кесерилди.

— Бириң гымылдайсаң, атарын!

Олар аяк чекдилер. Инди Оразгылыч билен Шыхымдан башга адамларың бары газыга дөнүпди. Оразгылыч йөрәп баршына аялына гыгырды.

— Вах, шол торбадакыны бир етирсене!

Оразгылыҗың он-он бәш әдим өңүни габатлап барян Шыхыма бири Оразгылыҗың элине яраг тутдурып баряна дөнди. Ол гыссанды. Ол түпеңини Оразгылыҗа ченеди-де, гыссанмачлык билен мәшәни гысып гойберди.

Түпең сеси чыкандан соң, гидип барян Оразгылыч сакга дурды. Шыхым болса хасыр-хусур атына мүнүп, гамча басды. Төре хем онуң ызына дүшди. Шыхым тә атына мүнйәнчә, Оразгылыч бутнаман дурды.

— Хәъ, ер чекен, атса-да дегмеди! — диййип, бир аял бегенчли сесленди. Эдил шу сөзлериң айдыларына гарашып дуран ялы, Оразгылыч бирден ики яна ыраң атып башлады. Бирденем, дүйбүне палта урлан агач ялы, йүзинлигине гүрпүлдәп гайтды. Аңыш-маңыш бол-

шуп дуран адамлар диңе шундан соң нәмәниң нәмедигине гөз етирип галдылар.

Чеп тай гапырганың ашак этегинден гирен ок бил оңурганың саг гапдалындан чыкыпды. Онуң гирен ериңден ган содалык билен акярды. Онуң чыкан ери болса әсли хоңкарып дурды. Җан аҗыгына харлап ятан Оразгылыч дем аланда, ол дешикден көпүрҗикли ган зогдурылып гидйәрди.

Оразгылыҗы паласа салып, өйүне гетирдилер. Онуң хырчыны дишләп, урнуп ятышындан бокурдагына мүнен аҗал билен иң соңкуҗа демине ченли чытрашмакдан башга-да, намардың элинден хеләк боландыгына, Алының ала мейданында дөвшүп өлүп билмәндигине түкениксиз ахмыр барды.

Тәчбиби онуң үстүнде күкрегини герип зарлаярды. Оразгылыҗың оңа дикилен гөзлери бир затлар диййәрди; эмма эҗиз начар ол гөзлердәки маныны аңанокды, онуң өз дерди өзүне етикди. Ахыры Оразгылыч бар гүйҗүни җемләп, иң соңкы сөзүни айтды.

— Гой, чыдап билемок сесиңе. Сөвеш гүни агланян дәлдир...

Ики сагада голай эҗир барыны чекен Оразгылыҗың иң соңкы гүйҗи бу сөзлере сиңди. Онуң соңкы сөзи говшаҗык хыркылды билен гарышып гитди. Гөреше берлен өмүр орта билинден үзүлди.

* * *

Баймырат сердарыңкы велин шовуна болмады. Шагелди гирди Нуры өйүнде дийип айданам болса, ол өйүнде ёкды. Хатарда диңе Мәммет батрак барды.

Нурыны эле салып билмәнине җаны янан Баймырат сердар әхли газабыны Мәммет батрагың үстүнден индерди. Онуң әхли чагасыны ызан-да чуван эдип, ишикдәки саҗын болуп дуран одуның үстүне мүндүрди.

— Хәзир гит-де, ере гиренем болса, оглуң элини аркасына даңып гел, ёгсамам, ине, барыны отлаҗак!— дийип, Мәммет батрага хайбат этди.

— Чага-чуга азар бермәң, барың-да, анха, оглумың өзүни нәтсеңиз эдәйиң —дийип, Мәммет батрак җанындан сыздырып ялбарды.— Яраглы адам. яраглының

үстүне барар. Барың, элиңизден гелсе, өлдүриң Нурыны. Вах дийсем, болмадыгым.

Бу сөзлер багрындан ок болуп гечен Баймырат сердар Мәммет батрагы гамчы билен сайгылап башлады.

— Гит-де, оглуңы тапып гел дийилйә саңа! Болмаса, ине, өзүңем шу җожуклаң билен биле отларын.

Мәммет батрак одуның үстүнде ала-зензеле болуп отуран аялына, дөрт чагасына серетди.

— Шулары дүщүр-де, ынха, мениң өзүми отлай — дийип, перт-перт җогап берди.— Мен-ә бир эдимем этҗек дәл, гайратың болса, оглумың үстүне өзүң гит.

— Хеммәңизем отларын — дийип, Баймырат сердар Мәммет батрагы одуна тарап сүденеклетди.— Мүн ёкарык.

Мәммет батрак чагаларының янына мүнди.

— Келемәңи өвүр — дийип, Баймырат сердар ашакдан гыгырды.

— Мениң иманлы гиденим билен имансыз гиденими азар эдинме, хан — дийип, Мәммет батрак җогап берди.

— Ынха ишим болмаса — дийип, Баймырат сердар одуны отламак билен болды. Шол аралыкда хем Гулгелди бир ерден ылгап гелди. Ол ярагыны гезәп дуран Вара көнәниң абай-сыясатына бакман, Баймырат сердарың өңүнде дикелди.

— Хан, аял-оглан-ушаклаң арасында батырлык сатямың? Ягшам бир батыр экениң! Гайратың болса, гитсең болмаямы яраглы йигитлең үстүне.

Баймырат сердар Гулгелдә яраг тутды.

— Җаныңа хайпың гелйән болса айрыл! Совул ёлдан!

Гулгелди совулмады. Гайта, бекине тутды.

— Айрылайман! Өмрүмде эгри таякдан башга зат гөтермесемем, сең ялы яраг дакынып батырлык сатмасамам, ханы түпеңиң нилине середип билйәнми-ёкмы. Ат, бигайрат. Чыкар менден нәме ахмырың болса. Оразгылычда арың көенем болса, Нурыда арың көенем болса чыкар менден. Йөне сен атманам оңармарсың.

Гахар-газапдан яңа гөк-далак болан Баймырат сердар түпеңини Гулгелдә бир гезейәрди, бир ашак гойбер-

йэрди. Гулгелди оңа үнсем бермэн, онуң үстүне сүрүнйэрди.

— Ат, бигайрат! Түпең өңүнде дуруп билйэн адамы атмак үчин гөтерилйэндир. Чага горкузмак үчин гөтерилйэн дэлдир.

— Гап сесиңи, болмаса-да гитдиң! — дийип, Баймырат сердар гыжырдады.

— Гапайман! Ат, нэме дурсуң? Сенден адам өлдүренем болмаз. Адам өлдүрҗек адамлар чага билен гүйменмез. Ханха, чагалаң отыр. Сен олары башындан айлап уруп гитдиң. Ярaглы адамам гыт дэл балшебикде. Хей, барып, шолаң адыны тутян бармы? Өзем нэме эдилсе-де, шол чагалаңңа сенден харай ёк. Нуры барып азар бердими шолара?

Диңе шундан соң өз чагалары ядына дүшен Баймырат сердар акылына айланды. Эгер ол хэзир Нурының машгаласына сүтем этсе, соңуррак өз машгаласыны сүтемден горап билерми? «Ограм өзүни осар, оррамсам» диен ялы, Баймырат сердарың гөзүниң өңүне айылганч сурат гелди. Ине, Нуры онуң чагаларыны күдэниң үстүне мүндүрип, отлаҗак болуп дур. Ол хенизем гыгырып дуран Гулгелдиден эл чекди. Одуны отламакданам эл чекди. Одуның үстүндэки Мэммет батрага хемле урды.

— Дүш ашак-да, өңүме дүш. Гайратлы болса, оглуң өзи барып алып гайтсын. Тэ оглуң барянча сыпмарсын.

Баймырат сердарың нэмэни йүрегине дувенини аңан Мэммет батрак онуң өңүне дүшди.

— Оглум бармасынам, халасам этмесин. Ынха мени нэме этсең эдибер.

Шейдип, Баймырат сердар Мэммет батрагы өңүне салып уграды. Гулгелди ызан-да чуван болшуп дуран чагалары көшешдирди-де, бу ваканы хабар бермек үчин Оразгылыҗың янына хайдады.

Оразгылыҗың башына нэхили гүнүң дүшенинден онуң хабары ёкды.

* * *

Баймырат сердар дагы обадан мазалы сайланансоңлар, Вара көне Баймырат сердарың гулагына пышырдады.

— Муны алып барсаң, о ердәки адамлары гөрер. Өлдүрмек ниетиң болмаса, ёк эт-де, ковуп гойберсене.

Мәммет батрагы гошларына алып бармагың ховплудыгына Баймырат сердар шундан соң гөз етирди. Эмма ол Мәммет батрагы йөне ковуп гойбермегем ислемеди. «Гатырак йөре» дийип, оны сайгылап башлады. Шейдип эсли гиденлеринден соң, оны саклады. Оңа түпең ченәп, атжак болян киши болуп, эсли вагт җан герекми-пычак этди. Баймырат сердар атжакдан болды, Вара көне төвелла эдйән киши болды. Ахырам оны уруп, өзүнден гидерип ташладылар.

Баймырат сердар дагы бәрден баранда, Шыхымың Хемра көпек билен Ашыр келтәниң Усса кертиги өлдүрип билмән геленине җаны янып отырды. Усса Кертигиң үстүни гапыл бассаларам, гапдалдан яраглы адам тапылансоң, галтаманлар саг-аман башларыны гутарсалар разы болупдылар. Оңа нәтҗегини билмән отырка, Баймырат сердарың хем иш битирип билмән гелмеги Шыхымы гудуз ачдырды.

— Бигайратлар, мени гандар эдип, сизем ак җүйҗе болуп гезмерсиңиз! — дийип, ол Баймырат сердара яраг ченеди. Йүзи ак-там болан Баймырат сердарың дили тутулды.

— Хай, бейтмәвери — дийип, Шагелди гирди ара дүшди.

Ганы депесине уран Шыхым онуң өз үстүнден дүшди.

— Сениң бир... гирдиҗик. Белаң көрүги сенсиң. Сенден бир дынып, ичими совадайын. Сениң хайсы тарапа йөрейәниңи билмән гечдим. Өйделиги чын болса, шу ики арада Нуры нирә йитирим боля?

Эмма Шагелди гирди Баймырат сердар ялы өзүни йитирмеди. Ол хич кимден өзүни харай етмеҗегини билип дурды. Сәхел говшаклык этмегиң гүррүңсиз хеләкчиликдигине хем дүшүнйәрди.

— Ит эесине нәхили ыхласлы хызмат этсе-де, ахыры хызматдан галан гүни оны атялар — дийип, Шагелди гирди хер нәче пукарасыраса-да, гаты перт айтды.— Бизем шол итдирис-дә нәме! Атсаңам, яманлык гөрдүм дийиб-ә атмарсың.

«Гылыч өз гыныны кесмез» диенлери. Галтаманлар басым әбе-де җүйбе болдулар. Еке-де болса, душманың

иң улусындан дынанларына хезил эдиндилер. Йөне инди бу голайларда дурмак мүмкин дәлдиги үчин хаял этмән, Ёлбарслының токайына тарап ёла дүшдүлер.

Шагелди гирди шол гезек саг-аман сыпса-да сыпыпды велин, инди шунуң ялы бир ишиң гырасында гөрүнсе, сыпмаҗакдыгына кемсиз гөз етирипди. Ол өйүне гайдып гелйәркә, Оразгылыҗың өлүмине бегенҗегини-гынанҗагыны биленокды. Ол диңе бир зат хакда, мундан бу яна нәме этмелидиги хакда пикир эдйәрди. Ол бир тарапа хөкман белли-күлли йыкгын этмелиди. Гүйҗүң Оразгылыч дагының тарапындадыгына ол дүшүнйәрди. Баймырат сердар дагының бу гүн болмаса, эртир ёк болуп гитҗекдиклеринем билйәрди. Оларың Оразгылыҗы я-да Нурыны өлдүрип гиденлери билен хич хили үйтгешиклигиң болмаҗакдыгыны хем билйәрди. Оразгылыч өлсе, онуң ерине шонуң ялы бир еңиёлук гелҗекди. Оразгылыч өлдүриленден соң, ол муңа хасам айдың гөз етирди. Оразгылыч өлени билен галтаманларың ери гиңемән, гайтам, даралыпды.

Тәзе ёла йыкгын этмегиң өзи үчин пейдалыдыгына ол өңем айдың дүшүнйәрди. Оңа колхозда орун бермеклери, везипе ынанмаклары хем онуң бу тарапдан гулагының дынчлыгының субутнамасыды. Эмма өңки хоҗайынларындан өлер ялы горкмагы оны колхоза бүтинлей йыкгын этмәге гоянокды. Оны өңки хоҗайынлары өзлери үчин ишлемәге меҗбур эдйәрдилер. Оны Нурының ызына дүшмәге хем меҗбур эдипдилер. Бу юмушдан боюн товламак үчин олара ач-ачан гаршы чыкмалыды. Шагелди гирдиде болса бейле гайрат ёкды. Ол өз мекирлигине бил баглап, бу ише баш гошупды, герегини артдырмак үчин бу иши кын гөрйән киши болса-да, агаларының гахарыны гетирмән хызмата боюн болупды. Йөне бу ерде онуң бар азары тарапларың хайсам болса бирине хызмат этмек дәлди, хер эдип-хесип эдип, өзүни бир гырада сакламакды.

Ол ислесе-ислемесе-де, соң биле яшашҗак сынпына гол япмалы болярды. Онуң бар аладасы өңки хоҗайынлары гүм болуп гидйәнчәлер, олара хош сөз берип, бир мыдар этмекди. Нурының бардыгыны-ёкдугыны догры я-да ялан айдандыгыны хоҗайынларының барлап билҗек гуманлары ёкды. Эгер онуң сөзүне

ынанып гиденлеринде, Нуры тапдырмаянда хем, оңа өзүни акламага чыкалга барды. Ол Нурыны пылан ерде даңып гайтдым диенокды. Ол барып галтаманлара хабар берйәнчә, галтаманлар ол ере барянчалар, Нурының ене бир ере гитмеги мүмкинди. Шонуң үчинем ол хер гезек бейлеки җансызлардан иррәк барарды, хер гезек диен ялам Нурының өйдедигини хабар берерди. Бу гүнем ол Нурының бир иш билен илерки оба гиденини билйәрди. Онда-да «Нуры өйде» диен хабары гетирипди. Йөне галтаманлар оңа өзлери доланып гелйәнчәлер, шу ерде гарашмагы табшырып гиденлеринде велин, ол гаты горкупды. Бейлекилерем шовсузлыга учрайсалар, галтаманларың әхли гахарыны җансызлардан чыкарҗагы гөрнүп дурды. Олара шу ерден бутнамазлыгың табшырылмагы хем, Шагелди гирдиниң гөвнүне гелшине гөрә, шонуң үчинди, галтаманларың җансызлара шейле бир ынанып бармаянлыгының аламатыды. Муны Шагелди гирди хер кимче билйәрди. Оразгылыч өлдүриленем болса, Баймырат сердарың шовсузлыга учранлыгы үчин онуң хасап бермели болаймагы мүмкинди. Эмма Шыхымың бейлеки ёлдашларына газабы оны өлүмден халас эдипди. Шыхымың газабына дучар болан Баймырат сердарың Шагелди гирдиден хасап сорамак ядындан чыкыпды. Гайта, өзүни Шыхымың газабындан сованы үчин, ол өз янындан Шагелди гирдә миннетдар болупды. Шыхым Баймырат сердара яраг тутмадык болса, Баймырат сердарам Шагелди гирдиниң догры хабар гетирендигине шүбхеленип башлан болса, онуң өзи атмаса-да, Шыхымың өзүни ит атанча-да гөрмеҗегини Шагелди гирди гаты говы билйәрди. Шонуң үчинем бир гудрат билен бу гүн саг-аман сыпан Шагелди гирди: «Ёк, хөкман булар билен араны ачмалы — диен карара гелди.— Булар ин соңы мени эдил ит атанча-да гөрмезлер. Гыссанан ерлеринде әхли гахарларыны менден чыкарарлар. Ёк, инди хер зат этмели велин, булардан дынмалы. Белки, худай, шу гүн олар билен иң соңкы гезек душушымыз болсун-да».

Ол терс угурдан гелип, обаның четинден гиренде, обаның әхли адамы Оразгылычларың өйүниң төверегиндеди. Ол хем бәрден барып, мәрекәниң арасына гошулды.

9.

Оразгылычдан дындым эденсоң, Баймырат сердар малларыны серхетден ашырмагың аладасы билен болды. Шыхым дагы хем оңа көмек бердилер. Эмма шонда-да онуң бу максады баша бармады. Серхет гошунлары билен болан чакнышыкда олар өз башларыны саг-аман сыпдырып билселер разы болдулар.

Баймырат сердарың машгаласыны йыгнамага-да эли етмеди. Онуң чагаларыны аялының хоссарлары Мары аягына алып гитдилер.

Баймырат сердар Тежен аягындакы токайларда сүмсүнишип йөрен йүзләп галтаманларың бири ялы сергезданчылыклы дурмуша башлады. Галтаманчылык Баймырат сердарың чак эдиши ялы, аңсат иш болмады. Ата чыкып, эденини эдип гезжек адама жан гайгы болды. Аркайын ятып-турмак несип этмеди. Бол-телки гүнде яшамага эндик эден адам санаглы гүнде иңңә сапаймалы болды. Бите-сиркә басдырды. Айылганч ачлыгың үстүне аллажы гышам гелди. Гүн гөрмек хасам кыналды.

Галтаманлара гаршы гөреш барха гүйчленйәрди. Оларың ызындан хәли-шинди ковгы гидип дурярды.

Галтаманлар көпди. Оларың әхлиси бир ере жемлененде, көп бербатлык эдип билжекди. Эмма олар башлы-баратды. Бәш-он атлыны ызына тиркәп билен хер бир галтаман өзүне хан ат берйәрди. Оларың хеммесиниңем өз душманы, өз араян бәхбиди барды. Хатда бири-бириниң кастына чыкып йөрен галтаманларам аз дәлди. Жуда улы ховп астына дүшәймесе я-да горкаймаса, галтаманларың бири-бирине эглишик эдйән, агыз бирикдирйән вагты азды. Олары бир ере топланмазлыга межбур эдйән ене бир хас дүйпли себәп барды. Оларың бир ере үйшмеги деррев Гызыл Гошун отрядларының үнсүни өзүне чекйәрди. Деррев оларың ызына дүшүлйәрди. Гызыл Гошун отрядлары билен чакнышмага болса олар аңсат милт эдип биленокдылар. Галтаманларың ызындан гидйән отрядлар көпленч гумуң ичини айланып-айланып, галтаманлара саташып билмән гелердилер. Гызыл Гошун отрядларындан гачып мыдар эдйән галтаманлар бәшден, ондан топар тутуп, ач мөжек ялы, сүмсүнишер йөрердилер.

Олара өз ыгтыярына голдав берйән, көмек эдйән адам азды. Диңе таланчылык билен гүн гөрйәрдилер. Ики-еке дуйгудашлык билдирйән адамларам өз җанларындан горкярдылар. Олары өйлерине-хә дәл, обаларының голайына-да гойбермейәрдилер. «Нәме дийсеңиз, чөрегем дийсеңиз, хуршам дийсеңиз, тапанымыздан элтип берели, йөне обадан басымрак сайланың-да, дашракда дүшләвериң» дийййәрдилер. Мунуңам себәби барды. Ковгы гелип, гыссага дүшен галтаманлар етен обаларында дүшләрдилер. Билгешле обада атышык эдердилер. Ики-еке боланларында, олар чем гелен өе гирип, өзлерини өй эеси ялы алып барярдылар. «Мен галтаман дәл, шу өйүң эеси» дийип ялан сөзләрдилер. Хакыкы өй эелериниң өз җанларындан горкуларына хакыкаты айтмага чекинйән вагты аз болмазды. Хакыкатың үсти ачылып, «галтаманы гизлән» өй эесиниң гарадонлы болян вагтларам болярды.

Баймырат сердарам бу затларың барыны гөрмәге етишипди. Ковулыбам гөрүпди, оба гойберилмәнем гөрүпди. Олар ховпсузрак болсун үчин таныш адамларың душмаҗаграк еринде гезердилер.

Бир гезек олар еди-секиз атлы болуп, үстлерини гапыл басдырдылар. Ковгы халыс ызларындан галмансоң, инди ики гүн бәри ач-сувсуз энтешип йөрен галтаманлар даң ягтылыберенде, токайлыгың гырасына гелип дүшүпдилер. Оларың дүшлән еринден бирки километрликде гуйы болмалыды. Эмма галтаманлар ол ере гөни бармага горкупдылар. Илки бир адам иберип, ол ерини барлап гөрмекчидилер. Энтек олар гуя тарап кими иберҗеклерини хем аныкламага етишмәндилер. Сесъетимликдәки депәниң аңырсындан он-йигрими атлы осланмадык ерден зомпулдап чыкды. Галтаманлар зордан атланмага етишдилер. Гулакларының дүшундан җувлашып гечйән окларың астында башлы-барат өкҗәни гөтердилер. Хер ким өз башыны гутармак биленди. Оларың бири-бириндең хабары ёкды.

Атының бойнуны гуҗаклап барян Баймырат сердар хайсы тарапа баряныны, ким билен баряныны биленокды. Эсли салымдан соң ол түпең сеслериниң дашлашып башландыгыны эшитди. Эериң үстүнде дикелип, өзүни тиҗеди. Өзүниң гайралыгына тутдурып баряндыгыны дуйды. Ол түпең сесинден ковгының гүнбатара тарап дашлашып баряндыгыны билди. Җаны арам тапды.

Еке галандыгына аз бегенмеди. Атының башыны гүндогара тарап бурды. Нәме этҗеги хакда келле дөвүп башлады.

Голай-голтумда өзүңи атаяр ялы гара ёкды. Баймырат сердарың болса өзүнинем, атыныңам халыс сутүни сүйнүпди. Ол хәзир чай-сувдан бир гезек кейпини көклэнини дүнйә малына берҗек дәлди. Бирден онуң келлесине имриндирижи пикир гелди. Инди ол екеди. Оңа гизленмек шейле бир кын дүшҗек дәлди. Еке болансоң, оны галтамандыр өйтмезликлери хем мүмкинди. Гаты белет адам душаймаса, галтамандыр өйдүп шүбхеленәенлеринде хем, ол инди өзүни акламага бахана тапып билҗекди. Шонуң үчин ол бирнеме ыза йөремеги, ёлдашларыдыр ковгы мазалы араны ачянча, шу төвереклерде гүйменмеги, соңра шу ердәки гуйының башына бармагы йүрегине дүвди. «Гуйының башындакы өйлериң бирине мыхман болан киши болуп дүшерин. Чай-нахардан кейпими көкләрин, аз-кем дем-дынч аларын. Соңунам гөрүберйәс-дә. Хәзир-ә башыңы гутармак үчинем, дем-дынч алмак үчинем шундан говусы ёк» дийип, ол өз янындан пикир өврди. Токайың гүррәк ери билен атыны ювашҗа сүрүп, гөни ызына тарап гитди. Эмма ол хәзирем ынҗаланокды, сәхел шыгырды болса, атының башыны чекип, эсли вагтлап диңширгенип дурярды.

Ол гүн гушлук болуберенде, гуйының гүндогар тарапындан гелип инди. «Өз аягым билен беланың үстүне геләййән-ә дәлдирин-дә хернә. Бирден ковгы оларың ызындан галып, шу ерде дүшләен болса нәдерин? Бирден оларың арасында таныш адам болайса нәдерин?» диен аласармык горкы гуя голайлашдыгыча гүйҗейәрди.

Ол озалам бир гезек бу гуйының душундан гечип гидипди. Гуйының башында дөрт-бәш өйли бардыгыны гөрүпди. Депәниң үстүне чыкан Баймырат сердар гуйының башында өңки ялы дөрт-бәш өйүң дәл-де, диңе екеҗе өйүң гараңыш отураныны гөренде, өз гөзлерине ынанмады. Ол өйүң төверегинде гара-чыра гөрүнмезлиги болса оны дүнйә тәзе инене дөндерди. «Бир худай диен ерим бар экен» дийип, ол ениллик билен дем алды.

Ол атыны ишикде даңды-да, аркайынлык билен өйүң энсисини серпди. Босагадан этләймезден өңүрти, ичерик

бир гөз гездирди. Гап бөвүрде бир аял горкудан яңа йүзүни ак-там эдип отырды. Төрде болса яшыл күртели гелин аңырсыны бакып отырды. Өйде эркек гөбекләгөзи дүшмәнсоң, Баймырат сердар хасам аркайынлашды. Эдил өз өйүне гелен ялы, сесини-үйнүни чыкарман ичерик гирди. Ожагың башында чөкди. Соң дулдакы аяла хемлели йүзленди.

— Ханы бу өйүң эркек адамлары?

Аял өңден ят тутуп гоян сөзлерини гайталаян ялы бир демде әхли заады гүррүң берди.

— Галтаман дийди, ене дийди, бу ерде дурар ялы болмады. Онсоң оба гөчелиң дийдик. Гоңшуларымыз эййәм гөчдүлер. Бизиңкилерем өтен агшам бирки дүе билен экидип билен затларыны экитдилер. Индики гезек геленлеринде, бизем алып гидерлер-дә. Гарашып отырыс. Шу гүн агшам дагы гара бермезлермикә?..— Ол сәхел сагынҗак ялы этди-де, Баймырат сердарың кимдигини, бу затлара дахыллы я-да дахылсыз адамдыгыны билҗек болян ялы икучлы гүрледи.— Билмедик-дә, элмыдама горкы-вехим билен яшамал-а болупдыр. Ине, яңырагам шуҗагаз ерде атышык болды. Бәш-он гүн бәри гулагымыз дынч дийип отырдык.

Баймырат сердар онуң сөзүни бөлди.

— Ханы, кемпир, бу гүррүңлери гой-да, маңа бир чай-нахар бер. Өзем өйүң эркек адамы ёк болса, билип гой, галтаманлары сорап ковгы геләйсе, шу өйүң эеси мендирин. Әриңдирин. Дәл дийәйҗек болуп сынансаң, маңлайындан отларын. Өзүм эдип билмесемем, мени ковгының элине берсең, мениң ёлдашларым тохумтиҗиңиз билен ёгуңыза янарлар. Дүшүнүклими?

Аял чала баш атып, төрдәки гелне тарап гарады. Баймырат сердар оңа хемле урды.

— Гелниң хич ере гидеси ёк. Басымрак дийлениңи эт.

Аял сесини чыкарман, оҗакдакы ласырдап отуран таңканы айрып, чай демлемек билен болды. Баймырат сердарың өңүнде чай гойды. Чайың гапдалы биленем аркасында дуран сачагы, бир окара говурманы әберди. Окарадакы говурманың бир бөврүниң эсли обурылып дурмагы яп-яңы аялың я-да гелниң нахар иенлигинден хабар берйәрди.

Баймырат сердар ишдәменлик билен нахара башлады. Шол вагт хем дашардан ат аягының сеси эши-

дилди. Аркайын нахар ийип отуран Баймырат сердар «пэх» дийлен ялы ериндеи галды. Галтаманлар бирки йүз әдим хем гитмәнкәлер, Шыхымың атына ок дегенден, онуң өзүниң болса токая сиңенлигинден, ковгудан галан дөрт атлының оны гөзләп, токайы элек эденлигинден Баймырат сердарың хабары ёкды. Ол нәтҗегини билмән яйданҗырап дурка, дашардан гыгырдылар:

— Ичерде эркек адам бар болса, даш чыксын!

Баймырат сердар хаял-ягал йөрәп, дашарык бойнуны узатды.

— Нәме хабарыңыз бар? — Ол шейле дийип, ишикде дуран дөрт атлыны гөз юмуп-ачар салымда бирлай гөзден гечирди. Таныш адама йүзи душмансоң, бирнеме аркайынланып, сөзүниң үстүни етирди.— Душүбериң. Башардыгымыздан хызмат эдерис.

— Душуп отурҗак дәл. Адам агтаряс — дийип, атлыларың бири җогап берди.— Сизе бир галтаман-а гелен дәлдир?

Баймырат сердарың йүзи үйтгеди, ысгынсыз җогап берди.

— Ёк. О нәхили галтаман?

— Сен нәме эртирки атышыгы эшитмедиңми? Бир галтаманың атыны урдук. Өзи болса чөпе сиңди. Токайы элек эдибем тапмадык.

— Асыл сениң өзуң ким? — дийип, икинҗи атлы гүррүңе гошулды.— Мунуң атының дерем гайтмандыр велин, шол галтаманларың бири болаймасын бу-да?

— Дийсең-диймесең шейл-айт — дийип, үчүнҗиси сесленди.

Шейдип олар нәме этҗегини билмән дуран Баймырат сердарың агзына дийҗек гүррүңини салып бердилер отурыбердилер. Баймырат сердар адаты надаралыгына башлады.

— Айдяныңыз нәме? Мен бу өйүң эеси ахыры. Галтаманың дердинден дурар ялы болмансоң, оба гөчели дийдик. Өзүм бирки гүн мундан озал гидипдим. Өтен агшам болса бала-чагалары алып бардылар. Бир яш машгаламыз барды. Йүк агыр баханасы билен онам шу ерде энесиниң янында ташлап барайыпдыр оглумыз. Ынҗалман, гиҗәниң бир вагты ёла душдүм. Ынха-да гелип отурышым. Яңы өңүме чай алыпдым. Галтамандан-ам, ковгуданам хабарым ёк мениң. «Шуҗагаз ерде атышык болды яңырак» дийип, кейваны гелен бадыма

айтды. Бирден галтаманлар чыкаймабилсейдир дийип, ховсала дүшүп отырдым. Оңат сиз гелэйдиңиз.

Баймырат сердарың айданларына ынанмазлык мүмкин дэлди. Ковгучыларың гөзлейэни пыяда болмалыды. Эдил ызына дүшүлип йөрлен галтаманың бейле аркайынлык билен бу ере совулмагы хем акыла сыгар ялы дэлди. «Өй эесиниң» бир ерден яп-яңыжа геленди-ги хем гөрнүп дурды. Ковгучылар Баймырат сердарың сөзүне ынанмазлыкдан дэл-де, этияжы голдан бермезлик үчин, атдан дүшүп, ичерини хем гөрмеги йүреклерине дүвдүлер. Олардан икиси атдан дүшүп, ичерик гирди. Эдил Баймырат сердарың айдышы ялыды. Бир дулда аял, төрде гелин отырды.

— Хелей, ханы, чай гой — дийип, Баймырат сердар аяла хемлели буюрды-да, ковгучылара йүзленди.— Дүшүң, чай-чөрек ийиң. Хернэ худай диен еримиз бар экен. Хыдыр ата ялы етишэйипсиңиз. Ери, шол галтаманлар үстүмизден дүшэен болсалар, нэхили борды? Яш машгала билен. Өзүм-э бир өйде ёк велин, болаямда-да, элимден нэме гелерди?

Онуң бу сөзлери ковгучылардакы иң соңкы шүбхэни хем дагатды. Олар Баймырат сердарың нахар иймеклиге мүрэхедини кабул этмезден өңүрти, индики гуйының нэче дашлыкдадыгыны, галтаманларың, нирэ гидип билжекдигини, токая сиңен галтаманың нирэ етип билжекдигини сорадылар. Ковгучыларың бу ерлере нэбелетдигине кемсиз гөз етирен Баймырат сердар хемме зада өзүне герегиче җогап берди. Индики гуйының дашдадыгыны, галтаманларың хем шондан бэрде аяк чекмежекдиклерини, еке галан галтаманың хем шол угра гитмекден башга алажының ёкдугыны айтды.

— Ол бу ере гара берип билмез. Агшама ченли обадан огланлар гелип етишер. Барды-гелди, гара берэйсе хем, бизиң өзүмиз онуң хөтдесинден гелерис — дийип, олары аркайынлашдырды.

Басымрак өз ёлдашларына говушмагың гамыны ийип ковгучылар чай-чөрек ийип отурмадылар. Барындан чөрекдир говурма алдылар-да, ёла дүшдүлер.

Инди бирнеме җаны ара гирен Баймырат сердар тэзеден нахара башлады. Ол аты урлан галтаманың кимдиги, онуң нирэ гидип билжекдиги хакда пикир эдйэрди. Илки онуң кимдигини билмек үчин бу ерден угранда, ок деген атың маслыгыны гөрүп гитмеги

йүрегине дүвди. Соңра муны бидерек вагт йитирмек дийип билди. «Ким боланда, сениң не ишиң, сен өз башың гайгысыны эт» дийип, өзүне кәйинди. Хаял этмән ёла дүшмеги йүрегине дүвди.

Бирденем онуң келлесине бет хыял гелди. «Энчеме вагт бәри дүнйәң леззетинден бизар энтәп йөрсуң. Инеде, худай ёлуңда бир аял билен бир яш гелни гоюпдыр. Бу затлар түйс сениң үчин болян затлар — дийип, ол ичини гепледип башлады.— Аялам-а хич ненең дәл велин, боланна гөрә болсун, бу гелниң бир гүлүни чүртейин. Бу болуп йөршүңе, нәче гүн яшажагыңы билйәңми, сердар. Сыпдырма бу аматлы пурсаты!»

Йөне ол бу иши нәхили этҗегини билмеди. Аялы даш чыкарып гойбермәге горкды. «Бирден атымы алып гидиберсе, мен нирә ашарын, хол ере етмәнкәм, еңсәмден басарлар» дийип горкды. «Оны өйден чыкармак болмаз» диен карара геленсоң, кесгин буйрук берди.

— Сен, хелей, аңрыңы бак-да, бутнаман отур. Ханы мен бир гелниң йүзүни гөрейин.

Йүзи өңкүсинденем бетер ак-там болан аял ики элини серип ялбарды.

— Худай дийиң, басгыламаң начары!

— Кес сесиңи! — дийип, Баймырат сердар азгыланда, аял гөргүли эллерини чекип, такдыра тен берди.

— Таңрым, гөркезҗегиң бардыр-да!

Эдил шол вагт хем гелин бәрсини бакды. Ялпылдап дуран сапанча Баймырат сердара ғезелди. Баймырат сердар дуран еринде доңуп галды. Додаклары чалаҗа гымылдады.

— Шыхым, сенмидиң?!

Догруданам, башы яшыл күртели, эгни кетени көйнекли «гелин» Шыхымды. Онуң аты ок дегәен бадына йыкылмаса-да, бирки бөкенден соң, арт аягының үстүне чөкди. Онуң аңсат галып билмеҗегине гөзи етен Шыхым гөз юмуп-ачар салымда бир гапдала бөкүп дүшди. Йылгынлара букулып, илерлигине ылгап гитди. Онуң эдил йыкылаян пурсадыны гөрмедик ковгучылар, тә чабаланып ятан атың үстүнден гелйәнчәлер, бу ягдайдан хабарсыз галдылар. Шонуң үчин Шыхымың хайсы угра гиденини билмедилер.

Шыхым олардан эсли араны ачды. Ковгучылар дөрт адамы оны гөзлемәге галдырып, галтаманларың ызын-

дан гитдилер. Эмма Шыхым диңе бир өзүни дәл, Баймырат сердары хем, бейлеки ёлдашларыны хем өлүмден халас эдипди. Шыхымың атының янында сакланылан сәхелчеҗик вагт галтаманлары гөзденем, ок етерденем дашлашдырыпды.

Шыхым шол бир гидишине гидип отырды. Ол ызындан ковгы гелмейәндигине мазалы гөз етиренден соңам, бадыны говшатмады. Онуң бар максады араны гатырак ачмакды. Гизленсеңем, араны мазалы ачып гизленмелиди.

Ол шол гидишине гуйының үстүнден геленини дуйман галды. Гуйының башындакы екеҗе өйүң гапдалында болса түпең сесине даш чыкан әр-аял дурды. Оларам Шыхымы гөрдүлер. Бу ерде шу икисинден башга адам ёкдугыны дуян Шыхым оларың үстүне ылгады. Аңырдан гелшине ярагыны ченәп буйрук берди.

— Өе сүмүлиң икиңизем!

Әр-аял буйруга боюн болды. Ичерик гиренлеринден соң, Шыхым олара деррев дулдакы халы чувалы бошатмагы буюрды. Тәриме аграм салман, ичиндәки гошуң дердинден ере чөкүп, дөрт гыраң болуп дуран әпет чувалы бошатмак билен башагай өй эелериниң үстүне абанып дуршуна оларың кимдигини, нәме иш билен мешгулдыкларыны сорашдырды. Өй эелери башларыны галдырман, онуң сорагларына җогап бердилер.

Өң бу ерде үч-дөрт өйли чопан отурян экен. Ягдай әрбет болансоң, чага-чугалары оба гөчүрмеги йүреклерине дүвүпдирлер. Адамларың бирнәчеси оба гөч экидипдир, бирнәчеси гойнуң ызындан гидипдир. Яшлары бир чене баран адамлар болансоң, уллакан азар берлип дурулмаз дийип, бу икисини гөчүң соңуна гоюпдырлар. Индики гезек өйдәки аял билен ичериң ярар гошлары127 ...

Шыхымың илки хыялы чувалы бошатдырып, шонуң ичинде гизленмекди. Эмма ол басым мунуң өз-өзүни дузага салмакдыгына гөз етирди. Чувала бир гиренсоң, бу адамың еке өзи хем онуң агзыны даңып билҗекди. Бу нәтаныш адама ынанып, чувала гирмек гутулгысыз өлүмди. Чувалдан яшыл күртәниң, кетени көйнегиң чыканыны гөрен Шыхымың гөврүми бирнеме гиңеди. Шол гейимлери гейип, аңрысыны бакып отурмак чувала гиренден хас аматлыды, ховпсузды. Эмма бу адамы

аркада гоюп, аңрыңы бакып отурмагам тәвекгеллик-ди. Эгер ковгучылар геләйсе, олар геплешмән, үм билеңем дүшүнишип билҗекдилер. Шыхым деррев айгытлы нетиҗә гелди. Чувалы бошадып дуран өй эелерине гысгаҗык табшырык берди.

— Инди бес эдиң. Хәзир әриң чувала гирер велин, *шу затлары опуң үстүнден ызына салышдыр.* Мен шу көйнекдир күртәни гейип, чувалың өңүнде гелин болуп отурҗак. Бири гелип сорайса, диңе гелним билен галдым дийип, яңкы айданларыңызы гайталарсың. Эгер пәлиңи бозуп, аркамдан бир иш этмекчи болайсаң, ахмал болмагын.— Соңра ол эркеге йүзленди.— Гир-де, бутнаман ят. Чувалы нышана алып отурарын, тә өзүм ругсат берйәнчәм, дүнйәни сув-сил алса-да, демигиң өлсеңем бутнаймагын. Гымылдадыгың илкинҗи окы бөврүнде биләйгин.

Аял чувала гирен әриниң үстүни басырянча, Шыхым хем гелин геймине гирди. Арадан эсли салым геченсоң, җаны арам тапды. Аяла чай гайнатдырып, нахар ийди. «Инди-хә ковгы араны мазалы ачан болса герек, менем бу ерден уграмак билен болайын» дийип отырка хем, Баймырат сердар бир ерден чыкды.

Бейле ягдайда Баймырат сердара үстүни басдыранына Шыхым бир өлүп билмеди. Бейдип отурмага такаты етмән, йүреги ярылып барса-да, өзүни Баймырат сердара танатмазлыгы, ол гидйәнчә гарашмагы йүрегине дүвди. Баймырат сердарың аркайын эемсирәп отуранына нәтҗегини билмән отырка, ковгучыларам оларың үстүни басды. Хер ничигем болса, ковгучыларың дөрт-бәш адамдан көп дәлдигине гөз етиренсоң, ол эдил хәзирки ягдайына өкүнмеди. Олар саг-аман совулып гитсе-хә, говы зат велин, өзүне дегмекчи болаянларында хем, соңуна галҗак дәлди. «Ковгучылар нәмәниң нәмедигини аңшырмага етишмәнкәлер, бирки гезег-ә атмага етишерин, соңунам гөрүберйәс-дә» дийип, ыкҗамланып отырды.

Баймырат сердарың ягдайдан чыкалга тапышына ол өз янындан хайранлар галды. Ковгучылар саг-аман гиденлеринден соң, ол тас Баймырат сердара лакам атыпды. Эмма аял геңминде оңа гөрүнмәге намыс этди. Өзүне зор салып, Баймырат сердарың уграрына гарашды.

Баймырат сердар велин ховлуганокды. Шыхым муңа нәтжегини билмән отырка, ол пәлинем ямана тутды отурыберди. Баймырат сердарың өзүни танаман гитмежегине гөзи етен Шыхым бәрисине өврүленини дуйман галды. Йүзүни үч ювлан ак эсги ялы эдип саңңылдап дуран Баймырат сердара сапанчаны гезәп дуршуна дишини гыжады.

— Хәъ, харамыдан болан эшек, шу вагт сениң ядыңа кейпи-сапа дүшйәми? Бир ерде Шыхымы аял гейминде гөрдүм дийип агзыңдан сыпдырайсаң, эгниңдәки кәдиңден дыңдыгың хасап эдәйгин. Атыңам ташла-да, гүм бол хәзириң өзүнде шу ерден. Чопан депеден бәрде ызыңа гараймагын. Шол ерде маңа гараш.

Дили тутулан Баймырат сердар гошларыны йыгнамак билен болды. Шыхым аягының бурны билен дүлдакы чувалың бөврүне дүртди.

— Тур, сенем ишикдәки ата от-сув бер.

Чувалың ичинден өй эеси энтиреклэп чыканда, түпеңини эгнине атып, гапа йөнелен Баймырат сердарың гөзлери ханасындан чыкара гелди. Диңе Баймырат сердара гөркезмек үчин өй эесине чыкмага ругсат эдендигине гарамаздан, Шыхым хич зада әхмиет бермейән киши болуп, Баймырат сердары гыссады.

— Нәме агзыңы ачып дурсуң, тизрәк гоп!

Баймырат сердар сүссенеклэп даш чыкды.

10.

Йыкылара чукар тапман йөрен галтаманлар хер затдан гайданокдылар. Олар илиң малыны, задыны таламак биленем оңмаздылар. Азгынчылык эдйәрдилер. Галың гөргүлиниң дүлдакы гелин-гызыны сүйрәп, вежералап ташлаярдылар. Оларың азгынчылыклары хакда бири-бириңден айылганч хабарлар эшидилйәрди.

Шейле азгынчылыгың бири Чашгын обасында хем болды. Обадан алты-еди километр ашакда Екебент диен ердәки гуйының башында мал бакып отуран бир еке өйли гарып барды. Ол гиҗәниң бир вагты Нурының янына гелип, зордан хабарыны дүшүндирди. Агшам дөрт саны галтаман гелип, ол гөргүлиниң он дөрт-он бәш яшларындакы гызыны сүйрәп алып гидипдир.

Деррев гызыл таяклылар отрядыны аяга галдырып, галтаманларың ызындан гитдилер. Галтаманларың

ызыны алып ковуп отуран отряд гүн өйледен агансоң, зыр дәли болуп гелйән гыза душды. Онуң гүлйәнине-аглаянына дүшүнер ялы дәлди. Бир серетсеңем, ол акылы еринде ялы сагдын гүрләбем дурды. Эмма онуң гүррүңинден маны алар ялы дәлди.

— Галтаманлар ниреде? — дийип соранларында, ол:

— Хо-ол ерде ятырлар — дийип, элини салгап гойберди-де, ене гүлки гатышыклы аглады.

Онуң сөзүнден нәме маны чыкаржакларыны билмедик адамлар гызың терс ызыны алып, ёлларыны довам этдилер.

Басым олар үч саны галтаманың ләшиниң үстүнден бардылар. Оларың үчүсем ок дегип өлүпдир.

— Булара нәме болды? Ханы дөрдүнжи галтаман? — дийип, гыздан сорадылар. Эмма гызың кә гүлүп, кә аглап, үзлем-саплам гүррүң берен задындан хич маны чыкарып билмедилер.

Бу ваканың беяны соң-соңлар аян болды. Оны шол йитирим болан галтаман гүррүң берипдир. Галтаманлар шол гезек гүн догандан соң дүшләпдирлер. Оларың арасында гызы кимиң алмалыдыгы хакда дава башланыпдыр. Ахыры бири «Гызың өзүне сала салалың. Хайсымызы халаса, шоны тутсун» дийипдир. Гыздан сорапдырлар. Бириниң эли дегдиги гутардыгы дийилйән заманада, онда-да бир топар ганхорың элинде гыз пахыр такдыра тен бермән нәтсин! Ол галтаманларың бирини сайлапдыр. Йөне онуң нәме үчин бейле эдендигини белли дәл, галтаманларың ичиндәки алтмышдан аган иң бир үлхүдини сайлапдыр. «Гыз меңки болар» дийип, өз янындан аркайын болуп отуран иң яш гөрмегей галтаманың муңа ичи яныпдыр. «Шуламмызың арамызда сайлаяның шу болса, шу-ха саңа несип этмез» дийипдир-де, ол яңкы гарры галтаманы атып отурыберипдир. Бу-да галтаманларың өзара гырлышмагына себәп болупдыр. «Сен оны атсаң, менем сени атарын» дийййәр-де, үчүнжи галтаман хем яңкы яш йигиди атяр. Дөрдүнжем оны атяр. Шейдип, азгынлар өз башларыны өзлери иййәр отурыберйәрлер. Шондан соң иң соңуна галан галтаман хем акылына айланяр. Бу ягдайы худайың гөз гөркездиги дийип хасап эдйәр. Горкусындан яңа йүреги ярлан галтаман гыза эл урмага милт эдип билмейәр. «Биз пәлимизден тапдык. Сен

шулара несип этмәңсоң, маңа-да несип этмерсиң. Сен бош. Өйүңизе гайдыбер аркайын» дийип, гыза ругсат берйәрде, өз угруна гидиберйәр.

Эмма гыз гөргүли инди бейле рехимдарлыга мәтәч дәл экен. Бейле затлары дуйшунде-де гөрмедик яш гыз горкусындан яңа акылындан языпдыр. Шол вакадан ики-үч гүн геченсоң, ол гөргүли өзүни гуя башашак гойберип хеләк болупды.

Хәли-шинди болуп дуран бу айылганч вакалар адамлары без эдипди. Олар гиже бир хили вехим билен яшаярдылар, гүндизем бир хили вехим билен.

Солтан хемме затдан бетер гөзе гөрнүп гелйән гызы Җерени гайгы эдйәрди. Ол гызының токмак ялы сачыны дүйбүнден диен ялы гыркып, келтеҗик галпак этди. Ыхлас эдип тикен тәзе геймлерине дерек ода атсаң түтемез көне-кушүл гейдирди. Хораз ялы дараныпп угран гыз хорашаҗа, галпаклы гыза өврүлди. Мунуң биленем ынҗалман, бир атлы гөрселер, Җерени деррев чатманың аркасындакы чөп-чаламларың ашагында гизледилер.

Гулгелдиниң аладасы хем аялыныңкыдан пес дәлди. Өмрүнде яраг гөтермедик адам бир берданкаҗык эдинди. Узак гиҗелерини бүтин дуркы билен гулага айланып, ятман гечирйәрди. Сәхел чыгшылды эшидилсе, сычрап турярды.

Бу гүнем Гулгелди яңы ерине гирипди. Ол гөни өе тарап гелйән ат аягының сесине бөкүп еринден турды. Яссыгының ашагында гоян берданкасыны гарбап алып, аяк яланач, баш ачык даш чыкды. Гараңкының ичинде гөзи зат сайгармаса-да, атлы бәш-он әдим аралыга геленден соң:

— Кимсиң? — дийип гыгырды.

— Гулгелди! — дийип, ысгынсыз сес җогап берди.— Бу — мен.

Гулгелди Гылмыл ханы сесинден танады. Дартылып дуран дамарлары говшады, җаны ара гелди. Башындан ховп совлан ялы, еңиллик билен дем алды.

— Бу асыл сенмидиң, Гылмыл хан? Йүрегим-ә ярдың. Киммиш дийипдирин. Ери, эйгиликмидир?

— Эйгилик-ле — дийип, Гылмыл хан хабарыны берди.— Бирсалым гүмүр-ямыр эдейин дийдим-де совлайдым. Эртирден бәри айланмадык ерим галмады. Сүтүним сүйнди. Бир кәсеҗик чай ичәйсем, хезиллер

эдинэйжек. Онсоң сең яныңа совлаяйын дийдим. Я эййэм ятыпмыдыңыз?

— Гелен болсаң, говы эдипсиң. Дүшүбер.— дийип, Гулгелди оңа мүрэхет этди-де, ичерик гирип, ожага от салды.

Гылмыл хан атыны даңып, ичерик гирди. Еринден туруп, чай гоймак билен гүмра болуп отуран Солтан билен саглык-аманлык сорашды. Чай гайнаянча, ондан-мундан гүррүң этдилер. Гылмыл хан чай ичди. Барындан хөдүр эдилен чөрекден аз-кем гарбак-гурбак этди. Онсоң ол ичмегини эгнине атып, сесини чыкарман гышарып ятан Гулгелдэ кэн үнсем бермэн, Солтан билен гүрлешип башлады.

— Дердими киме айтжагымы билйэн дэлдирин, гелнеже — дийип, Гылмыл хан зейренжирэп башлады.— Акыл-хушумызам, гөрк-гөрмегимизем хич кимиңкиден пес дэлди. Атарман-чапарманлыкда-да бириче бардык. Эмма кысмат шейле экен-дэ. Бизем ынха шейле болмалы болдук-да.

Солтан онун хайсы көчеден гопуп отуранына шол бада гөз етирди. Голайда Гылмыл ханың доганоглан агаларының бири ёгалыпды. Онуңам чагасыз-чугасыз аялы галыпды. Гылмыл ханың хэзирки зейренип отурмагының себэби хем онун инди маңа еңңе дакылмалы болды-да дийип отурдыгыды.

Башга бир вагтлар болан болса, Гылмыл ханың бу гүррүңине Солтан хезил эдинип гүлерди. Хэзир велин онуң гүлки ядына дүшенокды. Онсоң ол Гылмыл ханың угрундан гопмакдан башга чэре тапмады.

— Ай, нэтжек, маңлайындакыны гөрүбермели болар-да...

— Вах, гелнеже, еңңэң дакылмагы бир яман зат велин, ол кесе ере гитсе, онданам яман болжак. Онсонам гөргүлиң өзем шу Гүжүги бир разы эдевериң дийип, өзеленип отырмыш. Онсоң нэтжек, кысмата боюн болмалы-да...

— Гөргүлиң өвренишен ожагындан гидеси гелйэн дэлдир-дэ — дийип, Солтан хем оны угруна ковмасыны довам этди.

— Ай, кысматдыр-да, гелнеже. Еңңе билен өтүп йөрен бенделер бир, ики дэл-ле.

— Хава-ла. Хер ким маңлайындакыны гөрмелидир-дэ, элбетде.

Гулгелди бу гүррүңлери эшитмейән ялы, сесини чыкарман отырды. Гылмыл хан өзүне еңңе дакылмалы боланы үчин, кеч ыкбалындан зейрене-зейрене туруп гитди. Ол чыкып гиденсоң, Солтан өзбашына хүмүрдеди.

— «Хер кимиң бир гайгысы, кел гызың әр гайгысы» диенлери. Дүнйәниң шу болуп дуршуна мунуң өйленмек дүшйә ядына. Вах, онсоңам еңңе башына япсынмы диййсене сени...

Солтаның айдышы ялы хем болды. Еңңеси өзүне дакылар өйдүп, Гылмыл ханың гуры дылмылданы галды. Арадан ики-үч ай гечмәнкә, онуң еңңеси башга бирине гитди.

11.

Говгалы, ховсалалы гүнлер тиркеш-тиркеш болуп гечип, йыл айланды. Бахар ене земиниң ыгтыярыны өз элине алды. Депелер, дүзлер яшыл лыбаса бүренип башлады. Гахардан яңа ичи ичине сыгман гелен леммер-леммер булутлар ала-зензеле эдип, ичини говзадып гидйәрди. Оларың гуссалы награ чекип, гөзяш дөкйәнини я-да лах-лах гүлүп, нур сепелейәнини аңшырмак кынды. Гамашык йүзүне середенинде, олар хесретли награ дартяна мензешди. Гөзүңи гамашдырып гидйән йылдырымлардан хасап тутсаңам, олар вагшыяна бир шатлык билен гүлйән ялыды. Олар лах-лах гүлүп агзыны ачанда, гөзүңи гамашдырыжы алтын дишлери ловурдап гидйәрди. Бирденем шол алтын шөхле миллиардларча бөлежиклере бөлүнип, асмандан сепеленип башлаярды. Әхли жанлы-жандарың арзувы шол нур энчеме сагатлап дынман дөкүлерди. Ызынданам ялпылдап гүн чыкарды. Булутлардан дөкүлен нур гүнүң шөхлесине гөк отларың япракларында, чөп-чаламларың балдагында үйтгешик бир гөрк билен йылпылдарды. Бүтин төверек укудан оянан ялы, еңиллик билен дем аларды. Хайвану-ынсан жанлы-жандарың бары бахарың сөз билен беян эдип болмажак якымлы леззетинден шипа тапарды. Дүнйә тәзеден инен ялы сүңңүеңиллик дуярды. Яз отларының тәзеден өрүп башлайшы ялы, адамың гөнүнде хем тәзе арзувлар пейда боларды.

Бахар гечен йылың гуракчылыгының эҗирини чекен илатың маңлайындан диреди. Мейданда юва-елмик, селме етишди. Бахар адамларда ягшы умыт оярды. Гечен бахар ачык асман адамларың депесинден агыр йүк болуп басан болса, бу йыл леммер-леммер булутлар адамларың гөврүмини гиңелтди, бол хасыла умыт баглатды.

Бахарданам бетер адамларың маңлайындан Совет хәкимиети диреди. Ачлык эҗирини чекен дайханларда ере тохум ташлара еке дәне галманды. Дөвлет ене колхозлара тохумлык дәне берди. Колхозчылар мейданда бахар аладалары билен мешгулдылар.

Бахарың гелмеги билен гышда аз-кем көшешен галтаманларам ене җанланып уградылар. Бир тарапдан, дөвлетиң колхозлара берен тохумлык дәнеси олары ымсындырса, икинҗи тарапдан, олар ене өңкүлери ялы, яз экишини баша бардырмаҗак болуп, эллеринден геленини эдйәрдилер. Олара гаршы хүшгәрлиги хасам пугталандырмалы болупды.

Обаның ичинде гиҗе-гүндиз диен ялы гаравулчылык чекилерди. Эли яраглы адамлар хатарларың арасында, обаның гырак-четлеринде айланышар йөрердилер. Гиҗәкден соң ышык янян өе гирип, бирсалым гүмүр-ямыр эдердилер. Соңра туруп, ене өз ишлери билен болардылар.

Бу гүнем асманы гара булут гаплап алыпды. Гызгын хаммамың депесинден дамян дамҗа ялы, асмандан кәте бир уллакан дамҗа шаплап гачярды. Нуры чай-чөрек иенден соң, бу гүн агшамам хемишекиси ялы, ярагыны алды-да, дашарык чыкды. Дашары түм-гараңкыды. Басҗак ериң гөрненокды. Биразаҗыкдан соң онуң гөзи өвренишди. Батыргай гадам уруп башлады.

Ол илерки хатарлара айланмак үчин гөнүләп уграды. Онуң Инневли оя инени хем шолды велин, өң янындан хүмүрди, ат аягының сеси эшидилди. Ол «Кимсиңиз?» дийип гыгырмакчы болды. Эмма гөвнүне бир гуман гидип, басым бу ниетинден әл чекди. Деррев өзүни бир гапдала оклады. Дуршы билен гулага айланды. Ол хич зат сайгаранокды. Эмма сеслеринден гаршысындакы хүмүрдешйән адамларың үч-дөрт адам бардыгыны бада аныклады. Өзем олар Нурының габадында, ондан он-йигрими әдимликде сакландылар. Ол илки хич зада

дүшүнип билмесе-де, басым Шагелди гирдиниң жаныгып айдян сөзлерини айыл-сайыл эшитди.

— Ёк, инди мени өз гүнүме гоюң. Өйүме-де бармаң, азарам бермәң.

Нуры Шагелди гирдиниң йөнекей бир адам билен геплешмейәнини билди. Онуң янындакылар оба адамлары болмалы дәлди.

Шагелди гирди жанындан сыздырып ялбармасыны довам эдйәрди.

— Мен бу шата чыдап билжек дәл. Сиз ики янынам деңләң адам. Сизе ата чыкмага себәбем бар. Маңа болса хич ким зат дегенок. Бидерек ере чагаларымы хеләк этмәйин.

— Еке өзүң тохумлык галарсың-ов — дийип, ёгын сес хем гахарлы, хем гыжытлы жогап берди. Нуры бу сесиң Баймырат сердарың сесидигини танады. Наганына япышып ыкжамланды. Эмма гараңкыда урмагындан сова гечмегиниң якындыгыны билип сакланды. Бу душушыгың ахырының нәме билен гутаряныны билмек иследи.

Баймырат сердар нәче азм урса-да, гыжыт берсе-де, Шагелди гирди говшар ялы дәлди.

— Бары бир тохумлык галмак дәл, сердар, маңа дегйән, товугыма ток диййән адам ёк ахыры. Дүшүн ахыры — дийип, ол өңкүсинденем бекине тутды.— Онсоң нәме үчин мен келләми этегиме салмалымыш? «Жәхеннеме гиден өзүне ёлдаш агтарар» этмәң ахыры, сердар!

— Сен асыл бизи эййәм жәхеннеме гиден адам хасаплап йөрсүң-ов — дийип, Баймырат сердар азм урды.— Энтек биреңтегиңизи жәхеннеме уградман гидер өйтмегин.

Шагелди гирди өтерәк гечениңи аңды. Эмма мунуң үчин бегенмесе, гынанмады. Ол бу затларың бир гүн болмаса, бир гүн хөкман болмалыдыгыны билйәрди. Бейле душушыга, бейле гүррүңе көпден бәри тайярланып йөрди. Шонуң үчинем ол мүззермеди-де, жан эдип, өзүниңкини акламага чалышды.

— Жәхеннеме гитдигиңиз дийибем айтдыгым дәл, сердар. Йөне мениң бу затлара чигит ялы дахылым ёк, мен шоны айтжак болян. Мен бир пукара адам ахыры. Бу затлара баш гошсам, мениңки өз башымы гора гыссырмак боля. «Ики ат депишер, арасында эшек

өлер» диенлери боля. Мен нәме этсем, сизиң гөвнүңиз дийип эдәймесем, хөкүметден гөрен яманлыгым ёк ахыры мениң.

— Нәме, бизден яманлык гөрдүңми?

— Сизден яманлык гөрдүм диемог-а мен. Йөне мени өз гүнүме гоюң дийип ялбарян сизе. Мен сизе аз хызмат этмедим. Инди болса мен гымылдадыгым, ата чыкаймалы. Мен ат үстүниң адамы дәл, сердар. Ил билен геленини гөрүбермели болар-да. Мени хөкүметиң янында бир гара донлы этҗек болуп дурман.

— Гөрйән велин, Шагелди, сениң гүррүңиң үйтгәпдир — дийип, Баймырат сердар ичини хүмлетди.— Сениң хөкүметиңе ынамың бар-ов. Хөкүметиң нәче гүн яшаярка? Эртир бәрик япланмалы болайса нәдерсиң? Шо хакда пикир эдип гөрдүңми? Хасап соралар өйдеңокмы шонда?

— Мен хасап берип, сердар, саңа яманлык эдемок ахыры. Мен нәме яманлык этсем, балшебиге этдим. Шонда-да ахыры олар маңа орун бердилер, жаныма дава эдип дураноклар. Сизе болса ягшылыкдан башга зат этмедим. Бу гүнем бизиң хызматымызы эдеңок дийип, янбаша алҗак болуп дурсаңыз, болмадыгы боля-да нәме. Адамыны өз гүнүне гоймаҗак болсаңыз, чекибермели болар-да, баша нәме гелсе.

— Онда сениң бизиң диенимизи этмеҗегиң чыныңов? Бирнеме ойлангын. Соң ахмыр эдәйме. Маймынам өз эркине ойнаян дәлдир.

— Өңи-соңы, бу гидишине гитҗек болса, мен бир тарапдан шарпык датмалы-да. Яманлык гөрен болсаң, эдибер нәме этсең.

— Сениң, гөрйән велин, балшебиге элиң галҗак дәл. Ондан гөзүң гаты горкупдыр. Я-да оңа ынамың бар.

Шагелди гирди инди диңе бир ялбармак билен оңмаярды. Ол бу гүррүңде Баймырат сердардан дәсирисиниң артыклыгыны билйәрди. Батыргай гүрлейәрди. Өз сөзлериниң Баймырат сердарың суссуны басяндыгына гөзи етик Шагелди гирди диңе берк дурмагың пейда эдип билҗекдигине дүшүнйәрди. Бу гезегем ол Баймырат сердарың гылавыны ятырмагы йүрегине дүвди.

— Сердар, нәме этҗек гөзе гөрнүп дуран заты боюн алмаҗак болуп? Сен мениң сөзлерими яманлыга дийип дүшүнме. Худайдан гизлемедигими сенденем гизлеҗек дәл. «Ики янымы деңледим, өңи-соңы маңа балшебик-

ден хезил ёк, ондан кәбир адамдан бир хакымы алайын, ичими бир совадайын» дийсең, хә диерин. Йөне балшебигиң гуйчлудиги гөрнүп дуран зат дәлми нәме? Ол юрдуң эеси ахыры. Сиз болсаңыз гысга чыдаман, нәме болсам, шо болайын дийип чыкан адамлар. Эзиз хан, Хожагулы хан дурдумы балшебигиң өңүнде?

— Сиз галтаман, или талаяңызам дий. Сениң кимиң сөзүни сөзлейәниңи билйән — дийип, Баймырат сердар онуң сөзүни кесди.— Нәме балшебик сени бал гүнүңе батыраяр өйдйәңми? Эртир сениңем дашыңа айланып башлар. Шонда дүшүнерсиң велин, гич болар. Сен балшебигиң бу гүн эмел беренжесине-хә ынанмагын. Эртир балшебик дишиңи какар еке-екеден.

Шагелди гирди бу гезек Баймырат сердарың гаңрышына гайтман, угруна гепледи.

— Мен, сердар, балшебигиң хызматына-да уллакан ярарын өйдемок. Ондан пылан хили задам хантама дәл. Элимден гелйән задам ёк. Мен бир юмшогланы. Ким нәме дийсе, эдип йөрүн!

— Кимиң дарысы болса, шонуң товугы дийсене — дийип, Баймырат сердар йигренч билен айтды.

Эмма Шагелди гирди бейле чеңңеклере дүшйән балыжаклардан дәлди. Ол Баймырат сердарың сөзлерини гөвнүне алмак, оңа гахарланмак дерегине, гайта, хас аңырдан өврүм этди.

— «Гүнүм үчин гүнимиң огланыны аллаламалы» дийип эшитмәнмидиң ахыры, сердар? Балшебигиң эдйәнине чыдамасамам, ата чыкыберер ялы менде сизиңки ялы гайрат ёк ахыры. Онсоң нәтжек, чекмели бор-да баша дүшенини.

— Дүнйәң ишини гөрйән сиз ялы бигайратлар дәлми нәме — дийип, Шагелди гирдиниң сөзлериндәки яңсыны аңмадык Баймырат сердар парлап башлады.— Сизи ит атан ялы атмалы. Сизден балшебиге-де вепа ёкдур, ене бирине-де. Сиз тетеллә эмел ынанян балшебигиңем иши гайдыпдыр.

«Сениң мени итче гөрмейәниңи өңем билйән-де, йөне алажым ёк» дийип, Шагелди гирди ичини геплетди. Онуң соңкы сөзлерине болса гүлкүси тутды. «Вах, сен маңа жаныңам ынаныш дурсуң, пөвхе — дийип, ичини гүлдүрди.— Йөне сениң менсизем ишиң гайданыны билип дуркам, сени өзүме душман эдиниш, башымы

алада гоймайын диййэн. Сен себэп болуп, битимиң бурны ганамасын, өз башыңы өзүң ийип гит диййэн».

Дашындан болса ол бүтинлей башга зат гүрледи.

— Чигит ялы яманлык гөрен болсаң, ат мени, сердар. Вах дийсем болмадыгым. Онсоңам сен дүшүнмезлик этме ахыры. Мен балшебик өзүми бал гүнүне батырар диемок. Өзүме узак эмел ынанарам өйдемок. Мен эт дийлен зады этмэн, нэдейин ахыры?

Шагелди гирди билен узак гүрлешип дурмагың пейдасыздыгына, онуң гаңрышына гайтмагың зыяндан башга зат дэлдигине гөзи етен Баймырат сердар онуң билен умумы дил тапмага чалышды.

— Сен балшебигиң хызматыны эдип йөрсең, гайта, биз бегенйэрис, Шагелди. Хер ерде өз адамымызың боланы говы. Сен шу гезек бир бизе көмек эт. Бир-э, шу Нурыны эле салмага көмек бер. Бирем, мун-а еке өзүңем оңарарсың, колхозың гыляллары́ның ёгуна янылса...

— Башыңа дөнейин, сердар, маңа азар берме, бейле юмуш табшырма маңа — дийип, Шагелди гирди ене өзеленип ялбармага башлады.— Чагажыкларыма рехимиң инсин.

Баймырат сердар халыс болмажагыны билип, оңа ач-ачан хайбат атды.

— Шагелди, билип гой, бу ерде ара-чара зат болмаз. Сен я бизе гуллук эдерсиң, я-да сенем балшебикден эй гөрүлмерсиң. Сен икиден бирини сайла. Беллисини эт басым!

— Менден чигит ялы яманлык гөрен болсаң, атай. Иң говусы, атылжак болсам, ким атанда нэме мени? Өңи-соңы бири атжак болса, гайта, сең атаның говы. Чагаларыма бир кестим етмесин.

— Онда этжек дэл-дэ сен бизиң диениңмизи?!

— Сердар, сен дүшүн ахыры. Мен ак йүрекден айдып дурун шу затлары. Мен йөне башымы гутаржак болсам, хошун атасы өлмэндирем эдип билйэн ахыры.

Баймырат сердар гахарына бэс гелип билмеди.

— Сен көп вагт бэри шейдип йөрениңи билмейэндирлер өйдйэңми?

— Гөрйэңми, мен агзым билен ак гуш аламда-да, иң соны мениң аклыгым шол ахыры. Иң говусы, атай, сердар.

Шагелди гирдиниң халыс горкаймаса, этмеҗегини билен Баймырат сердар иң соңкы серишдәни сынап гөрмеги йүрегине дүвди.

— Шагелди, ойланмага биразаҗык пурыҗа берйән. Этмесең, шу ерден дири гидерин өйтме!

Бир гапдалда оларың гүррүңини диңләп дуран Нуры зордан сакланярды. Онуң наганың гулагыны гысаясы гелйәрди. Эмма көп зат муны этмәге май беренокды. Биринҗиден-ә, ол гараңкыда уруп билҗегине шүбхеленйәрди. Икинҗиденем, галтаманларың ызы көпдүр өйдүп чекинйәрди. Уруп билмесе, гиҗәниң ичинде оларың вейранчылык этмеги ахмалды. Бир гөвнем хәзир гидейин-де, яраглы адамлары топлап, буларың дашыны габайын диййәрди. Эмма бейдип йөрйәнчә, буларың бу ерде дурҗагына ынам ёкды. Иң эсасысы болса, ол гүррүңиң нәме билен гутарҗагыны билмек ислейәрди. Шагелди гирдиниң галтаманлар билен арасының бардыгыны билен Нуры онуң инди Баймырат сердара хызмат этмеҗегине дүшүнсе-де, вада берип галмагыны ислейәрди. «Инди Шагелди гирдиден ким пейдаланаярка? Гөрели бакалы» дийип, ичини геплейәрди. Хәзир Шагелди гирдә олар нәме дийсе, разы болгун дийип айдып билмейәндигине җаны янярды.

Ол мүң өлчерип-дөксе-де, мәшәни гысмак мейли ондан эл чекенокды. Бирден ол пикир эдип отуран задыны унудып, Баймырат сердарың сесиниң чыкян ерини нышана алып ыкҗамланды.

Баймырат сердар Шагелди гирдә пикирленмәге пурыҗа беренден соң, хич кимден сес чыкмады. Сабры-такады гачан Нуры Шагелдиниң нәме дийҗегине гарашярды. Эмма, нәме үчиндир, Шагелди гирдиден сес чыкмаярды. Ене Баймырат сердарың газаплы сеси яңланды.

— Иң соңкы гезек сораян...

Ол сөзүни соңламага етишмеди. Эртирден бәри иңңән үстүнде ялы болуп отуран Нура Шагелди гирдиниң күкрегине Баймырат сердар бәшатарың нилини дегрен ялы болды. Сәхел хаял этсе, мәшәни гысайҗага дөнди. Наганының мәшесини гысаныны дуйман галды. Түпеңиң сесиниң ызы билен алагүпүрди эшидилди. Нуры оларың ызындан ене атды. Эмма атлылар эййәм араны ачыпдылар.

Нуры еринден турды-да, өңе йөреди.

— Шагелди ага хав — дийип сесленди.

Баймырат сердар билен Шагелди гирди гапдаллашып дурды. Баймырат сердарың бейлеки ики ёлдашы болса онуң аңырсында дурды. Шагелди гирди Нуры тарапдады. Ол Баймырат сердарың өз үстүне абанып дураныны аңса хем, гараңкыда не онуң өзүни гөрйәрди, не-де атыны. Онун үстүне гараңкы асмандан гөзе гөрүнмез бир бела хөкүм эдип дуран ялыды.

Баймырат сердар:

— Иң соңкы гезек сораян...— диенде, Шагелди гирди онуң гапдалыны сермәп башланыны билди. Эдил шол вагтам түпең сеси чыкды. Шагелди гирдиниң зәхреси ярылды. Түпең сесиниң нireден чыканыны аңшырмадык Шагелди гирдә оны Баймырат сердар атан ялы болуп дуюлды. Оңа ченли хем дүнйәден бихабар дуран атлар түпең сесине бирден чарпая галып, өңе тарап окдурылдылар. Оларың үстүндәки адамлар зордан йыкылман сакландылар. Атың бойнуны гужаклап, эсли вагт өзлерини раслап билмән гитдилер. Нурының атан окы гулагының душундан шувлап гечен Баймырат сердар болса эсли салым атының гапдалында салланып гидип, агыр гөвресини бирхаюкдан соң раслап билипди. Атлар өңе окдурыланда, горкудан яңа аркан серпен Шагелди гирдиниң йүзүне оларың тойнагының астындан гум сычрап, бат билен шаплап урлупды. Атлар горкудан яңа өңе окдурылан болсалар, Шагелди гирди дуран еринден чиң аркан йыкылыпды. Шол арада хем «Ок нирәмден дегдикә?» диен пикир онуң бейнисинде йылдырым болуп чакыпды. Эмма ол ок деген ерини, агырян ерини дуйманды. Йөне хенизлерем нәме-нәме боланына акыл етирип билмән ятырды. Бирден ол өз адының тутулып гыгырылыныны эшитди. Эмма оңа сес бермәге межалы чатмады. Гара басан ялы, гыгыржак болса-да, агзы диен этмеди. Онуң келлесине мен оямыкам я-да дүйш гөрйәрмикәм диен пикир гелди. Сес ене гайталанды.

— Шагелди ага!

Шагелди зордан өзүни эле алып гыгырды.

— Хав!

Эмма онуң сеси эдил гапдалжыгында дуран Нура хем гуйының дүйбүнден чыкян ялы чалажа эшидилди. Нуры онун үстүне абанды.

— Нәме ятырсың?

Үстүне абанып дураның Нурыдыгыны билен Шагелди гирди оңа җогап бермеди. Эййәм башга бир задың пикири билен гүмра болансоң, ол Нурының бу совалыны эшитмәнди. Түпең сеси чыкандан соң, ол илки билен окдан саг-аман сыпанына мүң-де бир шүкүр эдипди. Нурының сесини танандан соң болса, ол икинҗи бир ховпуң үстүне абананыны дуюпды. Бирбада ол хемме зат гутарды дийип дүшүнди. Бириниң элинден сыпсам, икинҗисиниң элине дүшдүм дийип хасаплады. Эмма ол басым Нурының гелмеги билен икинҗи ховпданам сыпандыгына, өзүниң бүтинлей халас боланына чыны билен ынанды. «Бе, худай ики беладан бирден дындарды отурыберди — дийип, бегенчден яңа бейхуш болуп ятан Шагелди гирди пикир эдйәрди.— Яңы Баймырат сердара хош сөз берен болсам, мунуң пенҗесине дүшәйҗек экеним-ов. Инди болса мен халас. Инди мен Нурыдан аңсат сыпарын. Бир алла диен ерим бар экен. Ики беладан бирден сыпдым отурыбердим».

— Шагелди ага, нәме галман ятырсың? — дийип, Нуры онуң үстүне эгилди. Шагелди гирди хасыр-хусур дызына галып, Нура ялбарды.

— Нурым, бир беладан өзүң халас эдип, өз элиң билен өлдүрме. Ата чыкалы бәри, онуң билен шу биринҗи душушым. Менде гүнә ёк, оглум. Индем өлсемем, мен олара хызмат этмен. Яңы шу ерде болан болсаң, эшиденсиң барыны. Сен мени өлүмден гутардың, огул. Индем өз элиң билен хеләк этме.

Нуры онуң бу сөзлерине үнсем бермән, өзүне сораг берди.

— Сен булара ниреде душ гелип йөрсүң?

Шагелди гирди Нурының шу сорагы берериңден горкярды, себәби ол бу сорага догры җогап берип билҗек дәлди. Баймырат сердарың хачан гелҗегини, нириде душушмалыдыгыны онуң өз иниси Хаҗы гирди хабар берипди. Онсоңам ол Хаҗы гирдә нәче айтса-да, кәйеседе, оңа өз диенини этдирип, галтаманлардан арасыны үздүрип билмәнди. Ол хенизем галтаманлара садыклык билен хызмат эдйәрди. Шагелди гирди оны башындан айлап урмакдан башга чәре тапманды. Ахырам шу гүн: «Өзүн башашыр гит велин, инди мени гүнүме гой. Эгер этиниدограм-дограм этселерем, маңа шоларың екеҗе хабарынам гетирәймегин» дийип табшырыпды. Хер ничигем болса, ол хәзир иниси хакдакы хакыкаты

айдып билжек дәлди. Йөне ол бу сорагың жогабыны узаклашдырыбам билжек дәлди. Шонуң үчин ол Нурының шүбхеленжеги-шүбхеленмежеги хакда уллакан пикир эдип дурман, гөвнүне геленини айдып гойберди.

— Хәли гүндиз бир аял машгала гелип-гитди. Кимдигини танамок. Ана, шол айдып гитди.

— Нәме үчин сен бизе хабар бермедиң?

— Билйәң-ә, Нурым, мен олардан өз башымы саг-аман гутарсам разы ахыры. Индем, огул, сенден екеже хайышым бар. Яңкы гүррүңлери эшиден болсаң, маңа ынансаң-а ынан, болмаса-да, мени хер хили сораг билен көсәп отурма-да, ат-да дындарай. Аягымы сәхел гышык басандыр өйден еринде ат, йөне маңа мүңкүрлик этмәвери инди. Мен яңам олара бош вада берип билйән. Олары эле салмагам боларды. Йөне, огул, инди мен шу затлардан горкян. Өз башымы саг-аман сыпдырсам разы. Башардыгымдан хызматыңызы эдейин. Йөне шу ишлере гошмаң мени.

Нуры ондан совуклык билен сорады.

— Сен инди олар гелмез өйдйәңми? Ене геләйселер нәтжек?

— Олар инди маңа жаныны ынанмаз. Инди гелселер, мениң кастыма гелерлер. Олар сениң шу ерден төтәнден чыканың үчинем маңа мүңкүрлик эдендирлер.

Шагелди гирдиниң айдяныының жаны ёк дәлди. Нуры сесини чыкармады. Ол Шагелди гирдиниң гүнәсини гечйәндиги-гечмейәндиги хакда хем зат айтмады. Шагелди гирдә хемише азда-кәнде мүңкүрлик эденем болса, бу гүн ондан гөвни битипди. Йөне онуң Шагелди гирдә дегмезлиги йүрегине дүвениниң ялңыз себәби еке бу хем дәлди. Ол хәзир Шагелдиниң гечмиши хакда, гелжеги хакда уллакан пикир эдип дураНокды. Ол диңе бир зады, Шагелди гирдиниң дөврүң эмрине табын адамдыгыны билйәрди.

Нуры сесини чыкармансоң, Шагелди гирди хем ондан өзүче нетиже чыкарды. Буларың арасында хемме зат онуң өзүне баглы. Диймек, ол өзүни халас эдип билжек.

Нуры ызлы-ызына ок атансоң, түпең сесине оба адамлары эййәм аяга галыпдылар. Обаның хер ерин-

ден-хер еринден адам сеслери эшидилип башлады. Нуры билен Шагелди гирди хем тиркешип, өзлерине голайлашып гелйән адамлара тарап уградылар.

12

Галтаманларда бир бол зат алтын-күмүшди. Эмма оны диңе ярага сарп этмелиди, себәби ок-яраг олар үчин чөрекденем зерурды. Чөреги, хуршы талап алмак болярды. Бу затлары этлән ериңден тапмагам болярды. Ярагы велин огурламагам мүмкин дәлди, талап алмагам. Оны диңе басып алмак мүмкинди. Эмма бу иш аңсат иш дәлди. Яраглар тә элиңе дүшәййәнчә, өз гаршыңа уланылярды. Шонуң үчинем галтаманлар яраг үчин алтын-күмүш дөкмели болярдылар. Ярагы бир ыгтыбарлы чешме тапып, пул дөкүп аландан аңсады ёкды.

Бу барада Баймырат сердар дагының ыгтыбарлы чешмеси барды. Олар Гызыл Гошунын мейлетин отрядларының бир бөлүминиң начальнигы Даңатар гоюнлы билен гизлин арагатнашык саклаярдылар.

Гара небсине хай дийип билмедик Даңатар гоюнлы соңкы дөврлерде ынамдан гачыпды. Ол хакда хер хили гүррүңлер яйрапды. Ол галтаманлара яраг сатып, соңунданам отряда мейлетин гиренлериң бирнәчеси яраг алып, галтаманларың тарапына гачып гитди дийип, ялан сөзлейәрмиш дийип гүррүң эдйәрдилер. Голайда болса Гөкже обасындакы кооперативиң склады таланыпды. Ил арасында оны хем галтаманлар дәл-де, Даңатар гоюнлы дагының өзи таланмыш диен гүррүң барды. «Склады оларың өзи талап, соңам огрулары гөзлән киши болшуп йөрмүшлер» диййәрдилер. Эмма ыгтыбарлы субутнама болмансоң, Даңатар гоюнлы аркайын гезип йөрди. Онуң галтаманлар билен гизлин арагатнашык саклаяндыгыны, ериң асты билен олара яраг сатяндыгыны хем ачык билйән адам ёкды.

Баймырат сердар дагы билен Даңатар гоюнлының арасында гатнашык саклаян Хажы гирдиди.

Шагелди гирди Хажы гирдини башындан айлап ураңам болса, кәте онуң бир ерлере йитирим болуп гидйәндигини билйәрди. Эмма онуң нирә гидйәнини, нәме иш билен мешгул болняныны велин ачык билмейәрди. Бирки

гезек жаны дурман, ондан соранда хем, Хажы гирди гүмми-сүмми жоғап берипди.

Ине, ики гүн бәри Хажы гирди ене бир ере йитирим болупды.

* * *

Шагелди гирди билен Гылыжын арасы эрбедем дәл ялыды велин, бирден болгусыз бир зат зерарлы бозулды дуруберди. Шагелди гирди хенизем Гулгелдинин байталыны мүнйәрди. Эмма байталын яш тайы хемише онун ызыны эерип дуранокды. Кәте бир зада гүйменип, энесинин араны ачаныны дуйман галса, кәте энесинин сувдан гечен еринден гечмеди. Шагелди гирдиниң хем хемме вагт тая гарашып, онун билен чөрңешип йөрмәге вагты ёкды. Тай обада галса, Шагелди гирди ызына-да гараман, өз ишине гидерди. Онсоң тай хәли-шинди диен ялы энесинден галып, кишңәп, ондан-оңа селпәр йөрерди. Кәте ятан итин үстүнден барарды. Ит сөбүгине мүнсе, жыззынлап гачарды, ялпак гүзерден гечмәнин герйән тай гыссанжына нобурын берк ерлериндеием урарды.

Бу затлары гөренде, Гылыжын йүреги ярылара гелерди. Ол ахыры Шагелди гирдә маслахат бермеги йүрегине дүвди.

— Шагелди ага, инди колхозын ябысы гыт дәл, байталымызы сүрә гошуп, башга бир ябы мүнәйсең болмаямы? Тай жанавар энесинден галып, шол жовраныпйөр.

Тай зерарлы Шагелди гирдинин өзи хем аз көсененокды. Шонуң үчин ябысыны тәзелемек онуң өз гөвнүнде хем ёк дәлди. Эмма нәмедир бир зада лапы кеч болуп дуран Шагелди гирди Гылыжын угрундан гопмады. Онун йүзүне-де серетмән кәйинжиреди.

— Әл, Йирик оглум, балагыңы оңаранок велин, хемме задын арасында-айт сенем. Сен ялы оглан өз иши биленжик гезер йөрер-дә.

Бейле-бейле зада гарашмадык оглан езүни йитирди. Нәме диййжегини билмеди. Боз-яз болуп ызына доланды. Эмма бу сөзлер огланың йүрегинден вагты билен чыкмады. Гайта, гитдигиче гүйжеди. Онуң ек йигрендиги Шагелди гирди болды. Ондан ар алмак хыжувы Гылыжы өз эркине гоймады.

Гылыч энчеме вагтлап Шагелди гирдиден нэхили ар алжагы хакда пикир эдип гезди. «Аялына бир зат этсеммикэм я өзүне бир зат этсеммикэм?» дийип ойланды. Эмма вагты билен йүрегини бир зада дүвүп билмеди. Арадан эсли вагт гечди, бу дүшүнишмезлик ятдан чыкып гидибермели боланда хем, ене болгусыз бир зат Гылыжың одуны тэзеледи дуруберди.

Гылыжың өзүни душман окунып йөрениндён бихабар Шагелди гирди бир гезек гыссанып дурка:

— Бар, Йирик оглум, ховлудан байталы алып гел — дийди.

Гылыч байталы гетирмег-э бейледе дурсун, гайта, оңа гөдек сөзлерем айтды.

— Өзүң гит-де гетирэй, аягың ёкмушмы? Нэме бу ерде хакына тутан адамың бардыр өйдйэңми?!

Шагелди гирдиниң бирден гахары гелди.

— Улы адама шейле жогап берерлерми, йирик доңуз дийсэним.

— Ичиң янсын, гирдижик, этжек дэл — дийип, Гылыч ылгап гачып гитди. Эмма онуң бейле диени биленем ичи совамады. «Йирик доңуз болсам, сени бир эдишиме серет, гирдижик» дийип, ондан хөкман ар алмагы йүрегине дүвди. Өзем бу гезек ол узак пикирленмеди.

Шагелди гирди колхоз үчин яз отундан беде ятырдыпды. Беделер энтек бир ере чекилмэн, мейданда үч-дөрт ерде күде эдилип гойлупды. Гылыч: «Гел, шол күделериң бирини отлайын» дийип, йүрегине берк дүвди. Ил ятандан соң, эшек тезегине от дегирди-де, обаның илерисиндэки беде күдесине тарап уграды.

Ай догуп гелйэрди. Гылыч эсли аралыкдакы топбак-топбак чөплери оңат сайгарярды. Күдэ голайлап угранда, бир зат Гылыжың гүпбе ядына дүшди. «Бу беде колхозыңкы ахыры, орталык зат ахыры» дийип, аяк чекенини дуйман галды. Эмма ол ызына гайдыбермеди. Шагелди гирдиден ар алмак хыжувы оңа өзүниң бу этжек болян ишини акламак үчин дүрли себэп гөзлетди. «Колхозыңкы боланда нэме? — дийип, ол өз пикирини делиллендирип башлады.— Бу затлара Шагелди гирди жогапкэр ахыры. Ондан хасап сорарлар».

Ол ёлуны довам этди. Эмма агыр пикир оны ене басмарлап башлады. Ол бедэни отламак билен еке Шагелди гирдэ яманлык этмейэндигини барха айдың

дуюп башлады. «Беде Шагелди гирдининки дәл. Колхозыңкы ахыры ол — диен пикир онуң бөврүне санжы болды дурды.— Мен колхозың бедесини отлаярын. Белки, мунуң үчин Шагелди гирдә задам диймезлер. Онсоңам колхозың задыны диңе галтаманлар отлаярлар. Менем галтаман-да онда?!»

Гылыч беде күдесиниң дүйбүне гелип, чынлакай пикир этди. Ол йөрите шол максат билен геленсоң, ызына гайдыбермеги бирхили гөрйәрди. Шагелди гирдә яманлык этмек ниети пужа чыкана дөнүп, йүрежиги гыйлып дурды. Бедәни отламага-да эли бармады. Онуң иле от якдырман йөрен галтаманлара меңзәси гелмеди. Ол галтаманлар билен сөвешмеги, олары ёк этмеги арзув эдип йөрди ахыры.

Ол күдәни отламак ниетинден ымыклы эл чекди. Элиндәки отлы эшек тезегини үфләп көретмегиң дерегине, үстүне түйкүрип сөндүрди. Онуң биленем ынжалман, үстүне бушукды. Агыр алададан дынан ялы, еңиллик билен дем алды. «Энтежик дур бакалы, гирдижик, саңа башга бир оюн гөркезерин» дийип ичини гепледи.

Гылыч еринден туруп, өйлерине ۔ўграмакчы болды. Эмма гарашылмадык бир ягдай оны лампа ашак отурмага межбур этди. Онуң гулагына хүмүрди эшидилен ялы болды. Ол төверегине диң салды. Хүмүрди ене гайталанды. Ол яны доган айың ягтысына кырк-элли әдимликден бирки саны гараның өзүне тарап голайлашып гелйәнини сайгарды. Олар гөни бәрик гелйәрдилер. Икисем атлыды.

Гылыч алжырады. Нәме этжегини билмеди. Туруп гачса, хөкман олар өзүни гөрерлер өйдүп горкды. Күдәниң арка йүзүне айланды-да, онуң ашагына сүмди. Адамлар гечип гидйәнчә, шо ерде гарашмагы йүрегине дүвди.

Эмма адамлар күдәниң душундан гечип гидибермедилер. Олар Гылыжы аңырдан гөрүп гелйән ялы, гелишлерине күдәниң аркасына, Гылыжың гизленен тарапына айландылар. Гылыжың йүреги урмасыны гояна дөнди. Ол: «Мени гөрдүлер, хәзир мени гөзләп тапарлар» дийип дүшүнди. Горкусындан яңа бүтин гөвреси билен доңуп галан Гылыжың хәзир гымылдамага-да межалы ёкды. Йөне ол геленлериң өзи билен ишиниң ёкдугыны басым билди. Жаны бирнеме арам тапды.

Гелен адамлар өз ишлери билен башагайдылар.

— Шу кудә сүсдүрҗекми? Гаты төвекгеллик эдйән-ә дәлсин-дә? — дийип, бир сес сорады.— Күдәни эртириң өзүнде дагатсалар билдиңми?

Гылыч ол гепләниң кимдигини танамады. Эмма:

— Эртире ченли хич задам болмаз. Эртир агшам алып гидерлер — дийип, җогап берен икинҗи сеси велин ол бада-бат танады. Сес Хаҗы гирдиниң сесиди.

— Дийсеңем, гөмәйсең-ә кем болмазды — дийип, биринҗи сес ынжалыксызланды. Эмма Хаҗы гирди өз диенине тутды.

— Ай, Даңатар, бир гүн үчин шуны гөмүп-ачып хеләк болшуп йөрмәли-ле.

Шундан соң Гылыч Хаҗы гирдиниң ёлдашының Даңатар гоюнлыдыгыны билди. Бир гезек оны гөрени хем ядына дүшди.

Хаҗы гирди сөзүни кесенден соң, оларың бириндеңем сес чыкмады. Хыкгылдыларындан Гылыч оларың ябыларындан бир агыр йүк дүшүрйәндиклерини билди. Ол илки бада горкудан яңа доңан болса, инди галпылдап, учайҗак болярды.

Йүки дүшүрип боланларындан соң:

— Ниреде гоялы? — дийип, Хаҗы гирди сорады.— Ёкарык чыкаралымы я-да шу ере сүсдүрәелими?

Даңатар гоюнлы оңа кесгин җогап берди.

— Ёкарык чыкармасаң болмаз. Этекде гойсаң, мал-салам ачса ачаяр. Сен күдәниң үстүне чык-да, ер эт, Мен ашакдан әберерин.

Хаҗы гирди күдәниң үстүне мүнүп уграды. Гылыҗың гөвреси күдәниң ичине мазалы сүменем болса, онуң аягы йүзрәкдеди. Хаҗы гирди аягының үстүнден басанда, Гылыч инҗигиниң агырсына чыдам билмән, тас гыгырыпды. Хаҗы гирди ёкарык чыкандан соң болса, Гылыч усуллык билен аягыны йыгырҗак болды. Эмма ол аягыны гымылдатмага етишмәнкә, улы шагырды гопды. Муны хемме кишиден өң өзи дуйды. Шо секундың өзүнде даша дөнди. Хаҗы гирди өз шыгырдысы билен зат дуймаса-да, Гылыҗың шагырдысыны Даңатар гоюнлы эшитди. Ол:

— Бир чыгшылды болайдымы? — дийип, Хаҗы гирдиден сорады.

Бу вагтлар бедәниң ашагында адам бардыр өйдүп келлесине-де гетирмедик Хажы гирди аркайын жогап берди.

— Ай, алакамыдыр-нәмемидир.

Ол күдәниң депесинден ер ачансоң, бирнеме ашаграк дүшди. Инди ол Гылыжың эдил ягырнысына мүнүп дурды. Эмма аралыкдакы беде гатлагы галың болансоң, Гылыч агырлык дуйса-да, агыры дуянокды. Оңа эжир яманыны берйән зат бедәниң гыжындырыжы ысыды. Онуң бурнунын ичи гижәп алып барярды, асгырып гойбермекден зордан сакланярды. Гөзүнден-бурнундан сув пайрап башлансоң, ол аз-кем ынжалан ялы болды.

Хажы гирди ери тайын эдип, Даңатар гоюнла йүзленди.

— Ханы әбер онда. Илки хоржунлары әберәйсең өйдйән. Түпеңлери соң әберәй.

Олар ишлерини болдум эденлеринден соң хошлашдылар.

— Баймырат сердара айт — дийип, Даңатар гоюнлы Хажы гирдә табшырды.— Гыссансалар, ене йүз тутайсынлар. Бир алажыны тапжак боларын. Йөне инди өңкүден бирнеме гыммадырак болар.

Даңатар гоюнлы ябылары алып ызына гайтды. Хажы гирди болса өз өйүне уграды.

Олар гиденсоңам, Гылыч эсли вагтлап бутнап билмән ятды. Гөвнүне Хажы гирди дагы хенизем шу голайда бир ерде онуң чыкарына гарашып дуран ялыды. Ол арадан эсли вагты гечирип, бедәниң ашагындан чыкды. Онуң илки хыялы бедәниң астындан саг-аман чыкып билсе, гөни өйлерине тарап өкжәни гөтермекди. Эмма билесигелижилик горкудан үстүн чыкды. Ол Хажы гирди дагынын гизлән задыны өз эли билен эллән гөрмесе ынжалмады. Ол этиячдан ене төверегине диң салды. Хажы гирди дагының гидендигине ачык гөз етирди. Онсоң горкаклыгы үчин өзүне игенип, күдәниң үстүне дырмашып уграды. Илки билен онуң элине илен зат халта салынгы түпеңлер болды. Ол халтаның дашындан түпеңлери эллән, олары санап гөрди. Он ики саны бәшатар! Гылыч халтаның агзыны чөзүп, түпеңлери ине-гана сынлап гөрмеги йүрегине дүвди. Түпеңин нили, йылманак гундагы айың ягтысына эймендирижи совуклык билен йылпылдап гиденде, Гылыч йүрегиниң

гүрсүлдәп, агзындан чыкып гелйәнини дуйды. Бирден онуң келлесине нәме этмели диен совал гелди. «Хеммесини башга бир ерде гизлесеммикәм?» Бейле этмек оңа гаты төвекгелчилик болуп гөрүнди. «Иң говусы бирини, ине, шуны алып гизләейин. Соң герек болар бир ерде. Йөне галанларыны нәдеркәм? Эртир Хаҗы гирди дагы алып гидиберсинлерми? Ёк. Бирини алайын. Галанларыны Язмырат какам дага айдайын. Хаҗы гирдинем тутарлар. Йөне Хаҗы гирди тутулса, түпеңлериң бириниң кемдигини хөкман айдар. Ин говусы, түпеңлериң хеммесини гизләйин».

Бу пикирем оны ынҗалдырмады. «Хаҗы гирди дагы ызымы ызарлап, түпеңлери ниреде гизләними тапарлар. Даш ере болса мен алып гидип билҗек дәл. Иң говусы, гидип, Язмырат какам дага хабар берейин». Йөне онуң бу түпеңлериң бирини өзүне алып галмак ниети ене икирҗиңленмәге межбур этди. Онуң бу аматлы ягдайы голдан сыпдырасы гелмеди. Ахыры онуң келлесине үйтгешик бир пикир гелди. «Инди билдим, хейҗанелек — дийип, ол бегенҗинден яңа бөкүбермек иследи.— Гидин, Аннама айдайын. Эшекли гелерис-де, барыны экидип гизләрис. Хаңы, хорҗунларда нәме барка? Бай-бов! Ок! Гитдим!».

Ол өйлерине гелен бадына, бу пикиринден әл чекмели болды. Онуң хич киме дуйдурман, Аннамы оярмак ниети пуч болуп чыкды. Ол хер нәче эсерден херекет эден киши болса-да, Гулгелди онуң ичерик гиренини билип ятырды. Какасының гарашып ятанлыгындан онуң хабары ёкды.

— Йирик оглум, гиҗәниң бир вагты нирелере йитирим болуп йөрсүң? — диен сесе ол тисгинип гитди. Шо бада хем гөрүп-эшиденлерини гүррүң бермәге ховлукды. Гулгелди оңа ынанмаҗак болды. Гылыч шүбхеденере ер гоймады.

— Худай җан чапсын! Он ики түпең билен ики хорҗунам ок. Түпеңлериң бирини чыкарыбам гөрдүм. Хаҗы гирди билен Даңатар гоюнлы гизледи.

— Гиҗәниң бир вагты сен о ерлерде нәме ишләп йөрсүң? — дийип, Гулгелди геңиргенип сорады. Гылыч сыпҗыклык этди.

— Ай, йөне гидәйдим-дә.

— Йөнелиге-хә гиден дәлсиң-ле — дийип, Гулгелди еринден турды.— Мен хәзир Язмырат билен Нура хабар

эдейин. Йөне сен олары гөрендигиң барада бир ерде-де агзыңдан сыпдыраймагын, иру-гич хөкман башыңа етерлер.

Хаҗы гирдиниң яныңдан яраг чыкармыка дийип ховатырланыпдылар велин, бу чаклары болмады. Хаҗы гирдини милиция табшырмак хем Даңатар гоюнлының душман билен ара саклаяндыгы хакда дегишли адамлара хабар етирмек үчин Нуры гиҗэниң ичинде ёла дүшди.

Хаҗы гирдиниң аялы сес эдип галды. Шагелди гирди болса инисиниң гөзүниң өңүнден дири гиденлигине хем улы дертден дынандыгына мүң-де бир шүкүр этди. Бу ягдай шол гиҗеки вакадан өң болан болса, иниси билен деңҗогап бермели болҗак экенлиги хакда пикир эденде, ол өзүни дүнйә тәзеден индим хасап этди.

13.

Җерениң аладасындан яңа гиҗелерини ховсала билен гечирйән Солтан гүндизине әхли гайгы-гамы иш билен еңәйҗек, әхли аладаны иш билен унудайҗак болярды. Гүнузын башыны галдырман ишлейәрди. «Ишден сүтүним сүйнүп барсам, агшам оңат ятарын» дийип пикир эдйәрди.

Орагың гызгалаңлы вагтыды. Аяллар дессе чекйәрдилер. Көплүк болуп ишлесең, шагалаң билен вагтың нәхили гечениниы билеңокдың. Бири-бириңден галмаҗак болуп, улы азара галяндыгыны аялларың өзлерем дуянокдылар.

Аяллар орлан бугдайлары десселәп, харман ерине дашаярдылар. Дессәни зөммек уйшмек этмән, ики тарапдан агыз гоюп, уллакан агыл эдип үйшүрйәрдилер.

Агыл бейгелйәрди. Инди дессәни онуң үстүне окламаг-а бейледе дурсун, оңа дырмашмагам кыналды. Онсоң аяллар дессәни агылың ичине уйшүрип башладылар. Олар агылың ики тарапындакы агыздан гирйәрдилер-де, агылы ич йүзүнден галңадярдылар. Ахыры агылың ичи гушуң хөвүртгеси ялы болуп галды. Диңе шондан соң аяллар йүклерини шол ере дүшүрип башладылар. Басым агылың агыз ерлери чала япгыт болуп, харманың хемме ери деңлешди. Харман инди тегеленип, галып башлады. Аяллар харманың ики яныңдакы

япгытдан онуң үстүне дырмашып чыкярдылар-да, йүклерини даш эрңегине дүшүрйәрдилер. Ене харманың үстүнде агыл эмеле гелип башлаярды. Аяллар шейдип, харманың даш эрңеги галдыгыча, басганчак орнунда онуң ортасынам галдырып гидип отырдылар. Хер нәме-де болса, харман бейгелдигиче, онуң башы чүрелмек биленди.

Гүн мазалы гушлук галды. Инди харманың үстүне чыкмагам кыналды. Ахмал болсаң, тыпанчак сыпал аягыңдан алярды. Дызыңа лампа чөкениңи дуйман галярдың. Аркасы агыр дессели Солтан йыкылмажак болуп, бир элини дессә дирәп, ёкарык дырмашярды. Ол харманың үстүне чыкды-да, аркасындакы йүкүни дүшүрди. Бу вагт онуң ёлдашларының бары харманың көлегесине үйшүпди. Олар Солтаның чыгшылдысыны эшидип, ашакдан оңа гыгырдылар.

— А-ю, Солтан, гел, гыз. Биразажык дынч алалың ахыры.

— Вах-вах-эй, билим учуп гелйә — диййип, икинжи бир сес зейренжиреди.

— Шейдип билимизи бүкүп үйшүренже харманымыз ене галтаманлара ял болаярмыка? — диййип, үчүнжи аял гүррүңи башга яна бурды.

Солтаның илки хыялы аялларың янына бармакды. Эмма үчүнжи аялың сөзи оны бу пикиринден эл чекмәге межбур этди. Гөзе гөрүнмез бир ховп үстүне абанып гелйән ялы, сүңңи лагшап гитди. «Худайым, галтаманы ер ювутсын, ынжалыклы гүн-э гөркезмедилер-дә» диййип, ичини геплетди-де, йүпүни дессәниң ашагындан силкин алды. Аялларың янына барман, өз иши билен болды.

Солтаның чакы дограм чыкды. Ол икинжи гезек, үчүнжи гезек гатнанда-да, аялларың галтаман хакдакы гүррүңи довам эдйәрди. Гыбата бүтинлей келлеси гызан аяллар Солтаны ятларындан чыкарыпдылар.

Олар турар ерде турмансоң, ахыры Солтаның өзи ёкардан гыгырды.

— А-ю, галтаман жаныны алмышлар, гуруң ахвети! Ягы дөкүлсе-де дуйжак дәл сиз галтаман диййип!

— Вай, галтаман диййәми, гыз?! — диййип, аялларың ел йүрегрәгиниң бири йүзүни ак-там эдип, зөвве ериңден галды. Гүррүң берип отуран аялың онуң болшуна гирре гахары гелди. Ол:

— Хава, ягы чапды диййә шол-а. Ет! Нәме дурсун? Нәмә йүрегиң ярылды бейле? Галтаман сени башына япсынмы? — дийип, гүррүңини довам этди.

— Ине, онсоң, яңкы бендәниң гызыны гүндизиң гүнортаны сүйрәп гидиберенмишлер? Өзлерем бир сүрүмиш...

Бу гүррүңлере хопуган Солтан хармандан ылгап дүшүп гитди. Шол вагт Шагелди гирди билен бригадир Атабай агсак бир ерден тиркешип гелди. Атабай агсак аңырдан гелшине аяллара йүзленди.

— Армавериң!

— Бар болавери, өзүң арма — дийип, аяллар ерли-ерден жогап бердилер. Атабай агсак оларың үсташыры узаклара середип дуршуна:

— Гаты көп отурайдыңызмы? — дийип сорады.— Салкын билен бирнеме гымылдажак болавериң. Хәлиден бәри ишләп йөрен еке Солтан гелнежем.

— Вах, Атабай, бизиң-ә шу харам галтаманам элимизи ишден соватды. Чекен азабымыз рейган болайжак ялы болуп дур — дийип, хәлки гүррүң эдйән аял аладалы дилленди.

— Галтаман дийип, сәхелче-де элиңизи ишден соватмаң. Гайта, еңкиңизденем говы ишләң. Галтаманың инди гүни саналгы. Басым галтаман ады йитер.

— Хава, хава, Атабай догры айдя — дийип, Шагелди гирди хем онуң сөзлерини тассыклады.— Бу гүн эрте хөкүмет галтаманың кастына ымыклы чыкжакмыш. Екарыдан улы гошун иберилжекмиш. Бу өңки ялы бир отряд, ики отряд дәлмиш. Улы гошунмыш. Чөлде екеже галтаманам гоюлман ёк эдилжекмиш. Аркайын ишләбериң. Галтаманлар бу вагт гирере дешик тапян дәлдирлер. Ине басым, эншалла, галтаман диен беладан мүдимилик дынарыс.— Ол аңырдан аркасы дессели гелен Солтана тарап еврүлип, гүррүңини довам этди.— Армавери, Солтан гелин. Түвелеме, түвелеме! Бу затлара аңры яны билен дүшүнйән бир Солтан гелин. Ядаманы-ялтанманы биленок. Колхозың нәмедигине дүшүнйән бир шу. Нәче ишлесе, өз ишидигини билйә. Эрк-ыгтыярың өз элине гечендигини билйә. Галтаман нәме, ине, ол ене ики гүнден гүмүни чекер гидер. Шейдип, ак йүрек билен ишләп йөрен адам зәхметинден кемал тапар. Түвелеме, Солтан гелин, хемме колхозчам сениң ялы болайса.

Шагелди гирдиниң гүррүңини илки мүңкүрлик билен диңләп Солтан бирден гөврүминиң гиңәнини дуйман галды. «Агзыңдан худай эшитсин хернә» дийип дилег этди.

Солтан геленден соң, Атабай агсак аялларың он гүнде газанан зәхмет гүнлерини окап бермәге башлады.

— Солтан Гулгелди 20, Огулбиби Бегли 5 — дийип, мәлим эденде, Огулбиби нәгилелик билдирди.

Атабай агсак оңа перт җогап берди.

— Гелнеҗем билен икиңизиң ишлешиңизиңем арасы гаты ёлук-да.

— Гелнеҗең ялы ишлейәс-ә дийип билҗек дәл велин, ара гаты даш-да.

— Даш болса, бәриңе гулак сал — дийип, Атабай агсак дүшүндирип башлады.— Он гүнүң ичинде сен алты гүнише чыкдың. Гелнеҗем екеҗе гүнем ишден галмады. Сенише чыкан гүнүңем ишләп гөнендирмедиң. Дүйн гелнеҗем икиңиз илерки ойда ишледиңиз. Гелнеҗем сен гелйәнчәң, он гезек гатнады. Мен кеседен сынлап отырдым. Сен гүн гушлук галанда, элиң тернели гелдиң. Харманың көлегесинде отурып, элиңдәки тернәңи ийдиң. Тернәңи иенинден соңам туруп ишләбермән, гайта, гелнеҗемем өз яныңа чагырып, онам ишден гойдуң. Гепиң гысгасы, гүнортана ченли сен үч аркаҗык дессе чекдиң. Өйлән болса енеише чыкмадың. Бир гүнде эден ишиң үч арка дессе. Ялан болса, айт ханы.

— Ишләп гөнендирип баряндырын-а дийип билҗек дәл-ле — дийип, Огулбиби боюн алды.

— Онда иле мүңкүрлигем эдип йөрмегин. Адамың хакы ийилйән дәлдир.

Атабай агсак билен Шагелди гирди өз угруна гитди. Аяллар хем өз ишлери билен болдулар.

— Ише чыкдык ады болса боляр экен-дә, гүнем нәче язсалар, шоны язсынлар — дийип, Огулбиби йүпүни эгнине атды-да, гөвүнли-гөвүнсиз яйканҗырап уграды.

Солтан болса шондан соң бейниңи җокрадып гелйән ыссыны-да, дессәниң аграмыны-да дуймады. Эли ишде болса-да, гөвни сүйҗи арзувларда йүзди.

Агшам өе геленде, өңүнде нәмәниң гарашянлыгындан онуң хабары ёкды.

Гулгелди экеранчылыгың иң ашак четинде харман атярды. Улужа оглы Аннамам онуң янындады. Эртирин еңилжек шемалына кейп эдип харман атып дуран Гулгелди нермәниң гызылыны бир яна, саманыны бир яна сайлап барярды. Бир янда чәч даг болуп ятырды, бир янда хем саман. Ол чаршагыны нермеден долдурып алярды-да, гызылың үстүне сечелендирип оклаярды. Гушуң гурсагы ялы док дәнелер жар дүвүнлери билен аралашып, гызылың гырындысы ялы болуп, шабырдап дөкүлйәрди. Тылла саман болса елиң ыгына ганатыны герип гайдярды. Үйшмек болуп дуран саман барха галңаярды. Саманың овнужак харпыгы билен еңилжек акбөрүк саман болса ак маяның ёлы ялы болуп, саман үйшмегинден хас узаклара сүйнүп гидйәрди.

Гулгелди Аннамың сесине сакланды.

— Кака, Гылыч гелйә.

Гулгелди бейлесине ганрыланда, етип гелйән Гылыжы гөрди.

— Ол нәме ише гелйәкә?

Гылыч аңырдан гелип, хабарыны берди.

— Кака, Меңли какам яранокмыш. Гелсин дийипдир. Яңы Хожадурды гелди.

— Нәме болямыш оңа?

— Ичинден бир зат тутупдыр. Узак гиже ятып билмәндир.

— Өтлемидир-нәмемидир, хәли барсаң, хич задам ёкдур — дийип, Гулгелди чаршагыны нермәниң үстүне оклап гойберди.— Ханы онда аяк үстүнден бир барып гайдайын. Сиз саманың этегини биразажык аңыррак чермәбериң. Мен хә диймән гелерин.

Гулгелди гитди. Огланлар басалашып, иши бүтинлей ятларындан чыкардылар. Хемме задың башам чаршак давасы болды. Аннам:

— Мен чаршак билен саманы сүйшүрейин. Сенем элиңе сүбсе ал-да, гызылың ыгыны сүпүр — дийди.

— Ёк, чаршагы мен алжак. Сүбсәни сен ал — дийип Гылыч хем терс дава тутуп башлады.

— Мен улы ахыры. Шоң үчинем чаршагы мен алмалы. Сениң оңа гүйжүңем етеси ёк.

— Болубер улы болсаң, улы боланда нәмемиш? Мен-ә сүбсәни алҗак дәл.

— Сениң чаршага гүйжүң етеси ёк диййәрин мен саңа.

— Тапдың аллаҗак адамыңы. Мениң самана гүйжүм етмезми?

— Сүбсәни алмасаң, дурубер ишлеме-де. Ишлэниңем герек дәл асыл. Өзүм ишләерин — диййип, Аннам хожайынсырап айтды.— Чениңи танаңок. Дийлениңи эдэениңде нәме болар өйдйәң?

Гылыжа онуң бу дуйдурышы хем тәсир этмеди. Гайта, ол бекине тутды.

— Ёк, мен дурҗагам дәл, диениңем этҗек дәл. Чаршагы алҗак. Сен өзүң дурубер, ишләсиң гелмесе.

Ол шейле дийди-де, чаршага япышды. Аннамам оңа топулды. Гылыч гачды, Аннам ковды. Шейдип, саманын, гызылың дашына энчеме гезек өврүм этдилер. Ахыры Аннам Гылыжың ызындан етди. Оны саманың үстүне йыкды. Самана ойкамага башлады.

— Инди чаршагы элләрмиң?

— Элләрин.— Гылыч Аннамың ичини гыҗыкламага башлады.— Гайтып, сен өзүң элләрмиң?

Гылыжың гыҗыгы тутанокды. Аннам болса бичак гыҗыкчыды. Гылыжың элинден сыпып, ол хол бейләк бөкүп дүшди. Инди Аннам гачды, Гылыч ковды. Ахыры хашлап зордан демини алян Аннам сакланды-да:

— Гыҗыкламасы ёк. Гел, тутушып гөрешели — дийди.

— Гел.

Илки саманың үстүнде гөрешдилер. Келтеҗигем болса, Аннамың ягырнысы яп-ясыҗады. Өзүнден хас улурак огланларам көпленч онуң янбашындан гайып гайдярды. Гылыжыңам гөрешмәге дуран ериди. Ол хәзир Аннамы йыкарын диен тама билен гөрешенокды. Оңа оюн герекди. Аннам ики гезек оны янбашына алып, эмай билен саманың үстүнде гойды. Эмма Гылыч ене бахана тапды.

— Саманың үстүнде аягым тайя. Йөр, гызылың үстүне гечели — дийди. Гызылың үстүнде-де йыкылды. Онсоң Аннама ялбармага башлады.— Йыкылан болай-да сенем бир гезеҗик!

Аннам йыкылан киши болды. Эмма бу Гылыч үчин хасам гызыксыз болды.

— Гыжыкламасам бар — дийди-де, ол ене Аннамың ичини гыжыклап башлады. Аннам онуң ашагындан зордан сыпып, өкжәни гөтерди. Гылыжам ызына дүшди. Бирденем Аннам ызына өврүлди-де, Гылыжы гызылың үстүне йыкды. Онуң ики элинин дашындан гужаклады.

— Инди гыжыклармың?

— Вах, элими бир сыпдырып билэйсем, этжегими билйән-ле — дийип, Гылыч бар гүйжи билен дызады.

— Сыпайманжык гечерсиң онда!

— Иң соңунда-ха сыпдырарсың-да!

— Иң соңунда-да сыпмарсың.

— Онда өмүр шейдер ятармың?

— Өмүрем сыпмарсың.

— Гөрели.

— Гөрәерис гөрсең.

Өз оюнлары билен гарабашагай огланлар харманың илери дүйбүнден гечйән гамышлык ябың аңырсындан он-он ики атлының зомпа чыканыны хем дуйман галдылар. Олар ат аягының сесине алланичикси болуп, ерлеринден галанларында, атлылар оларың янына гелип етдилер. Гачара, гизленере май ёкды. Гүнүң шөхлесине ялпылдашян яраглара гөзлери дүшенде, огланларың келлесинде «галтаман»! диен айылганч пикир йылдырым болуп чакды. Олар шол дурушларына доңуп галдылар. Дызындан ашагы гызыла чүмүп дуран огланлар хэзир эл дегрилмесиз мукаддеслигиң символыны аңладян хейкел ялыды. Хич бир гүйч олары ериндеи гозгамага, оларың рахатлыгыны бозмага милт эдип билмели дэлди. Даг болуп ятан чәжем, бир гапдалда үйшүп дуран саманам, доңуп галан чагаларам тебигатың гара гүйчлериң өңүнде эл дегирилмесиз дийип кесердип гоян мукаддес зады ялыды. Халас болмагың хатырасына бина эдилен ядыгәрлик ялыды. Сәхел адамкәрчилик үшүги болан адам бу гөрнүшиң мукаддеслигине, бу рахатлыгы бозмага хич кимиң хакының ёкдугына дүшүнмелиди.

Эмма аңырдан гелен галтаманлар үчин мукаддес зат ёкды, эл дегрилмесиз задам ёкды. Олар чагажыклар хакда хем, оларың горкмагының мүмкиндиги барада хем пикир этмейәрдилер. Найынжар торгайжыкларың үстүне сүрнүп гелйән йылан ялыдылар.

Галтаманлар чәжиң башына ағыл болуп эгрилдилер. Оларың өзлериндeнем бәшбетер ачгөз ябылары агызларыны гызыла урдулар. Турбадан чыкян ялы ёгын сес огланлара хемле урды.

— Кимиң бугдайы бу?

Огланлар ол тарапа середен батларына, Баймырат сердары танадылар. Онуң гөвреси сыкылыпдыр, сакгал басыпдыр. Йүзүнден адам пешвери гидипдир. Оңа аңк болуп галан огланлар сеслерини чыкармадылар. Баймырат сердар ене сорагыны гайталады.

— Нәме агзыңызы ачышып дурсуңыз, ит огуллары?! Бугдай киминки дийилйә сизе!

— Колхозыңкы — дийип, Аннам ысгынсыз җогап берди.

Баймырат сердар бугдайың киминкидигини билмән соранокды. Ол огланлара шейле дийдирҗек болярды. Аннам җогап беренден соң, ол ичиянгынлылык билен яңсылады.

— Ортак дийсене. Онда өзүмизиңки болдугы-да. Ханы дүшүң, адамлар.— Онсоң ол Гылыҗа дазарылды.— Гулгелди дәлиң шол йирик оглумың, мырры́х? Хәй, энеси яламадык доңузлар!

Гылыч җогап бермән, йигренч билен оңа середип онды. Баймырат сердарам, бейлеки атлыларам атдан дүшдүлер. Шондан соң хич ким чагалара бармысыңызам диймеди. Хармана адам дәл-де, бир сүри вагшы хайван чозана дөнди. Даг ялы болуп дуран гызылы атлар бир янындан хүңйәрдилер, галтаманларам бир янындан. Ким халтасыны долдурярды, ким хорҗуныны. Чагаҗыкларың:

— Вай, бугдайымыза дегмәң-эй — диен найынҗар сеси ала хасырдының ичинде йитип гидйәрди. Огланлар башга нәме этҗеклерини билмән:

— Алмаң бугдайымызы! — дийип гыгырышып дурдулар.

Экабырраҗыгы Аннамың сеси агылы чыкансоң, Гылыҗам өзүни йитирди. Оларың икиси хем аглап башлады.

— Җан агалар, бейтмәң ахыры!

Эмма оларың агысына-да, ялбармасына-да гулак асан адам болмады. Сәхел салымдан соң огланлар башга хас айылганч бир гөрнүши сынламалы болдулар. Алҗак дәнелерини алып, атың сыртына бөкдерен галта-

манлар үйшүп дуран гызылы эдил гызылжа гурт ялы болуп, чар тарапа совруп башладылар. Инди огланлар сакланып билмедилер. Илки билен Гылыч:

— Дагытма диййән бугдайымызы — дийип, Баймырат сердарың өңүне өзүни оклады. Элине япышды, гошарындан агыз салды.

Баймырат сердар онуң йүзүкессир юмрук салды-да, хол бейләк пызып гойберди.

— Ажалына эл булан, жочга.

Эмма Гылыч гайтмады. Ене туруп топулды. Ене өңки ягдай гайталанды. Гылыч инди киме тарап баряныны хем билмән, галтаманларың арасына урды. Бу гезек Баймырат сердардан башга бири онуң йүзүне палчылдатды. Аннам хем бу сынагдан эййәм бирки гезек гечипди. Огланлар горкы-үркүни-де, дегйән юмрукларың авусыны-да дуянокдылар, урланларына-сөгүленлерине бакман, чар тарапа топулярдылар.

— Вай, дегмәң бугдая! — дийип, шол бир сөзи гайталаярдылар. Нирә барсаларам, оларың йүзүкессир юмрук дегйәрди, эллериниң терси билен пызып гойберйәрдилер. Тапдан гачан, алачсыз галан огланлар инди бугдайы гужаклашып ятырдылар, күкреклери билен багыртлап, бугдайы даргатдырмажак болуп дырышярдылар. Инди олары әдикли аяклар ики яна тогалап башлады.

Гызылы ере яздылар. Яп-яңкы даг ялы болуп дуран чәч гума-кесеге гарылыпды. Диңе огланжыкларың херси бир кичижик үйшмежик бугдайы багыртлап ятырды.

Галтаманлара бу хем аз гөрнен борлы. Олар атларына атландылар-да, бугдайың үстүнде ики яна дөнүм этдилер. Огланжыклар хакда пикир эдйән адам ёкды, хич ким олара үнсем беренокды. Олары урайможак болуп, ат жанаварларың өзи бөвүр берип гечйәрди. Соң саманың үстүнден сүрдүлер. Онам гума-кесеге гардылар. Шол бармана Баймырат сердар атыны Гулгелдиниң көлегелейән чатмасының үстүнден сүрди...

Этжеклерини эденлеринден соң, галтаманлар гелишлери ялы дуйдансыз йитирим болдулар. Харман ери сүрлен ер ялы гызыл-дөржүк болуп ятырды. Гызыл гана боялан ики саны огланжыкда-да жан бара мeңземейәрди.

Гылыч хемме зады гөрүп, эшидип ятырды. Атларың гөни үстүнден дазырдап гелйәнини хем, эдил үстүнден

ураймалы боланда, бир тарапа чала буруляныны хем гөрйәрди. Ат тойнагының гулагының душундан шовлап гечип гидйәнини хем эшидйәрди. Тойнагың астындан гөтерилйән гумуң, бугдайың йүзүне шарпылдап дегйәнинем дуйярды. Эмма онуң гымылдамага-да межалы ёкды.

Галтаманлар гиденден соңам, ол шол ятышына гымылдаман ятды. Оядыгыны, укудадыгыны сайгармады. Болуп гечен вакалар горкулы дүйш ялы болуп дурды. Ахыры ол дикелди. Агзына закгун атылан ялы болуп дурандыгыны дуйды. Түйкүринди. Агзындан түйкүлик гопмады-да, шепбешик ган сапак болуп салланды. Шубела түйкүринҗиресе-де, ол ганлы сапак үзүлмеди. Шепбешик ган елим ялы салланды дурды. Гылыч оны еңиниң терси билен сүпүрип, зордан айырды.

Гылыҗың гөвнуне дүнйә гум-гуклукды. Даш-төверек сап-сарыды, терслин-оңлын айланып дурды. Дүнйә сес-селемсиз гиден бир бошлук болуп гугарып ятырды. Онуң өз калбам бошап галан ялыды. Ол хәзир нәме хакда пикир эдйәнини, нәме хакда ойланяныны биленокды. Укуда дийсе, укуда дәлди, оя дийсе, оя дәлди.

Ол нәмелер болуп гечевини хакыдасына гетирҗек болуп сынанды. Муңа-да акылы чатмады. «Бу нәме болдугыка? — дийип, өз-өзүне сораг берди.— Мен хемме зады гөрүп, билип ятырдым ахыры!»

Галтаманлар, Баймырат сердар онуң гөзүниң өңүнде салгым атды-да йитип гитди. Ол хәзир келлесине деген гамчы сапындан соң өзүниң эсли вагтлап хушсуз ятаныны билмейәрди. Беланың нәмедедигини онуң эли сермәп тапды. Хич агыры дуймаса хем, ол чеп гулагының ёкары янындан сачының этегинден хенизем ганың акып дурандыгыны билди.

Ол бирсалым хайран болуп отурды. Бирденем бейле янында ятан Аннама онуң гөзи дүшди. Өзүне геленден соң, сәхел салым отуранам болса, оңа айлап вагт гечене дөнди. Хич зады айыл-сайыл эдип билмесе-де, бейнисиниң хәзир бичак чалт ишлейәндигинден онуң хабары ёкды.

Аннама гөзи каклышандан Гылыч улы ховсала дүшди. Онуң гөвнүне эрбет бир пикир гелди. «Өләйдимикә?» Ол турмага межалы болмансоң, Аннамың янына

сүйшүп уграды. Онуң чалажа иңлейәндигини эшидип, йүреги арам тапды. Йүзин дүшүп ятан Аннамы арканлыгына агдарды. Аннамың йүзүнде-гөзүнде абат ери ёкды. Чинтик-чинтик ярадан долуды. Агзындан-бурнундан ган акярды.

Аннам эрбет иңледи. Гөзүни ачды. Найынҗар бир гөрнүшде Гылыҗың йүзүне серетди.

— Аннам, нәме болды? — дийип, Гылыч ондан пышырдап сорады.— Нирәң агыря?

Аннам башыны манысыз яйкады. Догруданам, ол хәзир хич зат биленокды. Хич бир зада меҗалы хем ёкды. Кынлык билен дем алярды. Ол хич хили агыры дуймаса хем, Гылыч онуң чеп голуны гымылдатҗак боланда иңледи.

Аннамың чеп голы эдил омурданындан чыкыпды, оңа дем алмага май бермейәрди.

— Ханы бир турҗак болсана — дийип, Гылыч Аннамы турузмакчы болды. Онуң келлесинден текге берди. Аннам биразаҗык дикелҗек ялы этди-де, бирденем җалка гайдыберди. Агырысына чыдаман иңледи. Бираз вагтдан соң болса гөзүни ачып, ювашҗа пышырдады.

— Сув!

Гылыч бар гүйҗүни тиҗәп ериндеи турды. Ырандаран йөрәп, чатманың ерине барды. Сувлы җүрдек күл болуп ятырды. Онуң келлесине таяк билен урланданам бетер болды. Гүнем депәңи җокрадып барярды. Гылыҗың өт атылан ялы агзы, бокурдагы гус-гуруды. Ган билен гатан додаклары дарка-дарка ярылыпды. Эмма хәзир онуң өз сувсузлыгы ядына дүшенокды. Бараладасы Аннамды. Ол сув диләп ятан Аннама тарап середип пикир өврүрди. «Нәтсемкәм? Оба гитсеммикәм? Аннамы ташлап гидиберсеммикәм? Гитмәмде-де, оңа делалатым дегҗек дәл». Оба дөрт-бәш километрден даш дәлди. Башга бир вагт боланда, Гылыч оба гитмек үчин икирҗиңленибем дурмазды. Хәзир болса оба онуң гөзүне өмүр етип болмаҗак алыс бир ер болуп гөрүнди. Ол оба гитмек ниетинден эл чекди. Какам: «Басым гелерин» дийипди. Гелмезмикә басым?» дийип пикир этди. Умыт билен онуң ёлуна серетди. Эмма онуң гөзлериниң өңи гараңкырап, хоң ялы ерем оңлы сайгармады. Дүнйә ак сыпаллыгың аңырсындакы чал думанлыгың ичинде йитип гитди.

Гылыч рухдан дүшди. Нәме этжегини билмән, гөзлерини тегеледи. Аннама сувуң ёкдугыны айтмага яйданды. Хер нәче кын гөрсе-де, башга алач болмансоң, чала ыраң атып, Аннамын ятан ерине уграды. Барып, онуң гапдалында чөкди.

— Аннам, күйзәни дөвүпдирлер. Инди нәтсеккәк? Я оба гидәейинми?

— Гыссанма, жижим, ынха какам гелер. Оба даш-дыр.

— Бирден какам гелмесе нәдерис?

Аннам кынлык билен гүрледи.

— Гелер, гыссанма...

— Мен-ә гаты сувсамогам вели...— дийип, Гылыч Аннамы алада эдйәндигини дуйдурды.

— Менем...— дийип, Аннам хем эдил шол ниет билен айтды.

Оларың икиси хем бири-бирининкә дүшүнди. Онсоң икиси хем дымды.

Гарашсаң, вагт гечйәрми нәме? Он бәш минут олара йыла дөнды. Гүн болса якып барярды. Көлеге эдинмә-ге-де гурбатлары чатанокды. Бейлерәкдәки селмәниң дүйбүне бараялы дийселерем, Аннам еринден гымылдап биленокды. Аннамың ягдайының гаты агырдыгыны билен Гылыч хемме аладаны өз үстүне алмалы болды. Ол бир ердеи чаршак тапып гелип, оны Аннамың башужунда ере санчды. Эсли бейлерәкденем бир дүйп уллакан селме гетирди. Оны чаршагың сапына илдирди. Шейдип, Аннамың гушаклыгындан ёкарысы көлегели болды. Гылыжың өзем көлегәниң бир четине келлесини сокды. Диңе шондан соң оларың икиси хем өзлериниң ниресиниң агыряндыгыны дуюп башлады.

* * *

Гулгелдиниң чакы догры болуп чыкыпды. Меңли усса уллакан болян зат ёк экени. Агшам ичинден бир зат тутупдыр. Даңа ченли ынжалык бермәндир. Йөне Меңли усса оны муңуң үчинем чагырман экени. Бир хурушлы-жак жанлы герек экен-де, шонуң үчин чагырыпдыр. Гулгелди онуң янында көп отурмады.

— Ишикде бирки саны токлы барды. Огланлары ибер-де, гетирдәй бирини — дийип, күйзесини сувдан долдурып ёла дүшди.

Гулгелди огланларың көлегсини узакдан гөрсе-де, гөвнүне хич зат гетирмеди. Олар көлегәни гараголлукдан саманын үстүнде эдендирлер өйтди. Йәне огулларының голайына геленсоң велин, онуң не самана гөзи дүшди, не-де чәҗе. Шонда-да ол нәмәниң нәмедигине бирбада акыл етирип билмеди. «Бу нәме болдугы? Бир зад-а болупдыр».

Бирденем хемме зат онуң бейнисинде йылдырым болуп чакды.

Колхозчылар орак дүшели бәри хасам хүшгәрдилер. Гиҗесине әхли харманлар яраглы сакланылярды. Гүндизлерине галтаманлар кән гара берип биленокдылар, себәби хемме киши аяк үстүндеди. Гүндизиң гүнортаны эсли узаклыкдан дуйдурман геләймек аңсат дәлди. «Хәъ, шунча берк дурсагам, ахмалымыза гарапдырларов дейюслар» дийип, Гулгелди хем ахмыр этди, хем сөгүнди.

Гызыл дөрҗүк болуп ятан мейданчаның ортарасында огулларының гымылдаман ятмагы онуң депесинден гызгын сув гуйлан ялы этди. Ол эшегиниң гершине дүртүп ховлукды. Харманам ятдан чыкды, ене бир задам. «Эйгилик болсун-ов, бир иш-ә гопупдыр» дийип, улы иңкисе гитди. Огулларының гызыл гана боялып ятаныны гөрүп, хасам горкды. Эшегиниң үстүнден бөкүп дүшди-де, олара тарап топулды.

— Аннам, Йирик огул, җаныңыз бир бармы? — дийип, оларың үстүне герилди.

Огланлар онуң сесине ялпа гөзлерини ачдылар. Гылыч ювашҗа пышырдады.

— Кака, гелдиңми?

Аннам зордан екеҗе сөз айтды.

— Сув!

— Дири болсаңыз бор, ине, сизе сув — дийип, Гулгелди эшегиң гүрлүгинден асылгы күйзәни алды. Оларың агызларыны-бурунларыны ювуп, аз-аздан сув берди. Олар бирнеме өзлерини расландан соң, хабар сорады.

Гылыч болан ваканы гүррүң берди. Галтаманларың арасында Баймырат сердарың хем бардыгыны айтды. Гулгелди хем Гылыҗың гүррүңини диңлейәрди, хем огулларының яраларыны сараярды. Ахмыр билен огулларына кәейәрди.

— Вах, гүйжүңиз деңми ахыры! Эдип билжек задыңыз бармы олара, хеем бир эллерине япышарлармы оларың. Олар йыкылара чукур тапман йөрен бир топар азгын ахыры. Олардан хер хайсы чыкар. Оларың инди сүрегине етдирип йөрдүклеридир. «Ажалы етен тилки хинине бакып үйрер» дийиә. Оларың мөвритиниң гутарандыгы шу зада каст эдишлеринденем гөрнүп дур ахыры. «Каст эден — пес бор» дийип, йөне ере айдылан дәлдир. Инди чөплериниң азалып йөрдүгидир шу.

Аннамың голтугының ашагында шакәсәниң агзы ялы ер гөк-нил болуп дурды. «Хернә ичине-багрына ган өймедик болса ягшыдыр-ов» дийип, Гулгелди өз янындан ховатыр этди.

Ол огулларыны эшеге мүндүрип, гапдалындан сөйгет берип, өйүне тарап уграды. Өйүне гелен бадына-да, Меңли уссаның янына адам иберди. Меңли усса Аннамың чыкан голуны ерине салды-да.

— Гапыргаларының дөвлүп-енжилени ёк. Ич гошуна-да зыян етен дәлдир. Кем-кемден говулашар гидер — дийди.

Агшам Солтан ишден гелйәркә, кичи оглы Нурум онуң өңүнден чыкып, болан ваканы хабар берди. Солтан бу хабара өргөкден гелди. Ярым-яш болуп ичерик гирди.

— Вай, сизе нәме болды?! — дийип багырды.— Гызымың гайгысы билен чагажыкларымы бардырам өйтмәндирин. Асыл ишим бейле гайдып йөрен болса нәтжек?!.

— Горкулы зат ёк — дийип, оны зордан көшешдирдилер. Огулларының абат ерине гөзи дүшмесе-де, Солтан биалач шүкүр этди.

— Хава-ла, муңа-да шүкүр. Ери, өлдүрип гидиберен болсалар нәтжек? Бетеринден сакла, худай жан, күпүр геплемәйин...

15

Галагоплы дурмуш адамларың халыс лежини чыкарыпды. Адамлар гүнүни дәл, сагадыны санаярдылар. «Галтаманың дүйбүнден соңуна чыкылжакмыш. Оларың кастына улы гошун чыкжакмыш. Екеже галтаманам гоюлжак дәлмиш» диен хабар адамларың гулагына көпден бәри дегйәрди. Эмма адамлары имриндирен

шол пурсат геләенокды. Галтаманлар хенизем сүмсүнишип йөрдүлер.

Ол арзувлы гүн дуйдансыз гелди. Гүн мазалы ашак салланыпды. Эркек адамларын ише яраpы мейдандады. Узын сыргынын угрундакы аял-оглан-ушакларын көпүси дашардады. Хатарын орта гүрпүндәки өйүн көлегесинде-де бир эркек адам отырды. Ол Язмырадын агасы Гуванчмыратды. Ол йүп ишип отырды.

Бирден асманда үйтгешик бир гүррүлди пейда болды. Улы-кичи хемме йүреги ярылан ялы болуп ериндeн галды. Бирбада хич ким хич зат аңшырмады. Ахыры ёкардан пессайлап учуп гелйән самолёта бириниң гөзи дүшди. Бу ягдай гүн чыкып дурка, асманда йылдырым чакан ялы болды. Адамларын барынын дили тутулды. Өмүр чөлде галып, хоссарыны гөрен адам ялы, олар бегенчден яңа өзлерини йитирдилер. Бирденем бири:

— Айырпылан! — дийип шатлыклы гыгырды.

Бу еке сөз адамларын гөвнүндәки әхли ховсаланы айрып ташлан ялы болды. Бегенчлериндeн бөкжеклешип йөрен чагалар:

— Хай, Гуванчмырат кака, айырпылан гелйә! — дийип, онуң янына эңдилер.

Бу шовхуна Бекдурдынын аялы Акгүлем сычрап ериндeн галды. Самолётдан гөзүни айрып билмән, чагаларын угруна ылганыны дуйман галды. Ол хем ил угруна:

— Гуванчмырат кака, айырпыланымыз! — дийип гыгырярды. Ол Гуванчмыратларын гөзенегине барансоңам, шол бир диййәнини дынман гайталады дурды. Бегенжинден дүнйә тәзе инен ялы болуп дуран Солтан онуң эгнине какды.

— Гуванчмырат сең нирeден какаң боля, гыз?

Шатлыклы гүлки гөтерилди. Акгүл биразажык алҗыражак ялы этди. Эмма басым өзүни эле алды. Йүвүрҗисине кака дийип дураны үчин сәхелчеҗигем муйнүргемеди.

— Гүлүбериң гүлсеңиз! Харам галтаманлардан дынсак боля — дийип, ил угруна өзем хезил эдинип гүлди.

Олар өз гыкылыклары билен башагай болуп дурушларына маңлайы гызыл йылдызлы зөммек папаклы, гүйругынын уҗы кесик даяв гыр атлы адамын янларына геленинем дуйман галдылар. Ол атлы мадыр-мадыр эдип, рус дилинде нәмедир бир затлар сорашдырды.

Эмма үйшүп дуранлар онуң нәме диййәнине дүшүнмеди. Атлы хем кән сакланман, гелши ялы, гүнбатарлыгына тарап атыны йүзин салып гитди. Онуң ызындан середишип дуран аялларың бири:

— О саллат яңкы айырпыландан дүшәйдимикә, гыз? — дийди.

— Ханха онуң дүшен ери — дийип, бири демиргазыга тарап элини узатды. Хемме зат диңе шондан соң айдың болды.

Уммасыз гошун гүнбатара тарап сүйшүп барярды. Пыяда гошунда, атлы гошунда сан-саҗак ёкды. Үсти сувлы, унлы, бедели дүе кервениниңем ызы үзүленокды. Гошун тә ир икиндине ченли топ-топ болуп, шол гечди дурды.

Ол гошуна середйән диңе обадакылар дәлди. Иш үстүндәкилериңем гөзи шол тарапдады. Нермәниң үстүне чыкып дуран Гулгелди:

— Ана, галтаманың-а инди тепбеди окалды. Хаңы ал бәри чаршагы, аркайынам бир ишләп гөрели — дийип, бегенчли сесленди.

Ол харман атмага башлады. Шол вагт өвсен еңилҗек шемал онуң гөвнүни хасам гөтерди.

Шол гүн адамларың хич ядындан чыкмады. Соң-соңларам ол гүн хакда: «Шо-ол Акгүлүң Гуванчмырат кака» диен гүни дийип ятлаярдылар.

16

Гызыл Гошуна гаршылык гөркезмегиң пейдасыздыгына гөз етирен галтаманларың бар аладасы башларыны гутармак болды. Оларың үмзүги дашары юрда тарапды. Эмма Гызыл Гошун олары сыпдырман мынҗыратмак үчин берк чәрелер гөрйәрди. Онсоң галтаманлар диңе җанларыны гутармак үчин сөвеше гирмели болярдылар. Йөне башыны гутармак гаты аз адамлара башардярды.

Шыхым хениз яшына-да етмедик гызыдыр аялы билен соңкы деминде дашары юрда өзүни атса, Баймырат сердар соп башыны зордан гутарды. Йөне олара дашары юртда хем аркайын яшамак узак миессер этмеди. Хорай ислэп баран ерлери олара зындана өврүлди. Юрт эелериниң олара бөлүп беренҗе ер-сувы диңе гүйчле етдирйэрди. Юрт эелери ожагаз ер-сувы

босгунлара дөзмезчиликден бермән, башга хас мөхүмрәк бәхбитлери назарда тутярдылар. Ол ер-сув үчин босгунлар пач бермелидилер, икинҗи тарапдан болса, ол ер-сув галтаманлар үчин шериң өйҗүги болуп хызмат этмелиди, оларың өз-өзлериниң гырлышмакларына себәп болмалыды.

Оларың бу ниети чак эдишлеринденем бетеррәк амала ашярды. Хер дамҗа сув галтаманларың өлшүгине себәп болярды. Шейдип олар гүн-гүнден азалып барярды. Халас болмак умыдының хеләкчилиге өврүлип баряндыгыны галтаманлар дуянокдылар, өңлеринде екә ёлуң — өз башыңы өзүң ийип гутарып гитмегиң галандыгына олар дүшүненокдылар.

Юрт эелери ол пурсады голайлашдырмак үчин барха айгытлы херекет эдйәрдилер. Энчеме чакнышыкдан соң галтаманлар өз араларында кимиң кимдигини танапдылар. Гүйчлүлер эҗизлериң үстүнден өз хөкүмлерини йөредип уграпдылар. Шондан соң юрт эелери оларың өңүнде тәзе шерт гойды. Ерли хан галтаманларың сөзи гечйән аксакгалларыны янына чагырып, өз юрдунда яраглы адамлары сакласы гелмейәндигини, эгер пена ислейәнлери чын болса, парахат яшаҗак болсалар, ярагларыны йыгнап бермелидигини мәлим этди. Хан, бу ерде хем ики бәхбит араярды. Биринҗиден, галтаманлары ярагсызландырярды, икинҗиден, бу галтаманларың ене өзара гырлышмакларына себәп болмалыды.

Ханың айданларына боюн болмакдан башга чәре ёкды. Ак сакгаллар онуң буйругыны берҗай этмәге гиришдилер. Ханың гарашышы ялы, галтаманларың арасында ене гырлышык башланды. Ярагыны табшырмак ислемейән галтаманлардан оны зор билен алмалы болярды. Шыхым билен Баймырат сердар хем бу гезек аҗалың пенҗесинден сыпып билмеди.

Атамырат хан янының бәш-алты атлысы билен ол икисиниң үстүне гелип, ярагларыны хана табшырмалыдыгыны айтды. Нәче ярагыары болса, бермеклерини талап этди.

Ярагыны табшырмагың нәмәни аңладяндыгына кемсиз гөз етирип дуран Шыхым Атамырат ханың сөзлерине алланичигси болды.

— Хан, хеем бир ярагы берип бормы? Яраг бердигиң өлдүгиң ахыры.

Атамырат хан онуң йүзүне серетмән, гөдек җогап берди.

— Болманда-да ол яраг инди сени горап билмез.

— Горамаса-да, тә өләййәнчәм, оны элимден-ә ташламан. Эгер шол мени горамаса, башга задам горамаз.

— Ханы гүррүңи көпелтме-де, яраглары орта ташла — дийип, Атамырат хан билиндәки сапанчасыны чыкарды.— Сениң билен чекелешип дурмага вагтым ёк.

— Келләм эгнимдекә, саңа яраг бермен!

— Ине, бермесең...— Шыхым гымылдамага етишмәнкә, Атамырат хан онуң маңлайындан отлады.— Ахмал галҗак адам үстүне гелмез...

Бейниси чым-пытрак болан Шыхым сессиз-селемсиз агып гитди. Бу ишде сәхел икиржиңленмегиң өлүме барабардыгыны билип дуран Атамырат хан соңа галмазлык үчин өңүнден хемме зады мазалы биширипди. Ёлдашларының бири хем онуң билен бир вагтда диен ялы Шыхымың гапдалында галпылдап дуран Баймырат сердары түңңертди.

Оларың ярагларыны алып, ишлерини битирен Атамырат хан дагы өз ёлларына гитдилер. Шыхымың аялы болса ики маслыгың арасында увлап галды.

— Вах, юрдуңызда өлүп, дулуңызда сүйнмегем несип этмеди сизе. Ит атыланча-да болмадыңыз. Маслыгыңызы сүйрәре адамы ниреден тапайын мен?!.

ИКИНЖИ БӨЛУМ

1.

Үч-дөрт йылың ичинде Чашгын обасында көп үйтгешикликлер болды. Обада гурлан ики колхозың икисининем иши кемсиз ровачланды. «Берекет» хем «Пионер» адындакы колхозларың ады агза дүшди. Ики колхозын арасы ики километр чемесиди. Оларың бири Найзалы өвлүйәниң ёкары йүзүнде, бири хем ашак йүзүнде ерлешийәрди. Обаның умумы едийыллык мекдеби үчин хер колхозда ики отаглы шарныллап дуран жай салыпдылар. Партия ячейкасының секретары Нурыны Ашгабада ише чагырдылар. Оба шурасының башлыклыгына Язмырат сайланды. Обада дөредилен партия гурамасына хем онуң өзи секретарлык эдйәрди. Язмырадың ерине болса Нурының иниси Атабай агсак колхоз башлыгы болды.

Колхоз гурлушыгындан соң оба адамлары бир биналы юртлы болдулар. «Берекет» колхозының илаты Акнобурың ики якасына дүзүлди. Өй, чатма, аңры гитсе йылгын кепбе билен мыдар эдйән адамлар инди лайдан, керпичден жай салындылар. Обаның орта гүрпүнде Акнобурың илери якасында колхозың маллары үчин лайдан ат гайтарым ховлы салдылар. Ховлының ики ганаты узабоюна бассырмады. Бассырмаларың арасы кесилип, бирнәче айры-айры там эдилипди. Оларың бирентеги мал сакламак үчин, бирентеги хем от-иймсакламак үчин пейдаланылярды.

Мал ховлусының ишигиндәки гумсалтжа ериң илери йүзүнде-де кооперативиң ак жайы пейда болды. Акно-

бурың енсе йүзүнде, мал ховлусының габадында колхоз правлениесиниң бир отаглы жайы, склад жайлары гурулды. Склад жайлары дарлык эдйәрди. Шонуң үчинем дәнәниң аграмы складың ишигиндәки мейданчада лигин эдилип сувалыпды. Мекдебиң ики отаглы жайы хем правленийәниң жайындан кырк-элли әдим дашлыкда, гиң текиз мейданда ерлешйәрди. Акнобурың боюна тораңны санжан адамларам болупды. Бу затларың хеммесем чашгынлыларың отурымлы юрт эдинендигини аламатландырярды.

Гулгелди элли яшы арка атансоң, депсен-депренмез дөвлетиң ееси болды. Дөрт оглуң, үч гызың атасы болды. Онуң көрпе оглы Даянчжык дүнйә инди велин, хөкүметиң көп чагалы эпелере көмек бермек хакындакы карары чыкды. Солтан он мүң манады бир элденжик санап алды. Олар Аннамы өерип, Жерени дурмуша чыкардылар. Гара өйлериниң ишигинден Аннама шарпылдап дуран там салып бердилер. Басым Аннамың оглы болды. Оңа Мухаммет ат гойдулар.

Бу багтлы дурмуш Гулгелдини ики эссе йигделтди. Ол йигрими бәш яшлы йигитден еңил гопды. Гөзлери элмыдама шатлык билен ловурдады. Ол нәче ишлесе-де, ядаманы-ялтанманы билмеди. Орак болсун, газы болсун, гыркым болсун — ярыша гойлан байрагы Гулгелди алды. Соңкы галагоплы йылларда сазы-сөхбети бүтинлей ядындан чыкаран Гулгелди гаргы түйдүгини ене торбадан чыкарды. Ол хер гүн ир билен турардыда, торбадан түйдүгини аларды. Аңырсыны бакып дуршуна ики-үч мукамы зовладып гойберерди. Машгала хер гүн сәхер билен онуң мукамына оянарды.

Агыр гүнлериң авусы машгаланың эндамындан чыкыпды, ол гүнлер болмадык ялыды, бу сапалы дурмуш өмүр совулмажак ялыды. Шагелди гирди хәлишинди:

— Ахыры дүнйәниң дүзеленини-хә гөрдүг-ов! Хернә, ылахым дүзелдиги болсун инди — дийип гайталаярды. Бир гүн ол Гулгелдә:

— Түвелеме, Гулгелди, сенки шовуна. Байталың ене бир гыр тай берди — дийип бушлады.

Адамың дөвлетли гүни доган чагасыны говы гөршем үйтгешик болар экени, малыны говы гөршем. Гулгелди бу хабара байталы ишигинде гулунланданам бетер бегенди, себәби ол өзүни диңе колхозың ләл,

бүтин дүнйәниң эеси хасаплап йөрди. Онуң байталы колхоза берленем болса, оны мүнйән, идедйән инди өз чагаларыды.

Илкинжи болан тай эййәм обада биринжи ёрга хасапланярды. Икинжи гыр тайың биринжиден хас говы болжагы гөрнүп дурды. Ол хас атан-сатанды. Хил ат болмаса-да, алашаның аңрыбашы болжагына шүбхе ёкды.

Икинжи тай доган гүнүнден өзүне-де, биринжи тая-да ат алып гелди. Шол гүнден биринжи тая Улыгыр, икинжи тая хем Кичигыр диен ат галды.

Гулгелдиниң байталы билен Гылыч дөвек дөвйәрди. Энеси дөвекдекә, Кичигыр харманың төверегинде отлап гезерди. Дөвекчилериң үсти элмыдама ябы мүнмәге хөвесек огланлардан долуды. Узаклы гүн ябының үстүнде отурып, отыръерлери яра болуп гиден дөвекчи огланлар хем олары хөвес билен яба мүндүрердилер. Гылыч огланларың бирини байтала мүндүрерди-де, өзи Кичигыр билен ковалашмага башларды.

Кичигир жуда гыссанаймаса, өңүрдигине язмазды. Гаража гуйругыны жайтардарды-да, бедене ялы ёргалар гидиберерди. Кичигырың бу йөриши Гылыжа ажайып бир мукамың иң бир якымлы өврүмжиги ялы тәсир эдерди. Оңа нәче сын этсе хем доймазды. Кичигырың шол йөриши эдил гөзүне чала каклышып гидйән жадылы сурат ялыды. Гылыч отлап йөрен тая кесек оклап гойберерди-де:

— Серет! Серет! Сувлайшына бир серет! — дийип, төверегиндәкилере гыгырарды.— Гөрәй, ынха, биринжи ёрга бор.

Кичигыр Гылыжың бар гүйменжеси болды. Оңа чагыранда гелмәни, ят диенде ятманы, тур диенде турманы өвретди. Инди Кичигыр Гылыжың сыкылыгыны эшиден еринден тигирленип гайдярды, өзи коваймаса, ызындан галмазды.

Кичигыр «үстүнде сүйдүң гаймагы бозулмаяр» дийилйән ёрга болуп етишди. Оны инди оба шурасының башлыгы Язмырат мүнйәрди. Эмма онуң отуна-сувуна середйән, бакып-бежерйән Гылычды. Колхоз голайда фургон эдинипди. Шол фургоны хем Гылыч сүрйәрди. Ол хер гүн ишден соң ёрунжа мейданына барып, мүнүлйән ябылар үчин от гетирйәрди. Олара от-ийм берйәрди.

Сува якярды. Кәте болса обаның еңсесиндәки ала чыкып, Кичигырың аркасыны гөрйәрди.

Кичигыр бүтин обаның гуванҗыды. Гүнде-гүнаша диен ялы обаның гайрасындакы алада онуң йөришине сын этмек дәп болуп галыпды. Оглан-ушаклар, гарры адамлар шол ере үйшерди. Кичигыр йүлмек ялы болуп, ики яна тыпып гечерди. Оңа сын этмек үйтгешик бир леззетли томашады. Ол тайып барярды, онуң үстүнде отураның, дик дураның тапавуды ёкды. Гылыч Кичигыр гидип барярка, өзүне узадылан ичи сувлы кәсәни какып алып, икинҗи өврүмде онуң сувуны дөкмән гетирип гидерди.

Кичигырың ат-овазасы обадан-оба ашды. Бир ерде той-томаша боланда, «Чашгынлаң Кичигыры гелипми?» дийип сорардылар я-да «Ханха Кичигыр, серет!» дийшип, бири-бирлерине гөркезердилер.

Кичигыр адам ялы акыллыды. Оны даңмак герек дәлди. Дүшүп, ташлап гидибермелиди. Тә доланып гелйәнчәң бутнаҗак гүманы болмазды. Ызыңа дүшүресиң гелсе-де, ызыңа дүшер йөрерди. Кәте оны бир яңа мүнүп гидердилер-де, өзлери шол ерде галҗак болсалар, онуң уяныны сыпырып, эериң гашындан асардылар-да, сагрысына ювашҗа шапбат чалар гойберердилер. Ол гөни ятагына гелерди.

Бу гезек Шагелди гирди ярамады-да, эсли вагтлап чөлдөки чопанларың янына гидип билмеди. Онсоң ол:

— Йирик оглум, сен гит-де, чопанларың ягдайыны билип гелсене — дийип хайыш этди.

— Язмырат какамдан Кичигыры алып берсең, гүнүбирин гидер геләерин — дийип, Гылыҗам өз талабыны айтды.

— Гышың гүнүдир, ынам болмаз. Гошдан кән дашлашмасынлар — дийип, Шагелди гирди Гылыҗы ёла саланда табшырып гойберди.

Чопанлар ашакда, обадан элли километр чемеси узакдадылар. Ирден ёла дүшен Гылыч гүнортана етмән, чопан гошуна барды, дем-дынч алды.

Агшама голай хова бирнеме говшашып, леммер-леммер гара булутлар текизленди. Гар ягҗагы икучсузды. Чопанлар Гылыҗа бу гүн гитмезлиги маслахат бердилер. Гылыч ягмыра бассырып ятман, гайданыны говы гөрди. Ол гүн яшара голай ёла дүшди. Шол вагтым гар педе-петде ягып башлады. Торгайлап ягян гар-

дан яңа асман-земин тапышды. Кырк-элли әдимликден анры чал думана сиңип гитди. Гылыч хайсы тарапа гидип баряныны хем биленокды. Ол: «Азашаймасам ягшыдыр-ов» дийип, улы иңкисе гитди. Эмма инди этҗек алаҗы ёкды. Ызына гайтса-да тапжак дәлди.

Ол җылавың ужуны эриң гашына илдирди-де, Кичигыры өз ыгтыярына ковды. Өзем гулакчыныны башына чүмрүп, ики элини җүбүсине сокды. «Башыңа дөнейин, Кичигырым, өзүң бир гайрата гал» дийип, ёлуны довам этди.

Кичигыр бир гидишинден язман гидип отырды. Ерганың салланчагыңкы ялы чалаҗа ыргынына мейминрәп гелшине Гылыч җадылы сүйт деңзинде йүзүп гелйәрмикәм өдйәрди. Ол Кичигыра бил багламан дуранокды. Эмма хәзир, нәме үчиндир, онуң гөвнүне Кичигыр шол бир аланың ичинде өврүм эдип дуран ялыды. Ол Гылыҗы бир мензиле алып барман, уклатмак үчин шол бир ерде үврәп дуран ялыды. Соңабака онуң гөвнүне бичак көп ёл йөрән ялы болуп дуюлды. Ол инди нәче вагт бәри гидип отырды. Эмма голайда җанлы-җандар бардыгына гүвә гечйән екеҗе аламатам ёкды. Ол бирентек обаның душундан гечип гитмелиди ахыры. Ханы ол обалар? Ол бирнеме ховсала дүшди. Йөне өзүни Кичигыра табшырып отурмакдан башга нәме эденде говы болҗагыны билмеди.

Ол гидип отырды. «Ахыры Кичигыр бир мензиле етирер» дийип тама эдйәрди. Кичигырың бир гидишини үйтгетмән, ынамлы гадам уршы онуң шол ынамына ынам гошярды.

Кичигыр бирден бадыны говшатды-да, гезерине гечди. Он-йигрими әдим гечип-гечмәнем сакга дурды. Гылыч гең галды. «Бу нәме болдугы? Инди мунуң дурубердигимикә? Мал дуранда, бирден дуруберйәрмикә?» Ол Кичигырың бөврүне чалаҗа депди. Эмма Кичигыр еринденем гозганмады. Шол вагт хем ховлының дүйбүндәки бассырмаларың биринден ябының бурнуны парладаны эшидилди. Кичигырың мал ховлусының агзына гелип дураныны Гылыч диңе шундан соң билип галды. Япырылып, дыкгат билен өңе серетди. Шонда-да бассырмаларың гаралып дуран агзыны зордан сайгарды.

— Берекелла, Кичигырым! Башым саңа гурбан! — дийип, онуң үстүнден товсуп дүшди. Ховлының агзына

гермелги узын агажы айырды. Гаты-гаты йөрәп, бассырма тарап уграды. Кичигырам онуң ызына дүшди. Онуң йылы деми Гылыжың бойнуның йүзүне урярды. Гылыч ондан нәхилидир бир леззет алды.

Хәзир гызып гелен Кичигырың кечесини, эерини айрып болжак дәлди. Эртире гойса-да, Кичигырың эндамы совансоң, чыг ичиргидир, чыг рече якжак дәлди. Шонуң үчин ол Кичигырың башына иймли торбаны гейдирди-де, өйлерине гайтды. Өе гелип, чай-чөрекден кейпини көклэнсоң, ене мал ховлусына гайтды. Кичигыра тәзеже гуры рече салып, оңат аркалады. Торбасыны айрып, маңлайындан сыпалады.

— Башым гурбан, Кичигырым, саңа. Эртир ирденжик сени бугарып дуранжа сува-да якарын. Хәзир болса гүлли ёрунжаның бедесинден кейпиңи көкле. Эртир, белки... белки, ол хем сува гелер...

Ховлудан чыкандан соң, Гылыч Шагелди гирдилере барып, геленини айдып гечмеги хыял этди. Олара тарап йөнелдем. Эмма ене аягы чекмеди...

Огланка иле от якдырмадык Гылыч ачык гөвүнли, инче дуйгулы, шадыян йигит болуп етишди. Онуң басан еринден от чыкярды. Гужур-гайратыны нәмә сарп этжегини биленокды. Онуң бир зада гүйменмән, екеже минут рахат отураныны гөржек гүманың ёкды. Ишләнде, ики адамлык ишләрди, ишден геленден соңам, ат ятакдакы ябылары сува якып, олара от берип йөрендир. Бир гөрсең, ики-икиден, бир гөрсеңем, еке-екеден идип, гуя тарап баряндыр.

Ата серетмек онуң үчин түкениксиз бир леззетди. Атда оны өзүне бент эдйән үйтгешик бир гөзеллик, дурмуша имриндирижи, гөвүн гөтерижи шахыраналык барды. Ол атсыз дурмуш шатлыгыны гөз өңүне гетирип билмейәрди.

Оны өзүне бент эдйән икинжи бир зат айдым-сазды. Ол аяк етерде багшы барыны эшитсе, йүзүни гараңка алып, шол тарапа гидерди. Даңа голай гайдып гелерди. Онуң өзүниң гаргы түйдүк чалшы хем яман дәлди.

Патефон болса оны илкинжи гезек гөренде, өзүне бент этди, жадылап ташлады. Шондан соң ол гижегүндиз патефон эдинмек арзувы билен яшады. Йыл ахырында гирдежи пайлашыланда, ол йөрите Ашгабада гидип, янының отуз-кырк пластинкасы билен тәзеже патефон алып гелди.

Патефон билен оба тэзе бир шагалаңлы дурмушам гелди. Хер гүн әхли оба диен ялы үйшүп, Гулгелдилерде айдым-саз диңлейәрди. Гулгелдилериң өйи хер гүн той мәрекесини яда салярды. «Патефоныңы алып гел» дийип, Гылыҗы өз өйүне чагырянам барды.

Бир көсейән зат иңңәниң етмезлик эдйәнлигиди. Гылыч патефон айтдырып отурандыр. Онуң гапдалында болса дөрт-бәш адам гара дере батып, иңңәниң уҗуны йителдйәндир. Ким чалгы дашына чаляндыр, ким кәсәниң дүйбүне, Гылыч пластинканы чалшырҗак болардам велин, олар ерли-ерден:

— Ме, шу иңңәни гойсана, эдил ялав ялы болды — дийшип, эллериндәки иңңесини хөдүрләрдилер.

Кәте болса гелин-гызлардан тикин иңңесини я-да теменче алып, оны дөвердилер-де, патефон иңңесини ясардылар. Патефоның пружини хем телим гезек гырылмага етишипди. Эмма Гулгелдиден башлап Нурума ченли ичердәкилериң бары мунуң уссасыды. Оларың чем гелени пружини үзүлен бадына сепләрди. Йөне патефоның пружини бирнеме гысгалыпды. Йыгы-йыгыдан тов бермели болярды.

Диңе Гулгелдилериң ичерисинде дәл, тутуш обада пластинкалар пайлашылгыды. Хер кимин өз говы гөрйән багшысы, өз говы гөрйән айдымы барды. Патефон айтдырылып отырка, гапыдан бири гирсе, деррев: «Ана, пыланы гелди, ханы онуң айдымыны хем бир айтдыр» дийшердилер. Гулгелди гоша гаргы түйдүгиң чалян «Новайысыны», «Гүлүм Өвезини», Җумасәхет Халсәхедиң гаргы түйдүгиң янына айдян айдымларыны говы гөрйәрди, олары диңләп доймазды. Гылыч билен Нурум Сахың айдымларыны говы гөрерди. Аннам болса Магтымгулы Гарлыдан башга багшыны багшыдырам өйтмезди.

— Бейлеки багшылардан багшы болмаз, гызылөдеклерини гырҗак болшуп отырлар — диерди.— Багшы Чувал багшыдыр. Сеси эдил келледен чыкяндыр. Буз ялы җат-җат эдип дөвлүп дурандыр. Дурулыгындан яңа аңырсы гөрнүп дурандыр.

Чувал багша гезек геленде, онуң шейле дилеварлык тапышына хемме киши хайран галярды, онсоң онуң билен җеделлешҗегем болмаздылар.

Гылыҗың хемме пластинкадан говы гөрйән бир пластинкасы барды. Ол хем ансамблың айдян «Пыяла-

сыды». Ол бу айдымы гайталап-гайталап айтдырарды. Эмма нәче айтдырса-да доймазды. Бу айдымда Кичигының тай вагтындакы түвдүрилип гидиши ялы, шейле тиз гечип гидйән, мәхриңи гандырмаян бир гүйч барды. Гылыч: «Шу гезек бир диңләп дояйын» дийип, пластинканы тәзеден гоярды.

Ышк мүлкүниң шасы мен, гашымда мәхремим ёк,
Сырым дийип сөзлесем, дилбер-ә-дилдарым ёк —

дийип көплүк башларды.

А-ах, нәме болгай, өз голундан берсең маңа-а-а —

дийип, еке сес бендиң соңкы сетирини согдурып гойберерди.

А-ах, пыяла-а-а —

дийип, ене көплүк алып гөтерерди. Шейдип тешнелигини гандырмак ислән Гылыч додагыны өллемәге етишмәнкә, айдым тамамланарды. Ол ене тамшанып галарды. Бу айдым онуң үчин эдил йылдырым чакан ялыды, калбыны үйтгешик бир дуйгулар билен гөз-юмуп ачар салым ягтыландырып гидерди.

Гылычда диңе айдыма дәл, тутуш дурмуша үйтгешик бир тешнелик барды. Хич зат оны канагатландырмаярды. Хич зат онуң мәхрини гандырмаярды. Хемме зат онуң үчин дуйдансыз тамамланан сүйжи мукам ялыды.

Онуң дыңзап дуран йүреги хич ерде карар тапанокды. Ишем, атам, айдым-сазам онуң гөвнүни рахатландырман, гайта, мөвч алдырярды. Ол өзүниң дүнйә сыгмаяндыгыны, нәхилидир бир үйтгешик зат күйсейәндигини, хемише шол зады гөзлейәндигини, онуң нирөдедир бир ерде, эдил голунын астындадыгыны, эмма оны хич тапып билмейәндигини дуйярды. Ол ики-үч адамлык ишләрди. Эмма нәмедир бир зат етмейән, кимдир бири онуң ишине герегиче сарпа гоймаян, ол ише баха бермели, ол ише гуванмалы кимдир бир адам оңа несил үнс бермейән ялыды.

Ол Кичигыры ёргасына гойберерди. Сергин шемал онуң йүзүни сыпарды. Сәхел салым онуң гөвни гөтери-

лерди. Җаны рахат тапан ялы боларды. Эмма ол шобада хованың етмейәнини, ёрганың хаял гидйәндигини, совук шемалың якып-яндырып гелйәндигини дуйярды. Ол: «Ёрга ганат баглап учсады» диййәрди.

Гылыч айдым-саз диңләрди. Эмма айдым-саз оны рахатландырман, гайта, гыҗындырярды. Онуң калбында шу вагт бүтин дүнйә сүйҗи мукама өврүлип дурубереди диен арзув туташярды. Онуң дүнйәде хич затдан мәхри гананокды. Оңа кимдир бири, нәмедир бир зат етенокды. Ол он секиз яшың депесине мүнүпди...

Гылыч бир гезек Кичигыры сува якмага баранда, гуйының башында шол етмез задыны тапды, өзүне ынҗалык бермейән шол бейик гүйҗүң чешмесиниң ниредедигини билди.

Гуйының башында Шагелди гирдиниң гызы Сачлы дурды. Ол Гылычдан бирки яш кичиди. Гылыч мекдебе гатнамансоң, кәте өйлерине баранда гөрәймесе, Сачлыны кән гөренокды. Өйлерине баранда хем, оңа алар гөз билен сын эден вагты ёкды.

Ол аңырдан гелшине:

— Гургунмысыңыз? — дийди-де, Сачлыны шу гүн чынлакай сынлады.

Сачлы гуя бедресини саллап эгилйәрди велин, онуң дызына етип ятан гошар ялы гара сачлары толкуныл, гөвсүнден ашак гайдярды. Оңа бедрәни чекмәге пәсгел берйәрди. Ол элиниң терси билен сачыны голтугының ашагындан аркасына оклап гойберйәрди-де, голы билениң гысярды. Эмма йүпи гулачлаҗак болуп, элини ашак узаданда, сачы толкун атып өңе салланярды. Гепиң гысгасы, гуя бир йүп дәл-де, үч йүп саллангыды. Оларың бири инчеди, икиси гызың гысымына зордан сыгярды. Гызың эли ак гуш ялы болуп, шол үч йүпүң арасында пел-пеллейәрди. Онуң хайсы йүпи тутуп, хайсы йүпи гойберйәнини, хайсы йүпи гулачлап аркасына оклаяныны билер ялы дәлди. «Сениң сачҗан болайшың! Йөне ере Сачлы ат дакылман экен-ов муңа» диййип, ондан гөзүни айырман дуран Гылыч өз янындан пикир өврүйәрди.

Сачлы бедресини гуюдан чыкарып, ерде гойды. Онуң гулпундан тутҗак болуп эгилди велин, сачының чөзүлҗирәп дуран уҗы бедредәки сува батды. Гылыҗың середип дураныны гөрен гыз уялҗаңлык билен йылгыр-

ды. Шонда онуң йүзүне үйтгешик бир шөхле чайылып гитди. Гылыҗың йүреги җигледи. Балкылдап дуран кәсе ялы гара гөзлер Гылыҗың гөреҗине чала каклышды-да, ашак сүзүлен кирпиклериң арасында гизленди. Юка додаклар чалаҗа чызылып, хүнҗи дишлер гызың утанчдан бирнеме гызаран меңзине шөхле сачды. Онуң уҗы локгарыпҗык дуран гөнүмел бурны бугдайреңк, тегелек йүзүне буйрулып ясалан ялыды. Эңегиниң чеп гапдалындакы нохут ялыҗак пешехорда ызы онуң йүзүниң нәзиклигини, гөзеллигини ныгтамак үчин билгешлеин гойлан ялыды. Гыз дикеленде, онуң сачлары юмры гөвүслериниң үстүнде бөкҗеклешдилер. Инчесагт, серви бойлы гыз Гылыҗың гөзүне гөзеллигиң мермерден ёнулып ясалан символы ялы болуп гөрүнди. «Ынсан баласы хем бейле гөзел болуп билҗек экен-ов — дийип, Гылыч ичини чекди.— Мен мундан озал ниреде болдумкам? Мен шу вагта ченли нәме үчин бейле гөзеллиги дуймадымкам? Хайсы ал-арвах мениң гөзүми багладыка? Мен гүнүң өзүни гөрмән, онуң шөхлесине гөзүми гамашдырып йөрен экеним-ов асыл! Мен дүнйәниң леззетини гөрмән йөрен экеним-ов! Мүң җаным болса, бары саңа гурбан болсун, гөзел гыз! Йөне мени өртемек үчин доган гүн болмасаң ягшыдыр. Ёк! Яксаң як, яндырсаң яндыр, гөзел гыз! Мен сениң одуңа-да кайыл, бузуңа-да!»

Гыз дикелди-де, сачларыны өңүнден атанаклап айлады, оларың уҗуны аркасында чатды. Бедресиндәки сувы бир яна серпип гойберди. Оны гуя яңадандан саллады. «Вах, нәдәйдиң, гөзел гыз?! Ол сачларың батан сувы мүң дердиң дерманы ахыры!» дийип, Гылыч ичинден ахмыр этди. Гыз сачларының уҗуны аркасында чатансоң, сув чекенде, онуң сачлары гөвресиниң херекетине билине урлан гарагычак йылан дек товланҗырап-товланҗырап гитди. Гызың аркасында чатаныны гөвнүне алып, өйкели чага дек силтенҗиреди.

Гыз сув алып гиденсоңам, Гылыч эсли вагтлап онуң ызындан середип дурды. Онуң гөвнүне болмаса, гыз уграҗак боланда, гөз астындан огрын гаран ялы болды. Хиҗрем гыз бирден ызына гаңрылып бакайҗак ялыды. Эмма өз ызындан середилип дурланыны билен гыз ызыны гөраман гитди.

Шондан соң Гылыч дүнйә тәзеден инен ялы болды. Онуң үчин хемме задың маныcы тәзеленди, айдыңлаш-

ды, дурмуш хас сүйжеди. Ол өзүни бир минут дек отурмага гоймаян гужур-гайратың сөйгүдигини билди. Инди онуң эден ишининем әхмиети артан ялы болды. Инди ол өз ишине Сачлының гөзи билен гараярды, онун гөзи билен баха берйәрди, шатлыгыны онуң билен дең пайлашярды. «Шу ишиме-хә Сачлының гөвни етер» дийип ынанандан соң, онуң гөвни җай болярды. Инди Кичигыр хем онуң үчин йөнекей бир ёрга болман, гөвнүниң ганаты, арзувының ёлдашы болды. Инди Кичигыра атлананда, онуң гөвнүне өзүни пыяла гөзлер ниреденди бир букы ерден сынлап дуран ялыды. Инди онуң үчин айдым-сазыңам манысы үйтгәпди.

Ышк мүлкүниң шасы мен, гашымда мәхремим ёк,
Сырым дийип сөзлесем, дилбер-э-дилдарым ёк —

диен сетирлер инди патефондан дәл-де, онуң өз йүрегинден чогуп чыкян ялыды. Бу сөзлер онуң диңе өзүне дегишлиди. Айдым онуң өзи билен Сачлы хакдады.

Нәме болгай өз элинден берсең маңа-а-а,—

дийип зарлаян онуң өз йүрегиди.

А-ах, пыяла-а! —

дийип, көплүк алып гөтеренде болса, онуң арзувлары күкрегине сыгман, җошгунлы деря кимин кенарындан чыкар гидерди. Ол йөне бир айдым диңлемән, өз арзув-хыялларының җанлы суратыны гөрйәрди. Сачлы гөзлерини гүлдүрип, мылайым йылгырып, онуң гашында хәзир болярды.

Ол элмыдама Сачлы билен душушмагың, оны гөрмегиң арзувында гезди. Мейданда гезип йөркә-де, обада гезип йөркә-де, гөзлери Сачлыны агтарды. Хер минутда Сачлы билен йүзбе-йүз болайҗак ялы болды дурды. Йөне олара бараймага велин хич аягы чекенокды. Хемме киши онуң нәме максат билен геленини биләйҗек, утанҗа галайҗак ялыды. Догрусы, Шагелди гирдилере хәли-шинди барып дурмага оңа бахана-да ёкды.

Чопанларың янына гидип-гелен гүнүниң эртеси велин ол йүрегине даш баглап, Шагелди гирдилере барды. Өйде диңе Сачлы билен онуң эҗеси Айбөлек эҗе

барды. Айбөлек эҗәниң ики гулагы хем дыма керди. Эмма йүзи-гөзи гүлүп дуран бу мәхирли аяла агзың гымылдадыгы бесди, додакларың херекетинден нәме дийилйәнине дүшүнерди. Шонуң үчинем онуң билен геплешенлеринде, гаты гыгырман, пышырдап геплешйәрдилер.

Гылыч гапыдан салам берип гирди-де, йүзүни ашак салды. Айбөлек эҗе саглык-аманлык сорашды. Эмма Гылыҗың агзыны гөрмәнсоң, онуң җогабыны аңшырмады. Онсоң ол мылайым йылгырды-да, адаҗа сес билен Гылыҗа дегди.

— Нәме гөрүнмәге гелдиңми? Сүйнүп-саркып үзүләйҗек боляң. Гөрүнмәге геленем болсаң, йүзүңи бир галдыр. Атаң Гулгелди дәли, киме чекип бейле эдалы йигит болдуң? Дүйн дәлмиди оба от якдырман йөрениң? Хай, мурдар дийсәним! Индем анҗайынсыран боляң. Я-да инди өйленмегиң аладасы етишйәрми? Ядыңа дүшйәми, бедрой, мениң тамдыр одунымы алып гачаның? Бай, инди гызлы хелейлең өңүнде сүлмүрәрсиң-ә.

Гылыч пейвагтына-да Айбөлек эҗе билен пышырдашып геплешип билҗек дәлди велин, бу сөзлер онуң хасам ишини гөрди. Ол ичинден: «Вах, өң бир гезек тамдыр одуныңы алып гачан болсам, инди өлйәнчәм, тамдыр одуныңы чекейин» дийип, ичинден зарлады. Айбөлек эҗәниң йүзүне середип, мүйнли йылгырса-да, дашындан не пышырдап, не гүрләп билди. Ол чыкгынсыз ягдайда галды. Айбөлек эҗе билен-ә гүрлешип, дүшүнишип биленок. «Шагелди ага нирә гитди?» дийип, Сачлыданам сорамага гайраты чатанок. Сесини чыкарман отурыберейин дийсе-де, Шагелди гирдиниң гелҗеги-гелмеҗеги гүмана. Сесиңи чыкарман, чыкып гиди бермегем бирхили. «Вах, Шагелди гирди болманына гөрә икиңизденем бириңиз болмасаңыз болмаямы! — дийип, ол ахмыр этди. Соңра өз-өзүне кәйинди.— Вах, сениң гелме нәмәңе герекди дийсене!»

Оны кын ягдайдан ене Айбөлек эҗәниң өзи алып чыкды.

— Олам узак гиҗе гайгы эдип ятып билмеди. Гелип билен дәлсиң өйдүп горкды. «Гелен дәлдир, гелсе, хөкман дегип гечерди» диййә. Сачлы җан икиси гиҗәниң бир вагтына ченли ятман, саңа гарашып отурдылар. Онсоң эртир Сачлы җан сува гидип геленде,

«Кичигыр-а ятагында экен» дийди. Табы болмаса-да, «Гөрүп бир гелейин» дийип, онуң сизе гидиши. Елда габат гелмедик болсаң, сова дүшенсиңиз онда. Чопанлар, мал-гаралар саглык экенми онсоң? Хорланман гелдиңми?

Аркасындан агыр йүк айрылана дөнен Гылыч Айбөлек эҗә баш атып жогап берип, басым чыкмак билен болды. Ортарада кешде чекип отуран Сачлының мыссыҗак йылгыраныны ол гөзүниң гытагы билен чала гөрүп галды.

Шагелди гирдилерден чыкып, атятагына угран Гылыч ичини гепледип гитди. «Ол какасы билен маңа гарашып отурыпдыр. Нәме үчин агшам мен олара бармадым? Шагелди бир кәсе чай хөдүр этсе-де эдерди. Бирсалым отурардым. Хич болманда, гөз астындан оңа сын эдердим. Сесини эшидердим. Вах, ол эртир ир билен сува-да гидипдир. Кичигырың дураныны гөрүпдир. Мен болсам дүнйәден бихабар ятыпдырын. Иррәк тураян болсам, гуйының башында габат геләймели экеним. Түйс болмаҗагы-да! Индиден бейләк гарадаңданнан гуйының башыны гаравулларын».

Ол ябылары сува якып, фургона гошды-да, обаның гарагөрнүм илерсиндәки күдә тарап беде гетирмәге гитди. Бүтин төверек ак япынҗа япынып ятырды. Ябыларың аягы дызына ченли гара батярды. Фургоның тигирлери талхан ялы пүркүлдәп ятан ак гары ики яна сепелейәрди.

Беде күдесиниң дашындакы чуң гарымың дүйбүни, даш эрңеклерини гар гөмүпди. Шонуң үчинем онуң диварлары аңырсы гөрүнмез говагың агзы ялы гаралып гөрүнйәрди. Гылыч гарымың агзына гермелги узын эгрем-буграм тораңңыны айырды-да, фургоны гарымың ичине салып, күдә янады. Чаршак билен бедәниң үстүниң гарыны какышдырды. Реҗеленип боглан десселери башыны чалшырып, фургоның новасына өрүп башлады. Нова долансоң, беде басмак онуң еке өзүне бирнеме кынлашды. Ол инди десселери фургоның үстүне оклашдырып, ызынданам реҗеләп басмак үчин зол мүнүп-дүшүп дурмалы болярды. Шинелини гелен бадына чыкаранам болса, ол чыгҗарып башлады. Беде ёкары галдыгыча, фургона мүнүп-дүшмегем кыналды. Онсоң Гылыч фургоны күдәң дашындан айлап, оны беде күдесине янашдырып гойды. Инди ол күдәниң

үстүнде дуран еринден чаршагыны узадып, фургоның үстүне беде өрүп билйәрди. Шейдип ол фургоныны ёрунҗа бедесинден мас йүкледи.

Гылыч атятагының агзына геленде, эли чаршаклы өзүне гарашып дуран Сачлыны гөрүп гең галды. Гөзлерине ынам этмейән ялы, оңа чиңерилип-чиңерилип серетди. Хава, ол Сачлыды. Ол тәзеҗе элван яглыгы маңлайына чүмрүбрәк, алкымының ашагындан айлапдыр-да, ики ужуны еңсесинде даңыпдыр. Яшыл махмалының багҗыгының ашагындан гүлли гушагының нагшы гөрнүп дур. Ол сачларынам өңүнден атанаклайын айлап, ики ужуны аркасында даңыпдыр. Гызың яңаклары совуга нар ялы гызарыпдыр. Гарамык ялы гөзлери болса мәхир билен балкылдаярды. Гызың иш үчин чыканыны сораман биләймелиди. Гылыч деңине етенде, Сачлы оңа хабар гатды.

— Гылыч, какам Агачлы гумуң янындакы күдәмизден бир пыргун яндак гетирип берсин диййә. Менем йүклешмәге гитҗек.

— Хәзир. Йүки агдардыгым гидиберерис — дийип, гөкдәки дилеги ерде говшан Гылыч ховла гиренден соң, он-йигрими әдимликдәки саман, беде сакланян бассырма етмәге ховлугып, ябылары гыссады. Сачлы гелйәнчә, ол эййәм фургоның үстүндәки бедәни бир гапдала агдарып, нованың ичиндәки беделери хем чаршак билен зыңышдырып болупды. Ол бир дессе бедәни сөкүп, нованың ичине язды. Гуруҗа ат кечесини хем онуң үстүнден атды-да:

— Сачлы, мүн! — дийди.

Сачлы нованың ортарасында аркасыны нова яплап, кесерип отурды. Гылыч болса өңде йүзүни Сачла тарап эдип кесерип отурды. Олар ёрунҗа мейданының эрңегини сырып, илерлигине гидйән ёл билен Агачлы гума тарап уградылар.

Агачлы гумун ады бир вагтлар геологларыңмы, географларыңмы онуң үстүнде белги үчин дикип гиден үч аяк узын вышкасындан галыпды. Агачлы гум обадан бир километр говрак гүнортадады. Эмма гум билен аралык жөялык болансоң, фургон ёлы эсли өврүм эдип гидйәрди.

Сачлы ак мейданың үстүнде үч аяк иңңе ялы чала сылгым болуп гөрүнйән вышка середип отырды. Гылыч болса гызың өңүнден айлап, аркасында даңан ёгын

гара сачларындан гөзлерини айрып биленокды. «Гыз гөргүлә азап яманыны берйән бу гоша мар кимиң бойнуна долашарка? — дийип, ол өз янындан пикир эдйәрди.— Сен олары кимиң кастына саклап йөрсүң, гөзел гыз? Сачлар! Сачлар! Шахырлар йөне ере сизиң васпыңызы этмәндирлер. «Бирин өртүн, бирин дүшен, икимизден артар сачың». Мегерем, шол сөзлер сениң сачларың васпыдыр, гөзел гыз! Сениң сачың бир тарына гурбан мен! Сен мениңкисиң, Сачлым! Муны йүрежигим дуюп дур. Сен агшам маңа гарашыпсың. Сен эртир ирден Кичигыры гөрүп гидипсиң. Ахырам, ине, ак гарлы, ак гүнде маңа душдуң. Бу оңатлыгың аламаты. Бу бизиң маңлайымыза ак гүнүң догдугыдыр. Вах, сениң сачларыңы бир бойнума орасамдым, Сачлым! Дүнйәде екеже арманым сен. Хәли эжең огланкам тамдыр одуныны алып гачанымы ятлады. Мен болсам индиден бейләк тамдыр одуныңы чекип гечейин дийип диледим. Ине, ол дилегим-э гүнүбирин ерине дүшди дуруберди. Ынха, икимиз гидип яндак гетирерис. Хем дүйәңиз иер, хем эжеңе тамдыр одун болар. Вах, сени диләнимем бир ерине говушсады. Дүнйәде арманым галмазды! Вах, Сачлым, Сачлым! Мениң йүрегимиң хәзир нәмелери күйсейәнлигинден сениң хабарың ёк».

Бирден онуң гулагына таныш айдым сеси эшидилип башлады.

Ышк мүлкүниң шасы мен, гашымда мәхремим ёк,
Сырым дийип сөзлесем, дилбер-э-дилдарым ёк,
Ярың җемалын гөрсем, өлсем зерре гамым ёк,
Сен-сен пушты-пенахым, бир гайры хемдемим ёк,
Нәме болар, өз элиңден берсең маңа пыяла.

Ёк! Хәзир онуң высалы хасыл бөлупды. Хәзир онуң әхли докузы дүзүвди. Фургоның шу даражык новасының ичи хәзир онуң үчин деңсиз-тайсыз гиң шалыкды. Онуң «мәхремем, дилбери-дилдарам, хемдемем» хәзир гашында отырды. Хәзир деңиз ялы яйылып ятан учсузгыраксыз ак мейданың хәкими онуң еке өзүди. Онуң калбыны үйтгешик бир шатлыклы дуйгы гуршап алды. Ол хәзир шу гидип отурышына ериң аңры ужуна ченли гитмәге-де тайярды. Аңырсы гөрүнмез шол ак ёл алысларда бир ерде, диңе онуң арзувларының етип билжек бир еринде максада барып дирейәрди. Тә шол максада

етйәнчә, ол өз Сачлысы билен шу ак мейданы гулачлап гидип отурсам дийййәрди.

Йигидиң өзүне сын эдип, пикире чүменини билен гыз онуң йүзүне бакды-да, утанжаңлык билен чалажа йылгырды. Йигидем онуң йүзүне гуванч билен середип, чалажа йылгырды. Гыз утанжырап, ашак бакды. Шол секундың өзүнде-де оларың гөрежи ене бири-бирине каклышды. Гыз чалажа гүлди. Йигидем чалажа гүлди. Эмма гызың нәме учин гүленини билмәнсоң, йигидиң угры гачды. Йылгыран киши болса-да, совуга гызаран йүзүне ганы уруп гөкдалак болды. Сесини чыкарман отурып билмеди.

— Нәме? — дийип, гыздан сорады.

— Хич зат — дийип, гыз ене чалажа гүлди.

— Ёк, бир зада-ха гүлйәң.

— Гүлмесизмишми?

— Ёк-ла, йөне...— дийип, йигит өзүни йитирди.

— Онда нәме сораяң?

— Ай, биләйжекдим-дә.

— Билеңокмы?

Сораг-җогапдан соң утанмак, чекинҗиремек диен зат оларың икисининем ядындан чыкыпды. Эмма йигит бу совала ене нәме җогап бержегини билмән гызарды. Гыз өз үст-башында бир зада гүлйәндир өйдүп, улы азара галды.

— Билмейән болсаң, эҗем билен гүрлешишиңе гүлйән — дийип, гыз йүзүни бир тарапа совды.— Гидиңде, дурсуң. Ол болса шол гүрләп отыр. Хамана, ол кер дәл-де, сен кер ялы.

Шейле дийди-де, Сачлы ене гүлди. Инди бирнеме өзүни эле алан Гылыч өзүни аклады.

— Мен эҗең билен геплешип оңарамог-а. Онсоң нәдейин?

— Сен онуң билен геплешҗегем болмазлар. Менден сораярлар, нәме соражак болсаң.

— Эҗең янында сең билен гүрлешип дурмага утандым-да.

— Утансаң, хакыңам алдың-да.

Гылыҗың гыз билен икичәк гүрлешиши биринҗи гезек дәлди. Эмма онуң гыз билен гүрлешмегиң нәмедигини билши, дуйшы велин илкинҗи гезекди. Өңлер ол гыз билен гүрлешенде, үйтгешик зат бардырам өйтмезди. Гөвнүне геленини айдар гойберерди. Асыл гыз билен

гүрлешйәндиринем өйтмезди. Бу гүн Сачлы билен душушанда болса, оңа гүрлешмек өз гүйҗи етерден улы бир иш ялы болуп гөрүнди. Ол үйтгешик бир зада гарашды. «Сачлы билен гүрлешмәге үйтгешик бир сөзлер герекдир, онуң билен үйтгешик бир әхеңде гүрлешмелидир» дийип пикир этди. Бейле сөзлери болса тапмарын, гызың янында масгара боларын өйдүп горкды. Шонуң үчинем ол хәзир Сачлы билен аркайын гүрлешип отурышына, шол адаты гүррүңлериңем гызы өзүнден гачырмаянлыгына гең галярды. Онуң билен эдил бейлеки гызлар ялы гүрлешип билйәндигине бегенди. Йөне гыз билен башгача гүрлешмегиң өзүне гаты кын дүшҗекдиги ядына дүшенде, онуң йүрегине ене ховсала дүшди. Өзи билен аркайын гүрлешип отуран гыз лак атмасыз, бир сөз диймесиз мукаддес зат болуп гөрүнди. Ол диңе дашындан гуваныш оңмалы символа өврүлди.

Сачлының хич бир гыпынчсыз, аркайын гүрлешмеги Гылыҗы мазалы батыргайландырды. Онсоңам Гылыч бейле йыгра огланлардан дәлди. Оңа пәсгел берйән зат Сачла мукаддес гарайшыды. Сөйги сөйгиниң өңүне бөвет болярды. Хер ничигем болса, өз сөййән гызына, гараз, бир зат дийип лак атмазлыгы Гылыч өзүне песлик билди. Өз янындан пикир өврүди. «Хөкман гыза мен сени дийип өлүп ятырын дийәймелими я-да онуң өңүнде сүйнүп-саркып отурмалымы? Гыз машгала бир ягшы сөз айтмак парз ахыры аслында».

— Сачлы, мен сени бейле овадансың өйдемокдым — дийип, гызың йүзүне серетмәге хет эдип билмән, Гылыч онуң үсташыры ак мейдана сер салды.

Гыз еке сөз билен аркайын җогап берди.

— Гөвнүңедир.

— Ёк, гара чыным.

— Гызлаң хеммесем овадандыр.

— Йөне сең ялысы ёкдур.

— Ынха, бирини эберерлер велин, менденем овадан гөрнер гөзүңе.

— Мен башга гызы алмарын. Сени аларын — дийип, Гылыч агзына гелен сөзлери саклап билмеди. Шобада хем пушман этди. Бу сөзлери айданына өз-өзи хопукды. Гыз гаты гөрер өйдүп, гара җаны галмады. Эмма гыз хич бир үйтгешик зат айдылмадык ялы, аркайын гүрледи.

— Мениң саңа баржагымы нә билйәң? Бирден бармасам нәтжек?

— Алып гачарын! — дийип, аркайынлашан Гылыч бегенчли гепледи.— Шу вагт. алып гидиберсем нәдерсиң?

— Дүшер галаярын. Мен нәме өлүми? — дийип, гыз гүлди.

Утуланына Гылыҗам гүлди. Гызың өзүни аркайын алып барянлыгы үчин бу затларың хеммеси бирхили дегишмә өврүлип гитди. Өзүниң чын йүрекден айдан бу сөзлерини гызың дегишме хөкмүнде кабул эдениңе Гылыч хем бегенди, хем гынанды. Бегенени гызын гөвнүне зат алманы үчинди. Гынананы болса гызын бу гүррүңлери өзүне дахылсыз бир зада өврүп отурыберени үчинди. Онсоңам Гылыч гыза нәхили баха берҗегини, онуң болшундан нәме маны чыкарҗагыны билмеди. Бир серетсең-ә, гыз онуң билен өзүниң якын, мәхрибан адамы билен гүрлешйән дек гүрлешйәне меңзейәрди. Бир серетсеңем, яңы он алты яшыны долдуран гыз оңа эдил огланҗык ялы гараяна меңзейәрди. Гылыч, бирден-ә, гызың шейле алчаклыгыны говы гөрйәрди, онуң өзи билен шейле гатнашык этмегини күйсейәрди. Бирденем онуң бу болшы хаясызлык ялы болуп гөрүнйәрди. Гылыч уллакан бир хата гойберйәндигини, гызың өзүне илден үйтгешик гарамагыны ислейәндигини, гыз өзүне хут шейле гараярка болса, оңа илиң гөзи билен баха берйәндигини билмейәрди.

Гылыч бичак багтыярды. Хич бир зат онуң Сачла сөйгүсини говшадып билҗек дәлди. Ол гыза башга нәме дийҗегинем билмеди-де:

— Ине, гитдик онда! — дийип, яба гамчы чалды. Фургоның тигирлери шондан соң тә күдә барянча, чәгәни чөврүп, ак гарың йүзүнде гара ыз галдырды.

— Яман тиз гелдиң-ле — дийип, Сачлы гүлди-де, Гылыҗың ызы билен фургондан бөкүп дүшди. Эмма аяк үстүнде дуруп билмән, дызына чөкди. Элини гара урды. Гылыч нәме эдйәнини билмән, деррев онуң голундан тутуп, оңа турмага көмек этди. Еринден туран гыз Гылыч билен йүзбе-йүз дурды. Оларың арасы шейле бир голайҗакды велин, хатда гызың йылы деми Гылыҗың йүзүне уруп дурды. Гыз утанҗаңлык хем мүйнлүлик билен йылгыранда, Гылыч онуң калбының ак

гарданам пәкдигини гөрди. Онуң диңе өз багты үчин дүнйә инендигине гөз етирди. Гыз бу гезек өңки аркайынлыгыны, бипервайлыгыны саклап билмеди. Онуң гызарып дуран яңагы ловлап янды.

— Өзүмем туруп билердим — дийди-де, гыз кине билен бейлесине дөнди. Нованың ичинден чаршагы алды. Гылыч иң говусы геплемезликдигини билди. Индиден соңкы гүррүң оюнлыкдан гечйәрди.

Олар сеслерини чыкарман, ише гиришдилер. Гылыч шинелини, гулакчыныны чыкарып, бир гапдала окладыда, новадан эсли сайланянча, Сачлы билен биле яндак басды. Ол аралыгында Сачлының гоян петделерини хем дүзедишдирйәрди. Соңра ол фургоның үстүне чыкды. Сачлы ашакдан петде әберди.

Гайдышын Гылыч гелен ёлы билен гайтды. Сачлы болса гөнүләп пыяда гайтды. Дызына ченли гара чүмүп барян Сачлыны Гылыч екеҗе минутам гөзүнден сыпдырмады.

Гылыч геленде, Сачлы эййәм онуң өңүнде хәзир болуп дурды. Шагелди гирди хем даш чыкып, Гылыч билен саглык-аманлык сорашды. Чопанлардан хабар сорады. Эмма совуга узак чыдап билмән, деррев ичерик гирди. Сачлы билен Гылыч яндагы дүе агылының бир бөврүне басды. Иши гутаранларындан соң, Сачлы Гылыҗы өе чагырды.

— Какам чай ичип гитсин дийййә.

Сачлының голайында болмагы нәче йүреги күйсесе-де:

— Ёк, саг болуң — дийип, Гылыч гитмекчи болды. Эмма гыз оңа хөкман галаймалыдыгыны үзүл-кесил айтды.

— Утанаңокмы чагырылансоң, гирмән гитмәге. Эҗем йөрите нахар эдипдир.— Онсоң ол Гылыҗың йүзүне бакып, мекирлик билен йылгырды.— Өзем шо тайда-да тапгын хәлкиҗе гүррүңлерини...

Ол ылгап диен ялы өйлерине гирип гитди. Гылыч болса: «Хәъ, сен гирдиң гызы!..» дийип ичини гүлдүрди-де, новадакы бедәни ябыларың өңүне дөкүп, өе гирди.

Гылыч агшам ишден геленде, Аннамың гелни оңа дегди.

— Сачлы гызың чайыны ичип гелен йигитдир, бу гүн-ә чай-чөрегем күйсемез.

Гылыч эрнини гулагына етирэйҗек болуп йылгырды. Сесини чыкарман дула гечди-де, патефона япышды.

Ышк мулкуниң шасы мен...

2.

Агшам бригадир Атлы Гулгелдиниң янына отурмага гелди. Гулгелдиниң машгаласының көпүси хем гара өйдеди. Гулгелди билен Атлы месавы гүррүң эдйэрди. Гылмыл ханам гелип, гапыдан гирди. Ол дула гечди-де, донҗагызыны эмай билен гапдалында гойды. Атлы онуң хал-ахвалыны сорады.

— Ери, Гылмыл хан, кейп-ахваллар нэхили?

Гылмыл хан йүзүни-гөзүни гамашдырып җогап берди.

— Ай, шол бир мыдардыр-да нэме...

— Вей-вей, Гылмыл хан, бир мыдардыр диең боляң велин, кейпиң ёга меңзейэ-ле — дийип, Атлы онуң угуны екелемэге башлады.— Не дөв чалды сени? Бу суслук саңа гелишҗек зад-а дэл. Биз-э асыл сен бир задың башыны чатып йөренсиң, «Ине бу гүн Гылмыл хан тоюна чагырар, эрте чагырар» дийип гарашып йөрүс. Нэме, шу гызың боллугында инди саңа бири тапдыранокмы?

— Гыздан кэн зат ёк-ла — дийип, Гылмыл хан агзында аш гатыклады.

— Вах, меңңем сениң эден ериңден гыз тапып билйэркэң, шейдип гезип йөршүңе ичим яня.

— Мениңем ичимиң янян ери шо-да — дийип, Гылмыл ханам онуң сөзлерини гайталады.— Эден ериңден гыз тапылып дурка, ине шейдип йөрмели-дэ.

Атлы ыкҗамланды.

— Гыз тапдыря дэлми өзи?

— Вах, гыз бар-ла.

— Онда шакга-шукга той тутуп отурыберсең болмаямы?

— Ичими якмасана, Атлы, шакга-шукга диер экениң...

— Дүшнүклирэк геплесене, Гылмыл хан, гыз тапаңсоң, сең нэмэ ичиң яня? Саңа башга мерк герекми?

— Беемчи герек, Атлы, беемчи — дийип, Гылмыл хан йүзүни-гөзүни эңшидип, жанындан сыздырып айтды.— Сен бир ичими якмасана.

Гүррүңиң мазалы бир угра эңңит эденини биленден соң, Атлы Гылмыл ханың угрундан гопуп уграды.

— Гылмыл хан, хей, беемчиңем гүррүңини эдерлерми? Бир ишин башыны тутуп, киме диенде, беемчилик этмез өйдйәң? Я Гулгелдә диенде этжек дәлми, я маңа дийсең этжек дәлми? Эл көмеги герекми саңа, дил көмеги? Нәме мөхүмиң болса, гелипжик айдаймалы ахыры.

— Бириңе дәл, ине, икиңизе-де айтдыгым-да шоны — дийип, Гылмыл хан гөвни галан әхеңде айтды.

Ичердәкилериң хеммеси Гылмыл хана гөркезмежек болуп, йүзлерини я ашак салып, я кесерәк совуп, йылгырышып отырдылар. Диңе Атлы чына беримсиз эдип гүрлейәрди.

— Гылмыл хан, бизи бейдип көсәп отурман, эртирден шейле дийипжик айдайсаң болмаямы? Ери, онсоң биз нәме көмек этмели?

— Айдып отырын-а, беемчи герек дийип...

— Өзи гыз тапдың дәлми? — дийип, Атлы хас чыныргадан киши болды. Гылмыл ханы хас анык гүрлетмек иследи.

— Вах, гыз тапылгы-ла.

— Өзи гөвнежек гызмы ол? Энеси-атасы нәхили гөржек?

— Вах, гызың өзи өлүп ятыр, Атлы. Егса мен сизиң яныңыза гелжекми? — дийип, ичердәкилериң яңсылы йылгырышянларыны дуян Гылмыл хан кинели гепледи.— Ата-энесем гөвүнли. Гызлары өлүп ятса, олар нәтсин гөвнемән? Диңе усуллык билен сөз айдып берен адам герек.

— Ханы, кимиң гызы ол? Шоны бир айтсана — дийип, Атлы оны гыссады. Эмма оңа жогап бермегиң дерегине Гылмыл хан төверегиндәкилере гахар эдйән бир терзде йүзүни торсартды.

— Гылмыл хан, сен бизи ойнап отырмың я...— дийип, Атлы хем гатырганан киши болды.— Кимиң гызы ол дийлип сораля сенден.

Гылмыл хан хасам торсарылды.

— Билйән дәлсиңиз-ов!

— Багрым-а сен якдың, Гылмыл хан. Биз нәме

доңуз болуп, дүйшүргәр өйдйәңми? Биз нә билели хайсы гызың сениң угрунда өлүп йөренини?

— Улы ил билйә-де, бир сен биленокмы? — дийип, ол Атлының йүзүне гыңралды.— Билесиң гелйән дәлдир сен.

Гылмыл ханың отурып билмежегине, сораманында хем айтжагына гөзи етип дурса-да, Атлы онуң болшуны гөвнүне алан киши болды. Оны хас жансерек этмек үчин бу гүррүңи гойболсун эдйән эхеңде гүрледи.

— Нәме-айт, Гылмыл хан, сен эдил уршуп айрылан ялы-ла мең билен. Инди сениң яныңда билмейән задыңы билемок дийибем болмазмы? Геплемедигимиз болсун. Нирeден гүррүңе башлайындырыс? Ханха, тоюңам өзүңе несип этсин, гызыңам. Гөрүбилмесек, гөзүмиз чыксын!

Онсоң ол торсарылжырап, йүзүни кесе сован киши болды. Хәлиден бәри дүнйә гахар эдип отуран Гылмыл ханың муңа бирден угры гачды. Шол минутың өзүнде эгниңден басылан ялы найынжар кешбе гирди. Гөзгыны халда йүзүни ашак салды. Ара биразажык үмсүмлик дүшди. Атлы оны бу ягдайда узак хорлап отурмага дөзмеди. Гылмыл хана геплемәге ёл ачмак үчин ене кинели гүрлән киши болды.

— Ег-а, валла, кимдигини айданда, эдил мен барып араларыны бозайжак ялы...

Атлының сөзүни тамамларына мәхетдел Гылмыл хан йүрегини дөкди.

— Шагелдиң гызы, билмейән болсаң. Оглан ялы, валла, бир зат болса, өйкележек болуп дурсуң. Сораманда-да, айдылжаг-а саңа. Эдил гөчүң гечип барян ялы.

Атлы билен Гулгелди бири-бириниң йүзүне сорагլы назар салды. Хәлиден бәри бу гүррүңлере гүлмән зордан сакланып отуран Солтан жакгылдадып гойберенини дуйман галды. Гылмыл ханың соңкы сөзлери онуң гүлкүсиниң арасында йитип гитди. Онуң чагалары хем гүлүшдилер. Аннамың аялы гүлкүсине боглуп отурышына Гылыжың йүзүне серетди. Йүзи боз-яз болан Гылыч турмак билен болды. Гүлмән отурып билмәнсоңлар, Аннамың гелнем, гызларам онуң ызы билен тама чыкып гитдилер. Гара өйде диңе Солтан, Гулгелди, Атлы хем Гылмыл хан дөрдүси галды.

Адамларың гүлүшмеклерине Гылмыл хан аз салым өзүни йитирди. Гулгелдиниң чагалары чыкып гиденден

соң, ол башга киме нәме диййҗегинем билмеди-де, хенизем гүлүп отуран Солтаны алаҗа гөзлери билен ийәйҗек болды.

— Хәъ, гелнеҗе, гүлен болуп дәниним, сенем гаты говы адам дәл-ов.

— Нәме Шагелди гирдиң гызы сениң дениң-душуңмышмы? — диййип, хенизем гөзлерини яшардып гулүп отуран Солтан гүлки арасы билен зордан айтды.— Гүлер ялы зат айтсаң, гүлен тапылар, элбетде.

— Нәме, Гулгелди сенин дениң-душуңмы, ине, гелдиң-ә — диййип, Гылмыл ханам кем отурмады.— Гулгелди сенден он бәш-йигрими яш-а улудыр. Мениңем тапавудым шондан артык дәлдир. Нәме, шу адамлар бир гыз гаррадып билмез өйдйәнми инди.

— Ал герек болса, еңңеси, деггин сен ене-де Гылмыл хана! — диййип, Атлы Гылмыл хана йүзленди.— Шу Сачлымы сениң диййәниң?

— Хава-ла, вах!..

Атлы биразаҗык бөврүни диңледи. Соңра чынлакай кешбе гирди.

— Гылмыл хан, саңа ынам этмедигимиз-ә дәл велин, сениң мунын-а бир хилирәк өз-ә. Ханы ягдайлары бир болшы ялы оңатҗа гүррүң бер. Чиг зат галмасын. Бирдең гызың ата-энесиниң янына барып, зоңтар бир зат айдып отурыберсең болмаз. Хемме зады өңүнденҗик кемсиз биширен ягшы. Гызың атасына нәме диймели, энесине нәме диймели? Элбетде, нәме эденде говы болҗагыны сең өзүң говы билйәнсиң.

Бу гүррүңлере Гылмыл ханың йүзи ачылып башлады. Эрни бир ере гелмеди. Башындакы телпеҗигини чыкарып силкишдирди, ёк еринден онуң буйраларының арасындан чөп-чалам айрышдыран киши болды.

— Вах, сен о тарапындан аркайын болсана, Атлы — диййип, дылым-дылым этди.— Сачлының йүреҗигиниң мендедигини билипҗик дурун-ла.

— Сен аныграк айтсана ханы бизе, ери, нәдип билйәң сен оны?

— Сабыр этсене, валла, эдил йүрегиңи элиңе алыберйәң. Ине, айдып отырын-а мен саңа. Хеем, бири сең үстүнде өлер ятар-да, сенем билмезмиң? Билмез ялы эдйәми нәме ол гөргүлиҗик?

— Билйән болсаң, бейдип, адам барыны ирикгә эдип отурма-да, айт-да нәдип билйәниңи.

— Әл, Атлы, адам дәл экениң-ов — дийип, Гылмыл хан гара чыны билен башыны яйкады.— Геплемәге бир гой ахыры адамы. Мен шу вагт нәмәниң гүррүңини эдип отырын дийсене. Мениңем айдып отураным шо-да. Ол гөргүлижик билмез ялы эденок ахыры.

Атлы оны гижжеледи.

— Нәме, үстүңе гелип, мени ал дийип дурмы?

— Ана, ене... Ёк. Саңа дыгы болҗак дәл, Атлы. Говусы, сен гепле, мен гойдум.

Гылмыл хан гүрлемесини гоюп, доммарылып отурды. Атлы чалаҗа йылгыряныны оңа гөркезмеҗек болуп, йүзүни кесерәк совуп отырды. Бу гүррүңлере кән бир башам галдырман, хәлиден бәри сесини чыкарман отуран Гулгелди Атла кәйинен киши болды.

— Атлы, сениң болшуң нәхили? Гөргүлини гүрлемәге бир гой ахыры.

Арка тапан Гылмыл хан чынлакай кәйинип башлады.

— Ег-а, эдйән гүррүңи кечҗе, шоңа җаның яня. Улы гызам бир гелип, мени ал диерми? Барсы бир гелип, мени ал дийип дурмак дәл ахыры. Гөвнүңде бир зат болса, онсузам дуйдурса боляр ахыры.

— Хә, онда нәдип дуйдурды? — дийип, Атлы инди билгешлейин янтгылап сорады.

— Дуйдуря-да! Угур гытмы нәме?

— Айт-да онда, нәхили угур билен дуйдурды?

— Сен айтмага гояңок ахыры, җан Атлым — дийип, Гылмыл хан җаныңдан сыздырып гүрледи.— О-хов, сен бир дүшүн ахветин, бу бир йүзүң угруна айдып гойберер ялы зат дәл. Бу ерде маны чыкармалы, маны. Ине, мен саңа гызың болшуны болшы ялыҗак гүррүң берейин. Онсоң өзүң маны чыкарыбер. Хала, гызың гөвни бар бил, хала-да, ёк бил.

— «Сакавың соңуна серет» дийипдирлер, ол гөргүлә эртирден бәри гүрлемәге май бермедилер, гыз — дийип, Солтан оңа голдав берен киши болды. Өзи велин йылгырып ашак бакды. Бу болшуны Гылмыл хан гөрүп, ене бир зат диер өйдүп горкды. Эмма Гылмыл хан хәзир оңа үнсем беренокды. Солтаның сөзлеринден соң хасам ачылыпды, гөвнүхошлук билен гүррүңини довам эдйәрди.

— Асыл середйән велин, соңкы гүнлер Сачлының мени гөренде, өңкүлиги ёк. Гөз астындан найынҗарлык

билен середйәр. Ничикми, мен габагымы галдырянам велин, гөргүлиҗик дым-гызыл болуп, ашак бакяр. Хут небсим агыряр гөргүлиҗигиң болшуна. Мен илкилер маны чыкарып билмедим онуң бу болшундан. Бейле--бейле затлар гөвнүме-де геленок асыл. Соң бир гүн гиҗе ятырыс. Мен-ә бир дулда, олам бир дулда. Бәри янында-да Айбөлек гелнеҗем. Нәме ол гөргүлиниң гулагының эшитҗек гүманы бармы! Гиҗәниң бир вагты ятырын велин, о Сачлы гөргүлиҗик дүйшүргән боля. Ачык гепләп ятыр. «Гуҗук кака, эҗемем разы бор, какамам» дийип самырдаяр. Ана, шондан соң дүшүнип галдым гөргүлиҗигиң өзеленип йөршүниң себәбине. Барып, янындан гирәейинем дийдим. Ене-де бу пәлимден эл чекдим. «Бир яны өзүңки болуп дурка, Гуҗук, мунын боланок дийдим. Мунын азгынчылык бор дийдим. Рас, гызың өзи гөвүнлими, бирине усуллыҗак билен сөз айтдыр-да, хемме зады шеригата, ковахата лайык эт дийдим. Йөне киме сөз айтдырҗагымы билмән, кән ойландым. Бир яны өзүңки болуп дурка, бир зат диймәге-де йүзүң чыданок. Сачлың өзи гөвүнли дийип дурмак бирхили. Валла, шу утанҗаңлыгым гурсун. Онсоңам, нәме, шакга-шукга эдип отурыбермели дәл ахыры той дийлен заде. Оңат тайярланмалы илки. Бир ишиң угруна ымыклы чыканыңдан соң, сүйренҗеңлиге салып йөрмели дәл. Мен-ә той аладасы билен болуп йөрүн, о гөргүлиҗик болса өз болшы дуюлмаяндыр өйдүп, соңабака хут ода-көзе дүшәйди. Ятыркам, гараңкың ичинде эйләк-бейләк гечен киши болуп, билгешле маңа сүйкенип гечйә. Бир гүн тахяңы ювуп берейин диен боля, бир гүн гейиминңи ювайын диен боля. Нәме, ювдурып йөрсең, илиң гөвнүне хер затлар гелҗек. Бахана тапан киши болуп, хер гезек зордан сыпян. Йөне бир гөрсем, сырымыз иле наш болуп баря. Шубела сересапсыраямыкам дийсеңем, нәме, ил ериң астында йылан гәвүшесе-де биләййә-хаз. Айбөлек гелнеҗемиңем бир гезек «Иле-гүне гүррүң болуп йөрүп, дашыңы доламага гүйҗи етенокмышмы я-да сөз айтдырмага бир киши тапанокмышмы» дийип, кәйинип дураныны эшидәйдим.

Гылмыл хан гүррүңини соңладым эдип дымды. Пикирини бир ере җемләп, Атла йүзленди.

— Ине, Атлы, индем икиңизиң яныңыза гелшим. Гайрат эдиң-де, шолара бир сөз айдып бериң. Той

шайымам тутулгы. Дашыны долара задым бар, ене бэш-он жанлым бар.

Бейле-бейле затлара гарашмадык Атлы Гулгелдинин йүзүне серетди.

— Гөрйән велин, Гулгелди, мунуң гара чыны ялы-ла. Угрунда бир зат бар болаймасын, хов!

Онуң бу сөзлерине гөвни галан Гылмыл хан Гулгелдиден өңүртди.

— Сенем оглан ялы-ай, Атлы. Угрунда зат болмаса, мен шейле гүррүң эдер өйдйәңми?

— Чын болса билйәңми? — дийип, Гулгелди хем пикирли гөрнүшде айтды.— Гая-гопуз ёк еринден бейле гүррүң эдип отурып болмаз-а. Гыз машгаладыр, етишенлигиң елгини какып, шейдип йөрен болса ким билйә? Оглан халына гаррыңы нә билсин, яшыңы нә билсин? Бир елгин какансоң, гөзи гапылар отурыберер. «Ашыклык гөрк ислемез» дийййә.

— Онда нәдерис? Гылмыл хана бир ягшылык эдәйсекмикәк? Шагелди гирдини гөрәелими онда?

— Гөр-дә, гараз, нәтсеңем. Гылмыл ханам өз етими. Берсе, гелишмән-ә дуржак дәл.

— Гөр-дә дийип гүмүртиксиретмәң — дийип, Гылмыл хан чыныргадып уграды.— Қын гөрмәң-де, бир сөз айдып бериң. Бизденем, элбетде, гайдан вагты болар-да. Менем бир етим огландырын. Улы хайыр-согап этдигиңиз болар. Онсоңам кесилип айрылып гитжек ериңиз ёк, хеммәмиз адыбир чашгындырыс-да нәме.

— Бары бир сөз айтмак болса, аркайын болай, Гылмыл хан — дийип, Атлы билен Гулгелди оны аркайын этди.

Гылмыл ханың бегенчден яңа өкжеси ере дегмән гитди. Онуң Гулгелди дага берен гүррүңинде дуйбүнден дерек ёкды. Бу онуң гөвнүниң күйсейәнже задыды. Кәте ол өз янындан гөвүн йүвүрдерди хем шейле затларың болмагыны исләрди. Хәзир ол шол максадына етен ялы болупды. Ол өзүниң Сачла өйленмегиниң мүмкиндигине гара чыны билен ынанды. Нәме ынанман, рас, иллер онуң шейле болмагының мүмкиндигине ынанярмы, болаймагам мүмкин. Гулгелди нәме дийип отыр. Ол Гылмыл ханам Шагелди гирдиниң өз етими дийййә. Догруданам, Шагелди гирди она гызыны берип отурыберсе, гелишмән дуржак зат дәл. Догруданам, Гулгелди дагы барып сөз айтса, Шагелди гирдиниң разы

болаймагы әхтимал ахыры. Бирденем онуң гөвнүне шейле бир пикир гелди. «Гылмыл хана хемме кишем гызыны берер».

Өкжеси ере дегмән барян Гылмыл ханың хәзир ызында болуп дуран гүррүңлерден хабары ёкды. Гылмыл хан даш чыкан бадына, Солтан Гулгелди дагыны аларладып уграды.

— Хәй, түркүсини түкеденлер. Гылмыл хана пылан зат диең боляңыз. Өзүңизиң ойнатгылыгыңыз онуңкыча-да ёк. Акылыңыза нәме болды? Шагелди гирди Гылмыл хана гызыны берер өйдйәңизми? Аяжыгыңызам секәймерсиңиз.

— Хә, еңңеси, нәме? — дийип, Атлы бу гүррүңе гең галды.— Чыны дәлдир өйдйәңми яңкың? Угрунда бир зат бар болаймасын?

Солтаның жаны янды.

— Вах, сүрегине етдиренлер! Сиз Гылмыл хана нәбелетми? Ол Айбөлегиң өзи маңа сүйкенйә диймекденем гайтмаз. Оңа өз гөвнүни алласа боля-да бир зат билен.

— Чыны болмаса, айдып гөрен киши боларыс-да. Шагелди гирди бизи тутуп алып галасы-ха ёк, еңңеси.

— Бары бир тутуп алып галмакмышмы? Бирден өз гызыңызы берәйиң дийди-дә, шонда нәме этжек? Гызы гөвүнли, энеси гөвүнли болса, геңеши сизе етеси ёк. Сиз болмаңызда-да, өзлери бир угур тапардылар. Сөз айдара гирдилең өзүнде адам гырылмандыр. Вах, гөвүнлилик ниреде, Айбөлек оны еди гүнлүгинденем элтеси ёк.

Гулгелди сесини чыкармады. Атлы болса лох-лох гүлди.

— Дийсең-диймесең, шуның бичем дәл-ов, еңңеси. Биз муны ойнаярмыкак өйден боляры велин, ахмал болсаң, бизиң жулумызы терс атайжаг-ов шу.

3.

Халкларың райдашлыгының байрамы Биринжи май гелди. Улы-кичи той лыбасыны гейип чыкды. Бахарың елсиз-гузсуз гүнешли гүнүди. Обаның хемме еринде ал-яшыл гейнен гелин-гызлар топ-топ болуп гезишип йөрдүлер.

Колхоз правлениесиниң жайының төверегиниң гай-да гаймалашыгы хасам көпди. Гулгелди, Атлы, Ша-

гелди гирди дагы бир топар болуп, өкүзче, гоюн сойярдылар. Үч-дөрт саны етгинҗек складдан ун алып, биширтмек үчин обадакы аяллара пайламагың аладасы биленди. Ким ожак газярды, ким газан атарярды. Ким текиз мейдана дүшек язярды, ким чанак чекйәрди. Ким дүшегиң үстүне гиң сачак язып, тамдырдан яңы чыкан петир чөреклери гоюшдырярды, оглан-ушаклары, гарры-гуртулары чөрек диграмага чагырярды.

Октябрь, Биринҗи Май байрамларыны улы той этмеклик, җанлы союп, диграма этмек, зарпчы колхозчылара, өкде окувчылара сылаг бермек колхозда дәп болуп галыпды.

Бу гүнки байрама болса ене бир той габат гелди. Оразгылыҗың улуҗа оглы Мырады өерйәрдилер. Гелни илерки колхозларың бириңден гетирмелиди. Ол колхоз билен аралык бәш-алты километр барды. Ики той габат геленсоң, байрамчылык митингини ир билен гечирмеклиги, онсоң диграма тайын болянча хем, гидип гелни гетирмеги макул гөрдүлер.

Гелин-гызларың көпүси той ериндеди. Эмма той ери колхоз правлениесиниң кырк-элли әдим еңсе янында болансоң, ики тоя үйшен мәреке гатышып гидйәрди. Ики той бир тоя айланыпды. Обаның хемме ериңден хенизем бу ере адамлар гелшип дурдулар. Гелин-гызлар гайралыгына той ерине, эркек адамлар хем колхоз правлениесинин җайының ишигине үйшйәрдилер.

Гүн найза бойы галды велин, той ериндәки гелин-гызларам колхоз правлениесиниң җайының өңүндәки гиңишлиге эндилер. Биринҗи мая багышланан митинг ачылды. Язмырат халкларың райдашлык гүни Биринҗи май хакда, колхозың ишлериниң ягдайы хакда гүррүң берди. Соңра колхозың башлыгы Атабай агсак сылагланан колхозчылар билен окувчыларың адыны окады. Язмырат болса байрак говшурды. Гулгелди билен Солтан икисине бир токлы берилди. Муны эшиден Гулгелди дуран ериңден гыгырды.

— Хәзириң өзүнде союң! Олам Мырадың тоюна гатанч болсун.

Хоҗав билен Гара аганың хер хайсына бир балак-көйнеклик мата, Сачла бир кетени, Гылыҗа бир ак телпек, ене уч-дөрт колхозча хем көйнеклик мата берилди. Өкде окувчылар болса пул сылагыны алдылар.

Гылыч Сачлыны бу гүн ир билен көпрниниң янында гөрүпди. Эмма Сачлының янында жоралары болансоң, олар бири-бирлерине хич зат диймән, чалажа йылгырышып гечипдилер.

Бу гүн той лыбасыны гейнен Сачлы мүң эссе гөзелленипди. Өң Гылыч оны бир гезегем бейле ягдайда гөрмәнди. Онуң башында гупбасыз-затсыз, иңнеден чыкма тахясы, эгнинде гырмызы кетени көйнеги, аягында хем тәзеже көвши барды. Дызына етип ятан гоша марыны болса ол бу гүн иш вагтындакысы ялы өңүнден атанаклайын алып, аркасында даңман, өз эркине овсун атдырып гойберипди. Онуң сачында бейлеки гызларыңкы ялы сачбагам ёкды, готазам ёкды, чекелигем. Ол сачлар хич безеге мәтәч дәлди. Ужы сәхелчежик чөшленип, гочуң шахы ялы товланып дуран ол сачларың өзүнден гөзел зады хыялыңа гетирмегем мүмкин дәлди. Сачлының гар ялы газ бойнуны, гумрыныңкы ялы шекиллиже келлесини Гылыч илкинжи гезек гөрйәрди. Сачлы безенмәнди, садажа *той лыбасыны* гейипди, онда шай-сепем ёкды, кәбир гызлар ялы үсти-үстүне гейнип, овадандан-овадан яглыгам даңынмандыы. Гылыч Сачла бейле безеглериң герегем дәлдигине оны гөрен балыпа гөз етирди. Сачлы безег билен гөзел болмалы дәлди. Безег онун гөркүни басжакды. Хәзирем эгниндәки гейимлери оңа гөрк бермән, онуң сыраты шол гейимлере гөрк берйәрди. Озал чабыт гейип, яглык даңнып йөркә, ол затлар Сачлының гөзеллигини гизләп йөрен экен. Хәзир болса енилжек гейнен Сачлы Гылыжың гөзүне силкинип чыкан сув периси ялы болуп гөрүнди.

Сачлының хусны-җемалына майыл болан Гылыч митингде хем ондан екеҗе минут гөзүни айрып билмеди. *Сачлының* хем ерин асты билен өзүне середйәндигини биленде болса, ол хут бейхуш дережесине етди. Кетени көйнеги алып гайдан Сачла гарап, багтыярлыкдан яңа бейхуш болуп дуран Гылыч байрак берилжек болнуп, өз адының тутуланыны хем эшитмеди. Оңа гапдалдан гыгырдылар. Ол буйралары галайының гырындысы ялы тогарланып дуран ак телпеги башына гейди-де:

— Саг бол, Язмырат кака, инди Кичигырам байрак алан адам мүнер, сен атбашчам гидесиң ёк-ла — дийип, гөни атятага ылгады. Хемише-де той-томаша бо-

ланда, Кичигыры Гылыч мүнерди. Муңа Язмырадам, хемме кишем боюнды. Онсоңам Кичигыр диңе Гылыч мүненде, түйс Кичигыр болярды. Ол Гылыжы мәрекәниң арасында гизлененде хем гөзләп тапярды.

Гылыч мал ховлусының ич йүзүнде Кичигырың эер--эсбабыны дүзедишдирип дурды. Бирден Кичигыр бойнуны дикелдип, гулакларыны кеертди. Ховлының даш йүзүнден кимдир бири:

— Гылыч! — дийип, чалажа пышырдады. Ол шол тарапа ялт эдип бакды. Ховлының даш йүзүнден Сачлы бойнуны узадып дурды. Эмма Гылыч оңа бир сөз диймәге-де етишмеди. Сачлының оклан акжа яглыгы онуң голуна акжа кепдери ялы болуп гонанда, Сачлы эййәм ёкды. Ховлының үсташыр бойнуны узаданда, Гылыч онуң эййәм Акнобурың көпрүсине етип баряныны гөрүп галды. Ол диңе шондан соң элиндәки акжа яглыгы гөзүниң өңүне тутуп серетди. Сачлы яглыгың йүзүне йүпек сапак билен гаяп, «Пыяланың» биринжи бендини языпдыр. Онуң ашагынданам «Сөзүң сөз болсун» дийип языпдыр. Йүпек сапак билен язылан хат Гылыжың гөзүниң өңүнде жанлы ялы овсун атды. Ол эсли вагтлап яглыгы сынлап дурды-да, бирденем багрына басды.

— Вах, Сачлым, сениң гашыңда өлсем, дүнйәде зерре арманым ёк — дийип пышырдады. Яглыгы жүбүсине салды-да, сычрап, Кичигыра мүнди. Хәзир онуң «Середиң, адамлар! Мен нәхили багты гелен адам! Бу гүн мен арзувлы-арманыма етдим! Бу гүн ярың гөнден ак гушы голума гонды. Мениң инди дүнйәде екеже арманым ёк» дийип, жар чекибереси гелйәрди. Кичигырам онуң гөвнүндәки харасады дуйдумы-нәмеми, үйтгешик еңиллик билен гопды. Ере басман, ховада ганат каксам дийди. Гулагыны гыпып, келлесини силкип-силкип алды. Учгун ялы сычрап барян Кичигырың үстүнде отуран Гылыч жылавы биразажык чекерәк тутуп, гөзлери билен Сачлыны гөзлейәрди. Ол үйшүп дуран гелин-гызларың арасындан Сачлының өзүне йылгыржаклап середйәнини гөрди. Инди Сачлы онуң гөзүне эртир ирден гөрен Сачлысынданам мүң эссе гөзел болуп гөрүнди. Ол йөне бир гыз дәлди-де, хут гөзеллигиң нусгасы эдилип, асмандан индерилен жадылы суратды. Гөзеллик хакдакы иң белент арзувың образыды.

Гөвни ал-асманда ганат какып йөрен Гылыч илки Мыратларың ишигинден бирки гезек оккессирме гечди, соңра болса бейлеки атбашчы гитҗек ябыларың йыгнанарына гарашян киши болуп, мекдебиң гайрасындакы такырданам бирки гезек өврүм этди. Басым бейлеки огланларам онуң дашына үйшүп башладылар. Йигрими-отуз ябылының башы бир ере җем болды. Дашына чага-чуга үйшен атлылар обаның еңсесиндәки ала йыгнандылар.

Гылыҗың фургоныны бу гүн Аннам сүрйәрди. Гелналҗы гитҗек аяллары мүндүрип, Аннам ёла дүшди. Эшекли огланлар, дүели гелналҗылар билен, оларың дашыны галлап гаррыларам онуң ызы билен топ тутуп уградылар. Муны гөрен атбашчыларам фургона тарап эңип гайтдылар. Атларыны дайрадып, фургоның бир өңүне гечдилер, бир ызына. Шейдип, той мәхеллеси обадан сайланды.

Гыз чыкҗак ерде атбашчылардыр гелналҗылары ат гайтарым мәреке гаршылады. Атбашчы кесеклеҗек огланлар гыз чыкҗак өйден эп-эсли бәрдедилер. Эллери кесекли, таяклы, хешерленишип дурдулар. Бир топар адам олара хай-күш эдип йөрди. Оларың кәбири гара чыны билен огланлара кәйсе, кәбирлери кичи дилинден бәрде абай-сыясат эден болярды. Огланлара хай-күш эден болуп йөрүшлерине оларың өзлерем ерден кесек гөзлейәрдилер. Гелналҗы йыртҗак гелин-гызлар болса гыз салнан өйүң төверегинден айрылман, етип гелйән атбашчылара, гелналҗылара сын эдйәрдилер.

Гарашып дуран адамлара гөзи дүшен атбашчылар, гелналҗылар сесъетим аралыга гелип аяк чекдилер. Соңра гелналҗыларың дашыны галлап, юваҗа сүйшүп уградылар. Эллери кесекли огланларам икә бөлүнип, атбашчыларың гапдалына айланышмагың аладасы билен болдулар.

«Бу ерлере гелип, Кичигыры бир түвдүрилдирмеҗек болсам, нәме учин атбашчы гайтдым» дийип ичини гепледи-де, Гылыч атбашчыларың арасындан мәрекә тарап согрулып гайтды. Бейлеки атбашчыларам онуң ызына дүшдүлер.

Кичигыр өңе сайланандан, той ериндәки әхли мәрекәниң үнси она дикилди. Адамларың арасында юваҗа говур башланды.

— Ана, Чашгыныӊ ёргасы.

— Кичигыра серет, мүӊ ата дегйәр.

— Бир гезеҗик бир аркасыны гөрсеӊдиӊ.

— *Ол адам ялы акыллымыш.* Бир ере гидип гел дийсеӊем әдйәмиш.

Эллери кесекли огланлар Кичигыра аӊк болуп, онуӊ душларындан нәхили геченини хем дуйман галдылар. Атбашчы кесеклемелидиги хем ол душларындан мазалы геченден соӊ ятларына дүшди. Бирентеги онуӊ ызындан кесек зыӊып галса, бирентегиниӊ онуӊ билен иши болман, ызкы ябылара топулды. Оларам зык этдирмән душларындан геченсоӊ, эшеклилер билен болдулар. Огланлар гелналҗыларыӊ янына етмәнкәлер, атбашчылар ене дөнүм эдип гелдилер. Огланларыӊ гөни үстүнден сүрдүлер. Эййәм кесеклерини харчлан огланлар гачмак билен болдулар.

Атбашчы, гелналҗы гыз чыкҗак өйүӊ төверегинде агыр гошун ялы болуп дүшди. Инди огланлар кесеклемелерини гоюпдылар. Гелналҗы йыртҗак гелин-гызлар гелналҗыларыӊ гелерине гарашып, хешерленишип дурдулар. Гелналҗылар гапа ики әдим етмән сакландылар. Гыз тарапдан бир яшулы гелип, гелналҗы йыртҗак болуп дуран гелин-гызлара хай-күш этди. Гулгелди болса гелналҗылары ичерик гойбермеҗек болуп, гапы саклап дуран аяллара пул узатды. Аяллар ол пулы аз гөрүп алмадылар. Гулгелди оларыӊ кәсине ене бирнеме эмләп, кәсине ялбар-якар эдип, гапыныӊ агзындан айырды. Йыртдырмаҗак болуп, гыӊачларыныӊ уҗуны, күртелериниӊ сыйыны элине алшып дуран гелналҗылар гыргыдан гачан җүйҗе ялы болуп, ичерик күрсәп урдулар. Гапыныӊ агзында баса-баслык болды. Йыртян ким, ичерик гирҗек болян ким, аӊшырар ялы болмады. Гелналҗылардан даяврагыныӊ бири өӊүне кесереӊ аялы янбашындан айлап урды-да ичерик, омзады. Эдил шол вагт кимдир бириниӊ зыӊан палак юмуртгасы хүмер болуп дуран аялларыӊ үстүнде ярылып, ики тарапданам бир топар аялыӊ эшигини харап этди. Муӊа дине эшиги заялананларыӊ өзлери гынанды. Төверекден сын эдишип дуранлар *болса аслы гө*рипликден, ичигаралыкдан дөрән бу дәбе гүлшүп хезил этдилер.

Гелналҗылар ичерик гирип отурансоӊлар, оларыӊ өӊүне нахар чекдилер. Эмма гыз тарапы оны хем авы

этди. Оларың өңүндәки нахара эшек тезегини оклаярдылар, хапа эсги зыңярдылар. Шейдип харама чыкарылан нахары гелналҗылар ызына гайтармак билен болдулар. Гыз тарапың гап-чанак чекип йөрен гаррылары бу болушлары үчин гыз-гелинлере кәйинҗирейәрдилер. Дуз-чөреге каст этмегиң эрбетдигини айдярдылар. Гыз тарапың гелин-гызлары нахардан соңам гелналҗылара гүн бермедилер. Олар ишигиң ич агзында дуран ерлеринде гелналҗылара ат дакярдылар. Оларың хер хайсы бир зат дийййәрди.

— Вай, о гелнин гөзүни дамжаң чукуры ялы.

— Вай, ол аялың агзыны, эдил йыкылан горп ялы.

— О халама гелне середиң, геен геймлери аглап дур.

— О гелниң гөзүниң мавудыгыны.

Гелналҗылар хем кем отурар ялы дәлдилер.

— А гыз, бизиң алҗак гелнимизем шулар ялы ышаратмыка?

— Барың, харам тулалар, бейдишип дурянчаңыз-а, дашардакы йигитлеримизи сынлаң.

— Догры айтдың шун-а, бизе сүйкенйәнчәңиз, йигитлеримизе сүйкениң.

— Бейдип, гөзе-баша дүшүп дурма, кейгим, бир идили зат болсаң, сенем бир гүн әкидерис гелип.

Эдил шуңуң ялы бир ягдай дашарда атбашчылар биленем довам эдйәрди. Оларың өңүндәки нахара хем хер хили затлар гелип дүшйәрди. Оларынам үстүне палак юмуртга зыңылярды. Кәте болса бир ерден кесек дазырдап гелип, дуйман дуран адамың ягырнысына шаплап дегйәрди. Нышана дегйән кесеклериң көпусини огланлара хай-куш эдип, элини җубүсинде гизлешип йөрен улуларың өзлери зыңярды.

Атбашчылардыр гелналҗылар нахарларыны ийип боланларындан соң, гыз салнан өйүң гапысында палас язылды. Гыз тарапының аял-гызлары гызлы өйүң гапысына уйшдулер. Ене гапы сакланды. Гулгелди бу гезек гызың дегишлиҗе еңңесине бир кетени бахасыны бермели болды. Шондан соң гызың еңңеси элине берлен күртәни алып, гызың янына барды. Күртәни гызың башына атмакчы болды. Эмма гызың дашыны галлап дуран гызлар онуң башына бүренҗек атдырмаҗак болуп, еңңәнә хол бейләк пызып гойбердилер. Шейдип, гызлар гызлык борчларыны берҗай эдйәрдилер. Олар

гызын гелин болмагына, кесеки бир ере алнып гидилмегине гаршылык гөркезйәрдилер. Гөзлеринин алнында бир гызын гелин болмагына ёл берип отурыбермек гызлар үчин айыпды.

Еңне туруп, ене топулды. Ол ене бир гапдала пызылып гойберилди. Еңне гара гүйжи билен зат алып билмежегине гөзүни егирендеи соң, гызлара кәйинжиреди.

— Беседин-ле, тулалар! «Ырым — ырым, ём — ём» дийипдирлер, болды-да инди.

Дашарданам гыссашып дурансоңлар, гызлар еңнәни гызың янына гойбердилер. Инди гыз гөргүлинин еке өзи башына бүренжек атдырмажак болуп дыржашды. Эмма еңңеси басым онуң башына күрте атып гужаклады-да, дашарык алып уграды.

Гелни паласың ортасында отуртдылар. Еңңеси онуң келлесини гужаклап отырды. Дашгынрак еңнелери, доганлары оларың төверегинде чөкдүлер. Кесекилер болса паласын гырак-четинде отурдылар, аяк үстүнде дурдулар.

Атбашчылар паласа мүнен аяллары турузмак үчин олара пул берип башладылар. Гырак-четдәкилер узадыланына кайыл болуп, бейләк айрылып башладылар. Эмма паласын ортасындакылары турузмак барха кынлашярды. Гыза ден дережеде якын еңңелерин бири бейлекисине берлен пул берләймесе туранокды, гайта, онданам бирнеме артдыржак болуп отырды. Дурмушдакы бассашлык шу ерде, паласын үстүнде хемме вагтдакысынданам бетерди.

Паласын үстүнде гызын дегишлиже еңңеси галды. Оны турузмак хасам кын болды. Оңа нәче пул узатсаларам, башыны яйкап отырды. Ахыры болмансоң, оны хем гелин билен биле гөтерип уградылар. Паласы бәш-он әдим сүйрәп сакландылар. Ене еңңәни турузжак болдулар. Иң сонунда хем онуң гөвнүне етмели болды. Еңне паласдан дүшенсоң, паласы төвереклейин гөтерип, үстүне гелин үчин йөрите йүрек салнан ак эркегиң янына элтдилер. Гелин бу ере гөтерилип гетириленден, башлы-барат болуп даш чыкан гелналжылар хем эййәм өз дүелерине мүнүшип отырдылар. Гелни элтип, Язмырадын аялы билен бир йүреге салдылар. Эмма бу ерде хем гыз тарапындан бир аял гелип, дүйәнин башыны тутды. Оны итмәге ёл бермеди. Оңа хем

дүе башыны тутаны үчин, хак бермели болды. Ондан дынан батларына болса, ене бир аял гелниң букжасыны алып гелди. Оңа-да гөз хакыны берип, букжаны алдылар.

Гелишлери ялы, атбашчылар гелналҗыларың дашыны галлап, сүйшүп ураградылар. Инди атбашчы кесеклейәнлер хасам көпелипди. Ики-еке улуларам бу ише ачачан башлапдылар. Шонуң үчинем атбашчылар обадан сайланайянчалар, атларына мүнмән, гелналҗыларың дашыны горадылар.

Аслыетинде кесекә гызың гитмегине гөрипликден яда сөйшүп йөрен гызының алнып гидилмегине ахмырдан дөрән, инди болса гыз тарапың намысҗаңлыгыны аңладян бу дессур әсгермезлик эдер ялы зат дәлди. Гараз, бир ырымына ягшы дийлип, ики-еке кесек окланылып оңлайян ери гаты сейрекди. Оба арасындан гелин эдинилйән вагтлары хем кән бейле болмазды. Башга обадан гелин эдиниленде-хә, гайгырян затлары болмазды. Таягам болса зыңардылар, кесегем. Огланлар бирнәче гүн өңүнден сапан эдинип, логала ясап, тайярлык гөрердилер. Сөййән гызы элинден гидйән йигитлер хас эрбедини ойлап тапардылар. Атбашчыларың гелҗек угрунда күрүм газардылар. Гараз, гыз тарапдан диенини этдирйән бир адам хай дийәймесе, можук затларың болян вагтлары хем болярды.

Уллакан бир зат этдирмән, саг-аман обадан сайлананларындан соң, атбашчылар ябыларына мүндүлер-де, кесеклейәнлериң хасам ичини якмак үчин ызларына дөнүм этдилер. Гелналҗылар мазалы араны ачянчалар, кесеклейәнлери гүймедилер. Ябысына ынамы баррагы хасам аңырракдан өврүм этди. Бирденем олар ябыларыны гамча басдылар-да, гарагөрнүм араны ачан гелналҗыларың ызындан сар учан ялы болуп гөтерилдилер гидибердилер.

Шейдип, гыз чыкян ериң шагаланы совулды. Атбашчылар болса нireден өңбайрага гитҗеклериниң давасыны эдйәрдилер. Бу ягдайдан гелналҗылар хем пейдаландылар. Олар кесекленмек ховпундан дынанларындан соң, дүекеши саклап, гелин гөрмек билен болдулар. Хер ким гелип, гелниң йүзүни ачярды-да, яглык билен агзыны тутуп отуран гелни танаҗак болян ялы, үнс билен сынлаярды. Хер хайсам хөкман өзүче баха берйәрди.

— Түвелеме, алланәме.

— Мырат ханың багты гетирипдир.

— Ай ялы гелин.

Бирентеги болса эййәм оны габамак биленди.

— Гелн-ә, түвелеме, ай ялы велин, арман, барҗак йигидиниң бир гөзи көр-дә.

— А гыз, бейдип, айдып отурмасана йигидимизиң бар айбыны.

— Айтманың билен билмеҗек болса хернә. Бар, оварам, гөзүниң-ә бири бар диели, гулагыны нәтҗек, икиси хем дыма ахыры.

Бу гүррүңлер оба баранларындан соңам, ника гыйлан вагтында-да, шол гайталанды дурды.

Атбашчылар нирeден өңбайрага гитмелидиги хакда узак вагтлап ылалашып билмедилер. Гулгелдиден маслахат соранларында болса, ол:

— Ислән ериңизден гидиң, ол өз ишиңиз, менден диңе токлы байрагыңызы алың — дийди.

— Байрагың-а улы велин, Гулэлди, оны өңи-соңы Кичигырың алҗагыны билип эдәйдиң өйдйән — дийип, бири гыгырды.

Оңа Гулгелдиден өңүрти Гылыч җогап берди.

— Кичигыр ялы атым барка, мен өңбайрага хөкман гидерин, йөне токлыны алмарын. Икинҗи болуң-да, алайың оны.

— Онда өңбайрага гидип нәтҗек?

— Ол мениң өз ишим.

— Ханы бейдишип дурмаң-да, өңбайрага нирeден гитмелидигиниң беллисини этсеңиз-ле.

— Алдырмадык гачының янындан.

— Ол даш боля, хав!

— Даш боласы ёк.

Ахыры орта ёлдан гитмели этдилер. «Бол-да бол, гитдик-де гитдик» болшуп, атларыны дайрадып ууградылар.

Обада болса атбашчыларың гелерине сабырсызлык билен гарашярдылар. Мекдебиң гайрасындакы дүзлүкде едитоп ойнап йөрен огланларың ойны бирвагт бозулыпды. Олар тамларың үстүне, ябың райышына чыкып, атбашчыларың гөрнерине гарашярдылар. Олар өз гөзлерине ынам этмән, зол бири-бириндeн зат гөрүнйәндигини-гөрүнмейәндигини сораярдылар. Иң соңы бири ынамлы гыгырды.

— Гелйәлер! Кичигыр гөрүнди!

...тлан ушакларам, улуларам Акнобурың ра-
...чдылар.

— Гелйәлер!

— Хай, гелйәлер!

— Кичигыр Агачлы гумуң янына етип гелйәр.

— Ызындаңам бирки санысы чыкды.

Басым Кичигыр мәрекәниң душундан гечди. Онсоң ябың райышындакы мәреке лүкгеси билен той ерине инди. Ак гуш ялы болуп, ганат яйып гелйән Кичигыр хатарың ёкары четинден гирди. Ол бадыны говшатман, Оразгылычларың өйүниң ишигинде көче гурап дуран гелин-гызларың арасы билен сүйнүп оккесдирме гечди. Гылыч гапының агзына етиберенде, эли ак шапырдың яглыклы бир гарры аял өңе чыкды. Ол яглыгы булайлап, элини өңе узатды. Гылыч узадылан яглыгы йүзүниң угруна какып алды. Атбашчыларың ызы гелйәнчә, Гылыч байрак берлен ак яглыгы пасырдадып, хатарың өңи билен, еңсеси билен бирки гезек дөнүм этди. Дөнүм эдип йөрен Гылыжың гөвни ал-асманда пел-пеллейәрди. Дашындан середенлере хем Кичигыр ак ганатыны пасырдадып учуп барян ялыды.

Гылыч мәрекәниң арасындан Сачлыны гөзлейәрди. Өзүне гуванч билен гарап дуран Сачла гөзи дүшенде, ол элиндәки яглыгы булап гойберди. Сачлы онуң бу херекетине дүшүнди.

Басым атбашчыларың ызы гелип етди. Олар телим гезек дөнүм эдип, оккесдирме гечдилер. Өзлери яданларындан соң, ябыларыны огланлара бердилер. Огланлар хем тә гелналжылар гелйәнчә, гезекме-гезегине оккесдирме гечдилер. Гелналжылар геленден соң, олар мәрекеден сайландылар-да, обаның еңсесиндәки алада ябылары гездирмәге башладылар.

Гелинли дүе чөкен бадына, обаның әхли гелин-гызы онуң дашына хүмер болды. Хер ким тәзе гелни гөржекди. Оларың бары гелни еке-екеден гөрүп чыкянчалар, мәреке еринден гозганмады. Диңе шондан соң мәреке топбагы билен Оразгылыжың өйүне тарап сүйшүп уграды. Хенизем гижрәге галан аяллар оларың өңүнден чыкып, гелниң йүзүни гөрйәрдилер. Гелин Оразгылыжын өйүнин ишигине етйәнчә, телим гезек сакланмалы болды.

Гелни Оразгылыжың өйүнин гапысындан гетирип, онуң саг аягыны ичерик этлетдилер-де, гайралыгына

мейдана алып ууградылар. Үлкер ялы болуп, топ тутуп барян гелин-гызлар обаның гайрасындакы аланың аңры четиндәки ак чәгә дырмашдылар. Ондан аңрык гелниң яны билен диңе бирки саны гыз гидип, галан гелин-гызлар ак чәгәниң үстүнде топар-топар болуп ойнамага башладылар. Оларың бир бөлеги айтерек ойнаярды, ене бир топары гушакгапды ойнаярды. Бир топары болса чүррүкдепди билен мешгулды.

Инди гелни гетирип, Язмырадың өйүне салдылар. Байрамчылык еринде-де, той еринде-де чанак чекилип башланыпды. Бир гырада Меңли усса дутар чалып отырды. Гулгелдиниң өйүнден болса Атак багшының сеси зовлап чыкярды.

Тәчбибиниң бегенчден яңа өкжеси ере дегенокды. Ол той гутлаянлара зордан жогап берип етишйәрди. Адамлар болса онуң үстүни гутлагдан гөмйәрдилер.

— Гелин гутлы болсун, аягы дүшүмлиси болсун.

— *Агзыбири болсун. Дөвлетли болсун.*

— Газыгында гаррасын.

Кәбирлери болса Оразгылыжы ятлаярды.

— Вах, Оразгылыч нересе шу дережәни гөрүп билмәнжик, арманлы гитди-дә.

— Нересе бу дурмушың жепасыны чексе-де, рехнедини гөрүп билмеди-дә.

— Нерессәң чагажыкларының бир агзының аша етдиги болсун.

Мырат хениз яшды. Яңы он едисине гидипди. Эмма Тәчбиби оглуның өйли-ишикли боланыны гөрмәге гыссанярды. Хоссарлары хем чөкгүн гөвнүни галкындырмак үчин, онуң бу ислегине гаршы гидип дурмадылар. Үйшдүлер-де, оңа ерли-ерден көмек бердилер, той тутдулар.

Мырат эртирден бәри Аннамың тамындан чыкман ятырды. Кәте огланлар гелип, онуң халындан хабар алярдылар, тойдакы тәзеликлери хабар берйәрдилер.

Ника гыйылжак вагты голайландан соң, Мырадың дашының мәрекеси артып башлады. Йигитлер оңа гырмызы дон, гара әдик, ак телпек гейдирип, тирме гушак гушап, гелниң янына алып гитмәге тайярлап уградылар. Гейиндирилип болнандан соң, Мырат огланларың арасында гышарды. Экабыррак огланлар оңа ника гыйылян, әдик чыкардылян вагты өзүни нәхили алып бармалыдыгыны өвредйәрдилер. Инди диңе пыяда ка-

зыларың гелип-гидерине, йигиди гелниң янына элтмәге русгат берлерине гарашярдылар.

Шол вагт кимдир бири:

— Асыл, бу Йирик гөрненок-ла, ол нирә йитирим болдука? — дийип, Гылыҗы ёклады.

Оңа дүрли җогап бердилер.

— Багшының янында болаймаса.

— Хәл-ә чанак чекип йөрди.

Эмма Гылыҗың бу вагт нәме ишләп йөрени оларың ятса-турса келлесине-де гелҗек дәлди. Гаранкы гатлышандан соң, Гылыҗың бар аладасы Сачлы билен дудушмак болды. Эмма той еринде бу аңсат дүшмеди. Ол хер гезек Сачла душанда, кимдир бири гапдалдан оларың гүрлешмегине пәсгел берйәрди. Гылыҗың болса ичини ит йыртярды. Бир тарапдан, ол Сачлы билен душушмага ховлукса, икинҗи тарапдан, яглык аланыны гөрен җигилери билен душушмаҗак болуп җан эдйәрди.

Гылыҗың өзи билен душушҗак болуп, пелесаң какып йөренини гөрен Сачлы бир бахана билен җораларындан айрылды-да, өйлерине угран киши болды. Гылыҗам онуң ызына дүшди.

Ол икиси мекдебиң җайының арка йүзүнде душушды.

— Сачлы, ме! — дийип, Гылыч бара-бармана, оңа яглыгы узатды.

— Болшуң нәхили, дәлиредиңми, оглан? — дийип, Сачлы алланичикси болды. Гылыч узадан элини ызына чекенини дуйман галды. Эмма шобада өзүни эле алды, җошгун билен гүрләп башлады.

— Бу сениңки ахыры. Сениң маңа яглык берен гүнүң. Бу түйс шонуң ерине дүшмеги үчин болаян зат, Сачлым. Ёгса мен какамың өңбайрага гоян токлусы үчин өңбайрага гайтмандым ахыры.

Ол яглыгы аланыны нәче говы гөрсе-де, ене гаршы чыкды.

— Болмаз ахыры. Ол яглыгы инди хемме киши танаяр. Мен ненең оны алайын? Айдяның нәме?

— Ёк, ол яглык диңе сеңки болмалы.

«Хава, ол яглык меңки болмалы, өзем тә өлйәнчәм, шу гүнки гүнден ядыгәрлик дурмалы» дийип, Сачлы ичинден пикир өвүрди. Хәзир ол шол яглыгы дүнйә малына берҗек дәлди. Оны Гылыҗың элинден аласы гелип, йүрежиги хүрләп дурса-да, ене өз ислегиниң терсине гүрледи.

— Мен оны нәдип алайын, оглан? Болмаса, бермели вагты берерсиң-дә.

— Айдяның нәме, Сачлым! Мен муны нәдип сакларын? Өе барсам, гызлар дашыма гечерлер, онсоң мен олара бержек дәл диейинми *я-да мен өйленйәнчәм* саклаң диейинми? Ал-да, өзүң саклай-да, ким гөрүп дур оны сенде?

Бу гүррүң Сачлының маңзына отурман дурмады. Ол сесини чыкарман, Гылыжың элиндәки яглыгы какып алды-да, өйлерине тарап ылгап гитди. Голтугына *гысып барян яглыгы* онуң эндамына от болуп дегди, ол голтугында көз гөтерип барян ялы, хасам чалт гитди. Гылыч болса эсли салым аңк-таңк болуп дурды-да, өз янындан чалажа йылгырып, той ерине уграды.

Гылыч Аннамың тамына пыяда казылар билен дең гирди. Пыяда казы Шагелди гирди билен Атлы икисиди. Шагелди гирди гирен бадына, санаважыны санап башлады.

Мыратдан сес чыкмады. Онуң дерегине огланлар гепледилер.

Йигидимиз уклайыпдыр өйдйән.

— Ханы уклан болса, оярың оны.

— Биз-ә оярып билмерис. Өзүңиз ояйын.

— Ханы санаважыңызы ене бир гезек гатырак гайталаң, белки, оянар.

Шагелди гирди санаважыны ене бир гезек гайталады. Онсоң йигитлер Мырады гыссадылар.

— Болсана, валла, басымражык айдып гойберсене. Гелнин янына етмәге өзүңем ховлукман дуран дәлсиң-ле.

Суссы басылан Мырат ысгынсыз гепледи.

— Ника векилчилигини Атлы ага бердик.

Инди дегишмек, хенек этмек гезеги пыяда казыларына гелди.

— *Биз-ә эшиден дәлдирис.* Йигидиңиз ене бир гезек гайталасын.

Йигит гайталады.

— Эшитдиңизми-ай? — дийип, Шагелди гирди отуранлардан соран киши болды.

Олар тассыклайжы жогап беренлеринден соңам. Атлыдан сорады.

— Эшитдиңми?

— Эшитдим.

— Йөр онда, эшиден болсаң.

Бу вагт гелниң янында хем эдил шейле ягдай довам эдйәрди. Пыяда казылар ики тарапың хем разычылыгыны алып геленлеринден соң, молла ника гыйды. Сүйжүлик сувуны дадырып башладылар.

Бу затлар бержай эдиленден соң, Мыралы гелниң янына алып уградылар. Шол вагт хем Гылыч онуң элине пул гысдырды.

Гелниң дашы гелин-гыздан долуды. Йигит билен огланларам хүмер болуп гирдилер. Дыкнышыгың арасы билен Мырады гелниң үстүне итип гойбердилер. Төрде гелниң үстүне абанып дуран Солтан элиндәки сындысыны дынман жыкгылдадярды. Мырат гелниң өңүне барып чөкди. Ол отурарына мәхетдел Гуванчмырадың аялы Акменли онуң элини ачып, гысымындакы пулы алды. Онсоң гелниң элиндәки пулы хем бири ачып алды. Йигит билен гелни эллешдирдилер. Оларың үстүне ёрган окладылар. Акмеңли ёрганың дашындан йигидиң ягырнысына чалажа какып:

— Ак-гөк гейдирме, арпа чөрек ийдирме, агызла гапдырма, тойнакла депдирме, агзыңыз бир болсун, яшыңыз узын болсун — дийди-де, оларың үстүнден ёрганы серпип гойберди.— Тур гелниң янындан!

Мырат тарса ериңден турды. Кимдир бири онуң элине гамчы тутдурды. Мырат гамчы билен өзүне ёл ачып дашарык чыкды. Сәхел салымдан әдик чыкартмак үчин оны ене гелниң янына гетирдилер.

Гелин әдик чыкарып башлады. Оларың үстүне эгирилишип дуран йигитлериң, гелин-гызларың хер хайсы бир зат дийййәрди.

— Гелин, усуллырак болавергин, шол аягы дөвүкдир йигидимизиң.

— Мырат, беркрәк отур.

— Нәме, оглан, аягыңы гаңран болуп отырсың, чыкарсын-да гөргүли.

— Бе, гелин гаты батыргай япышыберди велин, өңден дагы танаямыка Мырады?

Гелин догумлыжа экени. Әдиги деррев чыкарып болды. Гезек гушак чөзмәге гелди. Гушагы велин огланлар билгешлейин чигишдирип даңыпдылар. Гелин гөргүли илки-хә онуң ужуны тапман көсенди, соңам диши билен чөзәймесе, эли билен чөзүп билмеди. Мырадың еңнелери гелне көмек бержек болярдылар. Эмма гапдалларында дуран огланлар гыгырышярдылар.

— Мырат, башга кишә эллетме.

Мырат оларын диенине гулак асярды. Еңңелериниң узан элини итип гойберйәрди. Ахыры болмансоң, гелиң гушагын чигшен сечеклерини партылдадып үзүшдирип гойберди. Муны гөрен гелиңлер хезил эдиндилер.

— Хә, берекелла, оңардың шун-а.

— От ялыҗак экен болса-да.

Гелин Мырадын эгниндәки донунам чыкарды.

— Инди гелниң боюнам бир гөрсек, ханы йигидиң телпегинем бир ассын ол.

Гылыч ызракда дурды. Ол бу ере геленем болса, әдик чыкардылышыны онлы гөрүп биленокды. Ол гөрҗек болуп, кән азара галыбам дураноклы. Онуң ики гөзи нәмедир бир задың үстүне чыкып, гызларың үсташыры середип дуран Сачлыдады. Сачлы хем хәлишинди оңа тарап середйәрди. Телпек алмага турмак үчин гелне май бержек болнуп, итнишилип башлананда, Гылыч хол бейләк айрылды. Мәрекәниң аркасына гечди. Онсоң ол телпек алҗак болуп дуран гелне сeретжегем болмады-да, Сачлының дуран тарапына айланды. Бир богдак бугдайың үстүне чыкып дуран Сачлының гапдалына барды. Бу вагт гелин асылгы телпеги алыпды. Мырат геленлере гелниң йүзүни гөркезип дурды.

— Түвелеме, ай ялы гелин, несип этсин, газыгында гаррасын — дийшип, адамлар даргамак бңлен болдулар. Гелин билен йигидиң үстүне ёрган атылды.

Сачлы богдакдан дүшенде, Гылыҗың гуҗагына долды. Йүзлери чакышмага аз галды. Сачлы алҗырады. Нәме этҗегини билмеди. Эмма Гылыч оны гуҗакламагын дерегине бир гарапа совлып ёл берди. Диңе Сачлы эшидер ялы ювашҗа пышырдады.

— Мен диңлемәге галҗак.

Сачлы тез марал ялы бөкҗеклэп гитди. Гылыч болса гарма-гүрмелигиң арасы билен деррев дулдакы халы чувала гирди.

— Оңатҗа середиң. Ичерде адам галмасын — дийип, кимдир бири сесленди. Ичерден хемме кишини чыкардым эдип, гапыны япдылар. Мырадың өзүниң хем туруп, ичерини барлашдыряныңы дуюп ятан Гылыч демини алмага-да горкярды. Иң яманы хем чувалың ичиндәки гейим-геҗимлериң дымылҗык ысы онуң агзына-бурнуна уруп, бокурдагыны гиҗедип алып барярды.

Онуң үсгүреси гелип, эҗир барыны гөрйәрди. Өзүне зор салып, зордан сакланярды. Шол вагтлар онуң бүтин эндамы хем гиҗәп, от алып баряна дөнди. Мырат отлучөп чакып, дуллары барлашдырып йөренсоң, хер зат этмели велин чыдамалыды.

Мырат чувалың ичинде адам бардыр өйтмедик борлы. Оны барламады-да, барып ерине гирди. Гелин гымылдаман ятырды. Гылыч Мырадың улудан демини алярыны эшитди. Соңра Мырат чалаҗа пышырдап, гелне лак атды.

— Бу бириниң өйүнде, бириниң ёрганында нәме ишләп ятырсың?

Гелинден сес чыкмады. Мырат сорагыны ене ызлы-ызына гайталады. Ахыры гелин ювашҗа пышырдап җогап берди.

— Гетирдилер-дә.

— Нәме үчин гетирдилер?

— Мен нәбилейин?

— О нәме үчин билеңок?

Мырадың сеси талап эдижи чыкды. Ол гелни чүммүклән я-да башга бир зат эден борлы, гелин бир агыры сызан әхеңде найынжар гепледи.

— Мен нәме дийҗегими билемок.

Мырат башга сорага гечди.

— Адың нәме?

— Шекер.

Мырат ене улудан демини алды. Гылыч мундан артык ятып билмеҗегини билди. Ол деррев еринден турды-да, ёлуның угрундакы гап-чанаклары шакырдадып, гапа тарап топулды. Гапының килдини яздырып, окдурылып даш чыкды. Ол даш чыканда, өйүң дашында гулагыны гамша берип, диңлешип дуран етгинҗеклер хем Гылыҗы Мыратдыр өйдүп өкҗәни гөтердилер.

Гылыч нирә гитҗегини билмән, биразаҗык бөврүни диңләп дурды. Бир тарапдан багшы сеси гелйәрди. Аннамың тамында болса патефон айтдырылярды. Ол өз янындан Сачлы гитдимикә-гитмедимикә дийип пикир этди. Гитмедик болаянда нирeден тапҗагыны чаклады. «Ол, мегерем, патефон айтдырылян ердедир» дийип, Аннамың тамына үграды.

Догруданам, Сачлы шол ерде экени. Оңа гапыдан гиренден сораг бердилер.

— Сен нирә йитирим болуп йөрсүң-ай шу гүн? Асыл гөрүнмедиң-ле?

— Гелин диңледим.

— Нәме эшитдиң онсоң?

Гылыч көпманылы йылгырды. Бир затлар айтмага сынанды. Эмма җигиси Сурайың берен сорагы оңа геплемәге май бермеди.

— Гылыч, Гылыч, ханы хәки байрак алан яглыгың? Маңа берәй-дә оны.

Гылыҗың йүзи чалаҗа гызарды. Сурайың йүзүне мүйнли назар айлады. Онсоң ялан сөзлейәни гөз-гөртеле билдирип дурса-да, сесини чыкарман отурмагы өзүне услып билмән, чалт-чалт гүрледи.

— Вах, җиҗим җан, ол яглыгы Кичигырың ятагында бир гапдалда гойсам, хол колхозың шахы япрык сыгры ийәйсе нәтҗек! Сечегини чала гөрүп галдым.

Отуранлар гүлүшдилер. Сурай болса Гылыҗың ики эгнинден тутуп силтеди.

— Аллаяң, аллаяң!

— Ёк, җиҗим, чыпбакайҗа-чыным, дуз җан урсун, өвлүйә җан кессин. Бар, отур, җиҗим, мен саңа эртир онданам говы яглык әберерин.

Ол деррев патефоның янына гечди-де, өз иши билен болды. Бир дулда гызларың арасында отуран Сачлының йүзүниң чапады ялы гызараныны хич ким дуймады. Онуң йүзүне серетмесе-де, муны диңе Гылыч билип отырды. Шонуң үчинем ол билгешлейин «Пыяланы» гойды.

4.

Он дөрди гиҗәниң айы җүмле-җаханы гүндизлиге айландырды. Бахарың хоштап ховасы адамың инче дуйгуларына какып, оны бир ерде отурмага гоймаярды. Чагаҗыклар мекдебиң янындакы дүзлүкде җагыл-да җугулдылар. Басым бу ере етгинҗеклерем йыгнанышып башлады. Шунуң биленем оглан-гызлар сечилди. Гызлар мекдебиң гайра янындакы гума чекилип, гушакгапды, айтерек ойнамага башладылар. Огланлар болса мекдебиң янындакы дүзлүкде ортадурмак ойнаярдылар.

Гызлар билен огланларың сечилмеги ойна улулары хем чекди. Басым гума гелин-гызларам үйшди. Бирден гумуң үстүнде ләле сеси яңланып гитди.

Сүлгүн учар чөл билен,
Башын дарар гүл билен,
Мениң җорам Овадан
Гелер-гидер ёл билен.

Ләләниң башыны башлан гара тогалаҗык гыз Бибиди. Онуң иң говы гөрүшйән җорасы Овадан яңырак дурмуша чыкыпды. Ол ене:

Чүңнур гуя даш атсаң...

диййип башлады велин, Сона онуң агзына япышып:

— Гойсана, гыз, йөне җорам диййиң дурдуң. Җораңы йүрегиң күйсәп өлүп бармаяныңы билйән-ле.

— Җорасыны күйсемән, кими күйсейәндир өйдйән, гыз? — диййип, Сонаның гүррүңи нирә чекйәнини анаң Абадан оңа желал берди.

— Җорасының яныны күйсейәндир.

— Күйсесе, олам бир гүн гидер-дә.

— Гойсаныз-ла. Бибә өз обамызда-да ер тапылар.

— Дегмесеңизләң, гыз! Гаты гөрсе билйәңизми?

— Гаты гөрсе, гаты ердежик отурыберсин. Егса яланмышмы йүрежиниң әр күйсәп дураны?

— Сен-ә, кейгим, йөне өз йүрежигиңи айдып дурсуң.

— Ханы бес эдиң-ле, тулалар, барыңам йүрежигини билип дуруң — диййип, гелинлериң бири гыгырды.— Гелиң, иң говусы, гушакгапды ойналың.

Гыз-гелинлер ики бөлүнип, гушакгапды ойнамага башладылар. Оларың гохы йигитлери хем мекдебиң янындакы дүзлүге йыгнады. Эмма олар обаның арасыны дар гөрүп, гыз-гелинлериң ойнашып йөрен гумунданам хас гайрадакы ала гитдилер. Олар отуза голай барды.

Илки ортадурмак ойнадылар. Эмма бу бирки гезекден соң ядатды.

— Йөне ики яна ылгап дурмак йүрегиңе дүшйә-лай. Гелиң, басырынма ойналың — диййип, огланларың бири теклип этди.

Ики бөлеге бөлүндилер. Бир бөлеги Байрам алды. Бир бөлегини хем Гылыч. Биҗе атышдылар. Байрамың топары эшекчи болды. Гылыҗың топары басырынмага гитди.

Пеллехананы йүз әдимден белледилер. Гылыч дагы өзлерини танатмазлык үчин бичак пугта таярландылар.

Кими көйнегини чыкарып, келлесине бүреди. Кими көйнегини, телпегини бейлеки ёлдашы билен чалышды. Олар шейдип, бири-бирине пугта гысылышып ятдылар. Даявраклары йыгрылып, кичи гөрүнмәге, кичилери гүберилип, улы гөрүнмәге җан этдилер. Мазалы болдум эденлеринден соң, бейлеки тарапа гук бердилер.

Байрамың топары олары танамага уградыь Басырынып ятанлары танамага топарың оюнчыларының хеммеси-де гатнашып билйәрди. «Көплүк боланда, бири ялңышмаса, бири ялңышяр, бири тутдурмаса, бири тутдуряр» дийип, эшекчи топарың бирентек оюнчысы басырынма гезеги гелйәнчә, оюндан чыкарылярды. Кимлериң хасап, кимлериң хасап дәлдиги басырынып ятанлара мәлим эдилйәрди.

Гылыч дагы басырынып болянча, Байрам дагы хем кимиң басырынып ятанлары танамага гитмелидигини маслахатлашдылар. Огланларың экабырракларындан сайлап алдылар. Оларың хем кәбирине ызракда дурмагы табшырдылар. Галанларыны болса пеллеханада гоюп гитдилер. Басырынып ятанлара голайлаберенде, Байрам гыгырып, кимлериң хасапдыгыны мәлим этди.

— Шу ады тутуланлардан башгасының айданам хасап дәл, тутсаңызам, хасап дәл — дийди.

Эшекчилериң иши аңсат дәлди. Басырынып ятанлары еке-екеден танамалыды. Ялңышсаң, бар азабың бидерекди. Гаршыдашлар тәзеден басырынярдылар. Басырынып ятанларың бири туруп топулагадан, эшекчилериң бирини өз пеллаханасына етйәнчә тутса хем, олар яңадан эшекчи болмалыдылар. Таналан адамам еринден туруп, эшекчилерин бирини ковалап тутуп билсе, эшекчилер өңкүлигине галярдылар. Оюн тәзеден башланярды. Эгер эшекчилериң бири ятанларың дашындан айланып, өз пеллеханасына тутдурман гелип билсе, онда ятанлары танамак хөкманам дәлди.

Басырынып ятанларам аркайын ятанокдылар. Оларың хем гөзи эшекчилердеди. Өзүне гөвни етйәнлери дуйдансыз топуларды-да, эшекчилериң бирини ызына өврүлмәге етишмәнкә, шапба тутарды. Шонуң үчинем эшекчилер ятанлара аркайын голайлашып билмездилер.

Байрам эшекчилерин иң өңүндеди. Ол сиңе-сиңе середип, ятанлары танажак болярды. Хәли-шиндем өз ёлдашларына гөркезме берйәрди.

— Асгынрагың гайрарак дуруң. Геңешсиз бир зат дийип гойбермән.

Олар чекелешип кән дурдулар.

— Хол, четки ятан-а Гылыч. Ахмал болмаң шондан.

— Ек-лай, Гылыч болмаз ондан.

— Шол, үстүндәкем Сетдарың көйнеги.

— Догруданам, шо ялы-ла. Байрам, гел, шо дийсене. Ялңышсак, ялңышып гечели бир гезек.

— Онда, шо четки Йирик, сен хов, чыкай.

Байрам шейле диенинден, онуң ёлдашлары ызына гачмага тайярландылар. Эмма Гылыжың дерегине Халлы узын дикелди.

— Шол-а Йирик дәлдир-ай.

— Вах, арман — дийип, Байрам дагы ахмыр билен ызларына гайтдылар.

Икинжи гезек олар хич кимиң адыны тутман, эсли вагтлап ятанлары гүлүшдиржек болуп җан этдилер. Хер хили гүлкүнч меңзетмелер, шорта сөзлер айтдылар.

— О четки ятан Велназарың энесими-ай!

— Бетди ханың тазысы бир гүн онуң ёрганына гирип ятыпдыр. Турансоңам, ёрганың ашагындан чыкып билмән, келлесини онуң йыртыгындан чыкарып, ёрганы сүйрәп гидиберипдир. Ёрганың бир ян чети хем ожакдакы одуң үстүнден дүшүпдир. Шейдип ёрган от алыпдыр. Онсоң тазы гөргүлем алжырап, от дүшен ёрганы сүйрәп, ики яна ат салямыш. Өзем ваңкырып, ала-зензеле эдйәмиш...

Ятанларың бирентеги сесли гүлүп билмән, ятан ерлеринден лоңкулдашмага башладылар. Оларың пынк-пыңкы барха көпелди, мүңңүлди артды. Оларың бирки санысыны сесинден танап чыкардылар. Шады келиң болса өзи гүлүп еринден турды:

— Аркайын бир гүлүп ичими бошатмасам, йүрегим ярылды, валла. Ятырсың велин, эесиз, бидерек зада-да гүлкиң тутя.

Басырынып ятанларың яры чыкарыландан соң, эшекчилер бирнеме чынлакай ойланып башладылар.

— Вах, шу Гылыч билен Назары бир чыкарып болсады, галаны аңсат-ла — дийип, Байрам җибринди.— Дашындан айланып гидибержек-ле.

Онянча хем Гылыч еринден туруп топулды-да, Байрам ызына өврүлмәге етишмәнкә, оны гарса гуҗаклады.

— Ятанлар өли диййә-дә, дашындан айланып өтегидер ялы. Болшуң шу болса, эшекчиликден гөзүң ачылман гечер.

Оюнчылар вагтың нәхили гечйәнини биленокдылар. Гиҗе бир чене етенсоң, гелин-гызларың ызындан ики-ден-екеден чагырыш гелип башлады. Онсоң галан гелин--гызларың ойнап угры болмады. Басым оларам дагамалы болды. Огланларың болса сеси соңам узак вагтлап ятмады. Оларың сесине диң салып ятан гелин-гызлар кәте өзүне мәхрибан адың тутуляныны, кәте болса онуң өз сесини эшидйәрдилер. Шол сеслерденем онуң хәзир нәме ишлейәндигини аңлаярдылар.

* * *

Сачлы дашарда палчык секиниң үстүнде ятырды. Гылыҗың өз сесини ол кәте эшидйәрди. Йөне онуң ады велин хер минут-сайы эшидилип дурды. Сачлы бу сөзлерден Гылыҗың херекетини ызарлап ятырды. Кәте болса «Йирик, гач, хай етдирәйме!» диен сеслери эшидип, онуң янында дуран ялы, гара чыны билен толгунярды. Гылыҗың етдирмән пеллехана атаныны дуянда болса, өз янындан хошал болярды.

Бирден огланларың сеси говшашып башлады. Сачлы оларың дагашяндыгыны билди. Сеслер инди обаның кә о четинден, кә бу четинден эшидилйәрди. Эмма ол Гылыҗың сесинем, адынам бир гезегем эшитмеди. Онуң ёлуны гайыбана ызарлады. Арадан эсли вагт гечирип; «Инди-хә өйлерине барандыр — диййип пикир этди.— Сенем мени ятлап уклап билмән ятырмыкаң я-да рахат ука гитдиңмикәң? Сен бу гүн ойнап ядансың, эййәм уклансың. Мен болсам бу гүн ишим болуп, ойнамага-да гидип билмедим. Гитмәним говам болупдыр. Гайтам, сениң янында болан ялы болдум. Ойнамага гиден болсам, сизиң нәхили ойнаяндыгыңызы диңләбем билмездим».

5.

Гериш-гериш гумларың арасындакы дүзлүклери тутуп ятан арпа-бугдайлыклар боллук билен сечилйән гүн шөхлесинден реңк алып башлапды. Түммүл болан арпаларың гылчыгы кемсиз алтын реңке боялыпды.

Энтек гатамага етишмедик дәнелер болса дәник ялы пөкгеришип дурды. Оларда хем синңе серетсең, алтын өвүшгинҗиги барды. Сүнбүллери кемсиз бой алан бугдайларың хем гылчыклары алтын өвүшгинли реңке боялыпды. Бәш ханадан гетирен башларың дәнесиниң дашындакы ак бөрүклере хем гүнүң алтын тозаны синип, яшылымтыл чал өвүсйәрди. Аңырсына-бәрсине гөз етмез экин мейданы сергин шемала деңиз дек ювашҗа толкун атып ятырды. Инди онуң хемме ери текиз яшыл өвүсмейәрди. Кәерлери ачык алтын өвүсйәрди, кәерлери яңы чаларып башлапды. Кәерлери болса гөк гамышлык басып, гарамтыл керт гая болуп дурды. Шонуң учинем экин мейданларындакы хер толкунын өз реңки, өз өвүшгини барды. Кәте шемал гатырак өвсенде, бир гарыш сүнбүллер бир тарапа йыкылярды-да, хениз яп-яшыл япраклар, балдаклар ачылып гидйәрди. Шонда гиден мейданың йүзүндәки алтын гаймак гериш-гериш толкун ясаярды. Бу гөзел гөрнүшиң айдымчылары сарыҗа билбиллер, молла торгайлар узаклы гүн җүрүл-җүрүл эдишип, пелесаң какышып гечйәрдилер.

Ишлериң бөвшеңлешен вагтыды. Колхозчылар экинчилигиң арасындакы яп бойларындан, сув көп гидип, бугдай гөгермән, от басан гырманчалыклардан, экиниң гырак-буҗагындакы сув гачан ерлерден беде ятырярдылар. Ише чыканларыңам көпүси яш-ювушдылар. Гылыч болса йыглан оты фургон билен обадакы мал ховлусына дашаярды.

Гылыч оба ики-үч гезек гатнандан соң, ябыларыны гошдан бошатды-да, душап гойберди. Сачлы дагының от йыгян ерине, бугдайчылыгың ичине сиңип гитди. Күкрегиңе етип дуран бугдайың ичиндәки сейрегрәк гамышлары депәңде чатыбермелиди. Гылыч шол гамышлары пеналанып, ювашҗа йөрәп барярды. Кәте аяк чекип, төверегине гаранҗаклаярды, диңширгенйәрди.

Ол Сачлыны гөзлейәрди. Өңки гезек онуң нирерәкдедигини гөрүп гидипди. Ол хәзирем Сачлыны аңсатҗа тапҗагыны билйәрди. Йөне оны хәзир эсердеңлендирйән зат Сачлының еке өзүдигини я-да янында адам бардыгыны билмейәнлигиди. Еке өзи болаянда хем, онуң янына хич киме гөрүнмән бармалыды. Онсоңам ол Сачлының өзүнденем чекинмән дураноқды. Ол Сачлының өзүни сөййәнини билйәрди, муңа йүреги билен ынанярды. Арадакы бөвет йыкылыпды. Оларың икиси хем би-

ри-бирини сөййәнини мәлим эдипди. Эмма нәме үчиндир, Сачлы ондан гача дурярды. Оңа кән йүз беренокды. Мунуң үчин кәте Гылыҗың гахары гелсе, көпленч өз янындан монча болярды. «Догры-да, сөйүшйән дийип, ил масгарасы болуп йөрүп болмаз ахыры.— дийип, өз янындан пикир эдйәрди.— Рас, сени сөййәнини билдирдими, башга саңа нәме герек? Үмсүмҗе гез-де йөр-дә».

Эмма Сачлының хенизе ченли онуң билен бир гезегем ымыклы гүрлешмәндиги Гылыҗа хич ынҗалык беренокды. Онуң гөвни «бир гезеҗик берин ине-гана гүрлешсемдим» дийип агысап дурды.

Гылыч бугдайчылыгың ортарасындакы гамышлы, суботулы, чайырлы ой ериң четинден гирди. Эйлеси-бейлеси йигрими-отуз әдимлик ол оюң бир гапдалы алаңлыкды. Алаңлык ерде бугдайлар бир гарыш чемеси өсүп, гурашып, сыпал болуп ятырды. Кәерде хем топбаҗык-тобаҗык акҗа чайырлар үлпүлдешип отырды. Юмрук ялы болшуп ятан токга кесеклер бу ере хич вагт сув чыкманлыгындан хабар берйәрди. Ой билен алаңың эдил сепгидинден чыкан Гылыч аяк чекип диңширгенди. Бәш-он әдим өң янындан илки чыгшылды, соңам мылайым хиңңилди эшидилди. Гылыҗың йүреги гүрсүлдәп урмага башлады. Ол сес Сачлыныңкыды.

Сачлы айдым айтман, «Пыяланың» хеңине ювашҗа хиңленйәрди. Бокурдакда еңиллик билен гайнаян инчеден мылайым сес Гылыҗың йүрегине гуюлярды-да, тәзе бир гүйч билен онун дамарларыны ызарлап башлаярды. Ол бүтин дуркы билен шол оваза бенди болды. Ол Сачлынын еке өзүдигини билди. Эмма оңа пәсгел бермәге, хиңленмесини кесмәге милт эдип билмән, эсли вагтлап гымылдаман дурды.

Сачлы «Пыяланы» бирхили үйтгешик сүйҗүлик билен хиңленйәрди. Онуң сеси хас мылайым, хас зарын яңланярды. Ол мукамың кәерлерини иңңән инче, непис ноталар билен согдурып гойберйәрди велин, мукам шейле бир өвүшгин алярды, калбыны лерзана гетириҗи шол өвүшгин җадылы бир гөрнүшде йылдырым дек чакып гидйәрди. Сачлы хәзир ол мукамы үйтгедейин, өзгердейин диенокды, асла ол хәзир бейле эдйәндиринем өйденокды. Ол өзүниң хиңленйәнинем дуянокды. Ол алыслардан, бир ерлерден гелйән мукама диң салярды хем шол мукамың яңы онуң йүрегинде гайтгын алып яңланярды. Өз йүрегиниң инче дуйгулары, пәк арзувла-

ры билен югрулан шол яңы хем ол еңиллик, содалык, мылайымлык билен дашына чыкярярды. Мукама гошулян ноталар, өвүшгинлер Сачлының калбының овазыды. Шол оваз хем Гылыҗын йүрегиниң җүммүшине орнашып, хич вагт онуң өзүне мәлим болмадык инче тарларына какярды. Сачлының овазы онуң өз йүрегинден чыкян ялы бир тәсир дөредйәрди.

Сачлы шол өңки әхенде айдымың сөзлерини санамага башлады. Ол айдым айтды, гамышларың япраклары, ыгшылдап отуран бугдай сүнбүллери болса шыгырдашып саз этдилер.

Ышк мүлкүниң шасы мен...

Сачлы ериндeн турды. Шол вагт хем бәш-алты әдим өң янында өз айдымыны диңләп дуран Гылыҗы гөрүп, айдымыны тапба кесди. Гылыҗың йүзүне чиңерилип серетди. Нәз билен гашларыны чытды. Ызынданам адаҗа йылгырды.

— Нәме дуйдурмадыксырап, бейдип дурсуң? Я айдым айдян гөрмедиңми? — дийип, Гылыҗың көпден бәри дураныны билен Сачлы кине эден киши болды.

— Догрымы айтсам, мунуң ялы айдым айдян гөрмәндимем. Онсоңам саңа пәсгел бермәйин дийдим. Сениң айдымыны диңләп, нәче дурмалам болса, мен ядаҗак дәл, Сачлым.

Гылыч ене гүрлеҗекди. Эмма Сачлы онуң сөзүни бөлди.

— Нирeден чыкдың бейле дуйдансыз?

— Йөрите сени гөзләп гелдим, Сачлым! Йөне гачып йөрсүң. Бир гезеҗик бир аркайын гүрлешели-ле,— дийип, Гылыч йүрегинден сыздырып ялбарды.

— Бирден масгара болайсак нәтҗек?

— Хич кимем гөреси ёк. Бугдайың ичине гирели. Үстүмизден геләймеселер, гөреслери ёк. Ким гелер өйдйәң? Екеҗе гезек диеними эдәйсене.

Сачлы чага мүңкүрлиги билен йылгырып сорады.

— Голайыма гелмерсиң герек?

Гылыч гөзлерини гүлдүрип баш атды. Сачлы элиндәки орагыны дессәниң үстүнде гойды. Олар гапдаллашып, аланлыгың аңры йүзүне бугдайлыгың ичине гирдилер. От гөзләбем, адамың бу тарапдан гелмеги мүмкин дәлди. Бирден үстүңи гапыл басдырмазлык үчин кәте төверегиңе гөз айламага-да шо ер аматлыды.

Гылыч гөк бугдайы бир яна яплады-да, онуң үстүнде тирсегине гышарды. Сачлы хем онуң гапдалында отурды. Гылыч элини узатса, Сачлының гошарындан тутуп билжекди. Бу ере геленсоңлар, гыз өзүниң горкяндыгыны, сүңңүни нәхилидир бир нәмәлим галпылдының гаплап аландыгыны дуйды. Ол Гылыжы өзүне шейле якын, шейле мәхрибан адам хасаплаярды. Өз янындан оны машгалаларындакы адамларың бири дәлдир өйденокды. Онуң билен аркайын гүрлешйәрди. Гөвнүне геленини айдярды. Хәзир велин Гылыч онуң гөвнүне бирхили горкунч, ят адам ялы болуп гөрүнди. Ондан ховы басылды, йүрегине эрбет ховсала дүшди. Гылыч үстүне товсаймага хыялланып дуран гаплаң, өзи хем эжизже жерен ялы бир дуйгы дөреди. Туруп гидибересилери гелди, эмма оңа-да гурбаты чатмады. Сачлының йүзүниң агараныны, үчжак гуш ялы галкыжаклап отураныны Гылыч хем аңды. Догумлысыраян гызың бирден бейле сусланышына, горкушына ичинден гүлкүси тутды. Йөне ол деррев Сачлыны рахатландырмагың аладасы билен болды. Оңа дегип гүлди.

— Гаты аркайын гүрлейәрдиң велин, не бейле бирден сусландың? Горкярмың, Сачлым?!

— Хава, горкян! — дийип, Сачлы чым-гызыл болуп, чалажа гүлди. Эмма онуң додаклары кемшерди-де, гүлкүси ага чалым этди. Гылыч гең галып, онуң йүзүне середенде, Сачлының кирпиклеринден тогаланып гайдян яш дүвмелерини гөрди. Ол алланичикси болды. Дикелип, келлесини Сачлының йүзүне голайлатды.

— Саңа нәме болды, Сачлым?

Сачлыдан жогап болмады. Ол хәзир өзүне нәме боляныны дүшүндирейин диенде-де, дүшүндирип билжек дәлди. Элмыдама эркана гезип йөрен гыз эркек адам билен илкинжи гезек йүзбе-йүз болупды-да, бу дүнйә бирден оңа дар гөрнүпди. Гылыч алжырады.

— Айт ахыры, Сачлым, нәме болды саңа?

Ол эли билен Сачлының яңагында булдурап дураң гөзяшы сүпүрди. Сачлы аркан чекилип, элини далдалады.

— Нәме дийдим мен саңа?! Өзүмиңем элим бар.

Гылыч гайра сүйшди. Сачлы онуң гөзүне чага болуп гөрүнди. Оны гужагына гысасы, көшешдиреси гелди. Эмма Сачлы галпылдап отурансоң, оңа эл узатмага милт эдип билмеди. Бирденем болуп отурышларына

гүлкүси тутды. Сачлының йүзүне середип йылгырды. Сачлы хем яшлы гөзлерини гүлдүрди. Бирденем силкинип, ювашжа гүлүп башлады. Йылгырып отуран Гылыч оңа совал берди.

— Сен өз акылындамы бери, Сачлым? Нәмә агладың бейле?

— Хич зада — дийип, Сачлы утанжаңлык билен йүзүни ашак салды.— Йөне аглайдым-да.

— Хич зада-да бир агланар огшуя.

— Мен аглайын дийиб-ә агламадым...

Ара биразажык үмсүмлик дүшди. Биразажык вагтдан Сачлының йүреги дүшүшди. Ол улудан демини алды-да, Гылыжың йүзүне середип, бегенч билен йылгырды. Ол Гылыч билен отуран дүнйәсиниң гаты гиңдигини, йөне йүрегиниң бирден бу дүнйәниң ховасына тап гетирип билмән, гопуберендигини билди.

— Хачана ченли шейдишип, элими узадып билмән отурмалы боркам? — дийип, Гылыч онун йүзүне найынжар бакды.

— Яңы-ха бирсалымжык отурсаң разыдың. Инди элиңем узадасың гелйәрми? — дийип, өзүни эле алан Сачлы хемишеки батыргай әхеңи билен айтды.

— Кән жедирдән болма, шу вагт нәдерсиң гужагыма гысайсам?

— Элиңем дегирмерсиң.

— Дегирәйсем нәдерсиң?

— Сениң элиң дегмегини ислемейәним үчин шейле диймейәндигими сен билйәнсиң. Онсоң сен мениң ислегимиң терсине гидип, эллежек болсаң, мен өзүми сөйүлйән адам дәл-де, деңеленжек болуняң гыз хасап этмели боларын — дийип, Сачлы чынлакай гүрләп башлады.— Сен мениң өзүңи халаянымы билйәнсиң. Мен өзүмем, шол сөйгинем сениң үчин тәмизлигине горап сакламалыдырын. Мен сеңки. Йөне бизиң сөйгимиз арасса сөйги болмалыдыр.

— Онда екеже гезек огшадай — дийип, Гылыч бүтин гөвреси билен галпылдап ялбарды.

— Эгер сен шейле гүррүң этжек болсаң, мен тә өз яныңа гечирмегиңе ругсат берәйжек гүнүме ченли сениң билен бир агзам геплешмерин. Эгер сен мениң өзүңкидигими билибем, сабыр эдип гезип билмежек болсаң, өзүңден гөр. Асла сенден мениң хайышым, мундан бу

яна мениң билен кән душушжак болма. Бирден масгара боларыс.

— Вах, сең айдяның хеммеси догры, Сачлым. Өл дийсең, өлейин, гал дийсең, галайын. Бармажыгымам батырмайын. Өмүр дашыңдан середип гез дийсеңем гезейин. Йөне хәзир сачларыңы бир эллемәге ругсат эт.

— Ягшам гезжек экениң — дийип, Сачлы торсарылды. Йөне ол өңунден айлап, аркасында чатан сачларыны чөзди-де, гоша өрум сачының ужуны Гылыжа тарап оклады. Гылыч олары ере дегирмән гарбап алды, йүзүне-гөзүне сүртди.

— Өлйәнчәм, сизе боглуп гечейин!

Онуң болшуна бипервайлык билен гарап отуран Сачлы бирден йүрегиниң гуванч билен уруп башланыны дуйды. Гылыч оңа иң мәхрибан, иң якын адам болуп гөрүнди. Онуң үстүне зыңасы, гужакласы, багрына басасы, йүзүнден-гөзүнден өпеси гелди. Шол вагт хем ол вагтында Гылыжың тамасыны үздуренине бегенди. Эдил шу вагт ол хәлкиси ялы өзеленип дурса, гаршылык гөркезип билмежекдигини дуйды.

— Сачлым, сенем гышарайсана. Сачың ужуны бир гезек бойнума орайын, онсоң арамыз нәче голай болса, шондан якынлашмайын — дийип, Гылыч ялбарды. Сачлының хәзир өзүни гарса гужаклаясы гелип дураныңдан, хәзир оны багрына басаянда хем, онуң сесини чыкармажагындан Гылыжың хабары ёкды. Сачлы сесини чыкарман гапдалында гышаранда, ол муңа монча болды. Бири-бирини күйсәп дуран йүреклерем өз араларына гала салып билер экен.

Сачлының чакы сачларындан гысгарак болды. Гылыч оларың ужуны бойнуна орандан соңам, сачлары ерде товлапжырап ятырды. Сачлының бир тай сачы онуң ак гар ялы алкымының үстунден гечип, ол хем сачларының бир ужуны бойнуна орап ятан ялыды. Оларың икиси хем сеслерини чыкарман, мавы асмана гөз дикип, хумар болуп ятырды. Ал-асманда пел-пеллейән молла торгай гоша мара боглуп ятан гоша гөврәниң үстүнден айрылып билмән, мүң дүрли оваз билен сайраярды. Белки, ол, догруданам, Сачлының сачларыны йыландыр өйдендир, белки-де, башга бир себәби бардыр, онуң нәмедир бир зат үчин улы ховсала дүшйәндиги беллиди. Ол бирден-ә дик асмана галярды, мүң

дүрли оваз билен әлеми долдурып, бир дуран еринде асылып дурярды. Бирденем, даш гайдан ялы болуп, дик ашаклыгына гайдярды. Оларың эдил сырык бойы ёкарысына гелип, нәмелердир бир затлар диййип жибринйәрди. Көкенек болуп пырланярды. Гепини дүшүндирип билмәнсоң, жибрине-жибрине ёкары галярды. Гушуң бир зат үчин ховсала дүшйәнини оларың икиси хем дуйды.

— Бу җанаварҗык нәмә бейле пелесаң какярка? — диййип, Сачлы өз-өзи билен геплешйән ялы, ювашҗа хүмүрдеди.

— Гөргүлиҗик сениң сачларыңы йыландыр өйдйән болмага чемели — диййип, Гылыч җогап берди. Соңра асмандакы торгая йүзленди.— Бейдип, бидерек өзүңи хорлап йөрме, гөргүлиҗик, бу йыланлар саңа зыян этҗек йыланлар дәл. Булар диңе бир адамың, ине, шу гөрүп дуран адамың бойнуна долашар. Онуң гөвнүни ал-асмана, сениң ганатың етмеҗек ерлерине гөтерер. Сен ёкарык гал-да, шу йыланлары васп эдип айдым айт. «Дүнйәде шейле багтлы адам бар, ол гөк майсаның ичинде өз сөйгүлисиниң сачларыны бойнуна орап ятыр. Хәзир онуң дүнйәде екеҗе кеми ёк» дий-де, ер йүзүне җар чек. Эгер сениң худай билен геплешйәниң, онуң янына барҗак болуп, адыны санаяның чын болса, бар-да, худая айт, гой, хемме зат — ачык асманам, гөк майсаларам хич вагт шу дуршундан үйтгемесин. Тә мениң Сачлым «Гылыч, мен сениңки, тоюңы тутубер» диййип ругсат берйәнчә, шу ятышымдан үйтгемән ятайын. Өзүңем — шо пурсада ченли шу дуры, парахат асманда айдым айт.

Гылыҗың самрап ятышына Сачлы бүтин гөвреси билен силкинип, сессиз гүлмәге башлады. Ол келлесини бейле тарапа cованда, сачлары дартылып, Гылыҗың бойнуна-да, өз келлесине-де чалаҗа аграм салды. Гылыч Сачла тарап бакды.

— Нәмә гүлйәң, Сачлым?

— Нәме дәли ялы самрап ятырсың? — диййип, Сачлы хем бәрсини бакды.

— Мен дәли ялы самрамок. Мен йүрежигимдәкини айдян. Мен адам үчин эшретли пурсадың хич вагт гечмезлигини ислейән. Мен элмыдама гөк майсаның толкун атмагыны, арасса асманда гушларың сайрамагыны, янымда элмыдама сениң болмагыңы ислейән. Мен диңе

шейдип дәл-де, сени багрыма басып ятмагам ислейән.

Сачлы оңа тас «гужакласың гелсе, гужаклай мени» дийипди. Эмма зордан сакланды. Онсоң Гылыҗың агзыны эли билен тутды. Гылыч онуң нәме үчин бейле эденини билмеди. Йөне онуң гөк отуң ысы гелип дуран аясыны додагына басып дымды. Оларың гөрежи бирибирине дикилди. Эдил шол вагт хем оларың бир әдим бейле гапдалындакы екеже гамша бир сары билбил гелип гонды. Онуң ганатларының пасырдысына икиси хем ялт этди. Билбилҗигиң аграмына гамыш ики яна ыранды. Пенжежиклери билен гамшы берк гысып, йүзүни ёкары тутуп отуран билбилҗик ики яна хиңниллик учды. Гамыш ыранмасыны гоюп, ынжалыклы орнашандан соң, сайрамага хыялланды. Эмма ол сайрамага етишмеди. Ики гезеҗик җүт-җүт эденинден, эдил ашак габадында ятан гоша гөврә гөзи дүшүп, сесини кесди-де, пысырдап учуп гитди. Гамыш болса өңки ялы ики яна үврелмеди-де, эсли вагтлап бир дуран еринде галдырап дурды.

— Гуш гөргүлилери улы азара гойдук — дийип, Сачлы чалажа пышырдады.— Инди шейдип ятҗакмы? Турма хыялың ёкмы асыл?

— Ене биразаҗыкдан турарыс-ла — дийип, Гылыч нәгилелик билен сесленди.— Нәмә гыссаняң бейле? Биз хич зат гүрлешмедигем-ә.

— Айдыбер, нәме гүррүңиң болса.

Эмма Гылыч айдара гүррүң тапмады. Башга нәме диййҗегинем билмеди-де:

— Сачлым, догруданам, сен мени халаяңмы? — дийип сорады. Сачлы гөзлерини мекирлик билен гүлдүрип башыны атды.

— Нәме эрбет гөремсоң, сениң билен шейдип ятандыр өйдйәңми?

— Сен мени хачан халадың?

— Сен хачан халадың?

— Мен-ә шол гуйың башында гөремде. Сенем шондамы?

Сачлы башыны яйкады.

— Шол гарда яндага гиденимиздеми?

Сачлы ене башыны яйкап йылгырды.

— Онда хачан?

— Айтҗак дәл.

— Нәме үчин?

— Сен ядынданам чыкып гидендир. Бу гаты өнди — дийип, Сачлы гүррүң бермәге башлады.— Он ики яшымдадым о вагтлар. Хо-ол Агачлы гумуң илери йүзүнден бир топар гыз болуп, от йыгып йөрдүк. Арамызда хол Нуннаң оглам барды. Әрдек ялы болуп, ер чекен сенденем улуды ахыры. Соң сенем гелип, бейлерәгимизде дурдуң. Яңкы ер чекен Өветди илки билен-ә, нирә барсам, өңүмдәки отумы алып, от йыгдырмады. Нәче гачян велин, ене барайяр ер чекен. Муны бирине айдандан-а гечен, иле дуйдурмаҗак болубам өлйән. Итиң бир гүни билен отумы йыгдым. Индем ер чекен тей отумы чыкаданок. Йүпүми язып, отумы гойян велин, йүпүми согруп гачяр. Ахыры чыкадым дийсемем, эшегимиң сыртына дүртүп, тей йүклетмеди. Бейлеки гызларың диенине-де гулак асанок. Олар менче-де ёк. Ахыры эшегими элимден гачыртды. Онсоң менем дуруп билмән агладым. Сесиме сен гелдиң. «Нәме өзүнден кичә, онда-да гыза дегйәсиң, утананокмы?» дийдиң велин, ол ер чекен саңада: «Сен ишиң дәл» дийди. Сенем сесиңи-үйнүңи чыкармадың-да, элиңдәки шалдырың билен енҗибердиң яңкыны. Илки элини келеменледип, элиндәки шалдырыны тутҗак болды. Онам башарман, тени мазалы аваңсоң, гачмак билен болды. Сенем шол сайгылап баряң. Көйнегиниң ягырнысы гызыл гана боялды. Ер чекен зөрледип, оба өкҗәни гөтерди. Эшегинем бошадып, өзүнденем бетер енҗип, ызындан ковуп гойбердиң. Эдил ичим дагы совайды-да. Соңам мениң эшегими тутуп, отумы йүкләп бердиң. Маңа тутдурмадыксырап йөрен харам өлмүш сени гөренден, газык болуп дур. Шол вакадан соң сен гөзүме үп-үйтгешик, эп-эзиз гөрүндиң. Гөрен еримде доганымы, аркадагымы гөрен ялы болдум. Онсоң шейдибем, халадым өтәгитдим. Сен Кичигыры мүнենде, менинем гөвнүм ганат беклэп, сениң үстүнде пел-пелледи. Сен «Пыяланы» айтдыраңда хем, алажыны тапсам, огрын диңледим. Хемме ерде сениң көлегәң ялы болуп гездим. Кәте гиҗелерине барып, Кичигырың боюнларындан гуҗаклап, тогап эдип гайтдым. Сен болсаң, «Ышк мүлкүниң шасы», хич зады дуяңогам. йүзүме-де середеңок. Йүзүңи дик асмана тутуп, «шалык сатып» йөрсүң. Ичими-багрымы от алып гелйәр, мениң бейдип, өртенип йөрмәм бидерекмикә, бу маңа назарам салмазмыка дийип яныл-бишйәрин. Ахыры бир гезек серетдиң. Менем шобада бидерек яныл йөрмән экен-

лигими билдим. Ине, эзизим, мениң сөйгимиң тарыхы шейле.

Гылыч Сачлының бу гүррүңине хайран галды. Онуң Өветдини енжени ядындады. Оны Сачлы үчин енжениңи велин шу вагт онуң өзи айданындан соң хакыдасына гетирди. Эмма Сачлының шо вагткы кешбини хич хакыдасына гетирип билмеди. Муңа гара чыны билен гынанды. Гөр, ол өмрүниң нэхили пурсадыны дуйман гечирипдир.

— Вах, мениң бу затлардан бихабар галышымы дийсене — дийип, Гылыч дашындан ахмырлы хүмүрдеди. Биразажык дымандан соң, пикирли гөрнүшде сөзүниң үстүне гошды. — Атаң-энең мениң билен дурмуш гурмагыңа разы боларлармыка, Сачлым?

— Болман нэме, гатам боларлар. Олар сени гаты говы гөрйэрлер-э — дийип, Сачлы аркайын гүрледи.

— Онда биз хачана ченли шейдели йөрели?

— Нэмэ гыссанян? Энтек гаррап барамызог-а. Мениң нэче яшымдадыгымы билеңокмы сен нэме?

— Билйэн-ле — дийип, Гылыч улудан демини алды.

— Билйэн болсаң, гарашмалы боларсың.

— Ёк, сен гарашмалы боларсың.

— О нэме үчин?

— Мен харбы гуллуга гидерин.

— Гелеңсоңам, той эдерис.

— Онда шейле геплешдикми?

— Геплешдик. Сөзүмиз сөз болсун.

Биразажык үмсүмлик аралашды. Олар сеслерини чыкарман, бири-бириниң йүзүне середишип отырдылар. Сачлы Гылыжа ялбарян эхеңде гүрледи:

— Инди туралы-ла, Гылыч, гүн гүнорта болды. Ишем этдик ягшы-да. Ханы гойбер сачымы!

Гылыч гөвүнсизлик билен онуң сачыны гойберди. Сачлы дик отуранда, онуң сачлары Гылыжың күкрегиниң үстүнден сувлуп гитди.

Олар ерлеринден турдулар. Шол молла торгайжыгың хенизем пелесаң какып йөренини олар дине шундан соң билип галдылар.

— Бу гөргүлижик не бейле жөвлан уруп гечэйди? — дийип, Сачлы оңа серетди.

— Ине, онуң нэме үчин жөвлан ураны — дийип, Гылыч Сачла алаңың үстүндэки акжа чайрың дүйбүндэки хөвүртгэни гөркезди. Хөвүртгэниң ичинде дөрт саны

гызылетене гушҗагаз агызларыны дик асмана ачышып ятырды. Оларың түйсүз маңлайында петрешип дуран эйҗеҗик гөзлерем, сары җәхекли ачыҗак агызларам бир затҗагаз дилейәрди. Гушҗагазларың гөзгыны кешбини гөрен Сачлының олара йүреги авады.

— Вах, вах-ей, гөргүлиҗиклер. Гөргүли торгайҗыгың пелесаң какмагының себәби бар экен-ов. Хайван-да, гөргүли зада дүшүненок. Бизден зыян етмеҗегини биләймели-ә. Буҗагазларың гөзгыныдыгыны. Эйҗеҗик затлар — дийип, ол хөвүртгәниң устүне абаның, чага гушлардан гөзүни айрып билмән отуран Гылыҗың эгнинден тутуп ырады.— Гылыч, турсана. Инди бери гөргүли торгайҗыгы көсемәли-ле.

Йүзүни бир гапдала совуп, Гылыҗың эгнинден тутуп дуран Сачлы бирден «хийх» эдип ичини чекди.

— Гылыч, йылан бар. Серет оңа.

Гылыч Сачлының үмлән тарапына серетди. Ики әдим бейле янларындакы уллакан кесегиң дашына чолашан әпет алахөврен тебил беренлери үчин хашырдап, олара хайбат атярды. Гылыч гөз ачып-юмар салымда ерден келле ялы кесеги алды-да, йыланың эдил келлесидир-дә дийип эңтерди. Кесек йыланың келлесине дегмеди-де, онуң билине дегди. Йылан җан аҗыгына чабаланды. Гачмага хыялланды. Эмма били дөвленсоң, сувлуп гидибермән, дуран еринде багрыны ере ойкады. Онянча икинҗи, үчүнҗи кесек онуң депесинден инди. Йыланың инди хич ере гидип билмеҗегине гөз етирен Гылыч бейле янында, кесеклериң арасында ятан гызган таяҗыгы алды. Ботинкалы аягы билен йыланың келлесиниң ики бармак еңсе янындан басды. Онуң гуйругының инҗигине чолашып йөренине үнсем бермән, элиндәки таягың уҗуны йыланың яп-ясы гара келлесинден санчды. Йыланың келлеси эрбет мыҗырдады. Җәхексиз азгы басгының гүйҗүне чыдаман, ики гапдала ачылды. Ашакы әңи ёкаркы әңинден сова дүшүп, уҗы ики хачҗа узын гара дили салланды. Гылыч йыланың келлесинден таяҗыгыны гечирди-де, ёкары гөтерди. Гол бойы алахөврен асыл-асыл болуп дуршуна билини оңрайҗак болуп, иң соңкы деминде урунярды. Гылыч оны торгая гөркезмек үчин хас ёкарык гөтерди.

— Гөр, торгайҗык, бизиң саңа яманлыгымыз ёкдур. Биз сениң душманыңы өлдүрдик. Чагаҗыкларыңы өлүмден дындардык.— Соңра ол таягы билен ерден чу-

кур газмага дурды.— Сениң маслыгыңам ериң үстүнде порсап ятмасын. Асыл гөргүли торгайҗыгың бир җибринмеси барды велин, шу нежиси гөрүп, чагаҗыкларының янына барып билмән, перваз уруп йөрши экен-ов. Биз бу гөзел, парахат мейданда бейле нежис алахөврен бардырам өйтмесек нәме.

Ол гөмен йыланының үстүнден депеледи-де, бир яна айрылды. Торгайҗыгың хемме зада эдил адам дек дүшүнип, деррев хөвүртгесиниң янына гонаныны гөрүп, бегенҗинден яңа монча болды. Бүтин дүнйәде алахөврен тохумыны гойман гырана, инди алахөврен тохумы хич хачан хич кимиң рахатлыгыны бозмаҗага дөнди. Агзыны асмана ачып ятан чага гушларам инди ховпдан мыдамалык дынана дөнди. Иң бир элхенч алахөврениң дүнйәни демине дартып гелйәнини, ол алахөврени ере гөммек үчин хас айылганч тутлушык этмели болҗагыны Гылыч хәзир билмейәрди...

Гылыч Сачлының орагыны алып, от ормага отурды. Сачлы онуң гапдалында чоммалып, сачларының чөзленен учларыны өрмәге дурды. Ол эркек тени деген сачларындан үйтгешик бир зат тапҗак болян ялы, олара сиңе-сиңе середйәрди. Гөвнүне болмаса, ол сачлар бу гүн хас өсен, гөзеллешен ялыды. Ол өз сачына хич вагт хәзиркиси ялы гуванманды. Ол сачлар онуң гөвресиниң гөвүн арзувына етен ялңыз бөлегиди.

От йыгян гызларың бири-бирине гыгырян сеси йыгы-йыгыдан эшидилип башлады. Бу гүнорта нахарына чыкыляндыгының аламатыды. Гылыч дикелди-де, Сачла йүзленди.

— Сен гидибер, Сачлым. Мен бирсалым сениң дерегиңе ишләйин. Орагыңы десселериң бириниң үстүнде гоюп гидерин. Кән эгленесимем ёк. Чайыңызы ичмәнкәңиз барарын.

Сачлы тә гамышлыгың арасында гөзден йитйәнчә, Гылыч онуң ызындан середип дурды. Онсоң хыҗув биленише япышды. Эсли араны ачан Сачлы бирден аяк чекди. Диңширгенди. Гылыҗың кейпи чаг болуп, «Пыяланы» хиңленишине эсли вагт диң салып дурды. Соң сачларының уҗуны ойнап баршына ёлуны довам этди.

Гылыч сувлы челеклери бугдайчылык билен гумуң сепгидиндәки акбашлыгың ортасында гоюпды. Акбашлыгың ортасындакы эсли мейдан хич зат гөгермедик гырманчалыкды. Гырманчалыгың илери эрңеги болса

топбак-топбак узын йылгындан долуды. Гылыч челеклери шол йылгынларың бириниң көлегесинде гоюпды, оларың үстүне акбаш атышдырып, колхозчылар отурар ялы көлеге ясапды. Онуң фургоны хем шол гырманчалыкда дурды.

Гүнортан колхозчылар шол ере йыгнандылар. Илерки гумуң этегинден пакырдап ятан чоган, йылгын жыграмасыны чөплэп гелдилер-де, фургоның бейле гапдалында, гырманчалыгың ортарасында улы от якдылар. Одуң дашы улулы-кичили түңчеден долды. Гелин-гызлар бир еррэкде, эркеклерем бир еррэкде отырдылар. Диңе Гылмыл ханың еке өзи хич киме гошулман, гызларың габадрагындакы йылгының көлегесинде орун тутупды.

Чай-чөрек иенлеринден соң, гелин-гызларың арасындан бири Гылыжы ёклады.

— Пыргунам дур, ябыларам гезип йөр велин, мунуң өзи нирэ гитдикэ, гыз?

— Бир ерде уклап галандыр-да — дийип, икинжи бири жогап берди. Шунуң биленем ол хакдакы гүррүңи бес этдилер. Бу гүррүңлери эшиден Сачлының йүзүни бир тарапарак совуп, йылгыраныны хич ким дуймады. «Ол хачан гелеркэ?» дийип, гарашып, отуранынданам хич кимиң хабары ёкды. Ахыры Гылыжың бугдайчылыгың ичинден чыканынам Сачлы гөрди, ил гөрмеди.

Гылыч огланларың янына барды. Оңа ерли-ерден чай хөдүр этдилер. Ол фургоның үстүнден гүнортанлыгыны гетирди-де, чөрек иймэге отурды. Огланларың бирдир-ярымы китап окаярды, бирдир-ярымы дүззим ойнаярды. Бирентеги болса эййэм иркилипди.

Гылыжың бир гөзи Сачлы дагы тарапдады. Бирден ол гелин-гызларың үстүне көлеге салып дуран йылгына айнаның шөхлесиниң дүшүп гиденини гөрди. Шөхле доланып гөрүнмеди. Гылыжам оңа уллакан үнс бермеди. Эмма бирсалымдан соң шөхле ене гыз-гелинлериң үстүнден сүйнүп гечди. Оларам бирбада төвереклерине үшерилишдилер-де, ене өз ишлери билен болдулар. Йөне Гылыч гелин-гызларың бири-бирине бир зады гөркезйэндиклерини гөрди. Оларың үмлейэн тарапына серетди. Онуң хем шол тарапа середйэнини гөрен гызларың бири Гылыжа сесиңи чыкарма диен ышарат этди. Элини Гылмыл ханың отуран йылгынына чоммалтды. Гылыч диңе шондан соң нэмэниң нэмедигине дүшүнип

галды.Ювашҗа пышырдап, өз гөрйән задыны гапдалындакылара гөркезди. Огланларам пыңкырышып башладылар.

Гылмыл ханың велин дүнйәден хабары ёкды. Ол элине шапбат ялы айнаны алыпдыр-да, оны гелин-гызлара тарап тутуп, оларың айнада гөрүнйән шекилини агзыны шапбылдадып, етишибилдигинден огшаярды. Нәмедир бир затлар хүмүрдейәрди. Я-ха айнада гелин-гызларың гүлүшйәни гөрүнмейән борлы, я-да Гылмыл хан олар башга зада гүлүшйәндир өйдйән борлы, онуң бу затлар азарына-да дәлди. Бир затлар-бир затлар диййәрди-де, додагыны айна басярды. Огланларың бири гөрүнмән, оңа тарап букдаклап уграды. Онуң нәме диййәнини эшитмек иследи. Эмма бу оңа башартмады. Ол орта ёла етмәнкә, аягыны какып гүлүп ятан гелинлериң бири:

— Вай, ол петигара бизиң хайсымызы огшаяка, гыз?! — дийди-де, ызынданам жакгылдадып гүлүп гойберди. Онуң ызы билен бейлекилерем ала-пакырда бердилер. Гылмыл хан бирден «пәх» дийлен ялы зиңк этди. Ялтылдап бәрсине бакды. Өзүне гүлүнйәнини билип алҗырады. Айнасыны голтугына салды. Гараголлугының үстүнде тутулан чага ялы, эринлерини гулагына етирәйҗек болуп мүйнли йылгырды. Гытыҗак муртлары мүңк-мүңк эдип гитди. Бирденем найынҗар гөрнүшде лок-лок эдип, ил угруна гүлен болды.

Аял-эркек бар киши онуң үстүне энди. Гелинлериң вәширәгиниң бири болса онуң үстүне сүрүнди.

— Хайсымызы огшаныңы айтмасаң, хәзир үйшүп, мыжжыгыны чыкаряс. Ханы айт басым!

— «Гылмыл хан янына айна гөтерйәр» дийселер, нәмә гереккә оңа диййәс. Сен асыл дуйдурманҗык, гелин-гызлаң хезилини гөрүп йөрен экениң-ов — дийип, огланларың бирем оңа дегди.

Яңкы гелин ене өңки сөзүни гайталады.

— Айт дийилйә саңа кими огшаныңы!

— Гылмыл хан бириңиз билен оңармы, хеммәңизем огшандыр.

— Шейле герек, Гылмыл хан?

Дашына хүвве үйшүленсоң, өзүни йитирен Гылмыл хан зораякдан йылгыран киши болуп, ысгынсыз гүрледи.

— Оюн этмесеңизләң, огланлар.

Агшам болса ол бригадир Атлының янына барып арз этди.

— Атлы, мени башгаише гечирмесең болҗак дәл. Гелин-гызлар халыс үстүме чөвҗешип дурлар. Хич гүн береноклар.

Бу гүнки вакадан хабарсыз Атлы оңа:

— Болманда-да, Гылмыл хан, сениң шо ере нәме үчин гидип йөрениңи мен-ә билйән дәлдирин — дийди.— Чаям-а гайнадаңокмыш, еке элиң билен от ормаяныңам-а билйән.

6.

Орак дүшүп гелйәрди. Орага өңүнден ыкҗам тайярлык гөрмелиди. Язмырат ирден Меңли уссаның дүканына барды. Онуң ишлери билен танышды. Меңли усса дүканының бир дулундакы тайяр эдип гоян затларына элини узатды-да, оңа хасабат бермәге башлады.

— Ыскылатдан хем колхозчылардан гелен аңңаллардан йүзден говрагыны тайяр этдим. Алтмышысыны тәзеден ясадым. Алты чаршак, докуз дырмык, отузам овсар ясадым.

Язмырат Меңли уссаның ясан затларыны гөзден гечирди-де:

— Берекелла, иш битирипсиң — дийди.— Йөне бәш-он ховутлык хатап, он-йигрими санам гаңңа ясамалы боларсың.

Гең галан Меңли усса оңа сораг берди.

— Ховут өңкүлеримизем етерлик бар-а. Онсоңам мунча гаңңаны нәме этҗек? Хәли Атабаям гелип-гитди велин, ол-а бейле затлар айтмады.

— Меңли кака, гыссансак, заготзернә бугдай чекмек үчин колхозчыларыңам дүелерини вагтлайынча пейдаланмалы боларыс. Колхозда-да, колхозчыларда-да эшек бар. Чагаларыңам окувдан бош вагтлары. Дөвекден бошракларының элине эшек берерис-де, пылан чекиң диерис.

— Дийсең-диймесең, сениң шуныңам бир хасаб-ов — дийип, Меңли усса гөзлерини гүлдүрип, Язмырадың йүзүне серетди.

— Эшеклериң герек ери башга-да көп. Хер харманың башына гапан сүйрәп йөрүп боланок. Харманың

дүйбүнде сәхелче дәне галяр. Шоны алып гитмек үчинем дуелери бөлтәп, ики ишли болуп йөрмели. Я-да дуелериң бирине-икисине йүк етенок. Шонуң үчинем тәзе хармана гидип гелнинчә, бир топар дүйәни йүк астында сакламалы, вагтыңы йитирмели боля. Шу йыл чувалы ики дуеликден етер ялы этҗек. Бир йүки алып гидерлер. Бир йүки болса гелйәнчәлер, харманың башында тайяр эдип гоярыс. Бу йыл ол хармандан ол хармана йүкли дуе сүйремерис. Оңа-да эшеклери уланарыс. Бир кервене етмесе, башга хармандан етне гетирерис. Харманың дүйбүнде галан бәш-үч чуваллык дәнәни хем эшеклере йүкләерис.

— Йөне маңа биразаҗык агач тапып бермесеңиз-ә болмаз — дийип, Меңли усса өз мөхүмини айтды.— Онсоңам бу гүнлер иш көп болансоң, хич элим дегенок өзүм гитмәге, хей, огланларың бирини гума гандым йыгмага иберип болмазмыка? Биразаҗык көмүр якынмасам болҗак дәл. Асыл көмрүм азалаян экен.

— Кән йыгмалы бормы?

— Ай, үч-дөрт дуе йүки ялы йыгса болар. Үйшүрип гайдыберсин. Гурашансоң, өзүм якып гайдарын.

— Атлыны гөрсем, эртир бир адамы ибер дийәерин. Өзүңем гөрсең айдайгын.

Язмырат Меңли уссаның янындан чыкып, колхозың конторына барды. Атабай агсакдан гулач докалышының, чувал дикилишиниң ягдайыны сорады. Ягдай билен таншандан соң, табшырык берди.

— Аяллара ене-де йүң пайла. Гулач докатдыр-да, ене йигрими эшеклик торба дикдир. Йүпем көпрәк ишдир. Шу йыл екеже чувал-торбаңам багсыз, көжесиз болмасын. Онсоңам дуекешлериң бирини эгенмек йылгын гетирмәге ибер. Он-он ики дуе эгенлик гетирсинлер. «Пионерлилер» эййәм бу затлары эдип йөрлер.

Атабай агсак хәзириң өзүнде бу ишлериң угруна чыкҗакдыгыны айтды. Оларың хер хайсы өз иши билен бир тарапа чыкып гитди.

Орак башланмазының өң янында колхоз правлениеси колхозчыларың умумы йыгнагыны гечирди. Ол йыгнакда орага тайярлык гөрлүши барада маслахат этдилер. Атабай агсак колхозчылара бу меселе барада гүррүң беренден соң шейле дийди:

— Ёлдашлар, орага тайярлыгымыз яман дәл. Инди экиниң үстүне гөчүп барайМак галды. Догры, бу йыл экинимиз даш дәл, онда-да ише бир әдим голай барсак, шонча говы болжак. Агачлы гумуң илери йүзүне өңки күмечилик юрдумыза гөчүп баралың. Гуюлар эййәм ардылды. Эртирем эгенлик йылгын элтип дүшүрерлер. Күмечилик оба ялы пытраңам болмаз. Хеммәмиз бир ерден өрерис. Колхозчыларың аркайын ишлемеги, вагтыны йитирмезлиги үчинем правление бирнәче чәре белледи. Ики бригаданың хер хайсына ики аял чөрекчи белленди. Хер бригада чаллык дөрт дүе беркидилди. Хер гүн гүнортанам йылы нахар берилжек.

— Шол нахар диениң агшам болсун-ла — дийип, отуранларың бири гыгырды.— Ыссы ховада гүнортан ким нахар иер дурар? Гүнортан иш үстүнде дынч алжагам тапылар.

— Хачан говы болар өйтсеңиз, ол өз ишиңиз. Йөне, ёлдашлар, хер бригада үчин бакжа ачжак велин, бир-ә, бакжа үчин ики саны өй герек. Бирем, ыскылат үчин бир өй герек. Ким өйүни берип билжек?

— Өе хак берилжекми? — дийип, бири сорады.

— Ёгса нәме, хаксыз бор өйдйәңми? — дийип, Язмырат отуран еринден оңа жогап берди.

— Өйүң эесинин адына зәхмет гүн язмалы эдилди — дийип, Атабай агсак онуң сөзүниң үстүне гошды.

— Нәче?

— Айда он зәхмет гүн.

— Аз боля. Ярым гүн бериң, мен берейин өйүми.

— Он бәш зәхмет берсеңиз, мениңкинем алайың. Он гүн үчин-ә өзүм чатмада яшажак дәл.

Ахыры он бәшиң үстүнде дурдулар.

— Ёлдашлар, нәме теклибиңиз болса, айдып отуруң — дийип, Атабай агсак еринде отурандан соң, Язмырат колхозчылара йүзленди.

— Ханы ярыш хакда зат айдылмады-ла — дийип, Атлы ятлатды.

— Вий, ёгса-да, ёлдашлар, эсасы зады ятдан чыкараян экениг-ов — дийип, Атабай агсак еринден турды.— Орагың икинжи онгүнлүгинден башлап, хер он гүнден ярыш гечирип дуржак. Зарпчылар үчин бәш байрак белленйәр. Иң көп орана бир токлы. Икинжи, үчүнжи ери алана көйнеклик мата. Соңкы ики ере-де елйыртан яглык.

Ол жүбүсинден гүлли яглык чыкарды-да, дерчиран маңлайыны сылып гойберди. Соң ене колхозчылардан сорады.

— Ене кимде нәхили теклип, нәхили совал бар?

— Менде — дийип, бири гыгырды.— Гүнделик норма нәче?

— Он бәш сотка.

— Көп болмазмай ол?

— Нәмеси көпмүш? Йигрими сотка орса-да болар — дийип, икинжи бири жогап берди.

— Көп дәл, ёлдашлар — дийип, Язмырат хем еринден турды.— Ак йүрек билен ишлән хер бир адам муны орып билер. Биз хер бир колхозчыдан шуны талап этмесек, бугдайымызы йыгнап етишип билмерис. «Он бәш сотка боля» диелиң, ёлдашлар.

Ерли-ерден «боля-да боля» болушдылар. Шондан соң ара бираз үмсүмлик аралашды. Ызракда отуран гелинлериң биркиси бөврүне дүртүп гоймансоң, чал сачлы гараягыз аял олара дилмачлык этди.

— Гелинлер арз эдйәрлер. Чагамызы кәте эмдирер ялы, голайракда ишләйсек дийййәрлер.

Оңа хеммеден өңүрти Атлы жогап берди.

— Оң иши аңсат, еңне. Күмечилигиң голайыны шолара гояярыс.

— Кәте тикин-чатынымызы эдер ялы, киримизи ювар ялы, ярым айдан бормы, йигрими гүнден бормы, гезеклешдирип ругсат берәйсеңиз — дийип, икинжи бир аял хайыш этди.

Оңа Атабай агсак жогап берди.

— Оны бригадириңиз билен гүрлешиберерлер. Ягдайыңыза середер. Онда, ёлдашлар, башга гүррүңиңиз болмаса, йыгнагы гутаряс. Эртирем гөч билен болалың.

— Гөченимиз-ә ягшы велин — дийип, адамлар өрүшип угрансоң, бир яшулы сесленди.— Бу хер киминң гавунжыгы нәхили боларка? Гавун дийип, хер гүн күмечиликден-ә гелип дуруп болмаз. Онсоңам хемме кишиң ызында гарры-гуртусам ёк, какжагаз-сөкжагаз ягдайы нәхили боларка?

Атабай агсак хемме киши эшидер ялы гаты гепледи.

— Колхозың күнжи ичиндәки гавуны етишенсоң, әхли колхозча гавуны өзүмиз элтип бержек, ёлдашлар. Оңа деңичем киминң гарры-гуртусы, чага-чугасы болмаса, бригадирлер олар үчин бир ягдай дөредерлер. Кү-

мечилик ынха ики әдим дәлми нәме, ишден соң аяк үстүнден гелип-гитсеңем болар дурар. Как дилмек, сөк гайнатмак үчинем ягдайына середип, бир гүн, ики гүн ругсат берерис. Гепиң гысгасы, ёлдашлар, әхли үнсүмизи орага берелиң, илден илки пыланымызы берип дыналың. Соңам өзүмизе нәче пайлашсак, дәне галар. Күнҗимиз, гавунымызам говы. Гайрат эдип, етишдирен хасылымызы ыря этмән йыгналың.

Йыгнак гутаранда, гараңкы гатлышып ограпды. Мекдебиң янында ойнашып йөрен чагаларың сеси диң асмана гөтерилйәрди.

* * *

Агачлы гумуң илери дүйби көне кәл угруды. Шол кәлиң ичинде-де ики саны гуйы барды. Кәлиң илери якасындакы золаҗык узын ак урпак гуюларың габадында кәлиң илерден гелйән бир голы билен икә бөлүнйәрди. Күмечилик хемише шол илерден гелйән кәлиң саг якасында, урпаҗыгың өңүндәки дүзлүкде тутулярды. Сува гатналян ёл хем шол кәлиң ичинден гечерди. Колхозың бугдайчылыгының хем гөнери күмечиликден илерлигине башланян гиң дүзлүкдеди. Ол дүзлүк илерлигине үч-дөрт километр, ашак-ёкарлыгына хем бәш-алты километр узалып гидйәрди. Бугдайың галан бөлеги гумларың арасындакы хер бири он-йигрими гектарлык ойлардады.

Йыгнак болан гүнүниң эртеси көне күмечилигиң чала билдирйән юрт ерине ене тәзе оба гөчүп гелди. Гиден мейдан гай-да гаймалашыкды. Ким хер ерде-хер ерде дүшүрилен йылгынлардан эгенлик сыйлаярды, ким эген дикмек үчин чукур газярды. Ким чатма басырмак үчин бугдайчылыгың гырасындакы ябың боюндан селме, акбаш гетирйәрди. Ким гамыш гетирип, чатмасына чөп басмаздан озал, оны режелиҗе эдип дикйәрди. Ким йүп орнуна печек ишип, чатмасының дашына айлап йөрди. Гараз, улы-кичи хер ким өз иши биленди.

Икиндине ченли акҗа урпагың илери этегинде хатар-хатар чатма гүммезекледи. Чатмалыкдан эсли илеррәкде болса бакҗа үчин ики өй, мейдан склады үчинем бир өй дикилди. Агшамара эшекли, дүели, фургонлы ёрган-дүшек гетирилип башланды. Агшам онлап ышык бир ерде йылпылдады. Хемишелер мекдебиң янындакы,

дүзлүкде ойнаян чагаларың сеси күмечилигиң гайра йүзүндәки акжа урпакда яңланды. Хеммеси бир ерден өрен, тәзе юрда гелен чагаларың кейпи бу гүн хасам көкди.

Оба болса гайрада гугарып галыпды. Чагаларың узакдан гелйән сесине диң салып ятан гожаларың гөвнүне оба дәл-де, оларың яшлыгы бир ере гөчүп гиден ялыды. Оларың гөвни обаданам бетер гугарып галана дөнди. «Бу оба ене гөчүлип гелнер, обада ене чагажыкларың сеси яңланар. Йөне мениң гөвнүме инди чагалык хич хачан көв салмаз, мениң гөвнүм ине шу оба ялы хемишелик гөчүлип гидилен ер» диен йүрекгысгынч дуйгы дөретди. Хава, гаррылык бир гөчүлип гелинмежек оба, өмүрлик терк эдилен юрт. Йөне обада тукатланян еке гаррыларам дәлди. Жанлы-жандарларың бары, хатда гугарышып дуран жайларам тукат халда кибитлерини гысышып отырдылар.

* * *

Күмечилигиң ики йүз әдим чемеси гүндогарындан, бугдайчылыгың ичинден гөни илерлигине гидйән араба ёл ики бригаданың экин мейданының арачәгиди. Ёлдан гүндогары Атлың бригадасыды, гүнбатары хем Бадам дүелинин оглы Хакберди келиңкиди.

Орак башланан гүни, бригадирлериң икиси хем әхли колхозчысыны ызына тиркәп, топлумы билен толкун атып ятан бугдайлыгың гырасындан гирди. Ики метрлик хаданы урмага башлан бригадирлериң ызы адамдан долуды. Олар хер йигрими бәш ховададан соң гамшың я-да бугдайың башыны богуп беллик эдйәрдилер-де, бир колхозчының адыны тутуп, «Пыланы, сең пайың» диййәрдилер. Шейдип, оларың ызындакы колхозчылар кем-кемден азалды. Олар чайканып ятан бугдай деңзиниң ичине сиңип гитди. Инди гиден мейданда екеже-де дикелип дуран адама гөзүң душжек гүманы ёкды. Адамларың кәерде-кәерде келлелери, ягырнылары гөрнүп гидйәрди-де, ене өсгүн бугдайың ичине чөкйәрди. Эсли вагтдан соң болса бугдай деңзиниң толкуны кенардан дашлашян ялы болды. Ол толкун керт болуп аркан чекилди-де, башыны галдырман ишлешип йөрен колхозчыларың гөвресиниң, гоюн сүрүси ялы болуп ятан десселериң үсти ачылды. Инди бир гырада дуруп серетсең,

колхозчылар бугдай деңзиниң толкуныны серпип, онуң дүйбүндәки сансыз десселериң үстүни ачышып барян ялыды.

Гулгелдиниң пайы айдың ерден дүшди. Кәерде бир узын гамыш дийәймесең, башга чөп ёкды. Йөне бугдай велин өсгүнден гүрди. Десса ызына сыганокды.

Гулгелдиниң эндик этмедик эли бирбада эбетейсиз херекет этди. Аңңал чеп элиниң гысымлан бугдайының ярыны кессе, ярына онуң тутмадык бугдайы болды. Өвренишмедик били говушгынсыз эгилди, дикелмәге мейил этди дурды. «Бу гидишиң-ә болмаз, энтеҗик гушгуның берк сырдамалы боларсың» дийип, ол өз-әзүне игенди. Аңңалы батлырак-батлырак айлап башлады. Бугдайдан гөтерилйән овунҗак сары тозан илки-илкилер онуң эндамына батып, чермелги голуны, йүзүни, боюнларыны гыҗыклады, гиҗитди. Мазалы дер геленден соң велин, ол хич зат дуймады. Дине онуң эндамына елмешен тозаның арасындан дер чылгым-чылгым ёл ясады. Оңа хова салкынлашан ялы, эндамы юмшашан ялы болды.

Гүн гызып, хова тебит алып башлады. Чөп башы гымылданокды. Дүрли мөр-мөҗеклер җызлашып, тукат мукам чалярды. Кимдир бири үмсүмлигиң, ыссылыгың йүзүнден гөзе гөрүнмез бир иңңәниң уҗуны җыйырдадып йөредип отуран ялыды. Бу тукат мукама хем өз аңңалының зарбындан аңсатлык билен дөвүлйән бугдай балдагының шатырдысына диң салып, Гулгелди ики сагада голай башыны галдырман ишледи. Ол дикелип ызына середенде, эсли мейдан гоюн ятан ялы десcе болуп ятырды. «Түвелеме, битибилипдир-ов. Ер ачаймак аңсат дүшҗек дәл-ов» дийип, ол өз янындан пикир өвүрди. Ишлешине өз гөвни етмеди. «Ханы бирнеме тиҗен» дийип, өз-өзүни гыссады. Он-йигрими әдим бейле янындакы җүрдекден сув ичмек хыялынам гойболсун этди. Ише хас берк япышды. Эмма онуң били эййәм эгилмеҗек болды. Муңа хасам җаны янды. «Бу-я түйс эшегиң йүки еңил болса, соҗарлары болды-ов» дийип, аңңалы гахарлы айлап башлады.

Гулгелди акыллы гөрүнҗек болубам, аксакгаллык сатҗак болубам азара галмазды. Гайта, йигрендиги шейле адамларды. Олар билен геплешсе, хөкман гүррүңи чапраз дүшерди. Йөне ише гезек геленде велин, ол: «Хөкман хемме киши маңа боюн болаймалыдыр, мен иле ики эссе иш битирмелидирин» дийип пикир эдйәр-

ди. Онуң үчин дүнйәниң бар леззети ишдеди, адамың кимдигини танадянам ишди. Хер иш болайсын, онуң шол ише гөвүнли-гөвүнсиз япышаныны гөрен адам ёкды. Ол хайсы ишиң гырасындан барса, эдил урша гирен ялыды. Онуң пикириче, адамың хемме зада хукугыны онуң ише ыхласы кесгитлемелиди. Ол бириниң ише совук-сала япышаныны гөрсе: «Иймели боланда-ха шейтмерсиң», «гүрлемели боланда-ха шейтмерсиң», «бир зат алмалы болса-ха шейтмерсиң» диййәрди. Я-да бири алмалы боланда, өлүп-өчүп ятса, көпрәк гүрлесе: «Ишлемели боланда-да шейтседиң» диерди. «Адамың нәхили адамдыгыны нәдип чөрек иййәниңден танарын. Өз дабан азабыны ийсин-де, онсоң иле акыл өвретсин» диен сөзлер онуң иң көп уланян сөзлериди.

Ол чилимден, насдан, умуман, неше угрундан дынчды. Етгинҗеккә, кәди гөтермәге кейп эдип, нас өвренҗек болуп гөрүпди. Хениз нас диен зады агзына алманка, йөрите нас кәди нагышладыпды. Дыкысына бир гарыш сечек ясадыпды. Эмма ол илкинҗи гезек нас атанда, нас оны тутупды. Шонда ол нас кәдисини бирине берәейинем диймән, «Нирә дүшениңем гөрмәйин» дийип, гөзүни юмуп зыңып гойберипди.

Өзи неше этмәнсоң, онда неше эдйән адамлара бирхили кемсидиҗи гарайыш барды. Онуң пикириче, хемме неше ишякмазлыгың, бивазылыгың нышаныды. «Ол адамлар акыл сатманы, гүрлемәни оңарар, йөне элинден иш гелмез» дийип дүшүнйәрди. Өзи шол адамлара ики-үч эссе иш битирмелидирин өйдйәрди. Онуң пикириче, нешекешлер әхли газанҗының нешә гидйәнини билйәрдилер, шонуң үчинем олар ише гезек геленде, эдил кесеки адам үчин ишлейән ялы болмалыды. Ише ыхласың дерегине оларда нешәниң кейпини гөрмәге ыхлас гүйчли болмалыды.

Нешекешлериң бар аладасы чагаларының бокурдагыны гысып, нешә пул сүйшүрмекди. Гулгелди болса әхли газанҗыны иймите берерди. Хәли-шинди гоюн соярды. Дашарда улы газан атарарды-да, бүтин хатарыны чагырарды. Шор сув боландан, хатарың улы-кичиси газаның дашына айланарды. Йөне гейиме кән үнс бермезди, йыртык геймесе оңарды. Кәте оңа:

— Гулгелди, сенем биразаҗык җаныңы ая, бир гүн йыкылып галарсың — диердилер.

Ол болса:

— Ийҗек диен задымы тапып бер, оныңа дерек ишләйин, йыкып билсең йыкай — диерди.— Ёгса-да я иш адамы йыкмалыдыр, я-да адам иши. Иши йыкып билсең, йыкылмарсың. Эдейин диен ишиңи эдип билмесең велин йыкылып галарсың.

Ол ишлән вагты ишиң гутараныны дуймалы дәлди. Совугы, ыссыны билмели дәлди. Онуң хер ненеңси чапгынлы совукда элини үфләп дураныны, хер ненеңси ыссыда йүзүни елпәнини гөрен адам ёкды.

Гүн сүйр депә галанда, колхозчылар икиден-екеден дикелишип башладылар. Гоңшы гоңша тарап йөреди.

— Армавери!

— Бар бол, өзүң арма!

— Гайдар вагт боланокмы?

— Гайдар вагтам-а болуп йөр өйдйән. Иллерем чыкышян ялы-ла. Бизем чыкайсак нәдйә?

Олар ювашлык билен күмечилиге тарап йөңелдилер. Шол вагт оларың бири бейлекисине хайдап ишләп йөрен Гулгелдини гөркезди.

— Ол хенизем ишләп йөрен Гулгелдими-айт?

— Хә. Ай, ол бу вагтлар дүнйәни сув-сил алса-да билмез. Мен-ә шу адам ишләнде, җанына аграм дүшйәндир өйдемок. Йөне элини узадандан, ишиң өз-өзи эдилип барярмыка диййән. Җанына аграм дүшйән адам бейле ишләп билмез, хов?

— Билмедим нәмедигини, өз-ә түйс азап алла дийип дөрән адам. Ханы, йөр, шонуң үстүнден өтәгидели. Икимизден кән орандыр, барып гөрсең хәли.

Сахы дүели билен Мәтназарың янына бараныны Гулгелди олар хабар гатансоң дуюп галды. Гысымындакы бугдайыны хем ерде гойман дикелди. Аңңаллы элиниң терси билен маңлайының дерини чалды.

— Бар болавериң, өзүңиз армаң.

— Бар бол. Гүн өйлә санды гитди. Ханы гүнортана чыкмак ниетиң ёкмы?

— Гүнорта чыкарлык болдумыка? — дийип, Гулгелди десседен долуп ятан мейдана серетди. Өз ишинден гөвни сув ичен борлы, элиндәки бугдайы дессәниң үстүне гошды.

— Өз-ә бир чай ичерлиг-ә болуп йөрем экен.

— Ай, түвелеме, ишләп билипсиң-ле. Сахы икимизиң оранымыздан-а кән. Гулгелди, сен шол агач адам

дийилйәнлери болсаң герек. Өзүмиизиң-ә шейле ишләп билҗек гүманымыз ёк.

Сахы дуели билен Мәтназар икиси нешеден хабарлыды. Шонуң үчин Гулгелди олара гышык җогап берди.

— Болманда икиңиз нәдип ишлеҗек? Нешәңизи тапянчаңыз-а, нәдип тапаркак дийип алада эдиң, тапаныңыздан соңам, гапдалында гышарың-да, доланып галманы билмәң. «Энтек бирнеме кейпини гөрҗек» дийип отуруң. Онсоң хачан сизе ишлемәге вагт болсун?

— Ана, мунуң янында геплесең, тапар шунуң ялы бир задыны — дийип, Сахы дуели гәдик дишлерини сыртардып лох-лох гүлди.

— Гулгелди, меле ёрганың эшретини айтмагын сен — дийип, Мәтназар хем пес отурмады.— Гайта, түйс сениң этмели задың шо. Саңа шонуң кейпи бир етәйсе, әхли колхозчы азапдан дынаймалы онсоң, сең еке өзүң, алла бар, бар колхозчының дерегине ишләп билердиң. Биз йөне гарнымызы сыпап ятмалы болардык. Валла, догрымы айдян, сен өвренсене шуны, Гулгелди.

Гулгелди җогап бермегиң дерегине чалаҗа йылгырды. Онуң эли эййәм ишдеди. Ол десселери бири-бириниң үстүне мүндерләп-мүндерләп, улалдып йөрди. Муны гөрен Сахы дуели оны гыссады.

— Гулделди, сениң гайтмак хыялың ёкмы асыл?

— Дессәни богман, ташлап гидип болмаз-а. Бирден түвелей турайса, тәзеден орандан кын дүшер. Ере язар гидибир.

— Ери, өйлән гелйәнчәң, асман ере гачаясы ёк.

— Асман-а гачмаз велин, түвелей я ел турса турар дуруберер.

— Ери, оруп йөркәң түвелей турайса нәтҗек? Дүнйәни ахмал гөрйәң-ле бейле.

— Мен дүнйәни ахмал гөрмеҗек болуп шейдйәрин. Хәзир бир дашыны сарап гидейин, онсоң, ел турсун, түвелей турсун, маңа атың гулагы ялы.

— Түвелей дессәңем экидип билер.

— Бар, сенем шол түвелейлик, экидип билйән болсаңыз экидиң.

— Ай, йөрсене, бу бир эңегине тутан болса, этмесе дынмаз — дийип, Мәтназар Сахы дуелини гыссады.

Олар күмечилиге униградылар. Гулгелди болса үч-дөрт йүз әдим гайра тарапда бугдайлыгың четинде чаңҗарып ятан печеклиге гитҗегини я-да бирки йүз әдим гапда-

лындакы ойда битен инчеден узын гамышлыга гитжегини билмән, бир минут икиржиңленип дурды. Печек пугта болҗакды. Йөне оны ишмәге көп вагт герекди. Оны көпем йыгмалы болҗакды. Гамыш велин богнундан дөвлүп, ики ишли эдәймесе, бәш-алты дүйбүни чалшырып я-да ики ужуны чатып богубермелиди. Гулгелди: «Инчежик, чее гамышдыр, учуп дурасы ёк-ла» дийди-де, гамышлыга тарап уграды. Дөрт-бәш гуҗак гамыш йыгды-да, олар билен десселери зыңып йөренде-де пытрамаз ялы эдип, берк богды. Муңа-да канагат этмән, десселери он-он бәщден күнҗи отурдан ялы эдип, бири-бирине сөйәп гойды.

Дессе богмак оңа эсли вагт иш болды. Ол ишини болдум эдип, төверегине сер саланда, бугдайчылыгың ичинде иңләр синек ёкды. Гиден мейдан илерик агып үгран гүнүң ховры астында тебит алып ятырды. Илерде, бугдайчылыгың гутаран еринден аңырда салгым гөтерилип, гериш-гериш гумларың арасындан сув ыңдарылып гелйән ялыды. Салгымың ичиндәки топбак-топбак йылгынлар, чогандыр гараклар мүңзешип гелйән эпет гәмилере чалым эдйәрди. Өе уграҗак болуп дуран Гулгелди оран ерине гөз айлады-да: «Он ики-он үч сотка барсың-да» дийип, өз янындан чак этди.

Күмечилик Гулгелдини үйтгешик үмсүмлик хем тукатлык билен гаршылады. Күмелере гирип-чыкян адам гөрненокды. Адамларың көпүси гүнортан укусына гидипди. Укламадагы хем көлегә йыгнаныпды. Диңе бакҗа өйлериң көлегесинде икилән-үчлән чага гузлантгы ойнап отырды. Ятакда дуран сыгырдыр эшеклер синекден горанмак үчин кәте гуйрукларыны ялталык билен булайлап гойберйәрдилер.

Йүреге дүшгүнч үмсүмлик тәсир этдими я-да сүңңи совашдымы, чатмалыгың четинден гиренден соң, Гулгелди аргынлык дуюп уграды. Эмма бу аргынлык өз ишинден гөвнүхош адамың сызян якымлы аргынлыгыды. Аслында бу аргынлыгам дәлди-де, аз вагтлык аркайын дынч алмага тебигы ислегди.

7.

Санлы гүнден экин мейданы өз гөркүни үйтгетди. Кәерлери гөк гамышлы текиз бугдайлыгың гамышлары яланачланып галды. Хер бәш-алты йүз әдимден диен

ялы белент-белент харманлар хованапып галып уградыюПарахат ыгшылдап отуран бугдайлык бирден адамларың дөвнүги болды. Ким орак орярды, ким дессе чекйәрди, ким дөвек дөвйәрди, ким харман атярды.

Ишлер мазалы ёла душенсоң, оракчыларың дессе богуп, чекип вагт йитирип йөрмезликлери үчин олары бу ишлерден бошатдылар. Йөрите дессе чекйән аяллар белленилди. Шунуң биленем дессе богмак ишинден дынылды. Дессечилер оракчыларың десселерини оранжа батларына чекип етишйәрдилер.

Илкинжи онгүнлүк ярышың жеми жемлененде, иң улы байрагы Гулгелди алды. Шагелди гирди оны колхозчылара хуршлук үчин гетирен бөлек жанлысының гырасындан элтди.

— Ине, Гулгелди, халаныңы тут шу ищеклериң арасындан, Ыгтыяр өзүнде. Элли бәш яшда бүтин обада биринжи болансоң, саңа токлы дәл-де ищек берерин. Сениң токлыңам гүйз ищек болар ине.

— Гурдуңам сүриң гырасындан гелип, хайсыны тутсамкам дийип середип дураныны гөрмедим — дийип, Гулгелди агылың бир бөврүне үйшүп дуран ищеклере тарап йөнелди.— Йөне шонда-да ол иң семизини тутяндыр.

Догруданам, онуң бир бөлек жанлының четинден тутан ищеги бейлекилерден песлэр ялы дәлди.

Гулгелди аялы Солтана газан атармагы табшырды-да, ищеги соймага дурды. Солтан ишикдәки теләриң көлегесинде газан атарянча, ол эййәм гойны йүзүп, агачдан асыпды. Ол гойнуң багыр-өйкенини, гапыргаларыны, гык хем бил онургаларыны, гараз, дөрт аягы билен гуйругындан башга хемме задыны шол дуран еринде доградыдырып иберди. Ол ишини гутардым эдип, гойнуң бутлары билен гуйругыны алып геленде, газандакы эт эййәм гайнамага етишипди.

Солтан склада гидип, яңыжа тамдырдан чыкан чөрек алып гелди. Газандакы нахар яңы шор сув боландан, Гулгелди көне эндиги боюнча:

— Акгүл гел, Байрак гел, Мырат гел, Шекер гел...— дийип, хатар гурап отуран эхли небересини атма-ат чагырып башлады. Сәхел салымдан оларың хеммеси теләриң ашагына йыгнанды. Эркеклериң бары элине чөрек алып, уллакан газаның дашына гечди. Аял машгалалар болса илки шор сувуны, соңра болса этини габа

гуюп, бир гапдалда иймэге отурдылар. Энтек чигдир дийип, эт иймэге горкуп отуранлара болса Гулгелди гара чыны билен кэйинйэрди.

— Хэъ, иши түкенен, чиг эт нэме эдер өйдйэң? Йигрими бэш йыл гоюн бакдым, екеже гезегем мейданда чиг эт ийип, өлүп ятан мөжек гөрмедим.

Олар болса гүлшүп:

— Биз мөжек дэл ахыры — дийишйэрдилер.

— Мөжек дэлдигиңизи менем билйэн — дийип, Гулгелди етишип билдигинден ийип отурышына жогап берйэрди.— Йөне мөжек этиң тагамыны хемме кишиден говы билйэ. Онсоң эти нэхили иймелидигини билеңокмы, мөжекден өврен. Бишенсоңам бир, этиң тагамы бормы?

Газандакы этиң шор сувы азалып, яга дурды, соң говрулды. Гулгелди болса шол ийип отырды. Ин соңунда хем ол ики-үч чемче ягы овуртлады-да:

— Бар, инди нэче ыссың болса гетирибер — дийди.— Ынха, инди бу нахар ятсаң-а, гэкилигиңи аздырар, ишлесеңем, үч адамлык ишледер.

* * *

Үч харманда бирден дөвек башланды. Хер харманда үч-үчден гошулан дөрт гош ябы ишлейэрди. Харманларың бирине аяк берйэн Гылмыл ханды. Бир элинден угурлы көмек болмансоң, онуң аяк бермэге хем кэн бир гүйжи етип дуранокды. Оны «огланлара гара болса боля, огланларың өзи аяк бермегиң бир алажыны эдерлер» дийип гоюпдылар. Огланларам мунуң үчин гынаныл дурмандылар. Гайта, иң шагаланлырак ер Гылмыл ханың харманыды. Дөвекчи огланларам, ябы мүнмэге хөвесек чагаларам шонуң янына гиденлерини кем гөренокдылар. Аял-гызлы гүррүңе гезек геленде, яңы етишмиш болуп гелйэн огланларың өзлерем Гылмыл хандан говы дэлдилер. Онсоң гүнузын оларың дилинден аял-гыз дүшмезди. Хер хили пайыш шорта сөзлер айдардылар. Обаның гызларам оларың арасында өз янларындан пайлашылгыды. Хер ким өз янындан бир гызы халаярды. Айдым айданларында хем, шол гызың адыны тутуп айдярдылар. Гылмыл ханың гөвнүнден турмак үчин оңа-да гүнде-гүнаша диен ялы бир гызы беллейэрдилер. Оларың арасында бу сыры, бу гүррүңлери гизлин сакламак хакда йөрите шерт барды. Ябы мүнмэге гелйэн

чагалара хем бу ерде эдилйән гүррүңлери хич ерде агзамазлык барада ант ичдирйәрдилер. Ынамсызракдыр өйден чагаларыны хармандан ковярдылр. Йөне огланлар бу барада бири-бириниң сырыны сакласаларам, Гылмыл хана гезек геленде велин, бу сыр сакланмазды. Огланларың өзлери оңа бир зат диийдирердилер, бир зат этдирердилер, гүнүбиринем оны оба паш эдердилер.

Гүн гушлук галып, хова гызыберенде, Гылмыл хан огланларың экабырракларының бирине тәзе аяк бермеги табшырды-да, өзи харманың бейле янындакы уллакан йылгының көлегесини сырып-супүрип башлады. Дөвекчи огланларам ябы мүнмәге гелен чагалары өз дереклерине яба мүндүрдилер-де, Гылмыл ханың янына гелдилер. Йылгының даш-төвереги текизленип, сувланып дурлансоң, теп-текиз, арасса ерди. Йылгының үстүне хем чөп-чалам басылансоң, гүнортаның түп ыссысында хем үч-дөрт адам аркайын көлегеләп билйәрди. Хәзир болса онуң көлегеси бир гиден мейданды. Огланларың хер хайсы бир еррәкде яйнашып отырды. Бири гавун иййәрди, бири чепегиниң гулагыны оңарярды. Бири гамчысыны бежерйәрди, ене бири ябысының душагыны ишйәрди. Мүнмәге ябы етмедик чагажыкларам дөвек дөвшүп йөрен ёлдашларына гөзүгидижилик билен середишип отырдылар. Йылгының дүйбүне дегрилип язылан кечәниң үстүнде болса Гылмыл хан шикесли элине айна алып, бейлеки элине хем жүбтек алып, муртуның этегине тимар берйәрди.

Огланларың бири чепегиниң гулагыны бежерип, аягына гейди-де, гавун ийип отуран ёлдашына гөз гыпып, Гылмыл хана тарап үмледи. Бу онуң: «Ханы бир зада башласана» диййдигиди. Муңа дүшүш ёлдашы биразажык ойланды-да, гүлмән-ышман, хамана, зерур бир зады сораян ялы, Гылмыл хана йүзленди.

— Гылмыл хан диййән-ә, биз-ә шу вагт өерәйселерем, нәтжегимизи билемзок. Гелниң янына элтенлеринде нәтмели? Ак-гөк гейдирме эденлеринде нәтмели? Ики болуп галаңда, гелне нәхили лак атмалы? Ханы сен айтсана, шу затлары билйән болсаң. Эртеки гүн масгара болаймалы бирден. Я сенем биленокмы?

— Вах, билип дагымы, дәдесини яндырҗак-ла — диййип, Гылмыл хан айнада өз-өзүни сынлады. Гөвнүниң күйсәп дуранҗа гүррүңиниң үстүнден барлансоң, йырыш-йырыш эдип гөтерилди.— Мен, ине, нәдеңде иң

говы боляныны өвредейин. Илки билен аягыңыза әдик гейдирерлер. Эгниңизе дон гейдирерлер. Билиңизе-де гушак гушарлар...

Шейдип Гылмыл хан ника гыйлышыны айдып башлады. Огланларыңам, Гылмыл ханыңам телим гезек гөзи билен гөрен бу затлары хакда гүррүң эдилмеги олар үчин түкениксиз бир леззетди. Бу гүррүңлер мүң гезек гайталананда хем, оларың дойжак гүманы ёкды. Бу гүррүңлер Гылмыл ханың өзи гарраса-да, мүдимилик гарраман галан мукаддес арзувыды. Яңы ышк хесери етип угран етгинжеклеринем гиже-гүндиз пикири шуды. Гылмыл хан бипервай гүррүңчи дәлди, етгинжеклер хем бипервай диңчилер дәлдилер. Оларың хеммеси хәзир өзүни шол вакаларың ичинде гөз өңүне гетирйәрди. Шол вакалары өз башындан гечирйән ялыды. Оларың хеммесиниң йүреги хәзир үйтгешик бир ховсала, үйтгешик бир дуйгы билен урярды. Башга гүррүң хәзир оларың гөвүнлерини рахатландырып билжек дәлди. Бу якымлы, эмма ховайы гүррүңлер огланлара бәрден гайдян ялы болуп гөрүнйәрди. Онсоң олар бу гүррүңлериң хас тәсирли болмагының гамыны ийип башлардылар. Гылмыл хан бу меселеде огланлар үчин хемме зада тайяр ялңыз хемдемди. Олар ислән вагтлары, Гылмыл хан бу гүррүңлери өз мысалында жанландырыбам гөркезип берйәрди. Мунуң өзи хас гызыклы болярды. Бу гүррүңлерем бир леззетди, Гылмыл ханы ойнамагам бир леззетди. Шонуң үчинем огланлар Гылмыл ханы узак гүрлемәге гоймадылар. Оларың бири Гылмыл хана йүзленди.

— Ай, Гылмыл хан, бу гүррүңлериң бош гүррүң боля-лай. Ине, саңа Омат кериң гызы Күмши алып берипдирлер-дә. Әдик чыкартмак үчинем янына элтипдирлер. Ханы сен шондан соң нәме этжеклигиңден гүррүң берсене. Ине, сен Күмүш гызың өңүнде отырмышың-да, хамана.

Огланлар соңкы гүнлерде Гылмыл хан үчин Күмшүң үстүнден душупдылар. Күмүш яңы етишен, инчеден узын, гараягыз, гөрмексиз гызды. Эмма хер бир гызың адыны тутанларындакы ялы, Гылмыл хан бу гезегем монча болупды. Бу диңе онуң гөрклу-гөрмексиз бир гыза өйленсе кайылдыгы үчинем дәлди. Шикеслирәк, гөрмексизрәк бир гызың ады тутулса, бу оңа хакыката хас якын ялы, мунуң, догруданам, шейле болаймагы мүмкин ялы болуп гөрнерди.

— Ханы, Гылмыл хан, айтсана — дийип, огланларың бири ене дилленди.— Ине, сен Күмүш гызың өңүнде отырсың, дашыңам агын гыз-гелин, җахыл, утанман отурмагам герекдир-ай. Ери, нәдерсиң, Гылмыл хан, шонда? Огланлары кейпден чыкарармың я-да Күмүш гыза дөзмезчилик эдип, аягыңы гойбериберермиң?

Өз янындан Күмүш гыз эдигини чыкарып отураңа дөнен Гылмыл хан чага ялы йырыш-йырыш этди.

— Яъ, сизем, огланлар, хей, сизиң гөвнүңизе етмесемем бир болармы? Хемме зат оңат гөрүшйән достлаң билен өңүнден пугта дилләшикли болмалы ахыры. Онсоң мен тә сиз гөз гыпянчаңыз, аягымың бурнуны гаңрап отурарын.

— Күмүш гызы хорлап отурмага ненең дөзҗег-ай?

— Дөзмесең болмаз, хелейи башдан дийипдирлер. Берк тутмасаң, ол: «Бу йигит леллим экен» диер. Гелниң янында илки башдан от ялы болмалыдыр.

— Күмүш гыз оба гызы ахыры, ол сени танаяндыр-а — дийип, огланларың бири оңа дүзедиш берди.

— Оба гызы боланда нәме? — дийип, икинҗи бири оңа гаршы чыкды.— Ол вагтлар бири-бириңи эдил яңы гөрен ялы боларсың-а. Шу вагтлар ол гөргүлиҗик «Гылмыл хан нәхиликә?» дийип йөрендир.

Үчүнҗи бири ене Гылмыл хана йүзленди.

— Аягыңы гаңрып отурсаң, бирден Күмүш гызам кесирлигине тутуп отурыберсе нәтҗек? Бирден эдигиңи чыкарман отурыберди-дә...

— Бейдип отурса, будуның ич йүзүнден мазалы бурмалы болар. Көпчүлигиң ичинде масгара болуп отурыб-а болмаз.

— Бә, Гылмыл хан, нәдип дөзҗег-ай нәзик тене? Сең йөне хәзир бизи ойнаҗак болуп айдярмыкаң диййән. Күмүш гыз элиңе дүшсе, сыпап ярап билсең, разы болҗагыңы билйән-ле.

Шу гүррүңден соң Гылмыл хан, догруданам, өзүниң йөне гүрләп отурандыгыны, диййән задыны, хакыкатданам, эдип билҗеги-билмеҗеги хакда пикир этмейәндигини билди. Өзүниң Күмүши чүммүклемәге рова гөрҗегини-гөрмеҗегини чынлакай ойланып гөрди. Шол вагт хем Күмүш оңа эл дегирилмесиз, эшрепи ялы бир зат болуп гөрүнди. Ол өзүниң Күмүши тә өмри өтйәнчә, башына тәч эдип гезмәге тайярдыгыны дуйды.

— Вах, огланлар, шу вагт Күмүш меңки болса, басжак ерини чалгылап гезжек-ле — дийип, Гылмыл хаң йүрежигини айтды.

— Гөргүли догружасыны айтды — дийшип, огланлар гүлүшдилер.— Ине, мунын-а хэ дийсе бор, Гылмыл хан.

Ара биразажык үмсүмлик аралашды. Эмма огланлар муңа узак чыдам этмедилер. Олардан бири:

— Гылмыл хан, эдик чыкардарлар, гушак чөздүрерлер, үстүңе ёрган атып, туты герерлер, оңсоң нэдерсиң, шоны айтсача — дийип, хайыш этди.— Илки билен нэдип лак атарсың? Нэме диерсиң?

Гылмыл хана гүрлемэге май болмады. Ябы мүнмэге гелен огланларың бири:

— Бригадир гелйэ — дийип гыгырды. Гылмыл ханам, дөвекчилерем ерлеринден сычрап турдулар. Дөвекчилер хасыр-хусур чагалары дүшүрип, ябыларына мүндүлер. Гылмыл хан болса элине чаршагыны алып, йүзи саман болан, ашагы шол өңки десселигине диен ялы ятан аягы гүйжүниң етдигинден дөржелемэге башлады.

* * *

Бу гүн күмечилигиң гарагөрнүм илерисиндэки харманың башы той мэрекеси ялыды. Ики тиркиш дүе, бир топар эшек харманың башында ер тапанокды. Бу гүн колхоз дэвлетиң аммарына илкинжи гезек гызыл кервен települ уградярды. Бу гүн Гылыч фургона Улыгыр билен Кичигыры гошупды. Ол шолар билен кервениң башыны чекмелиди.

Ябылар йүк астында дурмалы болмансоң, илки билен фургоны йүклэпдилер. Үсти йүкли фургон бир гырада уграмага тайяр болуп дурды. Онуң үстүнде болса йүзүне «Ватана галланы көп берелиң!» диен шыгар язылан гызыл байдак пасырдаярды.

Адамлар дүелере, эшеклере йүк урмак билен башагайдылар. Дүелериң кэсиниң чөк билшиниң угры ёкды. Олары багырдып, зор билен чөкермели, тэ йүк уруп болянчаң дызламалы болярды. Олар багырярдылар, агызларындан яшыл гык пүркйэрдилер. Дызлыклары айрылан бадына болса, тарпылдап турярдылар. Шонда оларың үстүндэки чуваллар башлары ашыры тогаланып

гидэймекден зордан сакланярды. Гарры эркеклер болса йүк урлансоңам, аркайын гэвүшешип отырдылар. Йүк астында дурмасын дийип, олары турузжагам боланокдылар.

Чуваллары агшам долдурылып гойландыгына гарамаздан, йүк йүклемек иши гушлуга чекди. Йүк урлуп болнансоң:

— Ханы угра бакалы! — дийип, Гылыжа гыгырдылар. Ол фургона бөкүп мүнди-де, ёла дүшди. Онуң ызындан болса ики тиркиш дүе йөреди. Гоша жаңың дүңңүрдиси, зәхмет мукамы болуп яңланды. Эшекли огланлар болса кервениң ызына дүшүп, гапдаллашып, башлы-барат болшуп барярдылар.

Галла йүкли зәхмет гошуны күмечилигиң гүндогар йүзүндәки гума дырмашып барярды. Хармандакыларыңам, оракчыларыңам, күмечиликде галан аял-оглан-ушакларыңам гөзи шол гызыл кервендеди. Бу кервен көп адамлара шол Акгүлүң «Гуванчмырат кака, айырпыланымыз!» дийип гыгыран гүнүндәки гүнбатара гечен сансыз гошуны ятлатды. Ол кервен гүнбатара диңе галла дәл, ок-ярагам алып гечипди. Ол кервен сөвеш кервениди. *Ол кервен галтаманлары ер билен егсан этмәге барярды.* Бу кервен болса парахатлык кервениди. Ватан аммарына галла алып барярды. Бу кервениң өңүни чекип барян кервенбашы хем хәзир өлүм хакда пикир этмән, өмүр хакда пикир эдйәрди. Шатлыкдан, гөвнүхошлукдан яңа депеси гөге етен Гылыч хәзир: «*Бизи Сачлы гөрйәрмикә?*» дийип пикир эдйәрди. Диңе Сачлының дәл, бүтин обаның гөзүниң хәзир гызыл байдагы пасырдадып барян гоша ак атлы фургона дикилендигини ол билсе-де, болшы ялы дуймаярды.

8.

Тайярлайыш пунктуна дәне экиден Гылыч гижәниң бир вагты гелипди. Ябыларыны сува якып, илерки сыпаллыга гойберип гелйәнчә хем, эсли вагт гечипди. Ядавлыкдан болдумы-нәмеми, ерине гиренсоңам, вагты билен онуң укусы тутмады. Бир эйлесине агдарылды, бир бейлесине. Келлесине гелип-гечйән мүң дүрли пикирлери ковмак үчин айсыз гижеде бадрашып дуран сансыз-сажаксыз йылдызлары санамага дурды. Эмма ол йылдызлар хем басым онуң гөзүниң өңүнде жаңла-

нып башлады. Дик депеде үзүмиң хошасы ялы болуп асылып дуран үлкер билен демиргазыкда батып барян Едиген оңа бир роваяты ятлатды, Абдал голаклар бир роваяты, Экиз овлаклы гечи хем бир роваяты ятлатды. Буларың үстесине асман гүммезини ики бөлүп чаңжарып ятан Акмаяның ёлы хем роваята айланып, гөзлерине укы гелмән ятан Гылыч бүтин дуркы билен роваятлар дүнйәсиниң ыгтыярына гечди. Асман гүммезиндәки учсуз-гыраксыз хыялы дүнйәде сыяхат этди. Бирден Кичигырам ганат беклэп, Гылыжы гөтерди-де, асман деңзинде, йылдызларың арасында йүзүп башлады. Сачларыны гушак эдинип, Сачлы хем оңа йылдызларың арасындан йылгырып бакды. Дана голай ука гиденден соңам, бу сүйжи хыяллар онуң дүйшүнде довам этди.

Ялңыз фургон колхозың бар мыдарыды, эли-аягыды. Гылыч хер гүн ики гезек тайярлайыш пунктуна галла элтип гелйәрди. Гайдышынам Чөрли бейгиң еңсесиндәки күнжүликден гавун алып гайдярды. Хармандакылара сув элтмелем, башга бир зерур иш чыкса етишмелем Гылычды. Гүнузын онуң сүтүни сүйнйәрди. Бу гүн болса укусызлыгам онуң үстүне емек болды.

Ол гүн догандан соң оянды. Ол туранда, чатмаларында өзүнден башга хич ким ёкды. Хемме киши өз иши билен дагап гидипди. Хатда Даянчжыгам эййәм бакжаның янында ойнап йөрди. Гылыч гич геленден соң, хич ким оңа азар бермэнди. Ол ёрганы эпледи-де, чатманың дулундакы йүкүң үстүне галдырды. Кечәни чатманың көлегесине чекди. Ол ерде үстүне кәсе дүндерилип басырылып гойлан чайың өзи үчиндигини билди. Эмма ол чәйнеге эл дегирмән, чатмадан чыкды.

Эртириң чигрежиги гүйзүң голайлап гелйәнлигини хабар берйәрди. Гылыч эгнине ясгынжаң алан гарма донуның якасыны ичинден берк габшырды. Шундан соң *дон онуң эндамына мәкәм сырлашды.*

Гылыч депәниң үстүне чыкып, ябыларының ниредедигини билмек үчин төверегине сер салды. Шол вагт хем середип доюп болмажак үйтгешик бир гөзел гөрнүш онуң өңүнде яйылып гитди. Гүнүң ашагында гөзъетим еңилжек чал думана сиңип гидйәрди. Онуң дерегине илери угур сәхериң арасса салгымына гөтерилип, жадылы деңзиң дүйбүндәки жадылы ада чалым эдйәрди. Гөйә яңы доган гүн салгым деңзиниң дүйбүне ту-

тулан эгирт ялав ялы болуп, онуң дүйбүниң эхли гөзеллигини мүң мертебе улалдып, суратландырып дуран ялыды. Гылыҗың бугдайлыгың аңры четидир дийип назар салан еринде улгам-улгам гум депелериң аңырсындакы он-он ики километрликдәки обалар бадрашып ятырды. Ана, «Коммуна» колхозы, ана «Магарыф» колхозы, ана «Совет Түркменистаны» колхозы. Аңырдакы обалар болса Агалаң, Гаррычырла... Ана, ол җай «Магарыф» колхозының гөрелде мекдеби, ол ак җай болса «Правда» колхозының тәзе салнан мекдеби. Ана, ол баглар «Яшлар» колхозының тораңңылыгы. Узак обалардакы өйлери еке-еке санап отурмалы. Обадан узаклашып барян мал сүрүлери хем месе-мәлим гөрнүп дур. Бейик-бейик харманларам хеллевлешип отыр. Ана, йүз километрден алысдакы Көпетдагың говаклары хем хоңкарышып дур. Бирден Гылыҗың калбында «Ханы бизиң ерлеримиз, бизиң харманларымыз, ханы бугдайчылыгың илерсиндәки аңңат-аңңат гумлар?» диен пикир дөреди. Гөзлери шол затлары гөзледи. Ол бу затлары эдил аягының астындан тапды. Ана, ябылары дүйн гойберип гайданҗа еринде отлашып йөр. Ана, харманың башындакы адамлар өз ишлери билен гыдырданышып йөрлер. Бугдай деңзини эгри аңңал билен күрекләп йөрен колхозчылары хем элиңи узадып эллэймели. Гериш-гериш гумлар болса салгымың дүйбүне чөкең дек меле дүшек болуп язылып ятыр. Асыл тутуш төверек мүң дүрли нагышлы эпет хала меңзейәр. Йөне ол халы хәзир ере язылан халы дәлди-де, асман гүммезиниң диварына герлен халыды. Нәхилидир бир җадылайҗы гүйч хәзир ол халының аңры эрңегини ёкары гөтерипди. Юкаҗык өйме ялы мымыҗак салгым думаның бу затлара гөйә хич хили дахылы ёк ялыды. Бу гөзел гөрнүш салгымың ичинде толкун атман, салгым бу гөрнүшиң йүзүндәки гаймак ялы болуп гөрүнйәрди.

Гылыч эсли вагтлап бу гөзел гөрнүшден гөзүни айрып билмән дурды. Сәхраның тәмиз ховасыны демине дартып, небсевүрлик билен төверегине сын этди. Укусындан кемсиз ачылды. Сүңңүне еңиллик аралашды. Урпакдан дүшүп гайданда хем, еңсесинден итилйән ялы еңиллик билен гопды.

Гылыч чайыны чаласын ичип болды-да, өз иши билен мешгулланды. Ол тайярлайыш пунктуна геленден,

нәхилидир бир үйтгешиклигиң бардыгыны аңды. Гапаның башына үйшен адамлар тәзе газети элден-эле геҫирйәрдилер. Нәмедир бир затлар хакда җаныгып гүррүң эдйәрдилер. Олар Гылыҗың саламыны алдылар-да, ене өз гүррүңлери билен болдулар. Пунктуң чекимчиси элиндәки газете гөз гездирип дуршуна ынамлы гүрледи.

— Германия билен ярашык шертнамасы баглашылаң болса, инди уруш болмаз. Аркайын болуң. Капиталистлер нәче җан этселерем, бизи урша чекип билмезлер.

Гылыҗың гулагына деген бу хабар үйтгешик якымлы хабарды. Адамларың йүзүнде шатлык аламаты хем гөрнүп дурды. Шейле-де болса, оларың болшундан Гылыҗың гөвни сув ичмеди. Нәхилидир бир гөвнүчөкгүнлик, ынамсызлык адамларың шатлыгыны җылавлап дуран ялыды. Үйтгешик шатланыбермәге оларың богны ысмаян ялыды. Нәме үчиндир, чекимчиниң сөзлерини хем алып гөтерибермедилер. Гайта, шейлемикә диййән ялы, пикирли гөрнүшде бөвүрлерини диңледилер. Ара дүшен аз вагтлык дымышыклыкдан соң бугдайлы чувала тирсегини сөйәп дуран чокга сакгал яшулы агзындакы насыны бир тарапа пүркүп гойберди-де, чекимчә йүзленди.

— Ярашык говы зат велин, Алланур, мең бир дүшмейән задым бар. Шу итлер диййәниңиз, пашист диййәниңиз бизиң ёлумызың ганым душманы дәлми нәме?

— Хава — диййип, чекимчи тассыклады. Соң ол ене бир зат дийҗек болды. Эмма яшулы оңа геплемәге май бермеди.

— Дүнйәни алҗак болянам шолар, иңлис билен, амерка биленем шоларың гаршысына геплешйәс диййәмикәңиз диййәдим. Олар билен ярашанымыз-а говы велин, йөне ынанып бормука олара? Бир эмел салҗак болян болаймаса шолар йөне?..

Алланур ол яшула җогап бермәге етишмәнкә, икинҗи бири совал берди.

— Ханы биз иңлислер, переңлер билен ярашык баглашҗак болядыг-а. Индем герман билен...

— Догры, фашистлерем, эхли капиталистлерем бизиң душманымыз — диййип, Алланур сабырлылык билен дүшүндирмәге башлады.— Фашистлер дүнйәни басып алҗак болярлар. Эййәм биртопар юрды алдыларам, Германия Чехословакияны, Австрияны, Литваның бир бөлегини, Италия Абиссинияны, японлар Манҗурияны

алдылар. Биз фашистлере гаршы Англия, Франция билен шертнама баглашҗакдыгам. Йөне олар бизи алдаҗак, Германияны бизиң үстүмизе күшгүрҗек болдулар.

— Хәй, пәлиянманлар дийсәним! — дийип, хәлки яшулы башыны яйкады.

— Пәллери яман болса, өз пәллериниденем тапдылар. Биз Германия билен ярашык баглашдык отурыбердик.

— Хәъ, шу гирманың бир үмсүм отуранҗа юрт болаян болсады...

— Үмсүм отурманда нәме, бизе дегмесе боля-да — дийип, бири гапдалдан гүррүңе гошулды.

— Онуң-а болмаз-ла, хемме юрды басып алып йөрсе, сенем узак сылармыка? Ёлам башга болса...

— Бизе дегип билмез. Бизден өлер ялы горкяндыр. Батырыныл билеси ёк.

— Йөне биртопар юрды басып алып, гүйч топлансоң дызабермесе.

Бу дүрли пикирлере Алланур дүшүндириш берди.

— Бизем ярашык баглашдык дийип, элимизи говшурып отурасымыз ёг-а. Бизем гүйч топларыс. Бу ярашыкдан бизиң йитирйән задымыз ёк.

— А-хав, шу ягшы зады ягшылыга ёралың-хав! — дийип, хәлиден бәри бир гапдалда отуран яшулы гүррүңе гошулды.— Белки, уруш болмасын. Бу затлар эңчә келле дөвлүп эдилйәндир. Ханы биз өз ишимиз билен болалың. Онсоң, баша нәме гелсе, гелен вагты гөрүберерис.

— Шуны-ха догры айтдың — дийип, Алланур онуң сөзлерини голдады. Бир гапдалда даг ялы болуп дуран бугдая элини узатды.— Иңе, бизиң ишимиз шу дагы бейгелтмек. Шунуң хер бир килосы душмана окдур.

Адамлар өз ишлери билен болдулар. Гылыч хем бугдайыны табшырып гайтды. Ол халкара меселеси билен бичак гызыкланярды. Ирмән-арман газет окаярды. Хәзирем ол ябыларыны өз угруна ковуп, элиндәки тәзе газете середип гелйәрди. Ол халкара меселелерине азда-кәнде дүшүнмәнем дуранокды. Йөне өзүниң соватсызлыгындан нәгилелиги, өз дүшүнишине ынам этмезлиги онуң өзбашдак бир нетиҗә гелип отурыбермегине пәсгел берйәрди. Окан, эшиден зады хакда хөкман кимдир билимдаррак бириниң пикирини эшидәййәнчә, нәме нетиҗә гелҗегини билмезди. Окуыны ташланы үчин, аз

билйәни үчин өз-өзүне кәйинерди. «Вагтында окан болсам, бу затлара кемсиз дүшүнип отуран адам болмалы» дийип ахмыр эдерди. Эгер чекимчи Алланур болмадык болса, ол совет-герман ылалашыгы барада гөр нәче эҗирли пикирлер этмели боларды. Халкара вакаларының бирини сыпдырман ызарлап йөрен, Испания республикасына фашистлериң уран зарбасыны йүрежиги билен дуян билесигелиҗи яш йигидиң калбында хәлки чокга сакгал яшулының берен сораглары хөкманы суратда дөремелиди. Ол шол сораглара өз берен җогабы биленем канагатланып билҗек дәлди. Хәзир болса Алланурың сөзлери оңа көп зады айдың эдипди. Фашистлер бизиң ганым душманымыз. Йөне бизе парахатлык герек. Дүнйә капиталистлери фашистлери үстүмизе күшгүрип дурка, олар билен ылалашан говы. Бизе парахатлык, гүйҗүмизи топламак герек. Алланурың сөзлеринден чыкян бу маны Гылыҗың калбында канагатланма дөредйәрди хем ол бу затлара шейле садалык билен дүшүнип билйән адам хакда гөзүгидиҗилик билен пикир эдйәрди.

Ябыларың өз майдалына йөрәп гелйәнлигине гарамаздан, ол ёлдакы күнҗи какянларың янына нәхили етенини дуйман галды. Ол ябыларының өңүне от атдыда, хатар-хатар отурдылан күнҗүлериң арасыны сырып, ишлешип дуран адамларың янына барды. Гылыҗың фургонының гелип дураныны, онуң өз янларына етип гелйәнини гөрүп дурсаларам, хер ким өз иши билен башагайды. Үч-дөрт етгинҗек хер шахасына ики тараплайын шелпе ялы дүзүлен чаңңалагының агзы чага гушуңкы ялы ачылып дуран адам бойы күнҗи десселерини отурдылышы ялы, диклигине гөтерип гелйәрди-де, күнҗи үйшмегиниң үстүне оны башашак тутярды. Кәси дым-гызыл, кәси гап-гара күнҗи дәнелери гызылың гырындысы ялы болуп, шыгырдап дөкүлйәрди. Ики-үч саны яшулы болса әхли дәнәниң дөкүлендигине гарамаздан, ол десселери тә чаңңалагының аграмы дөкүлип гутарянча эллериндәки таяк билен какярды. Бир гапдалда болса бир яшулы күнҗини иригөз элекден гечирип, чаңңалагыны бир тарапа серпип дурды, икинҗи бири бедре билен чаңңалаклы күнҗүден сусуп алып, онуң элегине гуйярды.

Гылыч күнҗи эләп дуранларың янына гелип сакланды. Күнҗи эләп дуран Хоҗав ага Гылыҗың саламыны

аландан соң, элегиниң дүйбүндәки чаңңалагы бир гапдала серпип гойберди-де:

— Ери, кемсемол, элиңдәки газетиңде нәхили уйтгешик хабар бар? Дүнъелең шол булашып дуршумы я бир говулашян зат бармы? — дийди.

— Өз-ә ягшылашян ялы, Хожав кака — дийип, Гылыч гүррүң бермәге башлады.— Германия билен бирек-берегиң үстүне чозмазлык хакда ылалашык баглашыпдырыс.

— Ана, ана, шейле болаверсин херңә — дийип, Хожав ага аякларыны симап ялы акып ятан күнжүден согруп алды-да, Гылыжың янына барды.— Гелиң-ов, адамлар, тәзе хабар эшиделиң!

Оларың бары Гылыжың дашына үйшди. Гылыч ылалашык хакда, тайярлайыш пунктунда эшиден затлары хакда гүррүң берди. Шундан соң бу ерде хем тайярлайыш пунктундака меңзешрәк гүррүң башлады.

— Нәме-де болса, ылалашыланы говы — дийип, Хожав ага гүррүңиниң соңуны ягшы дилеге яздырды.— Херңә хемишелик ылалашылдыгы болсун. Яңы бир бәш гүн аркамыза ел чалды.

— Хәъ, шу гирмана ынам аздыр-ов — дийип, икинжи бири айтды.

Бу гүррүңиң инди эсли вагта чекжекдигине гөз етирен Гылыч гавуның ниреде үйшүрленини салгы алды-да, шол тарапа угарды.

9.

Совет-герман шертнамасы баглашыландан соң, басым Гылыжы хем онуң яшытдашларыны харбы гуллуга чагырдылар. Ишлер бир ян йүзли болупды. Орак гутарып, диңе дөвек аладасы галыпды. Кәерлери оймур-оймур гамышлы сыпаллыгын ичинде алтын харманлар тегеленишип отырды.

Хениз күмечиликден оба гөчүлмедигем болса, гошун гуллугына гитжек огланларың хоссарлары оларың ёл шайыны тутмак үчин, угратжак гүнлеринден бир гүн өң оба йыгнандылар. Гошун гуллугына гитжек огланлары обадан угратмалы эдипдилер. Шонуң үчин оларың дең-душ, дост-ярлары хем бу гүн оба гелипдилер. Күмечилик тас бошап галыпды. Бу гүн әхли шагалаң оба

гөчүп гелипди. Шол шагаланыңам меркези Гулгелдилериң өйүди.

Бу гүн Гулгелдилериң машгаласындан диңе онуң огуллары Аннам, Гылыч, Нурум ише гидипди. Машгаланың бейлеки членлериниң бары ирден оба йыгнанышпды. Солтан бирки тамдыр чөрек биширди. Гулгелди болса гич өйләнлер гоюн сойды.

Гүн эрңегини ере беренде, машгаланың Гылычдан башгасының бары җемленипди. Гылыч болса хенизем фургоны биленди. Бригадир оңа ирден:

— Пыргуның киме ислесең, бирине табшыр-да, бу гүн өйде болай — дийипди.

Гылыч болса оңа:

— Эртир пыргуны района-да өзүм алып гидерин. Ким пыргуны райондан ызына алып гайтса, шолам пыргунчы болар — дийип җогап берипди. Өзем ол бу гүн Язмыратдан диләп алып, фургона Улыгыр билен Кичигыры гошупды. Иң соңкы гүн онуң иши хасам етик болды. Гошун гуллугына гидйән огланларың ата-энеси ондан бир гезек бир зады, башга гезек ене бир зады хайыш эдйәрди. Бири күмечиликден гоюн гетирип бермеги сораярды, ене бири одунымы гетирип бер диййәрди. Башга бири болса җоялыкдан гавуныны гетирип бермеги сораярды.

Ак юмуртга ялы тогаланып йөрен гоша ёрга бир онда гөрүнйәрди, бир мунда. Гулгелдиниң машгаласы нахар тайяр боландан соңам, оңа эсли гарашмалы болды. Оглуның дидарындан доюп билмәнине җаны янан Солтан кәйинҗирейәрди. Бирден-ә, хамана, ягдайы билмейән ялы, оглуна түкениксиз юмуш буюрян үшүксиз адамлара кәйинйәрди, бирденем, нәме дийилсе, сесини чыкарман ылгап йөрен оглуның йүзлеклигинден зейренйәрди. Хер гезек гоша ёрга ялпылдап обаның четинден гиренде:

— Гойсана сесиңи, ханха гелйә-ле — дийип, оны көшешдирйәрдилер. Эмма фургон бармалы ерине барандан соң, өе гелмегиң дерегине ене нирәдир бир ере гидйәрди. Онуң обадан чыкып баряныны гөрүп галан Солтаның лапы хасам кеч болярды.

Патефон айтдырылып башлансоң, оба огланлары, гоңшы-голамларам йыгнанышып башладылар. Шундан соң велин Гылыҗың гелмезлиги отуранларың барыныңам җебегесини даралдып башлады.

Гылыжың болса бу затлардан хабары ёкды. Ишине етишип билмән йөрениниң үстесине онуң башга бир хас мөхүм аладасы хем барды. Ол хер этмелиди, хесип этмелиди, хөкман Сачлыны гөрмелиди. Онуң билен душушык хакда гүрлешмелиди.

Гылыч иң соңкы гезек күмечилиге баранда, хошлашмак баханасы билен Сачлыларың күмесине тарап совулды. Эмма ол Сачлыларың күмесиниң деңине етмәнкә, Айбөлек эҗе билен Сачлының өзүне тарап ӱграныны гөрүп гең галды. Олара етмән, фургоныны саклады.

Айбөлек эҗе аңырдан гелшине фургона мүнди-де, гүррүң бермәге башлады.

— Адамлаң көпүси оба гитди-де, күмечилик чоларан ялы болайды. Сачлы җанам: «Йүрегим гыся, эҗе, бизем оба гидәели. Менем огланлаң ӱграныны гөрәейин» дийди. Какасам өйде ёкды. Гелҗегем гүмана бу гүн. Ай, гелэйсе-де, даш ер дәл, оба гелер-дә. Бизем гидәели дийдик.

Сачлы Гылыч билен эҗесиниң аралыгында кесе бакып отырды. Ол эҗесине агзының гымылдаяныны гөркезмеҗек болуп. Гылыч билен аркайын гүрлешҗек болуп шейдипди. Күмечиликден чыканларындан соң, Гылыч билен Сачлы аркайын гүрлешип башлады. Олар агызларыны гөркезмәнсоңлар, Айбөлек эҗе зат аңяндыр өйденокдылар. Айбөлек эҗәниң хәзир бүтин дуркы билен гулак болуп отуранлыгындан, сеслерини эшитмесе-де, икисиниң гүррүңини бүтин сүңңи билен дуйянлыгындан оларың хабары ёкды. Олар хәзир Айбөлек эҗәниң аладалы йүзүниң мекирлик билен дуйлар-дуюлмаз гүлүмсирәп дуранлыгыны хем дуянокдылар. Айбөлек эҗе оларың гүрлешйәнини билйәрди. Ики йүрегиң хайсы перделен гопяныны билйәрди. Сачлының өзүни оба нәме үчин алып гайданынам билйәрди. Ол хәзир бирхили аласармык гуванч хем энелик аладасы билен оларың калбының овазыны диңләп отырды.

Сачлы билен Гылыч болса хәзир диңе Айбөлек эҗәни дәл, бүтин дүнйәни унудыпды.

— Гөрмән галармыкам өйдүп горкдум — дийип, Сачлы улудан демини алды.— Онсоң душушып билмесем, эртир ӱгранларыны бир гөрейин дийдим. Агшам болса эдил өйүңизе барайҗакдым.

— Сени гөрмән гитҗек гүманым бармы? — дийип, Сачлының өз янындан улы ховсала дүшенини аңан

Гылыч оны көшешдирмек билен болды.— Сен нәме шейдер-де, душушмаз гидиберер өйтдүңми?

Сачлы кинелирәк гепледи.

— Ай, хабар-хатыр тутман йөрсең нәбилейин...

— О нәме үчин хабар тутамокмышым? Яңы мен йөрите сени гөрмек үчин бардым-а!

— Хошлашмагамы?

Сачлының нәме үчин ховсала дүшени Гылыжа инди хасам аян болды.

— Вах, самсыжагым! — дийип, Гылыч сөзүне дынгы берди. Сачлы онуң йылгыряныны аңды. Өзи хем аглажак болуп кемшерип дуран додакларыны чалажа йыршардып, онуң гүррүңиниң ызыны диңледи.— Гапыңыздан барып, саг бол диер гайдыберер өйтдүңми? Мениң сениң билен душушман гитжек гуманым бармы. Душушыга вагт беллешмек үчин баршымды шо.

Жаңы арам тапан Сачлы улудан демини алды. Эмма ене кинели гүрледи.

— Энтегем бирнеме гижрәк бармалы экениң. Уграмакаң ядыңа дүшүпдирин, шона-да шүкүр. Адам гайгы эдйәндир, гарашяндыр өйденокмы асыл?

— Вах, билип аңры янына гечйән велин нәдейин? Бири бир зат дийсе, этжек дәл дийжекми нәме? Өзем хеммесининӗм иши зерур. Мен этмесем галыбермели. Өйденем эртир даң билен чыкышым. Өйде-де аз гарашаноклармыка диййән.

— Хеем гарашмазлармы? — дийип, Сачлы ене улудан демини алды.— Адамларда-да халыс ынсап ёк болдугы-да. Шу гүн бир сени ишден бошадаймалы экенлер-дә.

Гылыч Сачлының соңкы сөзлерине чалажа йылгырды. Эмма бригадириң өзүне ишден гал диенини, өзүнинем ишден галмак ислемәнини велин айдаймага чекинди. Икиси хем дымды. Ябылар майдалына мытдылдашыл барярдылар.

— Ханы агшам нириеде душушарыс? — дийип, Гылыч Сачлыдан сорады.

Сачлы аласармык жогап берди.

— Билмедим-дә, өзүң бир зат дийәймесең.

— Нәме дийсем эдермиң шу вагт?

Онуң нәме дийжек боляныны аңан Сачлы гөзлерини гүлдүрди.

— Эдерин.

— Онда мен-ә сени хәзир гөни өе алып барайҗак.

— Алып барай, алып барсаң. Нәме, гитмез өйдйәңми?

— Гидерсиңем өйдемок.

— Маңа өйүмизиң гапдалында душүп галдым нәме, сизиң яныңызда дүшүп гайтдым нәме — дийип, Сачлы мекирлик билен йылгырды.

— Вах, бир өе бараңсоң, билйән-ле нәхили гайтҗагыңы.

— Дүшер гайдыберерин-дә, нәдерин өйдйәң? — дийип, Сачлы ювашҗа гүлди. Гылыҗам ховайы гүррүң эдип отураныны билип, сесини чыкармады. Мүйнли йылгырып ашак бакды. Биразаҗыкдан соңра болса улудан демини алып:

— Догруданам, бу барада озал пикирленишәен болсаг-а, кем болмазды велин, инди җуда гич-дә — дийди.

— Гич дәл, ир — дийип, Сачлы онуң сөзүне дүзедиш берди.— Ики йыл диениң ынха гечер дуруберер. Ана, онсоң саг-аман гелерсиң велин, өзүм өйүңизе барар отурыберерин. Хәзир болса сен нириде душушҗагымызы айт. Оба-да етип гелйәрис.

— Сен патефоның сесине гулак сал-да гараш. Патефоның сеси кесиленден соң, мен гапдалыңыздан гечип гидерин. Онсоң сен ызым билен гайраңыздакы гумуң арка йүзүне барай.

— Көп гарашдыраймасаң ягшыдыр. Вагты билен адамлар даргамазам.

— Гарашмалы болмагың-а ахмал. Йөне ил ятман, душушыбам болҗак дәл-дә. Иллер даргаманка бир ерик йитирим болсаңам-а, нәбилейин-дә нәхили болҗагыны.

— Душушып билсегем ягшы ахырында — дийип, Сачлы ховсалалы гепледи.— Онсоң ил ятянча гарашып ятҗак болсам, гүнүм бир гечермикә?

— Маңа аңсат дүшер өйдйәңми нәме?

— Сен хер ничикдир адамларың арасында боларсың, патефон айтдырарсыңыз, шатлык-шагалаң билен вагтың нәхили гечениниде хем дуймарсыңыз. Мен велин диңе эҗем билен газарылып отурмалы. Какамыңам, догрусы, шу гүн геленинден гелмәнини кем гөремок. Геленде-де, олам яньмызы саклап отурасы ёк, гайта, ил ятансоң гелип, мени саклар.

— Нәме үчин сен маңа гарашып отурмалымышың? Сенем бизе бараярлар. Бармаян ериңми нәме? Отурар

гайдарсың-да нәме? — диййип, Гылыч чынлакай гүрледи.

— Егса-да шейдәерин — диййип, Сачлы эгнинден агыр йүк айрылан ялы, еңиллик билен дем алды.— Эҗеми хем алып бараярын.

Ол шейле дийди-де, чалаҗа гүлүп башлады. Онуң нәмә гүлйәнини билмедик Гылыч оңа сораг берди.

— Нәме гүлүбердиң бирден?

Сачлы гүлки арасы билен жогап берди.

— Эҗемем айдым диңләр, гүррүң эдер.

Гылыч сесини чыкарман йылгырды. Соңра ол дөзмезчилик билен гүрледи:

— Адам шикесли дүнйә инмесин. Гулагы болса, шейдер гүррүңе гатышмаз, ичини хүмледер отурармыды?

Сачлы онуң гүррүңини бөлди.

— Шу вагт эҗемиң гулагы эшидйән болса, икимизем шейле аркайын гүрлешер отурармыдык?

— Мен асылкыны айдян. Онда биз башга ер тапардык гүрлешер ялы. Бизиңки аңсат-ла. Йөне, ине, шу гөргүлиниңки кын. Шу вагт нәме ол доңңара даш болуп отурандыр өйдйәңми? Ол хәзир дуршы билен пикир-хыялдыр. Ол шу вагтлар нәмәниң пикирини эдйәркә? Шоң йөне дүнйә хайран болуп отурмандыгын-а билйән.

— Мениңем кәвагтлар гөргүлә небсим агыряр. Гепе-гүррүңе гошулман, бир чугдам болуп, хайран депесине чыкан ялы болуп отыр гөргүли. Кәте: «Эҗе, шейдип отурмак гаты кындыр-ов. Сен нәмәниң пикирини әдйәрсиң шонда?» диййип сораярын. Гөргүли: «Өвренишип гидипдирин. Адамың башы дашдан гаты диенлери, башыңа дүшсе, өвренишилмеҗек зат болмаз экен» диййәр. «Пикирем нәме ил нәмәниң пикирини эдйән болса, менем нәме шолар ялыдырын-да» диййәр. «Огланлыгыңы ятлаярмың?» диййән. «Огланлыгымы хем ятлаян вагтларым боля» диййәр. «Арзув эдйәрмиң?» диййән. «Арзув эдйән» диййәр. Кәте болса, догрымы айтҗак, онуң болуп отурышына хут гөзүм гидйә. Ол отыр. Өз янымдан ол хәзир арзув эдйәндир диййәрин. Хич кимиң оңа пәсгел берҗек, арзув кервениниң арасыны ёлҗак гүманы ёк. Онуң өз пикиринден башга хич зада үнс берҗек, хич бир сесе, хич бир чыгшылда башыны галдырҗак аладасы ёк. Гөзүни сүзүп, гиден бошлукда өз пейвагтыңа йүзүп йөрмели. Диңе өз гөресиң гелен заг-

лары герерсиң, диңе өз эшидесиң гелен затлары эшидерсиң.

— Дүйш гөрен ялы боларсың-да нәме — дийип, Гылыч кинаялы йылгырды.— Ёк, Сачлым, мунын-а мен-э хэ дийип билҗек дәл.

Олар гүррүңе гүйменип, Сачлыларың деңине етенлерини дуйман галдылар. Сачлы билен Айбөлек эҗе фургондан дүшенде, Гылыч Сачла:

— Онда геплешдигимиз болсун, патефонын сеси кесиленден соң, деңәңизден гечериме гараш — дийди.

— Боля — дийип, Сачлы еке сөз билен җогап берди. Гылыҗың бир затлар дийҗәнини аңан Айбөлек эҗе болса оңа өзүче гайыбана җогап берди.

— Боля, оглум, гөрсек-гөрмесек, сагҗа бол, сагаман гайдып гел.

Олар дүшүп галансоң, Гылыч ябыларыны бирнеме гыссады. Өзем бу гүн фургоны атятага тарап сүрмән, гөни өйлерине тарап сүрди. Шундан соң ол өйде өзүне хас сабырсыз гарашыляныны дуян ялы болды, бирхили өзүни мүйнли хасаплады.

Гылыч ябылары гошдан чыкарып, өйүң еңсе тарапындан геленде, гапының агзы айбермез мәреке болуп отырды. Нурум патефон айтдырярды. Улы адамлар онуң төверегинде гышарышып чай ичйәрдилер. Чагалар бир гапдалда үйшүп отырдылар.

Оҗагың башында нахар-чай аладасы билен болуп йөрен Солтан ишиге етип гелйән оглуның гапдалындан чыкды.

— Әлхепус, нәдәйдиң, оглум, иррәҗик өе көвленәйсең болмадымы, гөзүмизи ёлда гояйдың-ла — дийип, нәгилелик билен айтды.— Какаң дагы сениң гелериңе гарашып, нахар иймән отырлар. Илки чай ишҗекми я-да нахар гуюберейинми?

— Илки бир кәсеҗик чай ичейин-ле, эҗе — дийип, Гылыч отуранларың янына барды. Гышарышып ятан адамларың кәбири еринден дикелип:

— Гел, Гылыч, бәрден отурай — дийшип, оңа отурмага ер гөркездилер. Эмма Гылыч отуранлара бирлай гөз гездирди-де, ювунмак билен болды. Соңра болса ерине гечип, өңүне чәйнеги чекди. Гулгелди орта сачак язып, нахара тайярлык гөрүп уграды. Бошан чәйнеклери айрышдырды.

Гылыч чайыны ичип болан бадына, орта нахар чекилди. Дүшек етмедик чагалар бир гырада өзбашларына дөвүр гурап отурдылар. Гулгелди:

— Нахар ийилйәнчә, патыпуны айрың —дийип, бирсалым аракесме этмеги теклип этди. Эмма нахар иймекден йүз дәндерип, патефон айтдырмага хөвесегем тапылды.

— Сенем нахар ийәй —дийип, шубела айтсаларам, Байрак:

— Мен газан атарылалы бәри ийип йөрүн-ә —дийип, патефонын башына гечди. Оңа тов берип башлады.— Ханы, адамлар, нәме айдым ислесеңиз, буйруп отурын.

Хер ким бир зат дийди. Киминң диенини этжегини билмедик Байрак:

— Ай, гөрйән велин, бир ян ужундан гоюбермесем болжак дәл өйдйән картлары —дийип, елйыртан яглыгын ортасында күт болуп дуран пластинкаларың бирини алды.— Кем-кемден сизиң хеммәңизиң буйран айдымыңызам чыкар гидер-дә.

Байрак пластинканы гоянда, «Пыяланың» овазы яңланып башлады.

— Бу-ха Гылыжың айдымы болды —дийип, кимдир бири сесленди. Сонра хич кимден сес чыкмады. «Пыяланың» овазы сүйт ялы айдың гижәни долдурып гитди. Онуң овазының хәзир Сачлының гулагына етип, эндамыны тикенекледип гиденини Гылычдан башга хич ким гүманам эденокды. Сачлының эййәм бәрик гайтмагың аладасы билен галкыжаклап отураныны хем ол кемсиз билйәрди. Шонуң үчин ол ичинден Байрага уллакан алкыш окады.

Нахар ийленден соң, өңүне чай алан адамлар хас аркайынлашдылар. Гоңшы-голамлардан аял-оглан-ушакларам гелшип башлады. Инди айдым диңлемек билен бирликде, икибир-үчбир болуп, месайы гүррүңем эдйәрдилер. Олар өз диен айдымы болса-ха, гапдалындака:

— Ханы бирсалым дур, айдым диңләли —диййәрдилер. Өз диен айдымы болмаса хем, дессине илки өзлери бир гүррүң тапярдылар.

Сачлының эжеси билен гелип, Солтан дагының янына барып отураныны гөрен Гылыжың дүнйәси гиңән ялы болды. Ол хәли-шинди диен ялы ер асты билен Сачлының отуран тарапына середйәрди. Онуң өз жигилери

билен, Аннамың гелни билен бир затларың гүррүңини эдип отураныны гөрйәрди. Бу ягдай Гылычда үйтгешик бир дуйгы оярярды. Сачлы хәзир онуң иң якын адамларының арасындады, шол эзиз адамларың бириди. Ол Сачлыны шол отуран үйшмегинден айра гөз өңүне гетирип билҗегем дәлди. Эртир болса ол бу мәхрибан адамларың барыны ташлап гидйәрди. Шу иң соңкы пурсат Сачлыны хем онуң машгаласы билен өмүрлик ысньшдыран ялыды. Оны хем шу мәхрибан оҗагың башында ташлап гидйән ялыды. Ол эртир гидер. Сачлы болса хемише онуң гөзүниң өңүне шу ягдайда, онуң өз ичерисиниң адамларының арасында отуран халда гелер. Бу эзиз адамлардан айра, бу мәхриндан ганылмадык сөйгүден айра ики йылы нәхили гечирип болар! Бу пикир патефонда яңланян түйдүгиң зарын овазы билен гошулышып, Гылыҗың нәзик тарларына какып униграды, оны нәхилидир бир аласармык ховсала гапланы. Йүреги гысҗак, эҗизлеҗек ялы болды. Суңңагырлык, лапыкечлик аралашды. Бирденем ол өз-өзүне гең галды. «Өмүр сениң шейден ериң бармыдыр? — дийип, өз-өзүне кәйинип башлады.— Нәме өмүр энең өйүнден айрылман гечерин өйтдүңми? Юрт парахатлыгы болса, ики йыл диениң эйләңе-бейләңе бакмаңкаң гечер отурыберер». Шобада хем онуң гөврүми гиңән ялы болды. Эййәм өзүни гуллугы гутарып гелен халда гөрди. Сачла өйленди, той тутды.

— Йирик, ханы бирсалым патыпунын янына өзүң геч-ле — диен сөз оны бу ойларың арасындан согруп алды.

Кимдир бири:

— Ай, ол гечсе, «Пыяладан» башга зат айтдырасы ёк-ла — дийип, гепиң гердишине айдып гойберди.

— Шу гүн нәме айтдырасың гелсе айтдырыбер, Гылыч — дийип, икинҗи бири айтды.— Инди ики йыллап патыпун айтдырасың ёк. Эртир гитҗек болуп дуркаң, пылан эдйәң диймерис. Даңдана ченли бир айдымы айтдырып отурсаңам, диңлемек биз билен.

Он дөрди гиҗәниң айы илерик салланып башлады. Гылыҗың болса хенизем патефон айтдырып отурышыды. Ол айдымдан доянокды. Эмма бу гүн велин ол соңабака бирнеме ховлугып башлады. Ол бу гүн хөкман Сачлы билен душушмалыды. Йөне адамлар хенизем

туранокдылар. Сачлынынам бир гырада отурмагы оны хас гыссаян ялыды.

Ахыры адамлар икиден-екеден турушып башладылар. Оларың ики-екеси уклап галан чагаларыны оярман, голтугына алып гидйәрди. Сачлы билен Айбөлек эже хем иң соңкуларың арасы билен турдулар. Бирнеме гөврүми гиңән Гылыч хем патефоны бир гыра сүйшүрип гойды.

Эмма Гылыч иррәк бегенипди. Мәреке даганы билен деррев туруп гидибермек оңа миессер этмеди. Адамлар туран бадына, оны өз ичерисиниң адамлары гуршап алдылар.

— Җан оглум, гитмәнкәң, яныңда отурып, мәхриңден бир ганайын — дийип, Солтан чәйнегини алып, онуң янына гечди. Гулгелди хем:

— Маңа-да бир чәйнеҗик чай бериң — дийип, оглуның алкымына гелип отурды.— Ери, оглум, инди эртир гидиберйәңми? Җаның саг болса бор, галан зады гайгы этмегин, саг-аман гидип гел.

Гылыҗың гыз җигилери хем, агасы Аннам билен иниси Нурум хем онуң янындадылар. Хатда онуң иң кичи җигиси дөрт яшлыҗа Даяңч хем хениз ятманды. Аннамың гелни хем бир гырада чагасыны эмдирип отырды.

Машгала гүррүңи эсли вагта чекди. Чайдан соңам ондан-мундан гүррүң эдип эсли отурдылар. Ятмак үчин ерлерине гиренлеринден сон болса, Гылыҗың халыс сабыр-такаты гачды. Хемме адам уклаянча гарашҗак болса, ол гөр нәче гарашмалы болар! Туруп гидиберейин дийсе-де бу хем җуда кын болҗак. Ол бу гүн фургоныны атятакда гоюп гелмәни үчин, өз-өзүне кәйинип башлады. «Ери, фургоны бахана эдип гидиберейин дийсем, оны хем бу гүн өе гетирипдирин. Сачлының ягдайы нәхиликә? Гөргүлиниң гарашып-гарашып, гарашмазы чыкандыр». Ол укламадылармыка дийип, төверегине диң салярды. Эдил шол вагтам билгешлейин эдйән ялы ятанларың бири я гымылдап, я геплэп оядыгыны билдирйәрди. Гылыч ики яна агдарылярды. Ол ахыры хумүрди кесилди велин, адамларың оядыгына-укудадыгына хем үнс бермән, еринден туруп уграды. Онуң туруп уграныны гөрен Гулгелди аялының бөврүне дүртүп:

— Оглуң нирә гидиберди? — дийип, ювашлык билен сорады.

— Нирәдигини билеңокмы? — дийип, Солтан онуң өзүне сораг берди. Соңра болса сөзүниң үстүне гошды.— Сачлың янынадыр-да. Оны гөрмән гидибир өйтдүңми ёгса.

Гулгелдиниң гөвни иңкисе гитди. Ол пикирли гөрнүшде аялындан сорады.

— Олар бейле чынгардышып йөрмүдилер? Ата-энеси дуюп, ураҗак болуп дурка, бир масгарачылыгың үстүнден бараймасын. Гыгырайсам нәдеркә?

Солтан оңа гыгырмага май бермеди.

— Азар берме. Хошлашар гайдар-да, сен ата-энесиниң хабары ёкдур өйдйәрмиң? Хей, гызы бир әдим гышык әдер-де, оны энеси билмезми? Гатам билйәндир. Оны обада билмейән бармы нәме? Яңы нәме Айбөлек шу ере гүррүң диңлемәге гелендир өйдйәңми? Гызы алып гелендир-дә.— Соңра ол оглуна небсагырыҗылык билен гүррүңини довам этди.— Вах, өзүмизи өлдүрмели. Алланәме той эдип отурыбермели экеник. Бейлесине гечирип, аркайынҗа гидерди оглум. Инди велин бойны бурук гитҗек-дә чагаҗыгым.

— Онуң үчин диңе сени өлдүрмели — дийип, Гулгелди аялына игенди.— Билйән болсаң, этмели экенин-дә тойы. Ери, шейдишип, иле гүррүң болуп йөренлери говумы? Ата-энеси шиндизем аркалы, гепе-сөзе дүшүнйән, чагасының гадырыны билйән адам, ёгса хер хили гыкылык гопса гопуберер. Хич кимден зовал болманда-да, чал бейнидирлер, дек гезәеслерем ёк. Ери, онсоң оглуң ызында бир зат болса, башы богулмадык гызы йыгнаҗакмы?

— Ери, асманы гапышдырмасана. Оглан-огланҗык я-да самсык дәл олар, бай, акыллары гөзүндедир-ә — дийип, Солтан адамсының ховуны басмак иследи. Онсоң гүррүңи гутардым диен әхеңде аңырсыны бакды.— Чагаҗыгым саг-аман гелсе, тойы шонда эдәерис.

Гулгелди хем доланып аялына зат диймеди. Йөне узак вагтлап оларың икисиниңем гөзүне укы гелмеди. Огул угратмак оларың икиси үчинем агырды. Онуң үстесине-де Гылыҗың өйленмән гидйәндиги шу гүн оларың икисини хем улы үнҗә гойды. Онуң сөйүшйән гызы болмаса, олар бу барада, белки, хич пикирем этмездилер. Эмма олар хәзир Сачлының хем өзлери үчин бир бигәне адам дәлдигини, нәхилидир бир айрылмаз сапагың онуң билен бирлешдирип дурандыгыны дуйду-

лар. Гылыжың гитмеги олары Сачлы билен хас голайлашдырды. Индиден бейләк Сачлы оларың перзендиниң галдырып гиден мукаддес ядыгәрлигине өврүлйәрди. Олар Сачлыны хер гезек гөренлеринде, Гылыжы ятлап лурҗакдылар, оны хер гезек гөренлеринде, оларың калбында арзылы той хакдакы мукаддес арзув оянмалыды.

10.

Гулгелди билен Солтаның гүррүңининң эхениндәки гүррүң эдил шол вагт Шагелди гирдилериң гапысында Айбөлек эже билен Сачлының арасында хем довам эдйәрди.

Гылыжың фургонындан дүшүп галанларында, Айбөлек эже гызындан:

— Хошлашдыңмы? — дийип, ювашжа пышырдап сорапды. Сачлы ёк диен маныда башыны яйкапды. Соңра ол эжесине айдым диңлемек үчин Гылычлара гидеси гелйәнини айдыпды. Айбөлек эже муңа гөвүнжеңлик билен разылык берипди.

— Йөр, гитсең, гызым, болманда-да, биз бу ере бири-биримизиң йүзүмизе середишип отурмага гелемзок — дийипди.

Гирдилериң аял машгалалары асылам эркинрәкдир велин, Сачлының говы гөрлүши үйтгешикди. Бу акыллы гызың еңилкеллелик этмежеги, гөзе-баша дүшүп йөрмежеги беллиди. Айбөлек эже гызының Гылыжа гөвүн эдйәнини өнрәкден бәри аңярды. Бу барада онуң гулагына етирен адамларам болман дурманды. Бу сыры бүтин обада-да аңмаян ёк диен ялыды. Эмма нәме үчиндир, бу гүррүң бирден ил арасына долуп, ала-гох турузыбермәнди. Ол гүррүңиң хачан, кимден башлананы хем, киме етип дураны хем белли болман галыпды. Сачлы билен Гылыжың гаты ассырынлык билен, сабырлылык билен гатнашык эдишлери ялы, оларың сөйгүсиниң хем өзлери шейле бир дуйманка угругып гидиберишы ялы, оларың сөйгүси хакдакы гыбат-гүррүңем бирден ловлап туташыбермән, ил арасына яг ялы дуйдансыз сиңип гидипди. Бу хемме киши үчин тебигы бир зада өврүлип гидипди. Сачлының Гылыжы сайламагы, онуң үстесине-де бу ягдайың уллакан геп-гүррүңе

сөбәп болман гечип гитмеги, ил арасында Сачлы билен Гылыч икисине дәли-меҗнун болшуп йөрен ашык-магшуклар дәл-де, йөнекей бир адаглылар ялы я-да зат хакда ылалашылып, индем тоя гарашышып йөрен яшлар ялы гаралмагы Айбөлек эҗәниң өз гызына ынамыны, сөйгусини хасам артдырыпды, себәби эгер онуң өзи гызы үчин бирини сайламалы болса хем, илки билен Гылыҗы тутҗакды. Ол гызының ил арасында веҗара болуп йөрмәнини хем Гылыҗың акыллылыгындан, асыллылыгындан гөрйәрди. «Гызым башга бири билен баш гошан болса, ил веҗерасы эдип ташларды. Хер хили веҗера гүррүңлер тапарды. Шүкүр, Гылыч алланәме оглан» диййәрди. Онуң гуда болҗак адамларынданам гөвни хошды. Йөне Сачлы билен Гылыҗың гатнашыгының шовхун дөретмән, басырылыбрак галыбермегинде өз ролы бардыр өйдүп, онуң келлесине-де гелмейәрди. Өзи бу гүррүңе уллакан әхмиет берен болса, ики-еке адам бу хакда сыздыранда я-да осмакладып: «А гыз, сизе Гүлгелдилер гудачылыга гелйәрми?» дийип соранда, өзүни шейле парахат алып бармадык болса, гатырганҗак я-да дашына чөп айлаҗак болан болса, ол затларың шол вагтлар нәмәниң үстүнден элтҗегини ол билмән гечирипди. Ол хемише бу гүррүңлери гаты гинлик билен душундан гечирипди. Хамана, хич бир үйтгешик зат ёк ялы, оюнлыга салып оңупды. «Гызың Йирик билен йөне дәл диййәрлер-ле?» дийип соранларында хем, ол: «Биз оны шоңа берҗек болуп йөрүс-ә» диерди я-да «Әл, харам тула, шол Йирикден башга адам тапмадымыка?» дийип, хамана, өз гызы хакында дәл-де, башга бири хакда гүррүң эдилйән ялы, оюнсырадып гечирерди. Шейдибем, өзүниң бу гүррүңе бүтинлей әхмиет бермейәнини гөркезерди. Йүзүни бир гапдала совуп, өз иши билен боларды. Гепиңи дүшүндирҗек болуп, онуң агыз тарапына айланып йөрмегем аңсат зат дәлди. Айбөлек эҗәниң өзүниң гүррүңе мейил этмейән вагты-ха, бу асыл мүмкин задам дәлди. Онсоң палтасы даша деген гыбаткеш аяллар шейле аял билен гүрлешмели эден алласына гаргашып гайдардылар.

Айбөлек-эҗе шейдип, гыбатың өңүне ок гечмез гала салыпды. Ол өз яныңдан Сачлы билен Гылыҗа миннетдар болса, Сачлы билен Гылыч мунуң үчин диңе Айбөлек эҗә миннетдардылар. Кәте Гылыч Сачла: «Сениң эҗең шейле үйтгешик аял болмадык болса, биз шейле

аркайын гүрлешип йөрүп билмездик» дийсе, Сачлы Гылыжа «Эжем иллерин гүррүңине гулак асса, икимиз масгара болардык» диййәрди. Онсоң хезил эдинип, онуң иллере берен жогапларыны айдып берерди.

Гызы билен велин Айбөлек эже бу барада телим гезек гүррүң эдипди. Хемме зат барада чинтгәп дурмаса-да, хәли-шинди гызының гулагыны газап дурмаса-да, энчеме затларың аныгына етипди. Бу барада Гылыжың ата-энесиниң пикириниң нәхилидигине ченли сорашдырыпды. Эмма ол бу затларың барыны гызына «эжем мениң эдишиме бегенйәр-ов» диймәге эсас бермезден эдйәрди. Өзүниң әхли пикир-дуйгусыны гизләп, бу барада, хамана, өзүне дахылсыз бир зат ялы эдип гүррүң эдйәрди. Онуң әхеңинде сораг, билесигелижилик ёкундысындан хабардар эдижилик әхеңи көпди. Ол гызына оңлаярын я-да оңламок диен маныда сораг бермән, сен эйсем шу затлар барада пикир этдиңми диен маныда сораг берйәрди. «Масгара боларын өйдеңокмы», «Энесиатасының гөвнежегини билйәңми?», «Өз арзыңы гачыраярын өйдеңокмы?», «Гөзе-баша дүшүбермели дәлдигини билйәңми?» ...Ине, ол гызына шейле маныда сораг берйәрди. Ол бир гезегем Сачлының Гылыч билен ниреде душаныны, нәхили гүррүң эдендиклерини сорамандыҗ Шонуң үчинем Айбөлек эҗәниң болшы Сачлыны кән бир гысындырып дуранокды. Онуң билен гүрлешмегем, дүшүнишмегем аңсатды. Сачлының гысгаҗык жогапларындан маны чыкармагы ол кемсиз башарярды. Шонуң үчинем Сачлы эжесинден чекинжирәп я-да утанжырап дуранокды. Гайта, ол өз үстүне хемише ыгтыбарлы бир ганатың сая салып дураныны билйәрди. Ол ганат сәхел ховп абандыгы, Сачлыны өз астында гизлейәрди. Ховп ёк вагты хем, оны өз пейвагтына гойберерди. Дуйгур хем мәхрибан йүрекли Айбөлек эже хемише гызының йүрек пердесинден гопарды.

Бу гүн хем ол эртирден бәри гызының угрунда кебелекди. Онуң ягдайына дүшүнйәрди. Оны артыкмач толгундырмазлыга, аглап-эңрәп дурман, өзүни аркайын алып барар ялы этмәге чалышярды. Сәхел гөвнүнде кине галса, начар машгаланың нәмелер этжегини ол говы билйәрди. Шонуң учинем ол гызы «Бизем оба гидели» диенде, хамана, хич зат аңмаяң ялы, хамана, оларың оба гитмеги хөкманы бир зат ялы, аңсатлык билен разы болды. Шу заны Сачлы үчин эдйән диен

эхениӊ ёкундысынам бермеди. Сачлы патефон диӊлемэге гитжек диенде хем, ол шейле эдипди. Өзем ол муны Сачлы нэме дийсе, угрунда ылгап йөрен адам болуп дэл-де, хут зерур бир зады бержай эдйэн адам ялы эдипди. Сачлы шол өзүне сая салян ганаты дуйярды. Шол ганатыӊ өзүни алыслара сыпдырып гойберибермежекдигини ол билипжик дурды. Ол өзи хакда шейле алада эдйэрми, шоӊа лайык хем җогап бермелиди. Сачлы мунуӊ өзүниӊ угруна ковлуп гойберилдиги дэл-де, эйсем дашыныӊ берк саклава алындыгыдыгыны билйэрди.

Айбөлек эже эртирден бэри гаты аркайынды. Гылычлара гидип отурып геленлеринден соӊ болса, ол аладаны бир йүзли этдим хасаплады. Гызыны нэразы эдендирин өйденокды. Ол икиси фургоныӊ үстүнде ислэнлериче гүрлешипди. Ол болса, хамана, бу затлары дуймаян киши болупды. *Онуӊ бу миссиясыны өзүнден башга хич* бир адамыӊ ерине етирмеги мүмкин дэлди. Онуӊ өз керлигине нэгиле болан ер-э дэл, гайта, мунуӊ үчин бирнеме буйсанан ери хем шу гезекди. Диӊе керлик оӊа билип аӊры янына гечйэн задыны билмедиксирэп отурмага мүмкинчилик берипди. Соӊра ол гызыны Гылычлара экидипди. Бу ерде хем башга бир ере барайман, гөни Гылычлара барып отурыбермэге себэп барды. Ол ерде патефон айтдырылярды. Ол ере диӊе Сачлы икиси дэл, башга адамларам барярды. Эртир харбы гуллуга гитжек огланларыӊам көпүси шол ердеди. Хемме зат алланэме тамамланыпды. Инди Айбөлек эже аркайын ятып билжекди. Ол Сачлыныӊ гөвни хем арам тапандыр дийип пикир эдйэрди. Эмма Гылычлардан геленлеринден соӊам, Сачлыныӊ ятмазлыгы, хэли-шинди башыны яссыкдан галдырып диӊширгенмеги, Гылычлар тарапа серетмеги оны ховсала салды. Сачлыныӊ өзүни нэме учин кумечиликден алып гайданыны, онуӊ йөне бир йүреги гысмазлык үчин обада болмага я-да Гылыжы уграянча гөрүп дурмага гайтмандыгыны, онуӊ хөкман Гылыч билен душушмакчыдыгыны ол диӊе шу ерде билип галды. Онуӊ гызыныӊ хениз янындан туруп душушыга гиден вагты, онда-да гиже гиден вагты ёкды. Гылыч эртир харбы гуллуга украмаян болса, Айбөлек эже мунуӊ үчинем уллакан ховсала дүшмесе-де дүшмезди велин, ол айралык пурсатындан ховатыр этди. Бу душушыгыӊ өӊки душушыклар ялы болмажа-

гыны, яшларың эрбет толгунжакдыгыны, чэк саклама-гың кын болжакдыгыны билди. Ек затлар гөвнүне гелди. «Ол-а веённэ гитсе, бизем ат харабы болуп отурыберсек нэдер?» дийип, ичине вехим дүшди. Нэме этсем-кэм дийип икиржиңленди. Сачлыны гойбермелими я гойбермели дэлми диен совалың хайсы бирине гулак асжагыны билмеди. Элбетде, Сачлыны гойберман оту-рыбермек аңсатды. Ругсат берилмэнсоң, онуң үчин эхли ёлуң япылдыгыды. Онуң ынха эдйэним шу дийип гиди-берип билмежеги белли затды. Онуң хэзирки гитжек болян ери бейдилип гидилйэн ер дэлди. Ол бу өйи терк эдип гидиберейин дийсе-де, Гылыч эртир ураажак болуп дурка, онуң бейдип билмежеги беллиди. Онсоңам өзи аяк диресе, Сачлы жуда йүзүне гелер дийибем горкуп дураноқды. Йөне геп онуң бейдип билжегинде я-да бил-межегиндеди. Шу пурсатда ол Сачлының гаңрышына гайдып билерми? Сачлы сесини чыкарман отурыберенде-де, соң бу зат онуң өленде ядындан чыкармы? Шейдип ол гызының йүрегине өмүрлик даг басмазмы? Ол бирден Сачлының гаңрышына гайдып отурыберсе, хемише ар-кайын бил баглап гелен гызына ынам этмедиги болмаз-мы? Онуң мертебесини басгыладыгы, кемситдиги бол-мазмы? Улы адам хатарында гөрүп, улы адам ялы гарап йөрен гызыны бирден чагача-да гөрмедиги бол-мазмы? Эгер Сачлының өзи өз чапгыныны сувдан чыка-рып билмесе, ким оны хемише горап йөрүп билер?

Айбөлек эже Сачла зат дийип билмежекдигини, му-нуң ерликсиздигини билди. Йөне ол хемишекиси ялы хич зат билмейэн, дуймаян адам болуп отурыберип билме-жекдигини хем дуйды. Шонуң үчинем ол гызы билен, гараз, бу барада аз-кем гүррүң этмек герек дийип тапды. Агдарылжырап ятан гызына усуллык билен лак атды.

— Нэме, гызым, укламадың-ла, эдил мөй сокана дөнэйдиң-ле.

Эжеси укландыр өйдүп пикир эдени үчинми я-да өз аладасы билен гүмра болуп, бар зады унуданы үчинми, Сачлы эжесиниң сесине тисгинип гитди. Бирбада нэме дийжегини билмеди. Ол пикирини бир ере жемлемэге етишмэнкэ, икинжи сораг орта дүшди.

— Я-да ене гитжек ериң бармы?

Бу сорага өңкүденем бетер алжыран Сачлы башыны атаны хем дуйман галды.

— Хер затдыр, улы гызсың, энтек гараматыңы хич кимиң үстүне атаңок. Бейдип йөрмесеңговы болмазмы? — Айбөлек эже хер сөзүне өзүниң тутуш йүрегини салып айдярды.— Маңа сениң дишиң йыршарса, башга зат герек дәл. Мен сениң душушмагыңа-да гаршы дәл. Йөне, җан балам, дүшүн, мениң гөвнүме хер хили зат гелйәр. Бирден бир чыкгынсыз масгарачылыгың үстүнден бараймалы. Мен саңа ынанманам дурамок, йөне сөйги диен бир отдур, туташар гидиберер. Онсоң оны сөндүрҗек гүманың ёкдур. Иң говусы сабырлырак болмак, чекерәк дурмакдыр. Иш үстүнде, ёлда-гошда гүрлешсеңем оваррам велин, гиҗеден-гиҗе энтәп йөрсең, бирден бир задың үстүнден бараймасаң...

Айбөлек эже сөзүне биразаҗык дыңгы берди-де, хас гөнүледи:

— Эртир айрылҗак болуп дуркаңыз хасам горкян, башга бир вагт болса-да, бейле болмасам болмаздым...

Айбөлек эҗәниң чак эдиши ялы хем болды. Хер нәче сыпайычылык билен, мылайымлык билен айтса-да, бу сөзлериң маңысы Сачлыны бичак ынҗытды. Ол эҗесиниң алкымына барып, хамана, ол эшидйән ялы, җаныгып гүрләп башлады.

— Сен нәме мени оглан-огланҗыкдыр өйдйәңми? Эгер шейле пикир эдйән болсаң, сен мениң онуң билен душушмагымы ислемейән болсаң, шонда сениң гөвнүң ях ялы болян болса, мен онуң билен душушманам билерин. Ынха, ол хол ерик гелер велин: «Саг бол, эҗем гойбереңок» диер гайдыберерин. Мениңки бир гөвүн, адамдыр өйдйәмикәңиз өйдүп, адамсыран болуп йөрүн, эгер мени бир хайван хасап эдйән болсаң, хайван ялам яшап билерин. Сениң бар ислегиң мениң гитмезлигим дәлми? Аркайын болай, гитмез отурыберерин.

Айбөлек эже йөвселледи.

— Вах, җан гызым, мен-ә илденем чекинмән дурамок. Ил-гүн нәме диер гөрсе-эшитсе?

— Ил-гүн нәме дийсе, шоны дийсин. Онсоңам сениң азарың ил-гүн дәл. Сен нәмеден горкяныңы айтдың ахыры өзал. Мен оглан-огланҗык дәлдигими айтдым. Эгер горкяның гаты чының болса, өзүң утанмасаң, онуң билен шу ерде сениң яныңда хем гүрлешип билерин. Я-да сен ондан горкярмың? Илки билен-ә мен ким билен тиркешйәнимини билйәндирин. Веҗералап ташлап гидиберҗек адам билен мен екеҗе әдимем этмерин.

Онсоңам ол бир зат этҗек болаянда-да, мен өз чапгыны-мы сувдан чыкарып билерин. Мен оңа ынанярын, эмма җогапкәрчилигиң велин өз бойнумдадыгыны билип дурун. Мен оны халасам, өзүми халаяндыгы үчин, өзүми сылаяндыгы үчин халаярын. Мен оны халасамам, онун билен дурмуш гурмага хер минут тайын болсамам, мен энтек онуңкы дәл. Өзүме өзүм эе энтек.

Ашакы додагыны сүем бармагы билен ойнап, башыны атып отуран Айбөлек эҗе гызына хич хили гаршылык гөркезмеди.

— Гөр-дә, гызым, мен-ә абрайыңа шәрик — дийип оңды. Сачлы хем доланып сесини чыкармады. Биразаҗык салымдан соң Гылыч оларың душундан гечип гитди. Сачлы хем аркан дүшүп пикире батып ятан эҗесинин маңлайындан огшады-да, онуң гиден тарапына уграды. Айбөлек эҗе ене сакланып билмеди. Ювашлык билен гызына саргады.

— Гаты кән эгленмәвергин, гызым.

Ызындан эшидилен бу найынҗар хайыша Сачлының хем гүлкүси тутды, хем небси агырды. Сачлы тә депеден ашянча, нәме үчиндигине өзи хем әхмиет бермән, Гылыҗың ак чәгәниң үстүнде оймур-оймур болуп ятан ызларының үстүнден басып, йүзүни ашак салып гитди. Ол хәзир өңүнден пете-пет бири чыкайса-да, гапдалындан бири чыкайса-да, дуйҗак дәлди. Онуң бар үнси Гылыҗың гумуң үстүндәки ызларындады. Ол ызлар онуң назарынам, бар үнсүнем өзүне чүйләпди. Ёк, ол муны өз ызыны я Гылыҗың ызыны гизлемек үчин эденокды. Ол хәзир шейтмекден үйтгешик бир леззет алярды. Ол җадылы ызлар хәзир оны бүтин дүнйәниң аладасындан дындарыпды, калбындакы әхли ой-пикирлери ём-ёк эдипди. Ол хәзир шол ызлардан башга зады гөрмейәрди хем, дуймаярды хем. Ол ызлар оны хәзир арзувлы бир ере алып барярды, ол шол ызлары ызарлап, дүнйәниң ол уҗуна гитмели хем болса гитҗекли. Гумуң сырап керт ясанҗа ерине гелди-де, ол ызлар бирден йитди дуруберди. Сачлы ол ызларың довамыны гөзләп, йүзүни ёкары галдыранда, йигрими-отуз әдим өң янындакы ак чәгәниң йүзүнде гышарып ятан Гылыҗы гөрди. Эмма ол шонда-да йүзүниң угруна Гылыҗа тарап йөрәбермән, онуң йөрәп гиден ызыны гөзледи. Гылыч кертден ашак бөкен борлы, онуң ызы хол ашакда оюлып ятырды. Сачлы хем ики элине бат

берди-де дуран еринден шол ызларың үстүне бөкеҗем атды. Ол шол ызларың үстүне дүшмесине-хә дүшди велин, бадыны саклап билмән йүзүнлигине йыкылды. Ики элини ере дирәп, бирки әдим эмедекләп гитди. Аягындакы көвшүни гачырды. Еринден хасанаклап туруп, көвшүни алмакчы болды. Эмма ичи гүмдан долан көвшүни бирбада гейип билмән, аз-кем гүйменди.

Аңырда Сачлының болшуны сынлап ятан Гылыч ол йыкыландан, оңа тарап топулды. Ол көвшүни гейип дикелмәге етишмәнкә, бәрден барып, оны чага гөтерен ялы эдип гөтерип гайтды. Гетирип, оны акжа чәгәниң үстүнде гойды-да, өзи хем гапдалында отурды.

— Көп гарашдырайдым өйдйән, Сачлым? Багышла, халыс өйдәкилер вагты билен ятмадылар — дийип, етүнч сорады.— Хәзирем укландырлар өйдемок. Ай, нәтсеңиз шейдиң, мениң-ә инди дурарым галмады дийдим-де, гайдыбердим. Вах, ичигаргалмыш, өң фургоны ятакда гойярдым велин, бу гүн онам ее элтәйипдирин. Ёгса шоны бахана эдип, өңрәк турҗак-ла велин...

— Ай, ёк, шондан ир гелен болсаң, мен сени гарашдырардым. Асла тас гелмәнем галыпдым — дийип, Сачлы көпманылы йылгырды-да, эҗесиниң болшуны гүррүң берди. Соңра болса гүлки арасы билен сөзүниң үстүне гошды.— Бейле гөзе-пара этҗек болсак, гиҗә гарашан болуп йөрмәмиз нәме дийсене. Гүндизден гүрлешәймели экеник.

Гылыч сесини чыкарман, Сачлыны гуҗаклады. Йүзүни онуң йүзүниң голайҗагына элтип, гөзлерине гарады. Оларың йүзи бири-бирине дегҗек болуп дурды. Додаклары тешнелик билен бири-бирине ымтылярды. Эмма бири-бирине дикилен назарлар олара голайлашмага май бермеди, чүнки бири-бирине чакышҗак болуп дуран бу ики гумруҗыгың калбы хәзир сөйги хакдакы иң мукаддес дуйгулардан долуды. Ол дуйгулар ак гарданам пәкди. Ол дуйгулар диңе сөйгүден гайнап чыкян дуйгуларды. Ол дуйгулар тебигатың адамзадың башына дакып гойберен инстинктив дуйгуларындан арасы бүтинлей ёлук дуйгуларды. Вагшыяна хыручдан азат, пәк дуйгуларды. Ол дуйгулары хыруч дөретмән, сөйги хакдакы мукаддес пикир дөредйәрди. Ол икисини бири-бирине бент эденем, ол икисини бири-бирине сөйдүренем оларың арасындакы сөйгиниң хыручдан гүйчлүлигиди.

Олар бири-бириниңкидилер, бүтин дуркы билен бири-бирине дегишлидилер. Эмма оларың икиси хем өзүни алысдакы мукаддес бир максат үчин, бири-бири үчин аяп саклаярды. Олар өзлери үчин эзиз, мәхрибан, аҗайып бир максада барярдылар, шол максада барян ёл хем олары барха голайлашдырярды, ахыры хем шол максатлы нокатда оларың ёлы бирлешмелиди. Олар адамзадың тебигатың әхли кануннларыны бозуп, өзүне бина эден бейик хем мукаддес ымаратының — машгала ымаратының босагасындан бармалыдылар. Оларың икиси хем шол босагадан пәк әтмели диен мукаддес дуйга гуллук эдйәрди. Башга хили болмалыдыр дийип, оларың келлесине-де гелмейәрди. Шол бейик ымаратдакы багтлы дурмушың хамырмаясы шол босагадан пәк әтлемекликди. Олар екеҗе гезегем хыруч хакда пикир этмәндилер. Оларың пикириче, хыруч адамзадың мукаддес дуйгуларыны соватман, эйсем оларың гүйчленмегине хызмат этмелиди. Хыруч сөйгини өлдүрмән, сөйги хемише хыруҗы өзүне хызмат этдирмелиди. Машгала ымаратына барылян ёлда хыруҗың ызына дүшүлмегиниң мукаддес дуйгулары өчүгисилендирмеги, оларың хеммесиниң ине-гана бой алмагына пәсгел бермеги мүмкиндир, бирентек дуйгуларың гөйдүк болуп галмагы мүмкиндир. Хыруч сөйгүде-де, бейлеки ынсан гатнашыкларында-да энергияның чешмесидир, ондан аявлы пейдаланылмалыдыр, максатдан бәрде онуң сөнүп галмагына ёл бермек болмаз. Хыруҗың җылавындан нәче чекдигиңче, ол барха гүйч аляр. Оны машгала ымаратының босагасындан этлейәнчәң җылавлап экитсең-де, онуң өчҗек аладасы болмаз, гайта, ол соң бүтин өмрүне етер. Адамың иң мукаддес дуйгуларының хемрасы болар. Машгала ымаратының босагасына ченли сакланып элтилен хыруч сынагдан гечйәр, пәклигине галяр. Бәрде угруна гойберилен хыруч болса эййәм азгынлыгың зәхери билен хапаланяр. Икиң бир максада баряркаң, шол максат хем етилмели бир пеллехана болуп дурка, оңа етмезден хыруҗа эрк бермек эйсем, сабырсызлыгың, ачгөзлүгиң, вагшыяналыгың, харамылыгың ояндырян дуйгусы дәлми! Айбөлек эҗәни шу гүнки душушык нәме үчин айратын толгундырярмыш? Сөйгиниң иң мукаддес дуйгусының янында бу душушык, гайта, хемишекилерденем пәк душушык. Бу гүн бейле затлары олар ятларына бир салып билерлерми? Шу чака

ченли пәк дуйгулар инди шу гүн айралыгың өңүнде ян берерми?! Шу гүн узак айралыгың өңүнде, дек эртириң өзүнде угражак болуп дурка, чәкден аңры гитмеги Гылыч ачгөзлүк, вагшылык хасап этмезми? Мунуң өзи мукаддес дуйгыны басгыладыгың, диңе өзүң хакда пикир этдигиң болмазмы? Мунуң өзи ызымда бир галмасын дийип, ачылмадык гунчаны гөдеклик билен ёлуп гитмеклик болмазмы? Мунуң өзи ики гүн гитдим дийип, гелйәнчәң тәмиз дуржак гүли сапагындан үзүп гитдигиң болмазмы? Ёк, Гылыч бейле зат хакда пикирем эдип билмез. Бирден ол гелмән дуруберсе нәхили болар? Онда мунуң өзи Сачлыны өзүне пида этдиги болмазмы? Диңе өзи хакда пикир эдип, Сачлыны диңе өз кейпи-сапасы үчин пейдаландыгы болмазмы? Онда, диймек, ол Сачла диңе өзүниң вагшыяна дуйгуларыны канагатландырмак гүйменжеси хөкмүнде гараян экен-дә. Диймек, бу ерде гелжекки ыкбаллар, багтлы, агзыбир дурмуш хакда пикир эдилмән, диңе кейпи-сапа хакда пикир эдилйәр экен-дә. Эгер шейле болжак болса, Гылыч үчин Сачлы билен ёлда душан бигәне аялың арасында нәхили тапавут бармыш? Сачла ынам бар вагтында, оны сылаян, хорматлаян вагтында, мен ташлап гитсем, бирден гелмән я-да гөвнүни бөлүп, башга бири билен болмакчы болса, арманлы бир болмайын диен вагшы, гөрип дуйгудан угур алмаян вагтында, Сачлының эртирки гүни хакда хем алада эдйән вагтында, Гылыч бу гүн Сачлыны чәкден хич аңрык чекжек болмаз. Ёк, Гылыч Сачлының багтыны огурлап гидип билмез. Өң бейле зады этмедик Гылыч бу гүн-ә бу барада асыл пикирем этмез. Эгер онуң бар максады шу болса, Сачлы билен той тутмага ким оңа пәсгел берипди? Ёк, бу гезекки душушык хер нененңси кын, хер нененңси толгундырыжы болса-да, ол иң пәк душушык болар. Бу гүн олар өз йүреклериндәки иң нәзик дуйгуларыны бири-бирине багыш эдер. Бу гүн хер бакыш мүң сахыпа сыгмажак белент маныны беян эдер. Бу гүн хер сөзе бир йүрек сыгар. Бу гүн йүреклер геплешер. Бу гүн арзувлар геплешер. Бу гүн умытлар геплешер. Оларың бу гүн диере сөз тапман отурмагам мүмкин, оларың айтмак ислән затларыны сөз билен айдып билмезликлерем мүмкин, оларың көп зады агзамага етишмезликлерем мүмкин, бирентек задың оларың ядына дүшмезлигем мүмкин. Эмма оларың йүреги хемме зады дуяр, хемме зат бара-

да сөзлешер, хемме зат барада дүшүнишер. Ики йүрек бирлешер, хайсы йүрегиң гидип, хайсы йүрегиң галяныны оларың өзлерем билмез. Гылыч харбы гуллукда гезип йөркә, гапдалында Сачлының йүрегиниң гүрсүлдисини дуйса, онуң билен сөзлешсе, Сачлы гөк майсаларың арасындан хемише Гылыҗың мәхрибан сыратыны тапар, онуң билен хемишекиси ялы ич дөкүшер, гынанан-гыссанан еринде хемише Гылыч онуң янында хәзир болар.

Олар бу гүн хошлашмага гелипдилер. Олар хошлашмага дәл-де, өмүрлик бирлешмәге гелипдилер. Хич бир гүйч олары бири-биринден айрып билмез. Бу гүнки айралыкдан соңкы тапышык олар үчин мүдимилик тапышык болар.

Олар бири-бириниң йүзүне диканлап, эсли вагтлап отурдылар. Хәзир ики җүбүт гөз бири-бирине серетмән, ики саны дүйпсүз океан бири-бирине середйәрди, бир океаның суратыны бүтин долулыгына диңе бейлеки океан алып билйәрди. Бир бакышдакы маныны диңе бейлеки бакыш дуйярды, ол маның башга биргиден әлеме хем сыгмагы мүмкин дәлди. Ики океан бири-бирини барха өзүне чекйәрди, өзлери-де дуйман, оларың йүзи барха якынлашярды. Ахыры бакышлар бакышлара сиңип гитди, леблер бири-бирине тапышды. Гылыҗың голлары эмай билен Сачлының аркасындан айланып, оны мәкәм гуҗагына гысды. Сачлының үстүнден гелйән якымлы ыс оны бихуш этди. Ол женнетиң гапысындан әтләне дөнди. Сачлының дессеммая ялы нәзик яңакларындан небсевүрлик билен, тешнелик билен ысгады. Бу үйтгешик дүнйә, земиниң үстүндәки бехишт Гылыҗы нәмәлим бир алыслыга экидипди. Ол хәзир эшретиң гуҗагындады, дүнйәниң гайгы-аладасы ондан узакды. Бир минута чекен шу пурсат оңа түкениксиз бир өмүр болуп дуюлды. Сачлы хем голуны Гылыҗың бойнундан долап алыпды. Онуң бир тай өрүм сачы болса голуның үстүнден агып, Гылыҗың ягырнысында толкунып ятырды. Оларың башуҗундакы топбаҗык гандымың шелпеҗиклери болса гүйзүң салкынҗа шемалына ыгшылдап, бу аҗап пурсадың шанына мылайым мукам чалярды. Асмандакы ай хем оларың рахатлыгыны бозмага милт эдип билмән, бир ерде донуп галан ялыды. Сүйт деңзи ялы парахат ятан гум депелери-де демини тутуп, ики йүрегиң гүрсүлдисине диң салярды.

Сачлы Гылыҗы багрына хас мәкәм басды-да, ичиничине сыгман, ховсала билен пышырдады.

— Шейдип, мени ташлап гидибержекми, эзизим? Мениң гүнүм ненең гечеркә сенсиз?

— Хава, эртир гидибермели, гумружыгым! — дийип, Гылыч оны гуҗагындан бошатды-да, доймаз назар билен онуң йүзүне серетди.— Йөне сен хич зады алада этмегин. Юрт парахатлыгы болса, ики йыл диениң бейләңе бакмага етишмәнкәң гечер дуруберер.

— Ики йыл диениң дилде аңсат, хей, ики йылам бир гутарармы?! Өз ыгтыярыма мен сенден ики сагат бир айра гезҗекми?!

Гылыч делминип отуран Сачлыны ене гуҗагына гысды.

— Гайгы этме, Сачлым, ынха ики йылың геченини-де дуйман галарсың. Бир гүн айра гезмедик ялы боларыс.

— Билмедим-дә, мен-ә сен гиденсоң, нәхили гүнүмиң гечҗекдигини билемок, бүтин дүнйәм бошап галайҗак ялы болуп дур.— Ол шейле дийди-де, хамана, бир гүйч Гылыҗы онуң элинден алып барян ялы, онуң бойнундан асылды. Гылыч өз яңагында онуң гөзяшыны сызды.— Мен сени нireден гөзләп, нireден тапарын, эзизим?! Сени идәп гыгырсам, сен хайсы пелден сес берерсиң, хайсы депелериң аңырсындан чыкарсың? Мен сени агтарып нирә барарын, кимден хабар тутарын?

Сачлының бирден бөвет йыкылан ялы болшы Гылыҗы алҗыратды. Ол нәме дийҗегини хем билмән, гөйә бу ерде бар задың себәпкәри онуң Сачлыны говшак саклаянлыгында ялы я-да Сачлы бирден голундан сыпып өтәгитҗек ялы, оны бар гүйҗи билен гуҗагына гысярды. Бүтин гөвреси билен эленип аглаян Сачлының угруна ол хем силкинип, силкинип гидйәрди. Эмма ол басым өзүни эле алды. Хәзир Сачла хич зат диймән, оңа көшешмәге май беренден говусының ёкдугыны билди. Сесини чыкарман, Сачлының алын сачларыны сыпаламага башлады. Сачлы хем инди сесини чыкарман, силкинип аглаярды хем йүзүни-гөзүни Гылыҗың күкрегине ойкаярды. Бирсалымдан соң ол көшешди. Гөврүми гиңәп, улудан дем алды. Дикелди. Гөвнүне деглен чага ялы найынҗар бир гөрнүшде Гылыҗың йүзүне бакды. Гылыч онуң гөзлеринден тайлы гезек огшады. Мәхир билен йылгырды.

— Аглаҗыгым!

Сачлы сесини чыкарман, ене оны гужаклады. Бирвазажыкдан соң болса ювашжа, мүйнли ялы пышырдады.

— Хат язып дургун!

— Хөкман!

Ене ара дымышлык дүшди. Олар бирсалым бирибирини гужаклап, доңан ялы болуп отурдылар. Сачлы шол отурышыны үйтгетмән, гарашылмадык совал берди.

— Сен өйленмән гидйәниңе гынанярмың?

— Сен нәдйәң? — дийип, бирбада нәме дийжегини билмедик Гылыч онуң өзүне совал берди.

— Гаты гынанян — дийип, Сачлы жогап берди.

— Нәме үчин? Геленимден соң той этсек, говы болмазмы гайта?

— Ёк, сен бирхили элимден учуп өтегитжек ялы болуп дурсуң. Бейләме бир гечирәйсем, гөвнүм хас ынжалайжак ялы.

— Бу маңа бил багламаянлыгыңдан-а дәлдир-дә?

— Ёк-ла, хеем саңа мүңкүр боларынмы? Йөне өйленмән гидйәң велин, арамызда учут бар ялы болуп дур. Сен бирхили менден өрксүз ялы.

— Гитсем гелерин-дә, Сачлым. Онсоң үйтгешик бир той тутарыс.

— Онда сен өйленмән гидениңи говы гөрйәң-дә?

Сачлының бу совалында ынжы әхеңиниң бардыгыны Гылыч дуйды. Хөкман онуң угрундан гопмак герекдигине дүшүнди. Оны көшешдирмек билен болды. Шол бир вагтың өзүнде хем бу гүнки ынжыклыгың, гөвнүчөкгүнлигин Сачла ниреден гелип ёлуганына хайран галды.

— Вах, Сачлым, мен сени бейләме гечирдим эдип гиден болсам, нәхили говы гөрердим. Оңа етеси хей зат бармы? — дийип, ол Сачлының яңакларыны ысгап отурышына айтды. Ол сөзүни шунуң билен кесди. Онуң ызыны хыялында довам этдирди. Хава, ол өйленип гиденини говы гөрйәрди. Мунуң үчин вагт хем барды. Эдил шу пурсатда той туталы дийсе-де, Сачлының ёк диймежегини-де билйәрди. Эмма екеже зат оны бу хыялындан сакланмага мәжбур эдипди, эдил шу пурсатда хем оны шол ялңыз себәп саклаярды. Ол гөрме-гөрше гиденокды, харбы гуллуга гидйәрди. Ики гүнлүк дәл, ики йыллык гидйәрди; замана болса булашып дурды. Уруш-чыгырыш хачан болса болубермелиди. Уруш

болмаянда-да, адамың башына хер зат дүшмеги мүмкинди. Онуң доланмазлыгы мүмкин! Сачлы билен бирки ай яшашып-яшашман ташлап гидип, соңам гелмэн дуруберсе нэхили болар? Бу гөз-гөртеле Сачлының багтыны багламак болмазмы? Бирки ай үчин Сачлыны өзүне өмүрлик баглап гитмэге онуң хакы бармышмы? Онуң өлүми Сачлы үчин түкениксиз хесретиң дашындан үзүлмез өрк багы хем болмазмы? Эгер ене он йылдан болса-да доланып гелҗегини ачык билсе, Гылыч эдил шу вагтлар, эртир угражак болуп дурка хем, Сачлы билен икирҗиңленмэн той тутарды. Эмма онуң багтыны багламагы мүмкинкэ велин, ол ярым йыллык гитсе-де, той тутуп билмезди. Ол Сачлының багтлы болмагыны ислейэрди.

Сачлы хем өз яныдан хут шу барада пикир эдйэрди. Ол хем Гылыч билен ислендик пурсатда той тутмага тайярды. Өзем онуң бу меселэ гарайшы Гылыҗың пикир эдишиниң бүтинлей терсинеди. Ол бүтин өмрүни Гылыҗа багыш эдипди. Онуң билен мүң йыл яшаса-да, бир гүн яшаса-да, оңа диңе шол герекди. Эгер Гылыҗың доланып гелмеҗекдигине онуң ачык гөзи етсе, ол бүтин өмрүни Гылыч билен ол эртир уграянча яшашмага чалышҗакды, оны хер зат эдерди, той этмэге меҗбур эдерди. Гылыҗы той этмэге хөкман меҗбур этмекден оны саклаян ялңыз зат Гылыҗың доланып гелҗегине ынамды. Ол шол ынама сарпа гойярды. Гылыч гитмэнкэ той тутҗак болуп япышып ятмагы бетпэллигиң нышаны хасаплансоң, ол Гылыҗың янында дурмуш гурмак хакда гүррүң гозгаманды.

Бу ерде кимиң мамладыгыны, кимиң бимамладыгыны селҗермек мүмкин дэлди. Бири-бирине берлен ики йүрек хемме зады өз борҗы билен өлчейэрди. Гылыч Сачлының өзүнден соңам багтлы болмагы хакда алада эдйэрди. Сачлы болса багт дийип, диңе Гылыч билен яшашмагы дүшүнйэрди, онуң билен екеҗе гүн яшашмагы хем бүтин өмрүне чалышҗакды. Эгер Гылыч билен бир гүн яшашмак мениң бар багтым болян болса, ол эдил эртир өлҗек болса хем, мениң шол гүнүми ол өзүме багыш этмелидир дийип хасаплаярды.

Өйленмек хакда шу вагта ченли эдилмедик гүррүңиң хэзир хич хили эхмиети ёкды. Йөне бу гүррүң ики йүреги гаплап алан ховсаланың нетиҗесиди. Йүреклериниң ниреде дир бир бурчунда гизленип ятан ховатырың

көвсарыды. Умыдың берклигиниң барлагыды. Шундан соң я ахмыр үстүн чыкмалыды, я умыт.

— Сачлым, сен зады гайгы этме. Ине, саглык болса, доланып гелерис. Шондан соң аркайын той тутарыс. Ханы, бейдип, ёк зат үчин гайга батып отурма-да, хат язып дурармың, шоны айтсана — дийип, Гылыч Сачлының йүзүни өзүнден биразаҗык дашлашдырды-да, онуң гөзлерине серетди. Сачлы сесини чыкарман, хава диен маныда чалаҗа баш атды.

— Хемме зат хакда язгын, Сачлым, бомы? Хөкман Кичигыр хакда-да язгын.

Сачлы ене баш атып җогап берди.

— Сен нәме йөне нәме дийсем, сесиңи чыкарман, башыңы атып отырсың — дийип, Гылыч оны ене өзүне чекип, додакларындан өпди.— Гепле ахыры сенем бир.

— Нәме гепләйин мен?

— Нәме-де болса, бир зат айт.

Сачлы мысса йылгырды. Гылыҗам айдара сөз тапман йылгырды. Гылыч эгниндәки пенҗегини чыкарды-да, ак чәгәниң үстүне язды. Оларың икиси хем пенҗегиң үстүне гышарды. Гылыч келлесини ере гоюп, чиң аркан дүшүп ятырды. Сачлы болса тирсегине даяныл, Гылыҗың үстүне герлип ятышына саг эли билен онуң боюнларының йүзүни, маңлайыны сыпаярды. Онуң гызгын деми Гылыҗың йүзүне уруп дурды. Ол кәте чалаҗа эглип, Гылыҗы огшаярды. Кәте болса Гылыч ятан еринден ики эли билен Сачлының бойнундан гуҗаклап, онуң додакларындан поса алярды. Бу сессиз сахна, сөйгиниң, мәхриң дүшүндириш талап этмейән пурсады эсли вагта чекди. Бу вагт дуйгулар, мәхир, сөйги сөз үсти билен гечмән, тешне додакларың үсти билен гечйәрди. Мунуң өзи сөйгиниң, мәхриң мухаббетиди, эшретиди. Олар хәзир леззетиң гуҗагындакы бимарлыкдадылар. Бу ажайып пурсат адамың эдил салланчакдакы чага ялы хемме зады унудян, бүтин дуркы билен леззет гуҗагында хүвдүленйән пурсадыды.

Сачлының өз күкрегиниң үстүнде толкун атып ятан сачларыны ойнап ятышына Гылыч асман деңзинде парахат йүзүп барян ая середип пикирли гүрледи.

— Сачлым, билйәрмиң, икимиз илки ак гарлык мейданда гадам урупдык, инди бу гүн болса ай айдың гиҗе хошлашярыс. Гүйзүң алтын ялы арасса гиҗеси. Мен, Сачлым, тә доланып гелйәнчәм, шу гиҗеде яшарын. Бу

гиже хич вагт мениң ядымдан чыкмаз. Мен сени хемише шу вагткы болшуңда гөрерин.

— Бу гиҗәни менем унутмарын, эзизим — дийип, Сачлы онуң үстүне эгилди.— Бу гиже икимизиң индики душушыгымызыңам шаяды болсун.

— Бейле гижелерде огланкак нәхили ойнаярдык. Хемише чагаҗыклар гиҗесине ойнанда, ятлагын мени, Сачлым.

— Хөкман ятларын, сени гар яганда-да ятларын, мейданларда гөк майсалар толкун атанда-да ятларын, ай айдың гиҗелер чагаҗыклар ойнанда-да ятларын. Кичигыра гөзүм дүшенде-де ятларын, «Пыяланың» овазы гулагыма дегенде-де ятларын. Бүтин дүнйәм сен ахыры инди мениң. Мен сени ятламан, ненең гезип билерин? Мениң бүтин дуркум хем сен хакдакы ятлама ахыры тутушлыгына. Хемме зат сени ятладар маңа. Сачларымы өремде, эзизим элләпди диерин. Голларымы гөремде, эзизим тутупды диерин. Айна алып гөзлерими гөремде, олардан сениң кешбиңи гөзләрин.

Гылыч оны бердашлы голары билен мәкәм багрына басды.

— Сен мениң дүнйәм, багтым!..

Гүйзүң айдың алтын гиҗеси. Буз ялы ак чәге. Онуң рахат гуҗагындакы ики саны яш йүрек хайсыдыр бир уссадың бозулмазлык үчин чекен мудимилик картинасына меңзейәрди. Ак чәгәниң йүзүндәки буйра баганасы хем, онуң буйраларының арасына сиңип дуран айың алтын шөхлеси хем, Гылыч билен Сачлының оймур-оймур болуп ятан ызлары хем өмүр үйтгемезлик үчин ярадылан ялыды. Нәхилидир бир гудрат бу ики яш ынсана пәсгел бермезлик, оларың рахатлыгыны бозмазлык үчин хемме зады дондурып гоян ялыды. Вагт гечер, ел өвсер, депелер ондан-оңа сүйшер, бирвагтлар бу ере геленде, Сачлының калбында агыр бир дуйгы дөредер, ол бу аҗайып пурсадың гумларың арасына сиңип гидендиги хакда йүрек авадып пикир эдер дийип, келләңе гетирер ялы дәлди.

Вагт дуйдансыз акып дурды. Алтын ай кем-кемден күмүш реңк алярды. Даң сазы айың алтын шөхлеси билен гарышып башлапды. Оларың велин айрылышасы геленокды.

— Сачлым, даңам атып йөр өйдйән, инди гайдайсак

нәдйә? — дийип, Гылыч Сачлыны гуҗагындан сыпдырды.

— Гидели, эзизим, гидели, эҗемиңем гөзи ёлда галандыр — дийип, Сачлы хем дикелди. Оларың икиси хем еринден турды. Гылыч пенҗегиниң чәгесини силкишдирди-де, эгнине гейди.

— Боляр онда, хош гал, Сачлым, ене гөрүшйәнчәк.

— Саг бол, эзизим, саг-аман гидип, саг-аман гел.

Олар гуҗаклашдылар. Эсли вагтдан айрылышдылар-да, ене гуҗаклашдылар. Шол бир сөзлер, шол бир ягдай телим гезек гайталанды. Ахыры Сачлы хошлашып, бәш-он әдим гитди. Бирденем ызына гаңрылып бакдыда сакланды. Ызындан середип дуран Гылыжы гөрүп, эдил бир задыны галдыран ялы, оңа тарап топулды. Аңырдан гелип, Гылыжың бойнундан асылды.

— Эзизим, саг-аман гидип гел. Сагат санап гарашарын.

— Хөкман гелерин, дүнйәм!

Ене эсли дурдулар. Вах, бирек-берегиң дидарындан дойлуп айрылышылян болса, оңа айралык дийилҗекми! Нәче дурсаңам, ене дойман айрылышмалы. Олар озал бәш әдим айрылышан болсалар, шол бәш әдим олары бәш йыл айралыкдан соң тапышдыранданам бетер болды. Инди олар асыл бири-бириндеи айрылышып биленокдылар. Эллер бири-бирини сыпдырмагың дерегине, бири-бирини гуҗагына гысярды. Назарлар бири-бирини угратмагың дерегине, бири-бирини өзүне дартярды. Айрылышып гидибермәге хич хайсының аягы әдиленокды. Ахыры Гылыч өзи йүрегини бире багламаса болмаҗагыны билди. Эмма ол хем ызына гараман гидип билмеди. Бәш-алты әдим гидип, ызына гаңрылды. Шол пурсатда хем ене өзүне тарап топулан Сачлыны гөрүп, аяк чекмели болды.

Соңкы гезек ол Сачлының маңлайындан, ики янагындан, додагындан, гөзлериндеи бир җүп-бир җүп поса алды-да, чалт-чалт йөрәп гитди. Сачлы болса ол хачан ызына гараярка дийип, ылгамага хәзирленип дурды. Эмма бу гезек Гылыч мазалы араны ачман ызына гарамады. Ол ызына өврүлип элини буланда хем, Сачлы онуң йүз кешбини сайгармады. Элини буламага-да рагбатты болман, доңан ялы болуп галды. Гылыч бир гезек онуң элине дүшмедик ялы болуп, даңданың чал гаймагының арасына сиңип гитди.

11.

Ябыларың хокранмасына башыны галдыран Солтаның оглуның агшамкы салнышы ялы ятан дүшегине гөзи дүшүп, йүреги җиглэп гитди. Ол оглуның агшам узак гиже ятмандыгыны билди. «Вах, балам узак гиже ятманҗык гечипдир-дә» дийип, йүреги авады. Ябыларың отуна середип йөрен оглуна небсагырыҗылык билен сын этди. Оглы онуң гөзүне хас яш, хас оглан ялы болуп гөрүнди. Оңа узак середип билмэн, ене башыны яссыга гойды. Геленини хич ким дуян дэлдир дийип пикир эден Гылыч ассырынлык билен ерине гирди.

Узаклы гүн чекилен сурнукдырыҗы зэхмет, укусыз гечирилен гиже, шол душушыкдан соңра гөвнүң бирнеме рахатланмагы Гылыҗы салланчага салнана дөндерди. Ол яссыга башыны гоян бадына, ука гитди. Ол ояналда, гүн өйүң көлегесини ишикдэки там билен аралыкдакы бошлуга дүйрлэпди. Гылыҗың дүшегине гүн дүшүп уграпды. Онуң ятан дүшегинден башга гошголамларың хеммеси өйүң көлегесине йыгналыпды. Гүлгелди нахар атармак үчин эт дограярды. Солтан көлегеде хамыр югурярды. Бейлекилериңем хер хайсы бир иш билен мешгулды. Дикелип төверегине сер салан Гылыч фургоны хем еринде гөрмеди. Оны эййэм Нурумың бир ере алып гиденини билди. Ятып галанына мүйнүргэп, ере гирэйжек болды. Солтаның:

— Турдуңмы, оглум? Агшам гич ятаңсоң турузмадыгам. Онсоң хем-э укусыны алсын, хемем гидйэнчэ бир өйде болсун дийип, пыргуныңам Нурум алып гитди — диен сөзлери хем онуң үстүне емек болды.

Ол ювнуп, өңүне чайыны алды-да, җигилериниң бирине патефоны гетирмеги буюрды. Өйүң көлегесине ене кем-кемден мэреке йыгнанып башлады.

Нахар тайяр боланда, Нурум фургоны мекдебиң янындакы такырлыкда, огланларың униграмак үчин йыгнанмалы еринде гоюп гелди. Мунуң өзи униграмага тайярланмак үчин өзболушлы сигналды.

Солтан тамдырдан гелди-де, нахар гуймак билен болды. Гылыч соңкы гезек өз ичериси билен нахар ийди. Ол нахардан соң ене патефонуң башына гечди. Ол нэче айтдырса-да, айдымдан доянокды. Ол эхли пластинкалары ене бир гезек айтдырып чыксам диййэрди. Патефона тов берип отырка-да, зол-зол адамларың

ограмалы ере йыгнанып башланыны-башламаныны сораярды. Ол ере ики-еке адам гелип башланыны эшиденден соң болса, ол диңе «Пыяланы» гайталап гоюп башлады. Эмма хәзирки галагоплы ягдайда хич ким муңа үнсем беренокды. Башга пластинка гоймагы сораянам ёкды. Бу вагтлар оңа зат диймәге милт эдип билҗек, онуң ислегине пәсгел берҗек адамам ёкды.

— Фургоның янында гарашярлар, гелсин диййәрлер — диен хабар гелен бадына, Гулгелдиниң ишигиндәки мәреке лүкгеси билен хатарын илерисиндәки такырлыга энди. Гылыч хем патефонын келлесини соңкы гезек пластинканың үстүнде гоюп, еринден галды.

Огланлары әкитҗек фургоның янына бүтин оба йыгнаныпды. Аял-гызлар бир гырада үйшүп дурды. Яшулулар, етгинҗеклер хем ограҗак йигитлер билен бир гырада үйшүшип дурдулар. Огланҗыклар болса эййәм мәрекәниң арасында пишик-сычан ойнашып йөрдүлер. Мәрекеде нәхилидир бир аграс дабаралылык барды. Бу ерде гөчгүн, шовхун хөкүм сүрмән, нәхилидир бир дартгынлылык, аграслык хөкүм сүрйәрди. Адамларың рухубелентлигини, ынамыны, дурнуклылыгыны айратын ныгтап дуран чынлакайлык барды. Ол оградылян огланлар тоя оградыланокды. Олар кейп чекмәге я-да саз-сөхбет этмәге оградыланокды. Олар хас мөхүм ере, хас мөхүм ише оградылярды. Олара бичак улы ынам билдирилйәрди. Олар Ватана хызмат этмәге, герек еринде оны җаны билен горамага иберилйәрди. Заманадан болса уруш ысы гелйәрди. Шонуң үчинем хәзирки оградыш дабарасы адамларың рухуның янбермезлигиниң өзболушлы сынагыды.

Ата-энелер өз перзентлерини мукаддес борҗуны берҗай этмәге иберйәрдилер. Эмма бу оградышың гөзяшсыз гечмеги хем мүмкин дәлди. Эне гөзяш дөкҗекди, яр гөзяш дөкҗекди, уя гөзяш дөкҗекди. Ол гөзяш эҗизлигиң, умытсызлыгың гөзяшы дәлди, шейле дабаралы хошлашык пурсадында биыгтыяр дөкүлҗек гөзяшды, бирек-биреги күйсәп гөзленҗек айралык гүнлериниң бир дамҗасыды. Йөне бир гөзяш болман, йүреклерден сызып чыкян мәхриң немиди.

Хошлашык довам эдйәрди. Аталар ягып гечен булут ялы, буйсанчлы башларыны дик, йүзлерини аграс тутуп, гезмелешип йөрдүлер. Энелер ягҗак йылдырымлы булут ялы, бир ерде карар тапанокдылар.

Олар перзентлерине нәмедир бир затлары табшырыш-дырярдылар, саргаярдылар, дога-сена эдйәрдилер. Йылдырымың, гөк гүбүрдисиниң арасы биленем кәте бир йылыжак дамжа тогаланып душйәрди.

Бәрден баран бадына, Гылыжың гөзлери өзүне гарашып дуран Сачлыны гөзләп тапды. Онуң пөкгерип ду-ран габакларындан агландыгыны, укусыны алмандыгыны билди. Чалажа йылгырып, оңа баш атды. Сачлы хем оңа чалажа баш атып жогап берди. Эмма онуң кешби өңки өчүгсилигине галды, хемише гүлүп дуран, шадыян гөзлер хәзир гүленокды. Хәзир ол Гылыч билен икичәк душушса, үйтгешик бир хабар айтжага меңзейәрди.

Гылыч яшулулар билен саламлашып, оларың арасында бираз эгленди-де, аял-гызлара тарап айланды. Олар билен екән-екән диен ялы атларыны тутуп, хошлашып башлады. Гезек Сачла етенде болса, ол онуң гаршысында аяк чекди-де, мылайым йылгырды.

— Сачлы, сен нәме тукат гөрүнйәң? Бу саңа гелишжек зат дәл. Хош, сагжа бол, саглыкда гөршелиң.

Шунуң биленем ол хемме зады айдыпды, Сачлы онуң сөзлерине кемсиз дүшүнди. Бейле тукат халда угратса, Гылыжың гаты гынанжакдыгыны билди. Өзүне зор салып, чалажа йылгырды.

— Мен гөвнүңе тукат ялыдырын, Гылыч. Хош, саг-аман гидип, саг-аман гелиң.

Сачлының йылгырмагы Гылыжың калбында йылдырым болуп чакды. Ол бу мәхрибан гызың хәзирки кешбини йүрегинде сурат эдип әкитмек үчин, оны башдан-аяк хырыдыр гөз билен сын эдип чыкды.

Сачлы хем сурата алынжагыны өңүнден билен ялы, иң говы гейимлерини гейип, безенип гелипди. Онуң эгнинде гырмызы кетени көйнеги, башында гүл тахясы барды. Элинде-де Гылыжың совгат берен ак йүпек яглыгы барды. Ол бу гүн шол яглыксыз чыкып билжек дәлди. Укусызлыкдан, агламакдан онуң габаклары азажык елленипдир, додаклары кепәп дур. Гөзлери дуйлар-дуюлмаз гызарыпдыр-да, бирхили отлуклы яняр. Сачлы Гылыжың гөзүне бирхили сыкылан, кичелен ялы гөрүнди. Оны багрына басасы, йүзүнден-гөзүнден өпеси гелди. Эмма бу мәрекеде келлесине шейле пикириң геленине хайран галып, аласармык ягдайда өзүни йитирди. Сачла ене бир зат диймегиңем, онуң

янындан айрылып гидибермегинем угруны тапман, дуран еринде доңуп галды.

Сачлы хем өз гезегинде Гылыжы доймаз назар билен сынлады. Онуң хем эгнинде голайда ыхлас билен тикдирен тәзеже гейимлери барды. Ол аягына гоңрас-гызыл йүң балак гейипдир. Эгнинде болса ичинден инчежик гара золак гечйән гызыл-чал күшт гүлли көйнеги барды. Онуң дөш жүбүлерем, якасының серпмелерем иликлиди. Хер эгнининң үстүнде-де илик билен беркидилен инчежик золак барды. Ол хас сырдымланан, догумланан ялы гөрүнйәрди. Гөзлери үйтгешик бир хыруч билен янярды. Сачлы онуң докузы дүзүв ураяныны, кейпининң чагдыгыны билди. Өзүнинем кейпи гөтерилен ялы болды.

Оба советининң башлыгы Язмырадың сеси чыкмадык болса, олар шол бири-бирине середишип дурушларына эсли дурсаларам дурардылар. Оларың икиси хем Язмырада тарап өврүлди. Мәрекәниң ортасына чыкан Язмырат ураян огланлара йүзленди;

— Огланлар, биз сизи шу гүн Ватан гуллугына уградярыс. Ызыңыздан аркайын болуң. Боржуңызы абрай билен берҗай эдиң. Биз тә гелйәнчәңиз, ёкдугыңызы билдирмерис. Саг-аман гидип гелиң, саглыкда гөршелиң.

Язмырадың бу сөзлерининң ызыны тутуш мәреке гайталады.

— Саг болуң.

— Саг-аман гидип гелиң.

— Тойда душушалың.

Фургона мүнмели дийлип ыглан эдилди. Огланлар ерли-ерден фургона мүнүп башладылар. Гылыч Сачла ин соңкы гезек:

— Саг бол, Сачлы! — дийип, эгни үсташыр айтды-да, бейле гапдалында дуран какасыдыр эжесининң, жигилерининң янына уграды. Олар билен еке-еке хошлашды. Фургона йүзленди. Гуллуга гитҗеклерем, района олары уғратмага гитҗеклерем кәнди. Шонуң үчинем эййәм хырын-дыкын болан фургонда Гылыжа ер тапдырмады. Гитмелилерден еке өзүнинң галандыгына гөз етирен Гылыч ер тапжак болуп, сәхелче-де азара галмады. Гош халтасыны фургонның үстүндәкилеринң арасына оклап гойберди-де, өзи гөз юмуп-ачар салымда Кичигырың үстүне бөкүп мунди.

— Мен өзүме ер тапарын.— Ол шейле дийди-де, ябыларың җылавыны хем өз элине алды.— Йөр, Кичигырым.

Бу сөзүң айдыларына мәхетдел Кичигыр өңе омзады. Улугырам онуң ызына эерди. Фургон бир силкинди-де, тигирлерини җыгылдадып, согуп уграды. Мәрекеден сайланды. Ене хошлашык сөзлери яңланды.

— Саг болуң!

— Саг отурың!

Ягшы дилеглер довам эдйәрди. Фургон болса барха өңе дызаярды. Эгни үсташыр ызына гаран Гылыч тегеленип дуран агыр мәрекәни, Сачлының элинде галгаян ак йүпек яглыгы гөрди. Ол: «Хош гал, догдук меканым, доган-гарындаш, дост-ярым, хош Сачлым, ене душушмак миессер этсин» дийип, ичини геплетди-де, Кичигырың җылавыны деңледи. Ол фургона гошулан ак ёрганың үстүнде ак елкенли ак гәминиң капитаны ялы болуп, өңе назар салып отырды.

Фургон басым обаның түндогар четиндәки гара депәниң аңырсында гизленди. Соңра онуң аңырсындакы гәдикден ене бир гөрүнди-де, гөзден йитди.

Ондан соңам мәреке вагты билен даргамады. Бирибирине гөвүнлик бердилер. Дүнйә гүррүңини этдилер. Иш-аладаның гамыны ийдилер.

Гулгелдиниң машгаласы доланып геленде, көлеге гайрак айланыпды. Гап-чанак, дүшек-яссык серги болуп ятырды. Патефон хем Гылыҗың гоюп гидиши ялы дурды. Ол угранда, «Пыяланы» гоюп гидипди. Патефоның өзи айдып, өзи гоюпды. Патефоның келлеси хем пластинканың үстүнден айрылманды. Бу затлара хәзирем хич ким үнс бермеди. Гаррылар өе гирди, чагалар тама. Диңе агшамара Гылыҗы уградып гелен Аннама чай берҗек болуп йөрен Солтаның гөзи оглуның ташлап гидиши ялы дуран патефона дүшди. Шу пурсатда онуң сүңңи дыглап гитди. Гыңаҗының уҗы билен дуйдансыз гелен гөзяшыны сылды. Ол тарапа серетмеҗек болуп, өз иши билен гүмра болды.

Чай ичмек үчин тамың көлегесине чыкан Аннамың хем гөзи патефона дүшди. Ол:

— Бе, муны Гылыҗың гоюп гидиши-ай — дийип, еринден турды-да, оны шол дуршуна гөтерип, янына гетирди. Тов берип, келләни тәзеден гойды.

* * *

Сачлы Гылыжды уградып геленден соң, өе гелип гышарды. Аглады, энреди, мүң дүрли пикир деңзини гулачлады. Ахыры хем яңы ымызганыпды. Эдил шол вагт хем алыслардан бир ерден айдымың овазы гулагына илди.

Ышк мүлкүниң шасы мен...

Ол илки өзүни дүйпсүз уммана гарк болуп барян ялы, кенардан иң соңкы адам сесини эшидйән ялы дуйды. Соңра болса ол оваз кем-кемден гүйчленип, оны агыр гирдапдан чекип алып башлады. Ол мазалы өзүни дүрседи. Хакыкатданам, онуң гулагына айдым сеси гелйәрди. Өзем онуң үчин иң эзиз айдымды. «Бу айдымы ким айтдырярка?» дийип, ол өз янындан пикир этди. «Я-да бу мениң калбымда яңланян овазмыка? Эзизимиң йүрегиниң мениң калбымдакы яңымыка?»

ҮЧҮНҖИ БӨЛҮМ

1.

Гылыч дага ики йылыны долдурып гелмек миессер этмеди. Олар гелҗек гүнүни санап йөркә, Ватаның тәмиз асманыны гара түссе гаплап алды. Гылыҗы уруш отлусы оны догдук меканындан терсе, гүнбатара тарап алып уграды. Догдук меканына болса онуң «Тоя уграяс» диен ики агыз сөзден ыбарат хатҗагазы ёла дүшди.

Отлы гүнбатара тарап, эне топрагың от болуп янян ерине тарап хайдап барярды. Барха мөвч алып, гүндогара тарап сүйшйән ол элхенч оды күкрегиңи герип сакламалыды. Ялын билен сөндүрмелиди. Мукаддес топрагы басгылаян душманың тойнагыны гыркмалыды. Отлы окдурылып өне барярды. Онуң тигирлериниң тыкырдысына диң салып, пикир танапыны күлтерләп барян Гылыҗын хыялы гуш болуп учярды, нәмәлим алысдакы сөвеш мейданларының үстүнде пелпеллейәрди. Бирден болса мүнлерче километр ыза серпип, догдук меканына сейран эдйәрди.

Уруш хакдакы хабар Гылыҗы тәзе бир адама өврүди. Ол дүнйә үйтгешик бир адам болуп, тәзеден инен ялы болды. Хемме зат онуң үчин тәзе бир мана эе болды. Хемме зады акыл элегинден тәзеден элэп гечирди. Ол хемме зада гожалык парасады билен серетди. Дүнйәниң эхли аладасы диңе өз герденине дүшен ялы,

дүнйәниң әхли аладасы үчин еке өзи җогап бермели ялы, дуршы билен ой-пикире айланды. Уруш сөзи онуң дашкы кешбинде аграслыкдан, тукатлыкдан башга ыз галдырмадыгам болса, онуң рухы дүнйәсини бүтинлей үйтгедипди, онуң яш калбыны етмиш яшлы гоҗаның аладасы билен долдурыпды. Ол инди гечмиши хакда хем, гелҗеги хакда хем бүтинлей башгача пикир эдйәрди.

Уруш вехими нәче вагт бәри адамларың үстүнде гара булут болуп айланып йөрди. Ол кәвагтлар адамларың депесинден басып, дем алмасыны кынлашдырярды, хөкман ашак чөкҗеге, агыр лабырыны адамларың депесинден гойберҗеге меңзейәрди. Кәте хем ол бирнеме сейреклешип, гүнүң шөхлеси адамларың калбыны аз-кем ягтыландырярды. Нәче йыл бәри довам эдип гелйән бу алдым-бердимли ягдай, бир тарапдан, адамлары без эден болса, икинҗи тарапдан, бу ягдай билен оларың тени өвренишен ялы болупды.

Инди энчеме йыл бәри адамлар уруш ховпуның астында яшаярды. Эййәм дүнйәниң көп бөлегини гаплап алан уруш ялның чабраман гечип гитҗегине ынанмак кынды. Адамлар ол айылганч пурсадың гелерине хер минутсайын гарашярдылар, ол пурсады дашлашдырмак үчин эллеринден геленини эдйәрдилер. Эмма шонда-да әхтиялан душман совет адамларының үстүни гапыл басды. Индем элхенч уруш аждарха ялы болуп, мәхрибан Ватаның мукаддес топрагыны бир четинден якып-яндырып гелйәр. Ватан гөреше чагыряр.

Гылыч бүтин өмүр бойы шу чакылыга өзүни тайярлап гелипди. Ол бу пурсат хакда, уруш хакда көп пикир эдипди. Хыялында өзүни сөвешиң одуна оклапды, Ватан үчин җаныны пида эдипди. Ол хемме зада, Ватан үчин җаныны гурбан этмәге-де тайярды.

Эмма уруш билен йүзбе-йүз дуран хәзирки пурсадында велин ол хич бир задың өңки пикир эдиши ялы дәлдигини гөрди. Уруш диен нәгехан онуң өңки гөз өңүне гетиришинден хас айылганч, хас әпет болуп чыкды. Озал ол уруш дийип, ики душманың чакнышян сөвеш мейданыны гөз өңүне гетирйәрди. Башга ерлер онуң үчин урушдан үзңе, урша дахылсыз бир ер ялыды. Ол шол сөвеш мейданында хем душман билен яка тутушҗакды, Ватаныны, ил-улусыны, доган-гарындашыны, ар-намысыны горажакды. Ол эли яраглы сөве-

шин иөркә, онуң ата-энеси, жигилери хич задың эжирини чекмели дәлди. Ол уршуң әхли кынчылыкларының өңүнде күкрегини герип дурмакчыды. Ол уруш дийип, диңе сөвеш мейданыны гөз өңүне гетирипди хем диңе шол мейданың кынчылыклары хакда пикир эдипди. Ол голы яраглы эсгерди, диңе эсгериң борчлары хакда хем пикир эдйәрди. Эмма уруш оны эсгерликден гожа акыллара айландырды отурыберди.

Уруш хүт туранжа пурсады, бүтин юрды өз элхенч пенжесине гысды. Гылыч онуң диңе сөвеш мейданы дәлдигине, гепиң диңе өз жанында дәлдигине шобада гөз етирди. Эсгерлик боржуның кынчылыгың диңе бир бөлежигидигине, эли яраглы эсгере уршуң аграмының диңе ужыпсызжа бир бөлегиниң дүшйәндигине дүшүнди.

Озал онуң пикир эдишине гөрә, уруш ниредедир бир серхет якасында болмалыды. Хемме задың ыкбалы хем шол ерде чөзүлмелиди. Ватаның галан ерлеринде хемме зат өңки кадасында гитмелиди. Эмма онуң бу гөз өңүне гетирмеси жуда йөнтем болуп чыкды. Душман эййәм Ватаның әгирт территориясыны якып-яндырыпды. Ол гудузлаң ялы өңе сүйшмесини довам этдирйәрди. Уршуң жезасыны диңе эли яраглы солдатлар дәл, миллионларча чага, миллионлап эне чекйәрди. Хәзир Гылыч сөвеш хакда, өз жаны хакда пикир этмән, шол чагаларың, шол энелериң ыкбалы хакда пикир эдйәрди.

Онуң озалкы пикир эдишине гөрә, уруш узага чекмели дәлди. Эмма илкинжи минут онуң бәри-бәрде тамамланмажакдыгыны гөркезди. Гылыч бу ягыны еке өзүниң гайтарып билмежекдигине гөз етирди. Аннамам, Нурумам, белки, Гулгелди ага хем пилини түпеңе чалышмалы болар. Оларың дерегине ким ишләр? Ким экер, ким орар? Оларың ызында галжак чагаларына ким чөрек берер? Бирден онуң гөзүниң өңүне жигилериниң ярым-яланaч гөзгыны кешби гелди. Агыр зәхметден сурнуган, сачы агаран Солтан онуң йүзүне найынжар гарады. Кетени көйнекли, йүзи-гөзи гүлүп дуран Сачлының дерегине аргын, вагтындан өң гарран, яшлык пешвери гиден нәтаныш бириниң кешби гөрүнди. Ол оны агыр газы газып дуран халда, ер сүрүп йөрен халда гөз өңүне гетирди.

Агыр пикирлерден, отлының тигирлериниң бирсыдыргын тыкырдысындан яңа ярым оя, ярым укуда

пикир эдип ятан Гылыҗың гөзүниң өңүнден ятламалар кервени хатар гурап гечип башлады. Сачлынын сувуң дүйбүнде гөрүнйән ялы аласармык шекили ондан: «Хачан гелерсиң?» дийип сорады. Бу Сачлының оны харбы гуллуга уграданда берен совалыды. Гылыч шонда оңа: «Ики йылдан. Ики йыл диениң эйләңе-бейләңе бакманкаң гечәер» дийип җогап берипди. Догруданам, юрт парахатчылыгы боланда, ики йыл диениң деррев гечәйҗек экени. Эмма хәзир велин ол Сачлының гөз өңүнде дуран суратына нәме җогап берҗегини билмеди. Белки, ол ене бир йылдан барар. Белки, бәш-он йыл таращдырар. Йөне хәзир оны җогап бермәге яйдандырян зат вагт меселеси дәлди. Геп диңе вагтда болса, ол ене он йылдан диймели хем болса икирҗиңленмезди. Хәзир ол барарын я-да бармарын диен меселәни чөзмелиди. Ол хәзир урша барярды, янып дуран одуң ичине барярды. Ол уруш эййәм миллионлап җаны ювдупды, ол от эййәм миллионлап гөврәни көйдүрипди. Гылыч Сачлының җогаба гарашып дуран суратына нәме җогап берҗегини билмеди. Хамана, Сачлы онуң пикирини окап дуран ялы, бу пикирини дуйса, ол элден-аякдан чыкып, багырыберҗек ялы, хыялындакы пикирини Сачлының гөз өңүндәки суратындан гизлемәге җан этди. «Мен урша барярын, Сачлым, белки, инди маңа сениң дидарыңы гөрмек миессер этмез» дийип, өз янындан пикир этди. Сачлының хыялындакы суратына болса: «Гараш, сөйгүлим, хөкман бararын» дийип җогап берди.

Өз-өзүне болса ол: «Инди доланып сениң дидарыңы гөрмек бармыка?» дийди. *Ол Ватан горагына барярды.* Бу болса ган, җан талап эдйәрди. Муңа кемсиз дүшүнйән Гылыч өлүмини боюн алыпды. Ол өлүмден горкмаярды. Ватан үчин икирҗиңленмән, җаныны пида этмәге тайярды. Эмма оны дүнйә билен багланышдырян, онда яшамак хыруҗыны дөредйән зат санардан көпди. Ол яшамак, гурмак үчин дүнйә инипди. Онуң эне-атасы, ага-иниси, сөйгүлиси барды. Онуң ажайып арзувлары барды. Эмма ганым душман онуң эзиз топрагыны нежис аягы билен депелейәрди. Онуң эркине, азатлыгына дава салярды. Оны деп этмезден, дурмуш хакда яшайыш хакда пикир этмегем мүмкин дәлди. «Гул болуп яшандан Эзиз Ватан үчин җаныңы пида эден мүңпай говудыр. Мениң яшайшым, бүтин дуркум Ватанынкы. Мениң дурмушымың сүйҗүси, арзувларымың хасы

болмагы, мениң өмрүмиң манысы Ватаның азатлыгына, ровачлыгына баглы — дийип, Гылыч ичинден пикир өврүйәрди.— Мен бүтин дуркум билен Ватаныңкы. Мен икирҗиңленмән, онуң үчин җанымы пида эдерин».

Бирден Гюгоның «Тогсан үчүнҗи йыл» романының гахрыманы Говениң сөзлери онуң ядына дүшди. Онуң пикириче, перзент илкинҗи нобатда, онуң тохумыны ташлан атасына дегишли болмалыды. Икинҗи нобатда болса ол сүйт берип улалдан энесининки болмалыды. Иң соңунда хем ол ватаныңкы болмалыды. Романы окан вагтлары, ол бу пәхимли сөзлере хайран галыпды. Ол сөзлер онуң хемишелик ядында галыпды. Уллакан пикир этмезден, ол бу сөзлериң тәсирине дүшүпди, оны хакыкат дийип кабул эдипди. Хәзир болса ол мунуң бейле дәлдигини бүтин дуркы билен дуйярды. Ол хәзир өзүниң сөйгүли гахрыманы билен бу барада җеделлешмәге тайярды. Гылыҗың пикириче, перзент илки билен ватаныңкы болмалыды. Онсуз ата-эне-де, хич хили борч-да ёкды. Ата-энәниң өңүндәки иң улы борч хем эзиз ватаның өңүндәки борҗуңа вепалылыгыңа баглыды. Ата ватан, эне ватан диен дүшүнҗелериң манысы хем шуны тассыклаярды. Ватан атаң атасы, энәң энеси.

Йөне ватаны душмандан горамак, сакламак пида талап эдйәрди. Ол атасының өңүндәки борҗуны, сөйгүлисиниң өңүндәки борҗуны берҗай эдйәрди, эмма кын гүнде олара көмек берип, голтугындан гөтерип билҗек дәлди. Гулгелди, Солтан, Сачлы дагы инди онуң хем этмели ишлерини этмели боларлар. Агыр зәхмет оларың билини бүкер. Мәтәчлик олары элхенч пенҗесине гысар. Аннамың чагаҗыклары, Даянчҗык нәдер? Ким олара чөрек берер? Өзүниң өйленмәндиги, ызында чагасының галмаяндыгы үчин ол бирхили еңиллик билен дем алды. Эгер ол өйленен болса, бир-топар чаганы Сачлы билен Гулгелдиниң башына дөкүп гайдан болса нәхили боларды? Бирден оңа доланып бармак миессер этмесе, чагалары, Сачлы нәдерди? Хемише адам өлсе-де, несил галдырып өлседи диен пикире сарпа гойян Гылыч хәзир бу пикиринден бүтинлей эл чекипди. «Нәме-де болса, өз гара башым. Сачлымың багтыны баглан болсам нәдердим?»

Ол ёкаркы полкаларың биринде ятан еринден пикир кервениниң бир мензилине етдим дийип геринди. «Эзиз

Ватаным, мен тутуш дуркум билен сениңки. Тә соңкы демиме ченли душманы урарын» диййип, ынжалмак билен дем алды. Эгер досты Иван оны ыралап, ашак душмәге чагырмадык болса, шол ятышына уклап галжакды.

Иван билен Гылыч гуллуга геленлери бәри, бир бөлүмде гуллук эдйәрди. Шондан бәри хем ол икиси айрылмаз достдулар. Гылыжың кәте гижекөрлүге учраян вагтлары болярды. Бу онуң үчин гаты ёкуш дегйәрди. Оны хер дертден бетер горйәрди.

Гылыжың гижекөрлүге ёлуган вагтлары, Иван онуң бар мыдарыды. Гижесине ол Гылыжың гөзи болуп хызмат эдйәрди. Нирә гитселер, оны идип гидйәрди. Гылыч өзүниң бу мәхрибан досты хакда оба иберйән хатларының барында диен ялы гүррүң берйәрди. Оны гуллугы гутаранларындан соң, мыхманчылыга чагырандыгыны, онуң хем разылык берендигини хабар берйәрди. Онуң өзи болса бу пурсада сабырсыз гарашярды. Онуң өз янындан өлчерип-дөкүп гөршүне гөрә, Иваның мыхманчылыга баржак вагты онуң тоюна габат гелмелиди. Бу барада ол оба иберйән хатларында зат айтмаса-да, Иваның янында йыгы-йыгыдан агзап дурярды.

Иван Гылыжы ыралап дуршуна:

— Гылыч, ханы дүш, бирки агыз гарбаналы. Огланлар бир чүйшежик арагам тапыпдырлар. Ханы дүш, басымражык бол — диййәрди. Гылыч дүшмек билен боландан соң болса, ол шунуң ялы пурсатда көп гайталаян сетирлерини гайталады.— «Гетир кәсе, гайгыгамы унудып, гөвүн ачалы».

Олар дөрт-бәш оглан болуп эгрилдилер-де, адама бир булгуржык гөтердилер. Шол вагт асмандан гүввүлди гопды-да, ярылян топ окларының гүммүрдиси гулаклары камата гетирди. Отлы эпет бир дивары сүсен ялы болуп, бирден силтенжирәп сакланды. Булгурлар күлүшак болуп, ала-шакырды турды. Бу оларың парахатлыкда башлан иң соңкы нахарлары болды.

2.

Гылыч сөвеше гиренден соңкы илкинжи хатында өз башына дүшен агыр хесрети хакда языпды. «Гөзүм ёкка, гөз оруны тутан, доганым ялы эзиз гөрйән достум Иваны йитирдим — диййип, Гылыч агыр хесрет билен

язынды.— Ганым душманың окы Иваны элимден алды. Сөвеш билен ыза чекилйәрдик. Гиже сөвеш боланда, Ивана агыр яра дүшди. Онуң ярасыны сарап, аркама алып, узак гиже ёл йөредим. Он ики километр ёл гечдим. Даңа голай Иван гуҗагымда җан берди. Онуң җеседини ене бәш километр аркама алып гитдим. Соңра болса оны өз элим билен җайладым. Эзиз достумдан җыда дүшдүм. Тә Иваның гүни башыма дүшйәнчә, душманы урарын, онуң хер сүңңүне мүң душман өлдүрмелем болса гайтмарын».

Шондан соң эсли вагтлап Гылыҗың хаты кесилди. Августың орталарында гелен икинҗи хат узак тылдакы харбы госпиталдан, Гылыҗың палатадаш ёлдашындан говушды. Ол хатында Гылыҗың секиз еринден яралы болуп, госпитала дүшендигини хабар берйәрди.

Бу Гылыҗың Иваны җайлан гүнүниң эртеси болупды. Олар сөвеш билен ыза чекилйәрдилер. Сәхел аматлы пурсат дөредиги болса, гаршылыклайын хүҗүме гечйәрдилер. Букуда галан разведка гаршыдакы душман гүйҗүниң өңе сайланып гайдан топарыдыгыны аныклап гелди. Гылыҗың бөлүми оны ёк этмек үчин дуйдансыз хүҗүме гечди. Душман дерби-дагын эдилди. Эмма Гылыч сөвешиң нетиҗесини билип-билмеди. Эдил гапдалҗыгында ярылан топ окы өңе ылгап барян Гылыҗы түвелей гөтерен ялы ёкары гөтерди. Гылыҗың ядында галан зат диңе шол ылгап барян пурсады болды.

Секиз еринден яра дүшен Гылыч бәш гүнден соң, госпиталда ятырка өзүне гелди. Ок онуң эндам-җаныны элеме-дешик эдипди. Аягының бурнундан башлап, тә бойнуның йүзине ченли абат ери ёкды. Оларың чаларак сыдырдып гиденлери-де, юмрук сокаймалы болуп, хоңкарышып дуранлары-да барды. Йөне гең гөрмели зат, яраларың бары диен ялы эт ярасыды. Сүңке уллакан зыян етен ери ёкды.

Хаты язан адам ховплы бир задың ёкдугыны, гутулландан соңра, Гылыҗың ене сөвеше гирип билҗекдигини айдярды. Ол өз йүрежигиндәкини язынды. Өз хатының обада нәхили тәсир дөретҗекдигинден онуң хабары ёкды. Бу хаты Солтаның, Сачлының, бейлеки якын адамларың йүрегине тикен болуп санҗылар дийип, онуң келлесине-де гелмейәрди. Гайта, ол шейле ягдайдан

соңам Гылыҗың дири галаныны хабар берип, онуң хоссарларыны бегендирмекчиди.

Элбетде, Гылыҗың секиз еринден яраланан соң, дири галмагына онуң хоссарлары йүзде бир шүкүрдилер. Эмма өз перзендиниң тенине тикен урмагына дөз гелип билмеҗек энәни бу хабар ода чүркеди. Ол узаклы гиҗе йылан чакан ялы җовранып чыкды. Аннамы хем урша уградып, бир хепде бәри айңалып билмән йөрен энә бу зарба хасам агыр дегди.

— Вах, балам, секиз еринден тикен уранда бир чыдап болярмы, сен ненең дөз гелдиң бейле эҗире, чагам?! — дийип, сессиз эңрейән Солтан дүшегиниң үстүнде бойны кесилен товук ялы чапаланярды.— Вах, саңа деген ок маңа дегсе болмаярмы, чагам! Тикен урмагыны рова гөрмеҗек гүлден нәзик тениңе яраг тутан душманың ылахым диши йыршармасын!

Бүтин машгаланың гиҗеси харама чыкды. Улы или билен багырып отурмаса-да, Солтаның чапаланып йөрмеги онсузам ынҗалыгы гачан машгаланы ятырмады. Аннамың гелни улудан демини алып, хәли-шинди эйлесине-бейлесине агдарылярды. Чагалар хәли-шинди басырганып оянярдылар. Ярым укуда, ярым оя нәмелердир бир затлар саиpаярдылар. Нурум хем телим гезек еринден туруп, маллара от дөкүшдирен киши болды. Оларың чолашыгыны айран киши болды. Дине хемме зады дуйса-да, дуймазлыга салып гурт болуп ятан Гулгелди дашындан середенинде, дүнйәни пиңине алман, хамана, бу затлар өзүне дахылсыз ялы, парахат уклап ятана меңзейәрди. Эмма ол хемме зады дуйярдам, билйәрдем. Онуң калбында гопян харасат хич киминңкиниңем чакы дәлди. Хәзир онуң бар аладасы шол харасады дуйдурмазлыкды. Онуң гөвнүне, хәзир машгаласы хөвүртгесинден өздүрилен чагаҗа гушлара меңзейәрди. Эгер өзи чала гымылдаса, хениз учурым болмадык гушҗагазлары чар төверега пытрап, чөпе-чөре сиңип гидиберҗек ялыды.

Бу тарыхда хенизе ченли гөрлүп-эшидилмедик уршуң илкинҗи уран зарбасыды. Бу зарба хем хениз хич киминң гөрүп-эшиден зады дәлди. Машгаланың улуданкичә бары секиз еринден яра дүшен мәхрибан адамының алысда эҗир чекип ятмагына янып-бишйәрди. Оларың бары хәзир хыялында гана булашып ятан, өз эли билен хат язмага-да меҗалы етмейән Гылыҗың

үстүнде күкрегини герйәрди. Энтек бу затларам бейик уршуң адаты бир зады болуп галар, соңрак яра аглан адамам болмаз, энтек мундан бетеринем гөрерсиң дийсең, бу адамларың нәхили болҗагыны гөз өңүне гетирмек кынды. Мунуң энтеклер улы харасадың өңүнден өвсен түвелейдигинден оларың хабары ёкды.

Эртеси ир билен узаклы гиҗе чыңсашып чыкан машгаланың хер хайсы өз иши билен бир ере гитди. Солтан аңңалыны алып, өз пайының бир четинден гирди. Гөзяшыны сечеләп, эсли вагтлап билини язман орак орды. Әхли гайгы-хесретини, гахар-газабыны ише сиңдирҗек болуп, җанына каст эдип ишледи. Эмма онуң күкрегини долдурып дуран гайгы-гам эгсилерден көпди. Ол шол гайгы-гама тап гетирип билмән хиңленйәрди. Бу сөзсүз хиңңилди агы хем дәлди, айдым хем дәлди. Йүрекден чогуп чыкян бу иңңилдиде хүвдә чалымдаш бир оваз барды. Эне сөвешде секиз еринден яра дүшен әр чыкан оглуна агламан, салланчакда ятан чагасының дердине янян ялыды. Онуң үчин душман билен йүзбе-йүз сөвешде секиз еринден яра дүшен герчек йигит салланчакдакы чагады. Хей, эне-де бир салланчакдакы чагасына секиз окы рова гөрерми?!

Догруданам, хәзир Солтан Гылыҗы салланчакда ятан чага хөкмүнде гөз өңүне гетирйәнини я-да секиз еринден яра дүшүп, гана булашып ятан халда гөз өңүне гетирйәнини биленокды. Ол огулларының хеммесини шейле бир хүвди билен үйтгешик көп хүвдүләрди. Бу хүвдүни ол гайненеси Сөйүлтәч эҗеден мирас алыпды. Онуң сөзлерем, лабзам бичак үйтгешикди. Солтан хемише шол хүвдини хиңлененини дуйман галарды.

Балам-а хондан гелйә,
Товшан авындан гелйә,
Товшан асса янына,
Ганы дамар донуна.
Барың, айдың ярына
Ювсун гелип ганыны.

Ол салланчакда ятан чагасыны хүвдүләнде, оны чагадыр өйтмезди. Ол хемише онуң гөзүне улы адам болуп гөрнерди. Ол ава гидерди, товшан гетирерди. Сөйгүлиси болса онуң өңүнден йылҗыраклап чыкарды. Үстүне деген ганыны юварды. Эне өз хүвдүсинде беян эдйән затларыны хыялында гөрерди, сынларды, гуванарды.

Хәзир перзендиниң тенине дүшен агыр яра хакда аглаян вагтында болса, ол өз оглуны улы адам дийип гөз өңүне ґетирип биленокды. Гөзүниң өңүне ол шол салланчакда ятан чагаҗык болуп гелйәрди. Ол шол салланчакда ятан чагаҗыгы гөрйәрди. Оны эдил шол чага вагтындакы ялы хүвдүлейәрди. Онсоң шол хүвдиниң овазы онуң гөзүниң өңүнде шол өңки аңында берк орнашан сураты җанландырярды. Ине, онуң оглы ава гидйәр. Онуң үстүне ган дегипдир. Онуң өңүнден йылҗыраклап чыкан гелин онуң ган деген геййимлерини ювмак билен боляр. Бирденем Солтаның ав ганы деген дийип гөз өңүне гетирйән оглуның кешби башга бир айылганч сурат билен чалышяр. Ине, Гылыч гана булашып ятыр. Онуң нәхили эҗир чекйәнини эне гөз өңүне гетирибем биленок. Эмма бу затларың барыны ол өз бедениңде дуйяр. Салланчакдакы чагасы бирден секиз еринден яралы ятан халда гөз өңүне геленде, энәниң йүреги эленип гидйәр. Хүвдә чалымдаш, йүрегини паралап барян, мылайымдан зарын оваз бирден эндирәп йүрегини паралайҗы эңремә айланып гидйәр. Ол бүтин гөвреси билен эленйәр. Эгер гоҗа ер шары энәниң гөвресиниң хәзирки элениши ялы эленсе, онуң йүзүнде дик отуран зат галмазды. Хәзир эне хем нәме үчиндир шу барада пикир эдйәрди. Нәме үчин дүнйә өңкүлигине дур? Нәме үчин ол хем Солтан ялы элениберенок? Я онуң башына дүшен бу хесрет хич затмыка, дүнйәниң онуң кеч ыкбалына гүлдүгимикә?

Бирденем ол өз-өзүне гыҗыт берип башлады. Шу ягдайда хем өзүнде хич хили үйтгешиклигиң болмаяндыгына, элинден хич зат гелмейәндигине өз яныңдан намыс этди. «Нәме үчин шу вагт гөврәп өтәгиденок, бинамыс гөврәм — дийип, өз-өзүне гыҗыт берди.— Йүреҗигимиң башы ол ерде секиз еринден яра дүшүп, гана булашып ятыр. Сен болсаң шу хесрете чыдан болуп йөрсүң. Өлүп гитсең болмаярмы бир вагтлар!»

Онуң шол хиңленҗирәп, орак оруп йөршүди. Хыялында болса ол госпиталда ятан оглы билен гүрлешйәрди. «Вах, балам, яныңда отурып, дердини сорабам билмедим — дийип, ичини геплeдйәрди.— Сениң гөзлериң бу вагтлар хоссары гөр, нәхили күйсейәндир. Арамызда бир болсаң болмаямы! Гөзүм бир гөрүп дурса болмаярмы? Ганатым болса, балам, гуш болуп учуп барардым

янында. Нәдейин, элимден гелйән зат ёк. Ел билемок, угур билемок».

Онуң пикирлериниң арасы бирден ёлунды. Онуң эллери хәзир өзүнден биыгтыяр ишлейәрди. Гөзлериниң өңи үмезләп дурансоң, уллакан бир сайгарян зады хем ёкды. Шонуң үчинем ол аңңалың күлбикесиниң ортасындан дүшенини дуйман галды. Ол бир бада агыры дуймаса-да, дуйдансызлыкдан тисгинип гитди. Элини силкип алды, өзи-де дуйман, гөзлериниң өңүне гетирип серетди. Үмезләп дуран гөзлери бармагының хамының серпилип, ортакы богнуның сүңкүниң акҗарып дураныны чала сайгарды. Яраның авысының җанына орнап угранына сызды. Йүзүни чытып, инди ганап башлан яра гаралы. Ган акҗарып дуран сүңкүң үстүндәки ойтагы долдурып башланда, йүреги бирхили эндирәп гитди.

Бу ягдай бары-ёгы бирнәче секунда чекди. Эмма Солтана ол өз ярасы билен гүйменип, сагатлап дуран ялы болуп гөрүнди. Гылыч ядына дүшүп, ол элини чекип алшынданам бетер силкип гойберди. «Вах, бигайрат җаным! — диен пикир бейнисинде йылдырым болуп чакды.— Ол ерде сениң йүрегиңден өнен перзендиң душман окундан элеме-дешик болуп ятыр. Сен болсаң элиңи аңңал чалаҗа сыпҗыранда чыдап биленок. Нәме, сениң җаның бейле үйтгешик тошапмыды? Сениң оглуң секиз еринден ок геченде чыдар-да, сен инди элиңи орак кесенде чыдамазмың?»

Ол элинин ызасының йүрегине дөкүлип дурандыгына гараман, өңкүси ялы ишлемек билен болды. Кем-кемден ол агырынам, элинем унутды. Бүтин дуркы билен оглы хакда пикире чүмди. Онуң чагалыгыны, огланлыгыны, етгинҗеклигини гөз өңүне гетирди. Эден беззатлыкларыны ятлады. Кәте оңа «Өз башыңы ийип гитсең разы» дийип гарганы ядына дүшенде, йүрегини элхенч гызгын демир пенҗеләне дөнди. «Вах, саңа шейле сөзлери айтмага айланан диллериме бела гелсин, җан балам — дийип, гөзүниң өңүнде гана булашып ятан халда гөрүнйән оглуна йүзленди.— Саңа шейле сөзлери диймәге баран диллериме бисмил чыксын, җан балам! Ненең шейле затлара дилиң барды сениң? — дийип, соңра ол өз-өзүне кәйинип башлады.— Хана, ил-гүн, юрт үчин җаныны орта гоюп йөр ол, сен болсаң өз машгалаң башына мусаллат индерер өйдүп

горкан киши болярдың, бинамыс жаным. Вах, илинигүнүни горамага етишен, жан балам, дашымың галасы, сувдан арзан гөрүпдирин сениң жаныңы. Эй, худайым, сен мүң ягшы дилегимден бирини эшитмән, инди яман дилегими эшидәймели болдуңмы! Жан балам, саңа бир зат болса, өз дилимден гөрерин. Вах, ширин жаныңы сувдан арзан гөрдүм, инди доланып сени гөрме ёкдур маңа. Яман ниетим үчин алланың гаргадыгыдыр бу маңа».

Болуп гечйән затларың өз пикир эдишинден, гөз өңүне гетиришинден эгиртлигинден, дүнйәдәки бетбагтчылыкларың себәбиниң өз гаргышындан бичак эгиртлигинден онуң хабары ёкды. Ол бетбагтлыклара дөз гелмек үчин, адамзады ол бетбагтлыклардан дындармак үчин диңе бир аңңал ярасына дөз гелмегиң етерлик дәлдигинден, мунуң үчин энчеме жаны пида этмели болжакдыгындан онуң хабары ёкды. Бужагаз хабарың энтек улы харасадың өңүнден өвсен түвелейжикдигинден, өзүниң онуң өңүнде дуруп билмен өйдүп горкянлыгындан, энтек харасадың инди гопжакдыгындан, шонда, гайта, өзүниң хас берк дурмалы болжакдыгындан онуң хабары ёкды. Ол хәзир кем-кемден ысгыныың гачяндыгыны, гөзлериниң өңүниң гаралып угранына хем биленокды. Онуң өз пикирлери билен гүмра болуп ишләп йөршүди.

Гүн гүнорта болупды. Оракчылар күмечилиге тарап гайдышып уграпдылар. Солтаның бу затларданам хабары ёкды.

Күмечилиге тарап барян бригадир Атлы Солтаның хенизем ишләп йөренини гөрүп, онуң янына тарап гыялап уграды. Ол йүзүни ашак салып, хиңленжирап гелйәрди. Ол Солтаның янына голайлаберенде, кәерде оймур-оймур ыз галдыран гана гөзи дүшүп geң галды. Үйшүп ятан десселерде хем гана гөзи дүшен Атлы аяк чекди. Ишләп йөрен Солтана гөз айлады. Онуң хем хич зат болмадык ялы ишләп йөренини гөрүп, хасам geң галды. Ол хемме зада Солтаның янына барандан соң гөз етирди.

— Армавери, еңңеси! — дийип, ол Солтаның үстүне абанды. Өз пикир-хыялындан башга дүнйәден бихабар Солтан вәх дийлен ялы дикелди. «Бар бол» диймеги-де унудып, өзи билен йүзбе-йүз дуран Атла серетди. Гөзлериниң өңи гараңкырап дурансоң, онуң Атлыдыгыны

танаса-да, йүзүни оңлы сайгармады. Элиндәки бугдайы гысымләп дуршуна сесини чыкарман доңуп галды. Онуң бугдайлы эли гара гана боялыпды. Йүзлери хем актамды. Додакларында-да ган-пет галманды. Диңе шундан соң Атлы нәмәниң нәмедигине гөз етирди.

— Еңңеси, бу нәме этдигиң болды?. Жаныңа хайпың гелмедими? — дийип, хем хайпы гелижилик, хем гең галмак, хем игенч билен сорады.

Солтан шондан соң айңалды. Бир дуршуны үйтгетмән, ысгынсыз сесленди.

— Ай, яңы аңңал чалажа дегәйди.

— Чалажа диен боляң велин, бу гиден ган чала-чулаң чени дәл ялы-ла? Ханы гөрейин элиңи.

Солтан дессели элини өңе узатды. Аңңалың серпен эти эсли болуп салланып ятырды. Онуң ужундан болса хенизем ган дамжалап дурды. Атлы илки оны саргының ужудыр өйтди. Солтан даңанам болса, ган дуран дәлдир өйтди. Эмма яраның даңылмандыгыны гөрен Атлы алланичикси болды. Солтаның ярасыны нәме үчин даңмандыгына дүшүнмесе-де, оңа кәйинжирәп башлады.

— Еңңеси, бу нәме этдигиң?! Мен сениң ганыңы саркдырып ишләп йөршүңи гең гөрсем, асыл сен яраңы даңманам экениң-ов! Ери, бу нәме этдигиң болды? Жаныңдан иридиңми?

— Өләесим ёк-ла! — дийип, Солтан ювашжа, эмма гахарлы жогап гайтарды.

— Өлмесеңем, гүлеринем өйтме.

— Элини орага кесдирип өлен адам гөремок.

— Ери, киме гахар эдйәң? Йүзүңде ган-пет галмандыр. Гиден гана серет. Өлмегем даш дәлдир.

— Вах, бир орак адам өлдүрйән болса, секиз ериңден ок гечен балам нәдйәкә?! Шу ярадан өлйән болсам, инди мен хәлә-де галмайын.

Атлы Солтаның нәме үчин бейдйәнине диңе шундан соң дүшүнип галды.

— Вах, сениң эдениң бар бол-а — дийип, Атлы ахмыр билен башыны яйкады.— Шейдип, душмандан гахарыңы чыкарарын өйдйәңми? Сен киме яманлык эдйәсиң? Өз жаныңа хайпың геленокмы сениң?

— Мениң жаным гурсун. Өлүп дынаядым-да кәшгә!

Онуң бу хөтжетлигине Атлының хасам жаны янды. Жаныянгынлы гүрледи.

— Мана дүшмез тентек диерлер саңа. Киме айдяң бу сөзлери? Ватан ховп астында, Ватан үчин сениң оглуң ган дөкүп йөр. Еке сениң оглуң хем дәл, милён огул ган дөкүп йөр. Сен болсаң өлмек хакда гүррүң эдйәсиң Огуллар урушда өлсе, энелер душмана гахар эдип, ызында өлсе, нәдип душманы еңерсиң? Дөкүлен нәхак ган үчин ким ар алар? Сен нәме шейдип, душманы гынандырарын өйдйәңми? Бейле-де бир акмак болар экен.

Ярасының авысыны дуймадык Солтан Атлының бу сөзлериниң авысыны дуйды. Өзүниң хатасына дүшүнди. Әҗизлик эденине гөз етирди. Өз җаныңа каст этмегиң мертлик дәл-де, әҗизлик экендигини билди. Муңа хасам әҗизледи. Өзүни лампа ашак гойберди-де, агламага отурды. Онуң болшуна небси агыран Атлы сесини кесди-де, оңа көмек бермегиң аладасы билен болды.

— Ханы сувуң бармы? — дийип сорады. Солтаның җогабына-да гарашман, төверегине гөз гездирди. Йылгының көлегесинде дуран күйзә гөзи дүшди. Онуң бейле янындан гечип барян Сачла гыгырды.— Сачлы, шол күйзәни алып гел, гызым.

Сачлы сесини чыкарман, сувлы күйзәни алып гелди. Оны Солтаның янында кәйинҗирәп дуран Атлының элине берди. Чекинҗеңлик билен Солтана тарап гөз айлады. Солтаның элиниң ганыны гөрүп, «хийх» эдип ичини чекди. Атлы оңа айңалмага май бермеди.

— Ханы, гызым, бол, ярасыны ювалы. Ханы тут элини. Мен акыдып берейин.

Сачлы хаял этмән, онуң диени билен болды. Олар ики болуп, Солтаның элини ювдулар-да, тыңаҗының уҗундан йыртып, ярасыны даңдылар. Солтан йүзүни бир тарапа совуп түйкүринди. Онуң агзындан гопан шепбешик түйкүлик ере гачмады. Әгниниң үстүне дүшди. Онуң бир уҗы болса хенизем Солтаның додагында доңуп дурды. Сачлы ерде дуран күйзәни алып, онуң элине тутуп берди.

— Ал, агзыңы чайка, Солтан эҗе. Онсоң биразаҗык сув ич.

Агзына сув алан Солтан Сачлының йүзүне гарады. Онуң пөкгерип дуран габакларына гөзи дүшенден, онуң хем өз гүнүни башындан гечиренини билди. Оңа небси агырды. Өз әҗизлиги үчин өз-өзүне игенди.

— Мен гурайын, ылахым! Еке сенми дийсене янян? — дийип, Сачлыныӊ йүзүне бакып, башыны яйкады.

Атлы инди кәйинч әхеӊинде дәл-де, геӊеш берйән әхеӊде Солтана игенип башлады.

— Еӊңеси, сениӊем кә болшуӊ эдил оглан ялы, ери, бу нәме этдигиӊ болды дийсене! Адамам өз-өзүне каст эдерми! Сен, догрусы, хәзир еке өз җаныӊа каст эдеӊок-да, илиӊе-гүнүӊе каст эдйәрсиӊ ахыры. Ине сен инди ишиӊ шунуӊ ялы гызгалаӊлы вагты ише чыкып билмерсиӊ. Яраӊ азар. Онсоӊ сениӊ ериӊе ким ишләр? Эркек гөбеклиниӊ бары диен ялы урша гитди. Инди сен хем оларыӊ ерини тутмалы, хем олара чөрек бермели. Сен бир дүшүнмели ахыры шу затлара.

Атлыныӊ ховатыр эдиши ялы хем болды. Солтаныӊ эли бир хепделәп орак ордурмады. Эмма ол шол гүнлерде хем ишсиз отурмады. Илки-илкилер чагаларыӊа чыкадып, дессе дашады. Бирки гүнден соӊ болса дессәни өзи чыкап чекди.

8.

Эли гутуландан соӊ, Солтаныӊ илкинҗи орага чыкан гүнүди, ол агшам ишден геленде, гоӊшы обадан өз гарындашы Гуртмырадыӊ аялы Хаҗадыӊ отурандыгыны гөрди. Онуӊ йүзүне гөзи дүшенден, бирхили сүӊӊи гагшап гитди. Чагалар парахат отурансоӊ, гөврүмини бирнеме гиӊ тутса-да, Хаҗадыӊ илки бакышындан онуӊ үйтгешик бир хабар билен геленини аӊды. Сыр билдирмезлиге чалышды. Саглык-аманлык сорашды. Өзи велин Хаҗатдан дашрак дураныны кем гөрмеди. Онуӊ янында узак эгленмән, өз иши билен болян киши болды. Ол гапыдакы сыгра от дөкүп йөркә, Хаҗадам гапдаллап янына баранда велин, ол нирә гитҗегини билмеди. Диканлап онуӊ йүзүне серетди.

— Хаҗат, бир сырыӊ-а бар велин эйгиликми?

— Догры айдяӊ, мен аҗы хабар гетирдим — дийип, Хаҗат нәме дийҗегини билмән ювдунды. Хер ничигем болса, бар гүйҗүни җемләп, аҗы хабары бирден морта айдып отурыбермезлик үчин гүррүӊи дашдан айлады.— Муны саӊа айтҗагымы-айтмаҗагымы билмән, көп яй-

дандым. Йөне айтманам билҗек дэл. Гуртмыратдан хат гелди. Догры, ол өз гөзи билен-э гөрмэндир велин, гөрени гөрүпдир. Аннам еген өленмиш.

Хажадың гүррүңини соңларына сабырсыз гарашып дуран Солтан чатма тарап топулды. Аңырсындан чогуп гелен перяды чатма гирйэнчэ зордан саклады. Ол босагадан этлэнден:

— Вай, балам-ей! — диен йурек паралайҗы сес яңланып гитди. Гапыдакы аңк-таңк болуп отуран чагалар Солтаның ызына дүшүп гелйэн Хажадың йүзүне сораглы гарадылар. Ол:

— Аннам еген өленмиш — дийди-де, сес эдип, Солтаның ызы билен чатма гирди. Аннамың гелни дуран еринде багырып башлады. Чагаларам ерли-ерден аглашып башладылар. Кумечиликдэкилериң бары бу орлашыга тарап энди. Аннамың өлендиги хакдакы хабар шол пурсатда бүтин күмечилиге мэлим болды. Эмма тэ Гулгелди гелйэнчэ, онуң нэхили болуп өлендиги билен хич ким гызыкланмады.

Оглуның өлүми хакдакы хабар Гулгелдэ нэче агыр дегсе-де, ол башдан бу хабара шүбхели гаpады, өзүни йитирмеди. Илки билен:

— Ким гөренмиш оны? — дийип сорады. Хич кимден анык җогап эшитмэнсоң, чагаларына гыгырып башлады.— Ханы кесиң сесиңизи! Илки бир задың анығына етерлер. Ханы ким гөренмиш өленини? Нэхили болуп өленмиш? Агламага херaң-хачанам вагт тапылар. Кесиң сесиңизи ханы!

Гулгелди гелйэнчэ, бирнеме йүреклерини говзаданлары үчинми я-да онуң сесиниң эхеңи үйтгешик боланы үчинми, чагалар сесини тапба кесдилер. Хажат гыңаҗының уҗундан эринден гелен хаты чыкарып, Гулгелдэ узатды. Бир ерден чыра тапып якянчалар, онуң маныcыны гүррүң берди. Чыра геленден соңра болса, хаты окадылар.

«Солтанлара хабар эдиң. Аннам егениң патасыны алсынлар — дийип, Гуртмырат язярды.— «Өз гөзүм билен гөрдүм, элим билен җайладым» дийсем яланчы. Йөне гаты дегерли еринден эшитдим. Өз гөзи билен гөрен адамдан. Векиллерден Атдаң оглуны гөрдүм. Ол Аннам еген өленде, янында экен. «Шол егениң-э өлди» дийди. «Акобымыз янашыкды, онуң акобына топ окы дүшди, акобың теп-текиз боланыны хут өз гөзүм

билен гөрдүм» дийди. Гараз, ынанмаза ер гоймады, Солтанлара шейле дий-де айдай».

Хат окаландан соң, ара аз вагтлык дымышыклык дүшди. Гулгелдиден өң геплемәге хич кимиң дили бармады. Гулгелди болса дымып отырды. Геплеҗеге меңзәнокды. Ол эсли вагтлап бөврүни диңләп отурандан соң, улудан бир демини алды-да, перт-перт гүрледи.

— Муңа уруш диерлер. Өлүм-йитим болҗагам хак. Өз гөзи билен гөрмесе-де, хатдакы задың хак болмагам ахмал. Йөне, хер ничигем болса, муңа даш ериң хабары диерлер. Эдил өз гөзи билен гөрмедик болса, оңа ынаныбам болмаз.

Машгала эеси өз пикирини айдансоң, гүррүңиң бөведи йыкылды. Хат шүбхә аз ер гойса-да, Гулгелдиниң өзүни шейле аркайын тутмагы гүррүңиң әхеңини кесгитледи. Отуранларың бары диен ялы онуң билен угурдаш гопды.

— Гаты хак айдяң, Гулгелди — дийип, илки билен Шагелди гирди онуң сөзлерини тассыклады.— Гөврүмиңизи гиң тутуң. Ягшы умытда болуң. О ерде бу ердәки ялы аркайынчылык бардыр өйдйәңми ханы, адамың ялңышмагы, аңшырмазлыгы ахмал. Белки, онуң топ дүшди диен ериндеи Аннам бирвагт туруп гидендир. Ол гөрдүм диййәниң өзем маслыгыны гөрдүм диймәндир-ә. Йөне ятан ерине топ дүшди дийипдир.

— Ылахым, шейле болсун-да — дийип, шум хабар гетиренине мүйнүргәп отуран Хаҗат ысгынсыз гепледи.

Атлы меселәни хас гутарныклы чөздүм этди.

— Хава, адамлар, бу хабарың аңырсы гүмүртик. Шагелдиң айдышы ялы, урушда топ дүшйән ери азмы?! Геп онуң Аннамы өли гөренлигинде я-да гөрмәнлигинде.

— Хәъ, дийсеңизем, хата ялаидыр диер ялы дәлле — дийип, Солтан йүрегиниң ынҗалардан гечендигини мәлим этди. Гулгелди она гахарлы серетди.

— Сен чынам, яланам дийме-де, гезибер өңки гезишиңе.

— Вах, ичянлар, мөйлер чакансоң, өңки гезишиң ялы гезерминң?

— Сен, хелей, йыланам дийме, ичянам дийме, шу хабары эшитмедим хасап эт. Ишиң билен бол. Чынам

болса, яланам болса, ине, вагты гелер велин, билер йөрерис.

Солтан сесини чыкармады. Йөне ол паталы меселэни бир-йүзли этмесе ынжалмады, себэби өлен адамын патасыз-төвирсиз ятмагы халанмаярды.

— Ханы паталы меселэни нэтжек? — дийип, ол эрине йүзленди.— Өлмедигем болса, башының садакасы бор, агзы бир гум гарбап ятмасын.

Гулгелди бармагыны ере дүртүп, оңа чүрт-кесик жогап берди.

— Шу вагт пата дагы дийип, агзыңы ачаймагын, хелей. Гелениңем билмен, гидениңем, Аннам шейле болайыпдыр дийип, бир адамың гапындан секенинем гөрмэйин. Шу гүррүңиң иң соңкы гезек агзалышы болсун. Хениз-э Гуртмырат эшитдим дийип языпдыр, ол хут өз элим билен жайладым дийип язанам болса, уруш ятып, гелжегиң гелениңи, галжагың галаныны гөрмэн, шуңа мазалы гөз етирмэн, пата алар өйтмегин. Шондан бэрде гүнде мүң шум хабар эшитсеңем, башыңы галдырыжы болаймагын.— Соңра ол сөзүне биразажык дыңгы берди-де, ичини хүмледип сөзүниң үстүне гошды.— Билйэңми, хелей, Оразгылыч пахыр өлжек болуп ятырка нэме дийипди? «Сөвеш гүни агланян дэлдир» дийипди. Эсгер сөвешден соң түкелленйэндир, хелей.

— Хай, берекелла, Гулгелди — дийип, Шагелди гирди онуң сөзлерини макуллады.— Гызыла гаплаймалы сөзлер. Солтан гелин, сен мунуң диенине хэ дийэй.

— Хава, еңнеси, мунуң ялы алжыраңңы гүнлерде хемме зады унудагадан, баша дүшенини мерт чекенден говусы ёкдур — дийип Атлы хем гөвүнлик берйэн эхеңде айтды.— Эсасы зат шу вагтлар өзүңи мерт тутмакдыр.

Машгаланың ягдайы бирнеме еңиллешен ялы болды. Гүррүң кем-кемден фронт ягдайына агып гитди.

— Бу душманың хенизем сүрүп гидип отурышы өйдйэн? — дийип, Шагелди гирди Атла йүзленди.

— Хава, газетлерде-хэ гөвне теселли берер ялы зат ёк.

— Бу ягдай хачана ченли шу гидишине гидеркэ? Бейдип отуржак болса-а...— дийип, Гулгелди гүррүңини тамамламан гойды.

— Душман Москваның этегине геленмиш — дийип, Нурум шу гүнки газетде окан хабарыны мэлим этди.

— Месгевиң этегине гелен болса, о нәхили боларайт?!

— Месгев-ә берип болмаз олара.

— Хайсы ер өз ислегиң билен берилйәндир өйдйәң, душман гүйчли болса нәдерсиң...

— Душман хер нәче гүйчли болса-да, Месгеви алып билмез.

— Душман бизден гүйчлем дәлдир бейле велин, гапыл басды-да. Энтек онуң артыклыгы вагтлайындыр. Оңа берк гайтавул берлер. Хемише бу гидишине гидип отурмалы-ха болмаз.

— Бир әдимем ыза чекилмели дәл дийип, баш командующининң буйругы бар — дийип, Нурум айтды.— Душман диңе маслыгың үстүнден гечмели. Немецлере Москваны алмак ёкдур.

— Инди душман гайтавул гөрер.

— Шейдип, онуң гылавы бир ятырылсады! Халыс эдени өңүнден гитди онуң.

— Душман бир ызына серпикдириләйсе-хә, ягдайларың үйтгемеги-де ахмал.

— Вах, бейле болса, адамларың эгниинден гөтерилен ялы болайҗак-ла.

— Шү ыза чекилинип гелинйә велин, бирхили депәңден басылян ялы-да өзи. Ёгса шейдип гидип отурмаҗагам белли велин...

— Несип болса, душманың ыза серпигенинем гөрерис, күл эдиленинем.

Адамлар Гулгелдилере бирден үйшенем болсалар, оларың даганы дуюлман галды. Иң ахырда Шагелди гирди билен Атлы туранда, гиҗе ярпыдан агыпды. Чагалар уклап галыпды. Гулгелди олары уградаңда, улы миннетдарлык билдирди.

— Таңры ялкасын, адамлар. Ине илиң-гүнүң герек ери, гүмүр-ямыр эдип, дердимизи ядымыздан чыкаран ялы болдук. Ёгса шу чагалар билен гиҗәни ненеңси гечирип боларды?..

Онуң бу сөзлеринден гиҗәниң галан бөлегини нәхили гечирҗегинден ховатыр эдйәндиги гөрнүп дурды. Еке өзлери галанларындан соң, Солтан бу пикири дашындан айтды.

— Вах, басымрак даң бир атайса, ише-дерде бир гүйменсем.— Ол гыщарды-да, улудан демини алды.— Вах, балам, нireде агзың гум гарбап галдыңкаң?!.

Онуң бу сөзлерине Аннамың гелни йүрек паралайжы иңңилди билен жогап берди. Ол иңңилдиниң соңы чалажа ага улашып гитди. Гулгелди аялына гахарлы дарады.

— Ери, сем болуп ятсаң болмадымы! Еке сен дэл ахыры шу дерде янян! Нэме адамларың ярасының үстүнден басяң?!

Солтан хем оңа шол йүрек паралайжы иңңилди билен жогап берди. Гулгелди машгала артыкмач аграм салмагың герек дэлдигине гөз етирип, бейик шахырың «Магтымгулы, хайван билсе баласын, ынсан багрын дузламаян болармы» диен сөзлерини ятлады-да, дишини гысды.

4.

Обада эркек гөбеклиден диңе гарры-гуртулар, чагалар, майып-мужрүплер галды. Яшы бир чене етен, фронта ярамажак адамларыңам бирентеги ишчи батальонына гитди. Гидйэн барды-да, гелйэн велин ёкды. Оларың дерегине шум хабар барха көп гелйэрди.

Эмма уруш адамлары сэхел вагтың ичинде бутинлей үйтгедипди. Олар кынчылыгың, гайгы-хесретиң өңүнде бил бүкмедилер, хемме зада дөз гелйэн янбермез пэлванлар болуп етишдилер. Обада эркек гөбеклиниң аз галандыгына, ажы хабарың хер гүн бир машгаланың ашына авы гатып дурандыгына гарамаздан, колхозчылар хасылы өз вагтында йыгнап, Ватана табшырдылар. Тэзе йылың аладалары башланды. Гелин-гызларың өңүнде хас улы сынаг дурярды. Тэзе йылың хасылының гамыны иймелиди. Бу меселеде болса эсасы зат газыды. Гырманча баглап, бүтинлей диен ялы гөмлүп галан яплары тэзеден газып чыкмалыды. Мен диен эркек адамлары яйдандырян бу агыр иш бу йыл тутуш диен ялы аялларың, етгинжеклериң бойнуна галыпды.

Өңлер аяллар диңе экин ичинден гечйэн овнук япсалмалары газмага гатнашардылар. Оларың элкин гидип, улы яплары газан вагтлары гаты аз боларды. Бу йыл болса Акнобуры баш сакадан аяллар газып гайтмалыдылар. Он бэш километр говрак ерде Акнобу-

ры «Берекет» колхозы билен «Пионер» колхозы билелешип газарды. Соңра хем хер колхоз өз экин мейданына стйәнчә, шончарак газмалы болярды.

Ики колхоза сув берйән нобуры газмак аңсат иш дәлди. Үч метрденем гиңрәк нобурың кәерлери гырманча баглап, теп-текиз болан болса, сувуң зарплырак акып, онуң диңе бир бөврүниң гөмлен ерлеринде гумы тас шончарак чуңлукдан чыкармалыды. Кәерлерде ябың райышы ер билен теп-текиз болса, кәерде ябың ичиндәки адам пилини ёкарык узаданда хем гөрненокды.

Ир гүйзден башланян бу иши бахара, сув гелерине ченли гутарып етишсең болдугыңды. Иң яман ери-де азабың ерине дүшҗөгине ынамың азлыгыды. Колхозчы сув гелер умыды билен йыл бойы диен ялы ики эгнинден гум совруп гечйәрди. Эмма онуң газан ябының сувдан долуп акып ятан вагтыны гөрйән гезеги аз боларды. Көп йыллар Теҗен дерясы колхозчының гол гүйҗи билен газан япларыны-да өлләп билмезди. Оларың көп бөлеги уланылман галарды. Сув дегмедик яплар колхозчының элиниң аясында дөрән җайрыклар ялы гайзыгар ятарды.

Эсасан гелин-гызлардан дүзүлен бригада инди эсли вагт бәри элкинче газы газярды, себәби етгинҗеклеринем көпуси сүрүм билен мешгулды. Газычылар билен колхозың мирабы Шадурды гидипди. Гылмыл хан болса оларың гош сакчысы хем чайчысыды. Солтан болса олара хер гүн сув, азык элтип гайдярды. Бир салкынына хем мейданлардакы лигинлерден колхозың мал ховлусына саман дашаярды.

Газычылар гошларындан эсли өңе гидипдилер. Бу гүн оларың гошларыны тәзе ере гөчүрмели болансоң, Солтан гетирен азык-сувлугыны олара етмән, хәзирки ишләп йөрен ерлеринден сесъетим бәрде дүшүрди. Гүнортана ченли оларың гош-голамларыны хем шу ере гетирмек үчин газычыларың өңки дүшелгесине уграды.

Газычыларың бу гүнки чәги чөп-чаламлыга басырылып отуран белент райышлы ерден дүшүпди. Райышдакы чөп-чаламлар отланансоң, эсли ер хүйт-гара болуп ятырды. Кәерлеринде кесиндилер хенизем түтешип ятан ики йүз метр чемеси аралыгың бир тарапы ене акбашлы, йылгынлы, гызганлы, яндаклы, ок урсаң гечмез

женңеллик болуп гидйәрди. Бир тарапы болса япдан тәзе чыкарылан гызыл тойнуң реңки хем солмансоң, режеленип гөмлен тәзеже лигин ялы, гөзъетимден алыслара узалып гидйәрди. Ики аралык болса түсседен, тозандан яңа кесекленен хиниң агзы ялы түтәп дурды. Газычыларың өзи гөрүнмән, диңе окляян гумлары зыңлып дурансоң, әпет гара газан ласырдап гайнап дуран ялыды. Гөтерилйән еңилжек тозандыр сөнмедик кесиндилериң түтүни болса онуң агзындан гөтерилйән бугы ятладярды.

Райышы якалап гидйән ёда билен дүесини идип барян Солтан япдан атылып чыкян гумлара үнс билен сын эдип барярды. Шол гумлара середип, оны зыңяның нәхили адамдыгыны билип отурмалыды. Кәерлерде пилиң агзындан эсли гум зыңлып чыкярды. Олар хакда Солтан: «Даяврак гелинлериң бири болса герек» дийип пикир эдйәрди. Кәерде болса чаганың иенжеси билен окланян ялы ужыпсызжа гум райыша пытрап дүшйәрди. Олары гөрен Солтан өз янындан: «Хениз били бекемедик гызжагазларам газа гирмели болды-да» дийип, небсагырыжылык билен ойланярды. Бир ерде велин окланян гум пилиң агзындан чыкышы ялы токгасыны бозман, райыша гүтләп дүшйәрди. Хер бири телпекли келле ялы бажакларың райыша гүтләп дүшүп дураныны гөрен Солтан үйтгешик бир зат гөрен дек гең галды. Аяк чекенини дуймады. Диңе мен диен әркек адамың бейле ишләп билмеги мүмкинди. Газычыларың арасында болса бейле адамының ёкдугыны Солтан гаты говы билйәрди. Шонуң үчинем ол бу газычының кимдигини билмесе ынжалмады. Дүесиниң овсарыны ташлады-да, керпич ялы болуп, токгасы билен дүшйән гума тарап уграды. Райыша чыкып, ашакда ишләп дуран гөврә серетди. Онуң Сачлыдыгыны гөрүп, хем гең галды, хем небси агырды, хем гуванды. Онуң бараныны дуймадык Сачлы хенизем өз иши билен гүмрады. Ол хемишелер өңүнден атанаклайын айлап, аркасында чатян сачларыны депесинде дүйрләп, тозан сиңмез ялы, елйыртан яглык билен даңыпдыр. Арлы томсы билен шу ягдайда даңынылан яглык гүне солуп, ап-ак болупдыр. Диңе кәерлеринде, әпин араларында гызыл реңкиң өчүгси золагы сайгардяр. Сачлының эгниндәки алача көйнегиниң ягырнысы хем солуп, ап-ак болуп дурды. Диңе голтугының ашагында сәхел-

че ерде гырасарының хем гызыл реңкиң сакланып галан ери болаймаса, башга ерлерине середип, онуң көйнегиниң нэхили реңкдедигини, нэхили матадандыгыны билжик гүманың ёкды. Сачлының өңки бэгүл ялы ловурдап дуран йүзи хем гаралыпдыр, гүне яныпдыр. Гүлгүн додаклары гүне, хова гайзыгып, ярык-ярык болупдыр. Хемишеки шатлык билен ойнаклап дуран гара гөзлер бирнеме елленен габакларың аңырсына гизленипдир, оларда шатлык дерегине гам гөрүнйэр. Сачлының маңлайындан, яңакларындан сырыгян дер, онуң тозэн сиңен йүзунде зоввам-зоввам ёл ясаярды. Кэерде ол бир ёдасыны сыпдырман, барха ашак сырыкса, кэерде икинжи бир дер дамжасы өңки ёданың бир четинден дүшүп, оны бозуп гидйэрди.

Сачлы пили бат билен ере санчярды-да, онуң гулагына депйэрди. Ере гирип-чыкмакдан яңа айна ялы ялпылдап дуран пил аңсатлык билен ашак сувлуп гидйэрди. Сачлы чаларажык эглип, пили ганранда, палта билен чапылып алнан ялы токга тоюн еңиллик билен пилиң үстүне мүнйэрди, гүйчли голуң зарбы билен адам бойы райышың арка йүзүне дазырдап гидйэрди. Зыңлан бажакда-да, ерде-де пилиң ызы йөрите йылманан ялы ялпылдап дурды. Айна ялы ловурдап дуран шол ыза середип, өз йүзүңи гөрүп отурмалыды. Дашындан середенинде, Сачла аграм дүшмейэн ялыды. Гара ериң өз-өзи бөлек-бөлек болуп, онуң пилиниң үстүне мүнүп, зыңлып райышдан ашып дуран ялыды. Эмма хэзир оңа йүреги авап середип дуран Солтан Сачла дүшйэн аграмы бүтин сүңңи билен сызярды. Сачлы хер гезекки депиги зыңанда, онуң өз били шатырдаян ялыды. Ол Сачлының ишлейшини эсли вагт сынлап дурансоң:

— Армавери, кейгим! Түвелеме, эркек адам ялы ишлейэң — дийди.

— Бар болуң — дийип, Сачлы ере санжан пилини гөтермэн ёкарысына серетди. Өзи-де дуйман, пилиниң сапына чалажа япланды. Үстүне абанып дураның Солтандыгыны гөренсоң, бирнеме уялжаңлык билен сөзүниң үстүне гошды.— Өзүңиз арман!

— Биз арып, уллакан иш эдемзок-ла. Ине, сизе алла кувват берсин. Йөне сен, кейгим, бейдип жаныңа каст эдип, бирден өзүңи хорлайма гаты. Майдалрагыңа ишлэберерлер.

Сачлы өзүниң билгешлейиин шейле каст эдип ишлейәнини билип дурса-да, сыпайычылык этди.

— Үйтгешик ишленйән зат ёкдур-ла.

— Оны райышдан ашян гум айдя. Бир гүнүң, ики гүнүң иши дәлдир бу, узагындан бир бела ёлукдыраймасын. Аслында бу иш аял машгаланың иши дәлдир-де, башга алач болмансоң нәтжек-дә.— Сачлы сесини чыкарман дурансоң, Солтан сөзүниң соңуны гөвүнлик бермәге яздырды.— Гайрат эт, кейгим. Бу затларам басым геçсин-дә хернә. Ине, несип болса, басым огланлар гелер.

— Шейле болсун-да хернә — дийип, Сачлы ювашжа пышырдады. Соңра йөне дурмага-да такаты етмән, ябың гыраларыны тарашламага дурды. Солтан онуң өз янында дуранындан дурманыны говы гөрйәнини аңды. Эмма гүймәп, онуң вагтыны аляндыгына небси агыраны үчин дәл-де, гызып ишләп дуран адамың эндамыны соватмазлык үчин онуң янындан гитмек билен болды. Башга бир вагт болан болса, ол шейле ягдайда Сачлыны билегешлейинем гүймәрди, иш хер вагтам тапылар, дынжыны бир алсын диерди. Эмма хәзир бейле замана дәлди. Шонуң үчинем ол:

— Гүймәп дурмайын сенем, кейгим, гайрат эт-де, ишләбер — дийди-де, гитмек билен болды.— Ине, басым бу азапларданам дынарсыңыз.

Ол Сачлының бәш-он әдим бейле янында ишләп йөрен гелне-де: «Арма» дийди. Онуң биленем бирки агыз гүмүр-ямыр этди. Онсоң дүесини итди-де, газычыларың өңки дүшелгесине уграды.

Өңки дүшелге билен тәзе дүшелгәниң аралыгы бир километрден сәхел ачыгракды. Эмма отуз-кырк газычының ёрган-дүшегини, гош-голамыны дашамак үчин Солтан үч-дөрт гезек гатнамалы болды. Гүн гүнорта болуп гелйәрди. Гүнортана ченли тәзе дүшелгеде газычылара чай-нахар тайяр этмелиди. Шонуң үчинем Гылмыл хан үчүнжи гатнавда гап-чанагыны алып гайтды. Гелибем, өз иши билен болды. Соңкы гезегем газычыларың айманчаларының дашындакы йылгынлары алып гайданда, йүки Солтаның ене еке өзи урмалы болды. Ол гүнорта нахарына газычылар билен деӊ чыкды.

Газычылар үчин хер гүн гүнортан ярма биширилйәрди. Ол хем негада бир гүн этли бишерди. Көпленч

күнжи ягындан җаз эдилип оңларды. Гылмыл хан газычылара нахар биширип, чай гайнадып, тайяр эдип гоярды. Эмма нахар гуюп бермәге гезек геленде велин, ол сусагың сапыны догумлырак гелинлериң бирине берерди-де, хол бейлерәк айрыларды. Мунуңам өз себәби барды.

Көплүк бир говы зат. Хер хили агыр гүнлерде хем гүлшүлйәр, дегшилйәр. Ядавлыгам оңа пәсгел берип биленок. Гайта, гүлки, дегишме гайгы-хесретиңи-де, ядавлыгыңы-да ядыңдан чыкан ялы эдйәр. Гылмыл ханың өмүр бойы гелин-гыз дийип гечиши ялы, гелин-гызларың хем оны гөрсе, багры гиҗәберйәрди. Олар Гылмыл хана дегип, бир оюн этмеселер ынҗаланокдылар. Илки-илкилер нахары Гылмыл ханың өзи гуюп берйәрди. Шол вагтлар олар Гылмыл ханың халыс энтер-пелегини өврердилер. Илки билен газаның башына етгинҗек гызларың я-да оралрак аялларың бирини иберердилер. Олар өз гапларыны узадып, Гылмыл ханың гөвүн эдйәнрәк гелнидир-дә дийип, онуң адыны тутардылар.

— Бу пыланыныңкы, өзи гелмәге утаняр — диердилер. Онсоң Гылмыл хан нәме эдип, нәме гойяныны билмезди. Газандакы әхли сүңклери сусагына мүндүрипдүшүрерди. Иң говы омачаны гөзләрди. Бейледе болса гелин-гызлар пыңкырышып, гызыл-гырандылар. Гараз, хер гүн бир оюн тапып, Гылмыл ханы газаның башында дурар ялы этмедилер.

Инди ол нахары тайяр эдерди-де, хемише көпчүликден бәш-он әдим четде ерлешйән гошуна гидерди. Эгер бири пәсгел берәймесе, шол ерден гелин-гызлара середип хезил эдинерди.

Бу гүн газаның башына Солтан барды. Газаның башына гелйән адамлар үйтгесе-де, узаян табаклы голлар үйтгәнокды. Хер җайрыгында гуш хөвүртгеләймели шол бир эллерди. Оларың аялары хем төңңе ялы дүвүн-дүвүнди. Адамың элине дәл-де, дүйәниң дабанына меңзейән шол эллериң эелерини танаҗак болуп, Солтан зол башыны галдырып, оларың йүзүне серетмели болярды. «Ганым уруш гаррыда-яшда, огланда-гызда тапавуд-а гоймады-да — дийип, өз иши билен гүмра болуп отуран Солтан ичинден пикир өврүйәрди.— Хемише гелин-гызларың бармаклары дүзүм-дүзүм йүзүкли боларды. Инди ол вагтлар ят болуп гитди. Хачан

бу җепалы гүнлер гечеркә? Хачан гелин-гызлар ене бармакларына көкенли йүзүк дакаркалар? Бу бармакларың пагта ялы мыссык, көсүк ялы ак болмагы үчин ене нәче вагт герек боларка?»

5.

Гылыч үч ай говрак госпиталда ятандан соң, ене урша гирипди. Ол хенизем хер хатында диен ялы Кичигырың ягдайыны сораярды. Өйлерине язан хатларында-да, Сачла язан хатларында-да, дост-ярларына язан хатларында-да хөкман бу барада агзаярды. Хемме киши хем оңа «Кичигыр гаты мес. Оны Язмырат мүнүп йөр» дийип, шол бир җогабы язярды.

Эмма Кичигырыңам нобаты гелди. Бир гүн оны хем йөрите чагырыш билен район харбы комиссариатына чагырдылар. Кичигыр бүтин обаның гуванҗы болансоң, онуң урша алынмагы, нәме үчиндир, хемме кишини бирхили гынандырды.

Гулгелдиниң машгаласы үчин велин Кичигырың гитмеги хасам агыр дегди. Нурум Кичигыры района алып гитмек үчин гапа алып геленде, Солтан эдил Гылыҗы тәзеден уградян ялы, онуң бойнундан гуҗаклап багырды.

— Баламың гуванҗы, ол геленде, сен өңүнде болмасаң, нәхили бор? Ол саг-аман гелип, сени аркайын мүнмегиң арзувындады.

Гулгелди хем Солтандан пес гынанмаса-да, оңа басалык этди.

— Ери, хелейлигиңи этмесене. Ватан дийип, гүл йүзли огланлар гитдилер. Инди сен бир ябының гүррүңини эдйәрмиң? Огланлар саг-аман гелселер, мүнмәге ёрга тапылар.

— Вах, бу бир йөне ёрга дәл ахыры — дийип, Солтан хамсыкды.— Чагаҗыгым муны башына деңейәрди. Купүр геплемәйин велин, огланларымың бири ялы гөрүп йөрдүм. Хер гезек гөремде, эдил Гылыҗымы гөрен ялы болярдым. Шу ак гуш ялы парлап йөркә, оглум геләйҗек ялы болуп дурды.

Бирден ол өз айдан сөзлерине бирхили болды. «Бу агзыма алан сөзүм нәме болдугы? — дийип хопукды.— Балам хөкман гелер».

— Бай, эҗе, сениңем гайгы эдйән задыңы — дийип,

Нурум хем эҗесини көшешдирмек билен болды.— Бу вагт бүтин юрдумыз «Хемме зат фронт үчин! «Хемме зат еңиш үчин!» диен шыгар билен ишлейәр. Җанымызы орта гоймага тайяр барымыз. Шу вагт Кичигырдан душмән, гөни гидиберҗек велин, арман, яшың етенок диййшип дурлар. Ене алты-еди айдан-а бахана тапаслары ёк велин...— Ол Кичигырың чекисини чекишдирип болды-да, онуң бойнуның йүзлерини сыпалашдырды.—Хөкман атлы гошуна гидерин. Белки, икимиз сөвеш мейданында душушарыс. Бирвагтлар байталымызы хем шейдип колхоза уградыпдык. Эдил шу гүнки ялы ядымда. Эҗем шонда хем аглапды. Ине, инди болса шол байталдан доган атам Ватан горагына уградярыс. Сен, гайта, беген, эҗе. Гулгелдиниң диңе огуллары дәл, аты хем Ватан горагына гатнашяр.

— Гулгединиң аты дийме-де, үч оглы дий — диййип, Гулгелди үйтгешик бирхили гуванч билен айтды.— Ат хемише баша деңелйәндир. Сөвеш гүни ат йигиде иң вепадар ёлдашдыр. Мерт ёлдашдыр.

— Ине, хай диймән, Гулгелдиниң дөрдүнҗи оглы хем душман билен дөшлешер — диййип, Нурум хенизем Кичигырың боюнларыны сыпалашдырып дуршуна айтды. Ол нәхили кейпихон гөрүнсе-де, онуң бирнеме өзүне зор саляндыгы, ичиндәки харасады гизлеҗек боляндыгы билдирип дурды. Ол бир зат гүрлемән, бир зада гүйменмән дурса, Кичигырың гидйәнине түйс йүрежиги билен гынаняны дуйлайҗак ялыды. Шонуң үчин ол ене бир затлар айтмага сынанды. Эмма Солтаның агы гатышыклы сеси онуң сөзүни кесди.

— Агзыңдан ал каксын, худайым! Агзыңа аляның нәме?! Гулгелдиниң дөрдүнҗи оглы гитмели болянча, ганымлаң тейми чыксын. Йөне гит-хә гит болуп дурмалы бормы? Гелмели болсун, худайым.

Нурум ене хич зады пиңине алмаян киши болуп гөчгүнли гүрледи.

— Вах, оңа етеси нәме бар, эҗе! Эгер өзүме галса, уршы мен эдил шу секунтда тамамлаҗак. Эмма дилеге зат битенок. Душманы урмак герек.

— Ханы Кичигыры экитмәнкәң, бир оңатҗа нахарла. Иң соңкы гезек өз гапымызда бир нахарлансын. Адамдан мунуң екеже тапавуды, бу гөргүли еңишден соң доланып гелип билмез — диййип, Гулгелди оглуна табшырды.

— О нәме үчин гелмез, кака? Саг-аман галса, хөкман гелер.

— Ай, нәбилейин, хайвандыр-да, дилсиз-агызсыз. Ким ондан обаң ниреде дийип сорар, ким оны обасына говшурар?

— Ёк, кака, буларың эдил эсгерлериңки ялы, әхли документлери дүзүв ахыры. Уруш гутарарам велин, булары алан колхозларына гайтарып берерлер.

— Хей, җан оглум, көп зады билйәндирин дийсеңем, иң бәркиҗе затларам биленок — дийип, Гулгелди улудан демини алды.— Бу нәгехан урушда адамларың башыны түкеллэп болса, разы боларсың. Сен нәме Кичигыры Ганңалыны гурмага иберйәндирин өйдйәңми?

Солтан хем онуң сөзлерини алып гөтерди.

— Вах, инди бу җанавары гөрмек ёкдур-ла. Йөне чагаҗыкларым бир саг-аман гелсин...

Агзына гейдирилен торбадакы арпаны гүйүрдедип чейнәп дуран Кичигыр төверегине үйшен адамларың болшуның себәбини сораян ялы, кәте гамгын назар билен төверегине гөзүни айлаярды. Ол гөс-гөни адамларың гөзүне середйәрди. Олардан бир зат сораян я-да олара бир зат дийҗек боляан маныда середйәрди. Ол хәзир өзүниң тоя тайярланмаяндыгыны билйәрди. Белки, ол хәзир гаты көп затлары билйәндир. Хәзир оңа дил битсе, ол гөр нәмелери гүррүң берерди. Ол дашыны алада билен гуршап алан бу мәхрибан адамлар билен нәхили хошлашарды.

Нурум Кичигырың келлесинден торбаны айырды-да, оңа сув гөркезди. Онсоң:

— Йөр, җанавар! — дийип, мүнмәге тайярланды. Үзеңңә басды-да, еңиллик билен эериң үстүне гонды. Ат җанавар агыздырыгыны чейнеди-де, төверегине гөзлерини айлады. Хемише үстүне мүнүлерине мәхетдел уграян җанавар Нурум орнашыклы отурандан соңам, гадам урмага ховлукмады. Гулгелди онуң өңүне гечип, маңлайындан сыпады.

— Бар, җанавар, агырап-ынҗан болсаң разы бол...

Солтан хем Гулгелдиниң херекетини гайталады.

— Чагаҗыкларыма говуш, олара ганат бол.

Чагаҗыклар барып, гөвсүне маңлайыны дирәнде, бу затларың йөнелиге дәлдигине кемсиз гөз етирен ат-

җанавар парахат сулхуп дуршуна гөзлеринден дүвме-дүвме яш гойберди. Гулгелди гүңленч сесленди.

— Ханы җанавары бейдип гынап дурмаң-да, ёл бериң.

Чагаҗыклар бир тарапа чекилдилер. Нурум усуллык билен Кичигырың бөврүне дебсиледи.

— Йөр, Кичигырым!

Кичигыр майдалынаҗык йөрәп уграды. Нурум хем оны гыссамады. Ол тә гөзден йитйәнчә, шол бир гидишине гитди. Онуң ызындан болса шол середишип дурдулар. Ол Гылыч дагының харбы гуллуга гиденлериндәки ялы гумуң аңырсындан ене бир гезек гөрнүп гөзден йитенде, Солтан гыңаҗының уҗы билен гөзяшыны сылды.

— Балаларымы үстүнде иң соңкы гезек гөршүммикә шу? — дийип, ёла гарады. Бирденем нәме үчиндир эндамы айылганч тикенеклэп гитди. Калбыны нәхилидир бир аласармык вехим гаплап алды. Өзүниң бу ягдайыны нәмә ёрҗакдыгыны, нәмә йөңкеҗегини билмән, дуран еринде ашак чөкди. Аркасыны өйүң гамшына сөйәп пикире чүмди. «Бу нәме болдугы, я-да мен бир бела ёлугайдыммыкам?» дийип ичини геплетди. Эмма акыл етирен, айыл-сайыл эден зады болмады, гымылдамага меҗалы чатмады.

Нурум района гидйән ёл билен Акнобурың чатрыгына етенде, газычылар ондан сесъетим бейледе ишлешип йөрдүлер. Нурум гүзерден гечди-де, олара тарап совулды.

Кичигырың урша гидип баряныны эшиден газычылар деррев онуң дашына үйшдүлер. Хер ким бир зат диййәрди.

— Әхли ябыны алып, бир шуны гоян болсаларам говы боларды.

— Вах, җанавар мал дагы дәлди велин...

— Мал нире, адамданам акыллыды-ла...

— Шу вагт урша герек ери-ле, ёгсам элден чыкармалы мал дәл-ле.

— Адамлар, гынанмаң, ат сөвеш ёлдашыдыр. Ватан горагына яраса, оңа етеси нәме бар.

— Хава-ла, йөне җанавара гынанян-да...

Кичигырың гидип баряныны эшиден Сачлы пилини ере санчды-да, белент райышдан түвелей гөтерен ялы зыңлып чыкды. Гөни Кичигырың янында үйшүп дуран

адамларың янына уграды. Кичигырың эдил алкымына дыкылып барды. Оны башдан-аяк небсеврлик билен сынлады. Сынладыгыча-да доймады. Хэзир онуң Кичигыры бүтин дуркы билен сурата алайсам диен арзувы барды. Онуң кешбиниң хемишелик эдил жанлы ялы болуп гөз өңүнде галмагыны ислейәрди.

Гылыч гидели бәри, Кичигыр онуң бар мыдарыды. Онуң ак гуш ялы ганат какып гелйәнине гөзи дүшенде, онуң дүнйәси гиңәрди. Ол Сачлы үчин Гылычдан галан ялңыз бир жанлы ядыгәрликди. Гылыч хакдакы иң сүйжи ятламалар Кичигыр билен багланышыклыды. Сачлының Гылыч хакда йүрек алып, йүрек беришйән ялңыз жандары диңе Кичигырды. Ол диңе шоңа йүрек сырыны ачярды, диңе шонуң билен Гылыч хакда пынхан гүррүң эдишйәрди. Кичигыр онуң ялңыз сырдашыды. Гылыжы гөвни күйсәп, ичерде карар тапмадык вагтлары, ол нәче гезек Кичигырың янына ылгапды. Ол нәче гижелер ат ятагына барып, Кичигырың бойнундан гужаклап: «Кичигыр жан, ханы эзизим? — дийип өзеленипди.— Башыңа дөнейин, ак гушум, ганатларыңы гер-де, мениң мәхрибанымы алып гел, сениң нәме оны гөресиң геленокмы?»

Гылычдан секиз еримден яралы болдум диен хат гелен гүни хем Сачлы гижәниң бир вагты Кичигырың янына барыпды. Онуң билен дердини пайлашыпды, оңа ичини дөкүпди, онуң маңлайына йүзүни ойкап аглапды. «Сенден башга ховандарым, сырымы айдара сырдашым ёк мениң. Гөтерсене, ак гушум, мени эзизимиң янына. Ол о ерде гана булашып ятыр ахыры. Жан гыр ат, Гөроглың гана булашып ятыр, ол хэзир сени гөрсе, эхли дердинден сапланар. Биз инди шейле эжизми, бизиң элимизден гелен зат, оңа эден көмегимиз болмазмы?» дийип багрыны паралапды.

Кичигыр онуң сөзлерине дүшүнмесе-де, йүрек ховсаласыны дуйярды. Ярым-яш болуп аслышып ятан гызың эгинлерине маңлайыны ойкаярды. Хайванам болса, оңа «Сениң ягдайыңа дүшүнйәрин, дердиңи деӊ пайлашярын» диен маныны ачык дүшүндирйәрди.

Сачлы аңырдан гелшине мәрекәниң ичинде аяк чекжек ялы этсе-де, хатарың өңүне чыканыны, Кичигырың янына бараныны дуйман галды. Кичигыр онуң эгнине маңлайыны ойкады. Шундан соң Сачлы сакланып билмеди. Кичигырың бойнундан гужаклап:

— Эзизими тапып гел, ак гушум! — дийип эңреди. Бу онуң илкинжи гезек көплүгиң ичинде-хә дәл, адам оглуның янында сөйгүсини боюн алшыды. Адамлар онуң эзизиниң кимдигинем билйәрдилер, онуң нәме үчин Кичигырың бойнундан гужаклап ятандыгынам билйәрдилер. Эмма хәзир хич ким онуң болшуны геңлемедем, асыл бу ерде үйтгешик бир зат бардырам өйтмедилер. Бу зады хөкман болаймалы затдыр дийип кабул этдилер.

Сачлы болса йүзүни Кичигырың бойнуна ойкап, бүтин гөвреси билен силкинип аглаярды.

— Бейдип дурмасана, гыз! — дийип, гелинлериң бири оны бир гапдала чекди. Нурум хем ол айрылырына мәхетдел, өз ёлуна уграды. Сачлы доңан ялы болуп, онуң ызындан середип дурды. Ол өзүниң нәме эдип, нәме гоянына эсли вагтдан соң гөз етирди. «Мен нәдәйипдирин, онуң өзүни уграданымда-да бейле болмандым-ла» дийип, өз болшуна геңгалды. Эмма мунуң үчин сәхелчежигем ахмыр этмеди. Сәхелчежигем мүйнүргемеди. Диңе «Нәме үчин эзизими шейле уґратмадым» дийип, өз янындан ахмыр этди.

«Сен адамлары нәтдиң? *Икимизем шейдип айрылышармыкак?* Ёк, Кичигырым, икимиз бир мерт айрылышалы» дийип, Кичигыры гезерине сүрүп барян Нурум онуң билен эдил адам билен гүрлешйән ялы гүрлешйәрди. «Сен фронтда нәме иш эдеркәң? Араба гошарлармыка я-да сөвешде болармыкаң? Ёк, сен хөкман сөвешде болгун. Гой, сени мүнен герчек йигит сениң нәхилидигиңи билсин. Сениң вепалыдыгыңы билсин. Өзүм-ә сениң билен хер ненеңси сөвеше-де гидердим. Вах, шу вагт менем сениң билен гитсемдим».

Нурум гиң ховлының гапысындан гирди-де, атдан дүшди. Ховлының ортарасында үйшүп дуран адамларың янына барды. Оңа ховлының бир ганатыны тутуп дуран бассырманы гөркездилер-де:

— Шол ерик элт-де даңай — дийдилер. Ол ерде өңем кырк-элли саны ябы дурды. Нурум Кичигыры элтип, бир четде даңды. Бөкдергидәки ёрунжа бедәни онуң өңүне дөкди. Соң ягдайы билмек үчин үйшүп дуран адамларың янына йөнелди. Оларың янына барып, ябыларың хачан уградылжагыны сорады. Оңа:

— Ябылар-а эртир комиссия гөзден гечиренден соң

ґрадылҗак. Йөне сен эриңи ал-да гидибер, гидесиң гелсе, бизе түркмен эериниң гереги ёк — дийдилер.

Нурум:

— Комиссияның бирден алмазлыгам мүмкинми? — дийип соранылы хем дуйман галды.

— Элбетде, мүмкин. Ябы каселли я-да майып болса, оны нәмә яратсынлар алып?

Кичигыра тайлыгындан бәри белет болса-да, ондан сәхелчеҗигем айып тапылмаҗагыны билип дурса-да, бу җогабы эшиден Нурум шо бада эртире ченли шу ерде галмагы йүрегине дүвди. Яны билен иере зат алып гайтманлыгы хакда-да, январың аязлы гиҗесини ниреде, нәхили гечирҗекдиги хакда-да ол хәзир пикирем эденокды. Ол диңе бир зады, Кичигырың угранылы гөзи билен гөрмән, оны шу ерде ташлап гидиберип билмеҗекдигини билйәрди. Комиссиялы гүррүңем бир бахана ды.

Нурум район посёлогындан мыхман ери тапман дуранокды. Эмма ол еңлесрәк гейнип гайдандыгына гарамаздан, ичиниң ачлыгына гарамаздан, хут шу ерде Кичигырың янында гиҗәни гечирмеги йүрегине дүвди.

Нурум узаклы гиҗесини чирим этмән гечирди. Январың гуры аңзагы ач пыяданың ичинден гечип гелйәрди. Кичигырың үсти кечелиди. Башга бир вагт болса ол икирҗиңленмән, онуң кечесини алса-да аларды. Эмма хәзир вели галпылдап учайҗак болярдыгына серетмән, ол Кичигырың кечесини алмага гөвнүнем бөленокды. Ол диңе Кичигырың өңүндәки бедәни ашагына дүшепди, эери хем яссык эдинди. Ол Кичигыр билен иң соңкы гиҗәни шейдип гечирди.

Эртеси, 1942-нҗи йылың 31-нҗи январында болса ол Кичигыры фронта ýградып, онуң эеридир агшамкы япынмага дөзмедик кечесини аркасына даңып оба гайтды.

6.

Бир мүң докуз йүз кырк икинҗи йылың бахары сув мес гелсе-де, гиҗә галып гелди. Ак экиниңем, гөк экиниңем ягдайы шейле бир өверликли дәлди. Сув бир ыңдарылып гелди-де, экинлериң мәхрини гандырман, Елбарслының токайындан тозап чыкды. Уршуң иң кынчылыклы йылы болансоң, Ватана берилмели галла хемишекисинден көпди. Йылың бу гелши билен дөвлет планыны

долдурып билсең зор болдугыңды. Бейлэңе галла басарын дийип, тама эдер ялы дэлди. Как-сөк эдинерин диймэге-де ягдай ёкды. Җоя гавуның иерлик хасыл берҗеги хем гуманады. Екеҗе бир умыт барды. Ол хем чөле уруп гиден сувуң ызындан гидип, сепме гавун, күнҗи экмекди. Мунуң үчинем хаял этмэн ише гиришмек герекди. Сэхел хаял-ягаллыга ёл берсең, аңңалак гапып галаймагың мүмкинди. Бу ишде эсасы зат пурсады элден бермэн, сув гиден ерлери етишибилдигинден көп экмекди. Оңа башга азап сиңдирмек зерур дэлди. Энчеме йыллап сув гарасыны гөрмэн ятан боз ере ири чөпден башга кэн отаг чыкҗак гуманы ёкды.

Колхоз правлениеси гавундыр күнҗи тохумындан алты-еди адамың йүкүни кемсиз тутуп, шол ере иберди. Олар бир ерде сув гиден гол болса, тохум ташлап чыкдылар. Сувуң эййэм сиңип, ериң таба гелен ерлерини гэмиклэп экдилер. Сувы сиңсе-де, хениз палчык болуп ятан я-да бу гүн-эрте сувы сиңҗек болуп дуран ерлере болса тохумы сепип чыкдылар. Тохумың ере чүммез горкусы болан ерлерде оны өл гум билен гарып сепдилер. Сувуң хас чуң ерлеринде гавун чигидини палчык логалаҗыкларың ичине салып, сува ташладылар.

Сепме башына гөрен ялы болды. Гүйзүң башында йигрими-отуз хоҗалык как дилмек, сөк гайнатмак үчин сепмэниң үстүне иберилди.

Гулгелди өз дүеҗиги болансоң, бейлекилерден бирки гүн ир уграды. Ол сепмэ кичиҗик оглы Даянҗы, гызларыны хем Солтаны алып гайдыпды, Нурум билен Аннамың гелнидир чагалары болса обада галыпды.

Гумуң ичи сепмэ гелен адамларың чатмаларындан долуды. Ахалдан гавун иймэге баранларыңам саны-сажагы ёкды. Гулгелди иң гөк бияралы гиң голы сайлады-да, онуң гүндогар якасындакы урпагың үстүнде гош яздырды. Оларың гошундан кырк-элли эдим гүнортада икинҗи бир голы якалап, Ахалдан гавун иймэге геленлериң чатмалары хатар гурап отырды.

Гулгелди йүкүни дүшүрен бадына, чатмалык эген гетирмек үчин гитди. Гызлар билен Даянчҗык болса гөк бияралык гола эндилер. Бу голуң гавуны бирнеме гичкирэкди. Гүри бияраның ичинде гавун гөрнер ялы дэлди. Йылгынлара, күнҗүлере чолашып, өйүң гарасы ялы болуп отуран бияралар хакда гүррүң этмэнинде-де, текиз ердэки бияраларыңам ичинде алты яшлы Даян-

жың чала келлеси гөрүнйәрди. Муртуны дик асмана дикип отуран бияралы гол гавунлыга дәл-де, үзүмли хаята чалым эдйәрди.

Чагаларың сары гавун тапмак умыды чүвмеди. Гүн дүшмез көлегеде кемсиз бой алан, хер бири гужаклайымалы гавунларың яңы йүзүниң гылавлан болмагы ахмалды. Мунуң үстесине-де бу голдакы гавунларың аграмы гаты гавунды. Гаррыгыз, пеендеки, гулабы. Замчаның-а ады-сорам ёк. Вахарманам сетанда-сейранда бир душяр.

Чагалар бирнеме лапы кеч болуп, голуң илери йүзүндәки депә чыкдылар. Золажык гумуң илери йүзи хем гавунлыкды. Келтежик бияраларың арасы эдил эл билен гойлан ялы сары гавундан долуды. Өзем зыбрым вахарманды. Чагалар ылгап ашак эндилер. Дарка-дарка ярылышып ятан вахарманларың хайсыны алып, хайсыны гойжакларыны билмедилер. Говусындан-говусы дийип, херси бир гавун ёлды. Эмма аңыррак йөредилер велин, гавуның говусынданам говусы чыкып башлады. Оларың әхли говы гавунлары бирден ёлуп чыкаяслары гелди.

— Мен бу гавуны Нурума гойжак, какам гиденде иберерин — дийип, Сурай бир гавуна топулды.

— Менем бу гавуны гелнежеме гойжак — дийип, Арзы икинжи бир гавуны ёлды.

— Менем Мухаммеде гойжак — дийип, Даянч хем кем отурмады. Шондан соң тутулан ат, ёлнан гавун сандан гитди.

— Бу гавуны Гылыжа!

— Муны Аннама!

Бу атлар гиң голда сансыз гезек гайталанды. Эмма говы гавунлар велин түкенер ялы дәлди. Бирден Даянч аяк чекди-де:

— Эй-вай-ей, бу гавуны! Яры ере чүмәйипдир! — дийип, гең галып гыгырды. Гызлар онуң янына ылгашып гелдилер. Бу ерлер батгалыкка, гавун экмәге геленлериң бири йөрәпдир, онуң аяк ызы уллакан чукур болуп ятырды. Бирнеме сарланып угран палчыга онуң аягы топугынданам гечйәнчә гиден борлы. Эдил шол ызың ичинде хем бир гавун дүвүпдир-де, аяк ызының галдыран чукурыны тутуш долдурыпдыр. Диңе онуң чукурдан биразажык ёкары чыкып дуран сапак тарапы тегеленип дурды. Гырманчалары гопарып, яңы саралып

угран вахарманы чукурдан алдылар. Онуң чукурда ятан ери эдил адам аягы ялыды. Хатда бармакларың судуры хем билдирип дурды. Бу үйтгешик гавуна гең галшып дуран чагаларың бири:

— Бу кимиң ызыка? — дийип сорады.

— Ата аганыңкыдыр — дийип, икинжиси сепме екмэге гайданларың бириниң адыны тутды.

— Ёк, Бадам дүелиниңкидир — дийип, үчүнжиси гаршы чыкды.

— Ата аганыңкыдыр.

— Ёк, Бадам дүелиниңкидир диййэн мен саңа, гөрейокмы аягының улудыгыны?

— Бар, сениң диениң болсун, Бадам дүелиниңкимиш-дә — дийип, жеделлешййэнлериң бири ян берди.

Гавунларың аңырсы гутарар ялы дэлди. Эмма демиртикенлик башланды-да, аяк яланач Даянч йөрэп билмэнсоң, ызларына доланмалы болдулар. Олар нэче гавун ёланларыны диңе шондан соң билип галдылар. Олары алып гайтмаг-а бейледе дурсун, кэерде-кэерде үйшмек эдип чыкмагам бир иш болды. Булары эртир гелип, как дилерис дийдилер-де, олар ызларына гайтдылар.

Чагалар гоша доланып геленде, гүн икинди ерине барыпды. Гулгелди эген гетирип, чатма дикип дурды. Эгенлериң башы чатыландан соң, оны черкез, чети, йылгын билен басырмак, үстүнденем түршек биярасы билен мазалы галңытмак сэхелче вагт алды.

Гүн ерине гирйэнчэ, чатма тайяр болды. Гош-голаңлары чатма салып, гапа дүшек яздылар-да, машгаланың эхлиси чайың башына гечди. Бу вагт гүн яңы ерине гирип, шапак гырмызы байдак ялы ловурдап дурды. Гиң сэхра гара шала бүренип униады. Чөл бирхили тукат гөрүнйэрди. Обаның шагаланьша өврелен чагаларың гулагы кесилен ялыды. Гараңка гапланып барян топбак-топбак йылгынларам бирхили суссуны басярды, тукатлык дөредйэрди.

Дуйдансыз йүзе чыкан бир вака диңе тукатланып отуран чагаларың дэл, улуларыңам эндамыны тикенеклетди. Ахаллыларың хатарындан бурны ере дегжек-дегжек болуп дуран гаррыжа аял чыкды-да, чатмалыгың гүнбатар четиндэки бейижек гумуң үстүне дырмашды. Чеп элини дызына диреди-де, башардыгындан дикелен киши болды. Онсоң:

— Аю, Аннаберди җан-у, Өвезберди җан-у, Гурбанберди җан-у, Аллаберди җан-у, Нурберди җан-у гелеверин-у, балаларым, гелеверин! — дийип, зовладып гыгырып башлады. Онуң хер сөзүниң соңы ага гатышып гидйәрди, бирхили бокурдагы гырылҗык хүрлейәрди. Шонуң үчинем ол хер сөзден соң демини дүрсемәге сагынярды. Улудан демини алып, бар гүйҗүни тиҗәп, ене гыгырярды. Ол шол бир сөзлери дынгысыз гайталаярды. Соңам бир затлар самраярды, эмма ахы-нала билен гатышып гидйән ол сөзлере бирбада дүшүнер ялы дәлди.

Ол гаррыҗа аяла Огулла эҗе диердилер. Онуң бәш оглуның бәшисем урша гидипди. Олардан хат-хабар ёкды. Ол бу ере ики саны гызы билен гелипди. Оларың хем адамсы урша гидипди. Огулла эҗе бу агыр зарба чыдам эдип билмеди. Ол бирхили акылындан язан ялы болды. Ол бүтин гүнүни гумларың арасында, гавунчылыгың ичинде серменип гечирерди. Нәмедир бир затлары санап, шол хиңленер йөрерди. Гүн ерине гирдигем, хер гүн чатмалыгың четиндәки депә чыкарды-да, огулларыны атма-ат чагырып башларды. Бир гөрсең-ә, ол урша гиден огулларыны чагырярды, бир гөрсеңем, ол ойна гызан чагаларыны ятар вагт болды дийип чагырярды. Мазалы гараңкы дүшйәнчә, шол гыгырар дурарды. Гыгырып-гыгырып ядансоң, гыбырдардаҗык, гөни чатмасына гайдарды. Бу ягдай хер гүн гайталаныт дурса-да, адамлар оңа хич өвренишип биленокдылар. Учсуз-гыраксыз чөлүң ичинде бәш оглундан айра дүшен бичәре энәниң бозлап дурмагы депе сачыңы үйшүрйәрди. Шонуң үчинем адамлар гүн ерине гиренден, Огулла эҗәниң гума чыкарына ховсала билен гарашардылар. Эдил бүтин чөл адамзадың башына дүшен агыр йүки чекип билмән, багырып дуран ялыды. Иң эрбет дуйгы дөредйән задам ол гөргүлиниң инди шейдип өлүп гитҗекдигиниң, онуң өз огулларының гелерине гарашып билмеҗекдигиниң гөрнүп дуранлыгыды. Онуң өзи хем муны билйән ялыды. Гөргүлиниң сеси умытсыз яңланарды. Ол уммасыз чөлде көшеклерини йитирен маяды. Нирә урунҗагыны көшеклерини хайсы голдан гөзлеҗегини билмән, депәниң үстүнде алачсыз бозлап дурды.

Огулла эҗе гыгырып башландан, Гулгелди хем, Солтан хем элиндәки кәсесини ерде гойды. Чагалар

гөзлерини тегелешип, оларың йүзүне середишдилер. Гаррының нәме үчин бейдип дураны кичиҗик Даянҗа ченли әшгәрди. Онуң нәче оглуның гидени хем әшгәрди. Эне бәш оглуны алдыраныны бүтин дүнйә җар чекйәрди. Эмма ол начарың сесине чөл дыммак билен җогап берйәрди. Огулла эҗәниң наласам, миллионлап Огулла эҗе ялыларың наласам адам ганына сувсан вагшылара барып етенокды. Оларың хем йүреги шу гиден чөл ялы бошлукды. Олар миллионлап энелериң, чагаларың наласындан аякларының астындакы ериң сарсып дурандыгыны биленокдылар. Олар муңа гөз етирйәнчәлер, гөр, ене нәче вагтлап энелер наламалы боларлар.

— Ганым уруш адамлары не гүне салды! —дийип, Солтан ичини хүмлетди.— Вах, гөргүли яшының соңунда гөрмедигини гөрүпдир. Бу налыша галан душман байнаман-а гечер, байнаман гечмиш велин, бирентек гөргүлиниң йүрегине битмез яра салҗак-да...

Хич кимден сес чыкмады. Узаклы гүн ёл йөрәп, геленсоңларам, еке минут дек дурман, халыс сурнуган чагаларың шундан соң гүрлешибем, ийип-ичибем угры болмады. Деррев ятмак билен болдулар. Даянч болса чейнәнҗе чөрегини хем ювутман, агзы чөрекли уклап галды.

7.

Гулгелди янларындакы голдан башга-да илерден ики гол алды. Эртеси гүнузын серги этдилер. Узын-узын йылгынлардан чаты ясадылар. Сергилериң янына гавун үйшүрдилер. Ики гүнүң ичинде илерки ики гол каклы сергиден яңа гамыш серлип чыкылан ялы болды. Үчүнҗи гиҗе бейлеки сепмечилерем гелип, сесъетим гүнбатарда, гички гавуның ашак йүзүндәки золак депәниң үстүнде хатар гурды.

Иш барха гызярды. Аял-оглан-ушаклар как дилмек, сөк гайнатмак билен мешгулды. Эркек адамлар күнҗи йыгярдылар.

Гавун бир биш ашды. Аланың аланың, галаның галаныңды. Шонуң үчинем оглан-ушак диймән, бир эл артык болса пейдады. Сергә гавун дашамак, бирнеме сарыган каклары четә галдырмак, как бурмак, бурлан тайяр каклары теләриң үстүне реҗеләп өрмек, гараз, нәче әл болса, иш тапдырярды.

Гавунлы голларың ичи тутуш серги болуп ятырды. Хер бәш әдимден диен ялы сергиди. Эмма шонда-да ер етмезчилик эдйәрди. Серги эдип етишер ялы дәлди. Шонуң үчинем соңа бака арасса гырманчаларың үстүнде хем как серип башладылар.

Солтан диңе как дилмек билен чәкленмән, тас гүнде-гүнаша диен ялы сөкем гайнадярды. Ол чагалары билен гичден соң ләшекирәк гавунлары үйшүрерди. Эртир даң биленем гырмага баштарды. Онсоң сөки чагаларың бирине отлап берип, одуна гөз-гулак болмагы табшырарды-да, ене гүнузын как дилмек билен боларды.

Сөк гайнатмак хысырдылы ишди, онуң үстесине-де, сөке гармага талхан герекди. Түкениксиз талхан эдип отурмага хем галла тапдырып дуранокды. Йөне хысырдысы көпрәгем болса, Солтан мунуңам бир угруны тапды. Ол гавунын чигидини сокуда дөвүп, шонуң маңзыны сөке гарып башлады. Ягҗымаграк сөк хем-ә бейле бир гатанокды, хемем ийип дояр ялы дәлди. Йөне сөклер бири-бирине шейле бир елмешйәрди велин, сонра оны халтадан палта билен чапып алмалы болярды. Палта билен чапылып алнан сары маңыз сөк эдил чүйше дөвүги ялы ловурдар дурарды.

Хысырдылы гүнлер ызлы-ызына гечип дурды. Огулла эҗе хем хер гүн агшам гүн яшдыгы, депә чыкарды-да, огулларыны чагырып башларды. Негада бир гезек Гулгелди гидип-геләймесе, оба ягдайларынданам хабар ёкды.

Гулгелди соңкы гезек гидип-геленде, Нурумы хем фронта уградып гайдандыгыны гүррүң берди. Бу ягдай билен халыс өвренишендигинденми я-да Огулла эҗәни гөрүп, өз гүнүне мүң-де бир шүкүр эдени үчинми, Солтан бу гезек өңкүлери ялы аглап-эңрәп отурмады. «Вах, чагаҗыгым хениз огланлыкданам сайланманды, бу ганым уршуң соңы гелмеҗекмикә, худай?» дийип, улудан бир демини алды-да, кассы бар ялы, әхли газабыны ише дөкди. Тә гөз багланянча, билини язмады.

Гайдышын онуң ёлы депәниң үстүне чыкып, огулларыны чагырып дуран Огулла эҗәниң үстүнден дүшди. Солтан алагараңкының ичинде чала судур болуп гөрүнйән бичәре гөврә середип билмеди. Гайта, онуң душундан басымрак гечип гитмек үчин әдимини йыгҗамлат-

ды. Йүзүни ашак салып хайдап гелшине: «Хемме кишиниң ичинде мениң балаларымам чагыравери, Огулла эже, белки, худай сениң ялы пукараның дилегини эшидер» дийип, чалажа пышырдады.

Эртеси Солтан сарыган каклары чата галдырышдырып дурка, ашакы хатара ойнамага гиден Даянч алдыраны бар ялы ылгап гелди. Онуң йүзи ак-тамды, деми демине етенокды.

— Эже, ай эже,— дийип, сожап дуршуна ол бир бада гепини дүшүндирип билмеди.

— Нәме болды, оглум, ал-арвах гөрдүңми? — дийип, Солтан оглуның эйгилигиң үстүнден барманыны билип, ховсалалы сорады.

— Эже, эже,— дийип, оглан ене сожады.— Хо тайда Огулла эже ятыр велин, өз-ә бирхили, агзам ачык, гөзем ачык ялы. Сиңеклерем гонушып дур велин кованогам...

Солтан бада-бат нәмәниң нәмедигине гөз етирди.

— Хәъ, гөргүли өлендир-ов — дийип, хырчыны дишледи.— Ханы нireде ятыр ол, оглум?

«Өлендир» диен сөзи эшиден оглан өңкүсинденем бетер горкды.

— Өз-ә өлен ялы — дийип, ысгынсыз сесленди.— Хана, хо ерде.

Солтан оглуның ызына дүшди. Огулла эжәниң ятан ерине баранларындан соң, Солтан оглуна:

— Бар, оглум, обадакылара айт — дийди-де, еке өзи Огулла эжәниң жеседине тарап йөнелди.

Огулла эже урпажык гумуң япысында чеп эгниниң үсгүне гышарып ятырды. Гумуң йүзүндәки бадрашып ятан ызлары онуң тә йыкылайянча, шол бир гелшине гелендигине гүвә гечйәрди. Ол гөргүли бирден йыкылан болара чемели. Ол шол йыкылышына хем такга жан берене меңзейәрди, себәби онуң гапдалында еке элиниң пенжесини ере уран ери барды. Ол йүзинлигине йыкылмажак болуп, элини ере дирән борлы, эмма ол бир тарапа зордан гышармага етишипдир.

Солтан Огулла эжәниң эллерини-аякларыны сүйндүришдирди. Ынжалыклыжа эдип, арканлыгына ятырды. Адамлара гарашып, онуң гапдалында отурышына пикире чүмди. «Ганым уруш! — дийип, урша гаргыш окады.— Сен адамлары нә гүне салдың? Не гөзел йигитлер сениң гүлләңден хеләк болды. Ол гүллелер

энчеме энелеринем йүрегини парран дилип, оларынам өлүмине себәп болды. Эй, бирибар, сен шу затлары гөрүп дуркаң, өз бендәң шейле гүнүне ненең дөзйәрсиң? Күпүр геплейән болсам, геч гүнәми, гурбаның болайын, йөне сенде, хей, бир рехим-шепагат болмазмы? Ери, бу гөргүлиде нәме язык барды? Ненең гүне салдың оны?! Бәш перзендинем элинден алып, бозладып-бозладып өлдүрдиң гөргүлини! Гурбаның гидейин, ненең йүрегиң гыйды? Өзүң говы билйәнсиң-дә, элбетде! Ынсаның ынсабының чатжак зад-а дәл бү!»

Ол хәзир бигүнә таңра гаргаяндыгыны биленокды. Эгер худай дийлен зат бар болса, онуң илки билен «Сен маңа нәхак игенйәрсиң, бу затларың хеммесини эдип йөрен адамлар, бу затларың барының себәпкәри адамлар. Бу габахатлыкда мениң бир жиннеклигем языгым ёк!» дийип, өзүни аклажакдыгындан онуң хабары ёкды.

Эсли вагтдан соң адамлар йыгнанышып башладылар. Огулла эжәни паласа салып, чатмасына экитдилер. Голай-голтумда гонамчылык болмансоң, оны күмечилигиң илеррәгиндәки бейик депәниң гойнунда жайладылар.

Шондан соң хер гүн агшам депәниң үстүне чыкып, огулларыны чагырян Огулла эжәниң иниңи тикенеклендирижи сеси эшидилмеди. Эмма бир бада бу ягдай чөл-беееванда отуран адамларың йүрегини өңкүденем бетер гысдырды. Ики элини дызына дирәп, башардыгындан дикелмәге жан эдип, огулларыны чагырып дуран Огулла эжәниң кешби адамларың гөзүниң өңүнден гитмеди. Онуң кешби диңе чатмаларың ишигиндәки депеден аңырракдакы депә гечен ялы болды. Шол тарапа середен адамларың гөвнүне Огулла эже шол депәниң үстүнде хенизем огулларыны чагырып дуран ялыды. Йөне бирнеме ара дашрак болансоң, онуң сеси эшидилмейән ялыды.

Шейдип узак тылда, ымгыр чөлүң ичинде хем бир бенде урушдан вепат болды. Огулларына деген душман окы Огулла эжәнинем йүрегинден парран гечди.

8.

Эртир ир билен сепмедәки эркек адамларың бары күнжи какмага йыгнандылар. Етгинжеклер хатара отурдылан күнжи десселерини диклигине гөтерип,

какмак үчин тайярланан мейданча гетирйәрдилер-де, оны башашаклыгына тутярдылар. Агзы ачык чаңңалаклардакы күнжүлер симап ялы болуп шагырдап дөкүлйәрди. Эллери янагачлы гожалар огланларың башашак тутуп дуран десселерини әхли чаңңалагы гачып, гуры чөп болуп галянча какярдылар. Шундан соң күнжи чөпүни бир тарапа айырярдылар. Бир тарапда күнжи чөпүнден күде эмеле гелйәрди. Бир тарапда болса чаңңалак, гуры япрак билен гарышык күнжи депе болуп барярды.

— Бәш-он хатар күнжи какыландан соң, чәжи иригөз элекден гечирип, күнжини чаңңалагындан, ири япраклардан сайлап башладылар.

Гулгелди билен Гара ага эллери иригөз элекли такыржак ерде дурды. Үч-дөрт саны адам болса эллерине бедре алып, чаңңалаклы чәчден етишибилдиклеринден чекип, оларың элегине гуйярдылар. Гулгелди дагы элеги элейәрдилер-де, чаңңалагы бир яна серпип гойберйәрдилер. Сув ялы акып ятан күнжи илки Гулгелди дагының топугына чыкды. Басым дызларына етди. Соңа бака Гулгелди дагы тиз-тизден ёкары чыкып дурмалы болдулар. Инди чаңңалаклы күнжини гетирйәнлерем депе болуп ятан күнжиниң үстүне дырмашмалы болярдылар. Олар мүнүп-дүшенлеринде, күнжи үйшмеги сув ялы болуп, ашаклыгына акып гидйәрди. Шейдип, гарамтылрак гызгылт өвүсйән күнжи өйүң гарасы ялы болуп барярды. Оны овунжак япракдан сапламак үчин ушакгөз элекден екеже гезек гечирмек етерликди.

Иш гызыпды. Иш билен бирликде өзара гүррүң хем гызыпды. Күнжи хасылындан гөвни хош адамлар илки гүррүңи хасылдан башладылар. Соң гүррүң дуйдансыз уруш ягдайына язып гитди.

— Болса-да, шүкүр, бу йыл-а огланлаң ёкдугыны билдиртмедик. Парахат йылларам шу йылкы ялы хасыл алан вагтымыз аздыр — дийип, хасылдан гөвни хош Гара ага дыза етип дуран күнжүден аягыны согруп алды-да, элегиндәки чаңңалагы бир тарапа серпип гойберди.

— Вах, биз бу ерде бир мыдар эдерис-ле. Иш урушуң гызан еринде. Огланлар саг-аман еңиш билен гелсе боланы — дийип, икинжи бири гепледи.

— Бе, бу уруш инди шейдип гидип отуржакмыка? Мунуң, хей, бир аңырсы гөрүнмежекмикә? — дийип, үчүнжи бири хемме кишини хер минут ынжалыксызландырян соррагы орта атды. Гулгелди оңа жогап беренде, душмана йигренч билен жошды.

— Уршуң хачана чекжегин-ә билмедим велин, харамзадалар хетдин-ә танан болсалар герек. Еңмек ятларына дүшмесе герек.

— Хетдинден ашанына-ха Месгевиң этегинде гөз етирендирлер.

— Хемме ерде-де керчлерине Месгевиң этегиндәкиден пес какылмаз.

— Ханы бу Итлер Ыссалынградың үстүне зор салярмыш диййәрлер-ле?

— Ыссалынграда зор салса, хас зоррагам керчине какылар.

— Басым бизиңкилерем-ә тиженер. Харамзадаларың сыртына шакырдык дакыланыны хем бир гөрсекдик басым. Онсоң-а йылгай мунуң ялам болмаз.

— Ханы бу инглис дийди, әмерке дийди, көмек этжекмиш диййәлер велин, муңам-а соны гелмән гечди ейдйән.

— Я-ха оланңам өз дерди өзүне етик, я-да көмек эдеслери геленок-да. Көмек эдйән затлар-а ёк хәзир-ә. Егса оларам аңырдан башламалымыш ахыры бир вагт өң.

— Хай, өзүң гарына галмасаң, кишиден көмек аңсат дәлдир-ле.

— Өз гарымыза галяс-ла велин, душман гаты гүйчли-дә — дийип, бири ахмырлы гүрледи. Гулгелди деррев онун рухуны гөтермәге ягышды.

— Болуберсин душман гүйчли. Юрдумызың әхли миллети бир доган ялы болуп дурка, душманың дишиниң йыршармаждагы белли зат. Агыр дүшер, көп пида чекмели болар. Йөне биз мундан бетеррагине-де дөз гелипдик ахыры. Ики өй бири-бирине душманды, хер етен башымыза оюн саларды. Душман бириниң башына оюн салса, икинжиси оңа мечев берерди. Инди тутуш юрт душмана гаршы аяк үстүнде. Хей, онсоң бейле юрды еңип болармы?

— Догры айдяң, Гулгелди — дийип, Гара ага онуң сөзлерини голлады. — Халк агзыбир боланда, нәхили боляныны өңем гөрендирис. Хожагулы ханам өзүни

хондан бәриси сайярды, өңүнден чыкан адам болар өйденокды, орс диймән, түркмен диймән, газак-гыргыз диймән, әхли гарып-гасар бир ере жемленди велин, Хожагулы ханың дагы түвелеe душен пешмекден энайы болмады.

— «Агзыбире таңры бир, агзаланы гаңрыбир» дийип, йөне ере айдылан дәлдир.

— Ханы Итлерем-ә сөведиң миллетлерини бири-бирине душман эдип ташларын диййәмиш?

— О нәхили душман этжекмиш?! — дийип, элегиндәки жарыны дөкжек болуп дуран Гулгелди сакга дурды-да, бу сөзлери айдан гожаның йүзүне сорaглы гарады.— Бизиң огланларымыз, гөр, нирелерде ган дөкүп йөр! Бирек-биреге душман болунжак болса, бейле ган дөкүлеси ёк. Өңлер түркмениң өзүниң бир бирек-бирек үчин шейле ган дөкенини гөрүпмидиң? Бири-бириңе ганым душмандың. Ёк, ол Итлең бу пыгылы баша бармаз, юрт алмак пыгылам ёл алмаз.

— Итлер дийип, эл, адынам билип тапыпдырлар-ай. Олаң шол өз адымыка я-да харамзадалыгы үчин дийилйән затмыка? — дийип, Гылмыл хан гүррүңе гошулды.

Гара ага оңа гахар билен жогап берди.

— Ол ады шоңа сайлап-сечип даканам болсалар, шонуң харамзадалыг-а гөрнүп дуран зат.

Ара бирсалым үмсүмлик дүшди. Адамлары кебзесинден басып дуран агыр пикирлерден дашлашдырмак, гүррүңи башгарак бир угра сапып тойбермек үчин гожаларың бири Гылмыл хана йүзленди.

— Ханы, Гылмыл хан, адамлаң бирнеме гөвни ачылар ялы гүррүң тапсана.

— Гылмыл хандыр-да, өйленмегиң гүррүңидир-дә, башга нәхили гүррүң болсун онда? — дийип, Гара ага мечев берди.

— Ёк-хов, сизиң Гылмыл хан билен гөзүңиз өврениши пдир, онда гүррүң көпдүр.

— Гылмыл хан, сычанларың гөчүшини гөрдүм диййдиңми? — дийип, бири гүррүң ачды.

— Хава — дийип, Гылмыл хан онуң гүррүңини тассыклады.

— Шу бири-бириниң гуйругындан дишлешип баряр экенлерми?

— Ёгса сен шоңа ынананокмы? — дийип, Гылмыл хан муртларыны гымылдатды.— Хут шейдип, бири-би-

риниң гуйругындан дишләп, улы ёлы кесип гечeнлерини өз гөзүм билен гөрдүм. Иң өңүнде-хә энеси, ызында-да чагажыклары. Сычанлар бир хинден башга бир хине гөченлеринде, хемише-де шейдип гөчйәрлер.

— Ялан сөзләңде-де, аягыңы ерден үзмезлер.

— Мен ялан сөзләмок, гөзүм билен гөрен задымы айдян.

— Оба тарапдан бир атлы гелйә — диен сес оларың жеделиниң арасыны ёлды.

— Язмырат өйдйән, мүнүп гелйән ябысы-ха Чабдары — дийип, икинжи бири атла гөзи дүшенден, онуң кимдигини танады.

Олар ишлерини гоюп, атлының гелерине гарашдылар. Ол Язмыратды. Эсли вагт бәри оба хакда, уршуң ягдайы хакда хич хабар эшитмедик адамлар деррев Язмырадың дашына үйшдүлер. Гысгажык саглык-аманлык сорашыландан соң, Язмырадың үстүне түкениксиз сораг ягды.

— Уруш нәдйә?

— Огланлардан нәме хабар бар?

— Асыл бир үйтгешиклик ёкмы урушда?

— Ыссалынграт нәтдикә?

— Урушданам энтек гөвүн галкынар ялы хабар ёк — дийип, Язмырат өзүни күнжи чөпүниң үстүне гойберди.— Йөне Сталинградың этегинде душман еңсе берйәр. Басым бир өврүлишигиң болмагы ахмал. Хава, диңе шондан соң ягдайың бизиң пейдамыза үйтгемеги мүмкин.

Огланлар хакда гүррүң эденде, ол хат гелйән огланларың атларыны тутды. Оларың хатларының мазмуныны гүррүң берди. «Кимиң өлди хабары гелди» дийип сораймабилсейдирлер хернә дийип, онуң гара жаны галанокды. Бу хакда сорамага хич кимиң дили хем баранокды. Язмырат бу ерде дуранларың үчүсиниң йүзүне середип билмән, олар билен гөрежи каклышандан, йүзүни бир тарапа совярды. Бейлеки ики гожа бу сыры аңмаса-да, Язмырадың бу болшы Гара аганың назарындан сыпмады. Онуң эндамы тикенеклән гитди. Бу барада ачык сораймага богны ысмады. Эмма еке перзендиниң ягдайыны сораман дурмагы-да ол башарып билжек дәлди. Ол хер нәче сыр билдирмезлиге чалышса-да, сесини сандырадып, Язмырада йүзленди:

— Язмырат, бу бизиң Атажанымыздан-а хабар билйән дәлсиң?

Гарашылмадык совала Язмырат тисгинип гитди. Гара аганың йүзүне диканлап серетди.

— Ёк, Гара ага...— Ол шейле дийди-де, йүзүни ашак салды.

Язмырадың ысгынсыз җогабындакы элхенч сыры диңе Гара ага дәл, башга-да бирентек адам аңды. Эмма бир адам ёк дийип дурка, оңа шум хабары зор эдип айтдырҗак болуп дурмак болҗак зат дәлди. Хич кимден сес чыкмады. Хемме киши йүзүни ашак салды.

Язмырат гамчысы билен әдигиниң гонҗуна какды-да, еринден турды. Уруш хакдакы гүррүңи гутардым эдип, ишиң ягдайы билен гызыкланып башлады.

Агшам өе баряркалар, Гулгелди Язмыратдан:

— Хәли сен Гара догрыңы айтмадың өйдйән? — дийип сорады.

Язмырат йүзүни бир тарапа совуп баршына пикирли гүрледи.

— Оны обада-да хич ким билйән дәлдир. Диңе ол хем дәл, башга-да бирентек огланларың шум хабарыны менден башга билйән ёкдур.

Гулгелдиниң сораглы гөречлерине середип, Язмырат гөйә ондан харай гөзлейән ялы, онуң өз пикирини оңлаҗагындан-оңламаҗагындан ховатыр эдйән ялы, аладалы гөрнүшде сөзүне дынгы берди. Соңра пессай әхең билен сөзүни довам этди.

— Мениң бейле этмәге хакымам ёк, белки, җенаятдырам, йөне мен почталёна урушдан гелйән хатларың барыны хич киме бермән, диңе маңа гетирип бермеги табшырдым. Шүбхели хатлар-а бейледе дурсун, түйс ынамдар ерден гелен хатларыңам нега-да бири болаймаса, хеммесини эесине говшурамок. Догрымы айтҗак, гайта, кәте шум хабар гелен огланларың адындан ики агыз хат язян.

— Ахыры бир гүн билмелем-ә боларлар. Ниҗесары оны гизләп саклаҗак? Онсоң хөкүметиң өзем хабар берйәр ахыры. Оны гизлесең нәхили болар?

— Хөкүмед-ә нәме, ибермесе болҗак дәл. Йылысы билен хабар берләймесе, гиден дерексиз гитҗек ятҗак. Киме хачан нәме боланам белли болҗак дәл. Йөне, гөрйәң-ә, хут полк командириниң голы билен гелен хабарам соң ялан чыкяр дуруберйәр. Онсоң мен-ә нәме-

-де болса, шу шум хабарлары хич киме айтмазлыгы йүрегиме дүвдүм. Бирентеги-хә өзүмизиңкилерден, олара айтмазлыга хакымам бар. Ери, мен Майса айдайынмы я-да Акгүле? Я-да, ана, Поллың аялы кесекем-дә, шоңа айдайынмы? Хачан өлсе өләймели. Шол шум хабар ене бирки айдан ялан болуп чыкса-да, онуң шоны хем гөржеги-гөрмежеги гүмана. Ек, мен бир адама-да айтжак дәл. Мен билиб-ә, тә уруш ятып, бирянцалак болянча, хич ким хич зат эшитмез. Адамларың озалам агыр гүнүниң үстүне оларың дердини артдырып билжек дәл. Хатлары йыгнап гоярын. Белки, еңишден соң оларың бирентегини шум хабары гелен огланларың өзүне говшурмалы болаяды-да.

Язмырат бу сөзлери тамамламага етишмәнкә, Гулгелди.

— Агзыңдан худай эшитсин — дийип сугшурып гойберди.

Эмма оларың икиси хем хәзир, догруданам, Язмырадың саклап йөрен шум хабарлы хатларындан үч-дөрдүсини оларың эесиниң хут өз элине говшурмалы болжакдыгына ынананокды.

Ара дүшен азажык үмсүмликден соң Гулгелди яйданыбрак маслахат берди.

— Дийсеңем-ә, айдылайса, кем болмажак ялы. Өңде-соңда адам пахыр янжак болса, хачан янанда нәме, бир янар, бир гидерди-дә.

— Геп диңе яныл дынаймакда дәл, Гулгелди. Адамларың аладасы артжак. Ана, Садап эже пахыр эййәм гелни гидер өйдүп жовраныл йөрмүш. Шу вагтлар, гепиң гысгасы, адамларың дерди башындан агдыкка, яс меселеси герек дәл, Гулгелди. Эсгерлериң башы сөвеш гутарандан соң түкелленйәндир дийййән-ә өзүң.

— Сеңки хак — дийип, Гулгелди онуң сөзлерини тассыклады. Онсоң тә өе барянчалар, оларың хич биринден сес-седа чыкмады. Хер хайсы өз ой-пикириниң аграмы астында егшерип гитди.

9.

Гөк чөпи совук урупды. Мейданда зат галманды. Ләшекә ченли мейдандан йыгналып, үсти бияра билен басырылып гойлупды. Тайярлан как-сөклерини оба теградан сепмечилер өзлерини гөчүрмек үчин кервен геле-

рине гарашып йөрдүлер. Ким ыря этмежек болуп, чала совук дегендигине гараман, йыгнанжа лэшекисинден сөкжагаз гайнадынярды. Ким өң гырып, гурадып гоян келлекисини юмшадып, совгатлык келлеки дыкынярды.

Колхоза йүз путданам ашырып как-сөк табшырып, хемме кишиден сайланан Солтаның кейпи көкди. Ол узаклы гүнүни гыдырданып гечирсе-де, гараңкы мазалы гатлышансоңам, дынч алайын диймеди. Йыгнанжа лэшекисини сөк гайнадып дынмагың аладасы билен болды. Газанлары ювушдырып, ожаклары тертибе салды. Ол эртире пейда болсун диййип, аз-кем гавуңам гыраяйын диййип дурка, бир ерден Гылмыл хан нейда болды. Ол аңырдан гелип, Солтаның янында сакланды. Онуң йүзи-гөзи яп-ягтыды. Бир зада бегенип, ики болуп билмейэнини сораман билэймелиди.

— Ери, гелнеже, армавери, ишлер ненең? Асыл сениң бир ишсиз отуран вагтыңы гөрүп болмазмы? Инди бери бирки гүн дынч аларлар ахыры — диййип, ол Солтаның ичине-дашына гечип барярды. Солтан бу затлары дуйса-да, дуймазлыга салды. Гылмыл хан:

— Гелнеже, мен-э сениң яныңа бир юмушлы-жа гелендирин — диййип гөнүлэнде хем, онуң хабарыны алмага ховлукмады. Оны башындан совмагың аладасы билен болды.

— Өе барыбер, Дэли бардыр. Менем ине, барарын — дийсе-де, онуң энтеклер өе гир ниети ёкды. Эмма Гылман хан хем өе гирмэге ховлукмады. Солтана көмеклешен киши болуберди. Огулла эжэниң улы гызы Патма геленден соң, Солтан налач ичерик гирмели болды. Гылмыл хан хем оларың ызы билен ичерик гирди.

Гылмыл хан ожагың башында орнашыклы отурандан соң, чай ичип отуран Гулгелди онуң өңүне бир кэсе чай гойды-да:

— Ери, Гылмыл хан, ягдайлар ненең, арып-ачма-да — дийди.

— Бар бол, Гулгелди, өзүң арма — диййип, Гылмыл хан бөврүни диңледи: Аладалы гүрледи.— Ягдаям нэме, Гулгелди, өзүң билйэң, дашыңы долап дуран догангарындашың болмаса, аңсат дэл-дэ нэме. Болмалы затлаңңам болжак гүманы, битмели ишлеңңем битжек гүманы ёк.

— Гылмыл хан, сенден көп хоссарлы адам бармы нәме? — дийип, Гылмыл ханың ягдайына кән үнс бермедик Гулгелди парахат гүрледи.— Дүнйәни тәзеден пайлашанда-да, шондан кән доган-гарындаш етеси ёк саңа.

Гулгелдиниң бу сөзлери Гылмыл ханың ярасының үстүнден басды. Ол янгынлы гүрледи.

— Непагасы дегмесе, гарындашдан не пейда? Ине, әхли Гарагумун чөп-чөрлерем мениң гарындашым экен-дә, нәме пейдасы бар маңа?!

— Сен олардан нәме хантама бейле? Түвелеме, гүнүң өзүңден гечйәр. Хич киме зар задың ёк. Дулума чуваллап бугдай салсынлар, говруп гоюн салсынлар диер ялы дәл. Түвелеме, хеммеси өзүңден өңйә. Чагамы эклэп билемок диер ялам дәл.

— Вах, маңа эл көмеги герек дәл, дил көмеги герек. Маңа дашымы галлап, маслахат берип дуран гарындаш герек.

— Хич кимиңем гарындашы сеңкиден говы дәлдир, хан. Герек еринде дашыңам галларлар, маслахатам берерлер.

— Догрымы айтсам, Гулгелди, мен сени өз гарындашларымдан говы гөрмесем, эрбет гөремок — дийип, инди Гылмыл хан башга угурдан гопды.— Замана-да шейле булашып дур, нәме болжагы белли дәл. Өйленмек-гоймак яда дүшер ялам дәл велин, өзүң билйәң, элмыдама саллах яшап йөрмегем аңсат дәл. Яшларам инди бир чене етди. Ахырсоңы бир зат ниетиң болса, гарашып йөреси иш ёк. Онсоң менем бир аматлыжа зат душды-да, шу саллахлыкдан дынайсам диййән.

— Оң болсун, хан. Гаты говы эдйәң, хакыт шейтмек герек.

Патма гүррүңе гошулды.

— Гылмыл ага, гелни нireден аляң?

Ага сөзи ярамадык өйленжек йигит Патманың йүзүне гөзүниң агыны көпелдип серетди. Эмма сыр саклады, элине чөпжагаз алып, ер дырмап отурышына леззет билен гүррүң бермәге башлады.

— Таяклың еңсесинде бир ахаллы гыз. Дашыны долап алаймалымыш. Кән галың дийибем дуржак дәлмишлер.

Патма онуң сөзлерини тассыклады.

— Гаты говы, болубилйә, Гылмыл ага.

Гылмыл хан Гулгелдә йүзленди.

— Гулгелди, мен-э бир юмуш билен гелендирин.

— Айдып отур, хан, нэме юмуш болса, бизден битжек зат болса, юмушлыгы болмаз онуң.

Гылмыл хан инди Солтаның йүзүне середип, гүррүңини довам этди.

— Гелнежем эртир шо гыза бир сөз айдып берэйсе... Гулгелдиден өңүрти Солтан гепледи.

— Гелнежен-э зада эли дегер ялы дэлдир.

— Гелнеже, сениңем ишден доярың ёк. Нэме бейле гыссаг ишиң бар? Как-сөки табшырдың. Онда-да иле ики эссе. Ене-де иш. Асыл бу ишиң түкенери болмазмы? Сенем бир арасында дем-дынч аларлар ахыры.

— Сөкжагаз гайнатжак болуп, эхли задымы тайяр эдип гоюпдым. Бирки гүнлүкде-хэ элим дегер өйдемок.

— Ёк, гелнеже, олар басым гөчжеклермиш. Сөки ене бир гүне гояй. Гайрат эт-де, эртир бир шолара гит.

— Сен, иң говусы, башга бирине дийэйсене. Эли бошрак аялам гыт дэлдир-ле.

— Ёк, гелнеже, бу иши сенден говы оңаржак адам ёк.— Онсоң ол Гулгелдиден харай гөзледи.— Гулгелди, айтсана, гелнежем бейдип отурмасын-ла.

— Гелнежен элинден бир зат гелйэн болса, ханха, экит — дийип, Гулгелди гысгажык жогап берди.

— Гелнежесиниң сөкүни ким гайнадар?

— Биригүн гайнатсаңам бор, хелей, сен дийип гелненсоң, кэн герегиңи артдырмазлар.

Гитмесе болмажагына гөз етирен Солтан чынлакай гүррүңе башлады.

— Геп гитмекде дэл, баранда берлэйжекмишми ол гыз? Дениң-душуңмышмы? Сүңңүң дең дэл болса билйэңми? Бир зат болжагына гөзүң етсе гитмели-дэ. Барып ковдурып гайтмакдан нэме пейда бар? Кимден эшитдиң сен о гыз хакда? Гепине ынанар ялы адаммы? Я өзүң гөрдүңми?

Солтаның бу сөзлери Гылмыл ханың кейпини бозды. Эмма ол өзүни йитирмеди. Эдил кимден эшидендигини айтмаса-да:

— Сен о тарапындан аркайын болай, гелнеже — дийип, аркайын гүрледи.— Мен гаты элин ерден эшитдим. Бирки гүнлүкде мен оларың отурян ерине гидип гелдим. Шонда гүррүңден гүррүң чыкды-да, бир адам айтды. «Өз голайжак гарындашымдыр. Сен сөз айтдырсаң, галаныны өзүм оңарарын» дийди.

Гылмыл хан хәзир ялан сөзлейәндирин өйдүп, гөвнүне-де гетирмейәрди. Шу гүн эртир ир билен онуң янына нәтаныш бир адам харыт сатмага гелипди. Гылмыл ханың аял көйнегини алмакчы дәлдигини билен сатыгчы деррев онуң себәби билен гызыкланып уграпды. Онуң саллахдыгыны, өйленмек пикирининң баша бармаяндыгыны эшиден соң болса, деррев гарындашларының бир гызының бардыгы хакда гүррүң ачыпды. Бир аялың дашыны доларлык гейим Гылмыл ханда озалам барды. Эмма сатыгчыдакы көйнегиңем артыкмачлык этмеҗеги гөрнүп дуран затды. Шонуң үчинем өзүне шейле ягшылык этмекчи болян адамың харыдыны гайтармак болҗак дәлди. Гайта, бу Гылмыл ханың алҗак машгаласыны агыртман, элининң аясында саклаҗакдыгының субутнамасы болҗакды. Онсоң Гылмыл хан сатыгчының көйнегини ики бахасына алып галыпды.

Гылмыл ханың гүррүңи чына беримсиз болса-да, Солтан ене тыкырады.

— О зейилли болса, шол адамың өзи угруны говы тапарды-да.

Гылмыл хан бу гезек хөрпи ёкарракдан тутды.

— Ай, гелнеҗе, сенем бирхили гүррүң эдйәң. Ол бир бигәне үчин өз гарындашының гызына сөз айтсынмы? Хер задың гелшиги бар ахыры. Илки өзүң бир герексирейән киши болмалы. Онсоң ол адама геңеш саларлар ахыры.

Ян бермесе болмаҗагына гөз етирен Солтан Патма йүзленди:

— Болмаса, гидәймели бор-да. Йөне, Патма, сенем ёлдаш болавери маңа.

Патма хем олар билен гитмәге разы болды. Онсоң гүррүң гызың дашыны доламак хакда гитди. Гылмыл хан озалам бирлай гейиминиң бардыгыны, шу гүн хем ене бир көйнек аландыгыны айтды. Оны хәзириң өзүнде гетирип гөркезмеги йүрегине дүвди. Какасына яплаiып, гөзлерини йылпылдадып отуран Даянҗа йүзленди.

— Ери-ов, пыяда, сен горкакмысың, батырмысың? — Огланың җогабына гарашманам юмшуны буюрды.— Горкак болмасаң, бар, мениң чатмама барып гел. Дүйпдәки ёрганың арасында бир дүвүнчек бардыр, шоны алып гел.

Гылмыл ханың чатмасы илерки ойдады. Сес етерденем ачыгракды. Түм гараңкының ичинде ол ере алты

яшлы чаганы ибермек бир хилиди. Эгер Гулгелди өйде болмадык болса, Солтан оглуны ол ере ибермезди. Иберәйсе-де, онуң янына хөкман гызларының бирини гошарды. Эмма Гулгелди өз огулларыны бу меселеде хич гайгырмаярды. Онуң пикириче, эркек үчин, ол улы болсун, кичи болсун, тапавуды ёк, горкы диен зат болмалы дәлди. Онуң өзи хем шейле адамды.

Ол кәте оглуна яшка өйлеринден гачып гидишини, башындан гечиренлерини гүррүң берерди. Ол өйлеринден гачып гиденде, илкинҗи гиҗәни чөлде, токайың ичинде гечирмели болупды. Ол янындакы пычаҗыгы билен чукурҗык газыныпды-да, шонуң ичине гирип ятыпды. Гараңкы дүшенден, чөлүң әхли җанлы-җандары ояныпды. Мөҗеклер эдил онуң чукурының гапдалҗыгына гелип увлашярдылар. Гулгелди олары ятан ериннден эли биленем тутуп билҗекди. Эмма шонда-да ол горкманды. Өйлерине гайтмак хакда пикирем этмәнди. Соңра, чопанчылык эден вагтларында хем, ол эели ер я-да мазарчылык дийип гөвнүне зат гетирен адам дәлди. Ээ хакда гүррүң эдиленде, ол: «Бизем-ә чөлде бириче гездик велин, ээ диен зат гөрмедик» диерди. Мазарчылык хакда гүррүң эдиленде болса: «Бу замананың адамларының дирисинден горкмалыдыр, өли нәме эдер өйдйәң адама?» диерди. Онуң бу хәсиети чагаларына хем ёкупды. Гылмыл хан өзүне йүзлененден, Даянч еринден турмак билен болды. Гулгелди болса:

— Гоч огулдыр бу, горкыны-үркини билмез — дийип, оглуна гылав берди. Даянчҗык чатмадан чыкып, гараңка сиңип гитди. Ол мунуң ялы гараңкы гиҗеде илки гезек гезмели дәлди. Ол гиҗәниң бир вагты хем илерки хатарың огланлары билен ойнамага еке өзи гидер йөрерди. Горкы-үрки диен зат онуң гөвнүне-де гелмезди. Эмма хәзир велин ол нәме үчиндир, бирхили горкҗак ялы болды, себәби ол хәзир Огулла эҗәни өлүп ятырка гөрен еринден гечмелиди. Гөвнүне болмаса, ол хәзирем Огулла эҗәни гөрәйҗек ялы болуп дурды. Шонуң үчинем ол биразаҗык совлуп гечмеги йүрегине дүвди. Эмма какасы ядына дүшенде, бейле этмәге-де намыс этди. Какасы онуң пикирини билип отуран ялы болды. Ол эдил Огулла эҗәниң ятан ерине етенде, эндамындан гарынҗа йөрән ялы болды. Огулла эҗе хенизем шол ерде ятан ялы дуюлды. Шол тарапа серетмәге йүреги этмеди. Эмма ене какасы ядына дүшди. Өзүне зор са-

лып, Огулла эжәниң өлүп ятаныны гөрен ерине серетди. Ол ерде хич зат гөзүне илмәнсоң, еңиллик билен дем алды. Әдимини чалтландырды. Гылмыл ханың чатмасына нәхили етенини дуйман галды. Ичериден дувүнчеги алды-да, ызына гайтды. Гайдышыны ол гөвнүне сәхелчежигем горкы гетирмеди. Огулла эжәниң ятан ери хакда пикирем этмән, онуң жайланан депесине серетди. Огулла эже онуң гөзүне депәниң үстүне чыкып, огулларыны чагырып дуран ялы болуп гөрүнди. Горкмагың дерегине онда небсагырыжылык дуйгусы дөреди. Ол хәзир Огулла эжәниң кешбини гөрмейәндигини, йөне онуң кешбини хыялында гөз өңүне гетирйәндигини билйәрди. Огулла эжәниң кешби онуң өмүр ятдан чыкмажак чагалык ятламасы болуп галды.

Эртеси Солтан билен Патма Гылмыл ханың ызына дүшүп, гудачылыга уграды. Гидилжек ёл тас ярым гүнлүк ёл болса-да, Даянч хем олардан галмады. Гүн догманка ёла дүшен адамлар гүнорта голай бир толы долдурып отуран чатмалыгың четинден бардылар. Эмма бу ерде Ораш диен адамың яшаяныны билен адам болмады. Муңа Гылмыл хан бейлекилерденем бетер гең галды.

— Бу сеңки нәме, өзүң гелип-гиден болсаң, гөрен болсаң, индики илден сорамаң нәме? Гызың өйүни билмесеңем, шол адамың өйүни бир тап ахыры — дийип, аяллар оны гыссадылар.

Ол адамын адыны билмейәндигини айтмагың дерегине Гылмыл хан:

— Мен гызың какасының адыны унудайыпдырын өйдйән — дийип, гүмүртик гепледи.

— Багтымыз-а сен ятырдың — дийшип, аяллар игениш башланда хем, ол өзүни йитирмеди. Гайта:

— Гелнеже, бир сорап гөрсеңиз-ләң! Белки, шейле гызлы адам бардыр. Мен адыны ядымдан чыкаран болаймайын — дийди.— Башгарак ялам болуп дур гөвнүме...

Онун болшы аялларың дегнасына дегди. Олар Гылмыл хан билен кесгин гүрлешдилер.

— Гүррүңиңи көпелтме-де, тап гелинлигиңи, болмаса-да, ызымыза доландык ине. Биз инди кимде гыз бар дийип соралымы?

— Вах, сениң ызыңа дүшүп угранымызда-да, билйәдик-ле абатлыгың үстүнден бармажагымызы.

Гылмыл хан нәме дийжегини билмеди. Йөне хәзир онуң ызына гайдыбереси геленокды. Шонуң үчинем ол:

— Мен ялңыш дүшүнендирин, ялңыш салгы алан-дырын, биз башга оба гелендирис — дийип бахана этди.

— Гараз, сен бизи ене хеләк этҗек-дә — дийселерем, аяллар налач онуң ызына дүшдүлер.

Икинҗи обадан хем соран адамлары тапылмансоң, Гылмыл хан өзүниң алдава дүшенини билди. Эмма шонда-да ол ызына гайтмак ислемеди. Гөвнүне болмаса, айланыберсе, йитигини тапайҗак ялы болды дурды. Инди аялларам Гылмыл ханың алданандыгыны, бу затларың барыны киминдир бириниң билгешлейин эдендигини билйәрдилер. Йөне Гылмыл хан хенизем кес-келләм, хич зады боюн аланокды. Ол гыз салгы берен адамың өз үстүне баранынам, көйнеги шондан аланынам айданокды. Хенизем:

— Өзүм гелип-гитдим — дийип, шол бир тутаныны тутуп отырды.

— Ханы онда тап-да — дийселерем:

— Ынха тапарын — дийип, шол бир җогабы берйәрди. Бу гезек ол: «Мен өңки сапар пылан ёлдан гелипдим. Инди ядыма дүшди, олар ана, хол депәниң аңырсында болмалыдыр» дийип, Солтан дагыны башга бир чатмалыгың үстүнден элтди. Онуң багтына бу гезек обада шейле адамың бардыгыны айтдылар. Гылмыл хан йырыш-йырыш эдип, салгы берлен тарапа гөвүнҗең йөреди.

Олар тиркешип, салгы берлен өе бардылар. Олара хеззет эдип чай гойдулар. Аяллар бирден хабарыны берәймән, гүррүңи аңырдан айлап башладылар. Еди арка ченли ики тарапыңам атлы адамларының бары агзалып чыкылса-да, бирек-биреги танан болмады. Гылмыл ханың велин салы сув үстүндеди. Гөргүлиниң буҗагы чөзүлене дөнди. Ол хер бәш минутдан аяк ёлуна гатнаярды. Солтан билен Патма онуң болшуна гүлҗеклерини-гахарланҗакларыны биленокдылар. Соңа бака бу ягдайы өй эелери хем аңып башладылар. Бир яш гелин гүлкүсини саклап билмән, яшмак астындан пышырдады.

— Бенде зыянлы-дагымыка, зыгыр-зыгыр гатнап дурайды?

Гудачылыга геленлериң йүзи чапады ялы гызарды. Олар сөз айдандан гечен, турмага бахана тапсалар

разыдылар. Эмма ата-бабалардан башланан бу гүррүңлерден соң сесиңи чыкарман гайдыбермегем бир хилиди. Соң бу хакда гүррүң ачанларына нәче өкүнселерем, Солтан дагы нәме максат билен гелендиклирини яңзытдылар. Жогап бермегиң дерегине өй эелери пыңкырышып башладылар. Мыхманларың йүзүниң ловлап дураныны гөрен кетхуда аял нәче утанса-да, гелинлерине үмсүм болуң диймег-ә бейледе дурсун, өзи хем гүлмекден зордан сакланды. Ол гөзлерини яшардып отурышына зордан гепледи.

— Сиз ялңышып гелипсиңиз өйдйән. Бизиң гызымыз ёкдур.

Бу жогабы эшиден Солтан диере зат тапман дымды. Бир гечип барян сатыгчының задыны сатмак үчин Гылмыл ханы алданыны билмеселерем, олар тотәнден бириниң үстүнден дүшенлерини, Гылмыл ханың гүррүңинде дерек ёкдугыны айдың билдилер.

Солтан дагы деррев турмак билен болдулар. Гайдышын нәче игенселерем, нәче сөкселерем, ерден седа чыкды, Гылман хандан сес чыкмады. Агзына өт атылана дөнен Солтан хем әрине гаргаярды, хем өзүне. «Шу вагт, илиң-гүнүң башына агыр гүнүң дүшен вагты, гудачылык дүшйәми ядыңа сениң? Ондан бир гайнадым сөки артык гайнаданың пейдалы дәлми? Инди бар азарың Гылмыл ханың өйленени болдумы?» дийип ичини геплейәрди.

Гахардан, гынанчдан яңа халыс тапдан дүшен Солтан «пионерли» сепмечилериң чатмалыгының душуна етенлеринде чай ичмек, бирнеме өзүни дүрмесек үчин, танышларының бириниңкә совулды. Баран ерлеринде тәримден асылгы бирки саны союлгы товшана гөзи дүшен Даянжың хушы башындан учды. Эртирден бәри ач-сувсуз эжесиниң ызына дүшүп йөрен огланжык үчин товшан этинден сүйжи задың дүнйәде болмагы мүмкин дәл ялы болуп дуюлды. Ол агзының сувуны саклап билмеди. Кырк дамарының агзы бирден ачылды. Хәзир онуң шол товшаны аласы, өйлерине әкидеси гелди. Ол хәзир шол товшанларың бирини өйлерине алып барса, нәхили говы болжакды. Ол бу ерлере Гылмыл хан үчин гелинлик гөзлемәге гайтманды ахыры. Ол уйтгешик затлар гөржекди. Гөрен-эшиден затларыны барып, доганларына гүррүң бержекди. Догры, ол шунуң ялы дулда асылгы дуран товшан гөрерин, оны хем өе алып геле-

рин дийип, пикирем этмэнди. Эмма ол бу ягдайы гөрди велин, онда шол товшанлары алмак ислеги дөреди дуруберди. Өзем ол ислег оңа хемме затдан белент болуп гөрүнди. Шонуң билен бир вагтда хем онуң бу ислеги оңа асла баша бармаҗак зат болуп дуюлды, себәби ол бу ислегини хич киме, хатда эҗесине хем дуйдурып билҗек дәлди. Гулгелдиниң машгаласында хич чага хем ләликсиредилмәнди. Даянҗың болса болшы хасам үйтгешикди. Ол той болсун, томаша болсун, эҗесиниң ызына дүшүп гиден оглан дәлди. Тойларда онуң эҗеси газаның башында отурарды. Башга чагалар шонуң ялы болса, эҗесиниң гапдалындан айрылмазды. Даянҗы велин эҗеси чагырыбам гетирип билмезди. Ол ийлипичилип отуран гапыдан бойнуны узадан чага дәлди. Деҥ-душ чагаларының элинде хер нененси нәзи-ныгмат гөренде, ол середип агзыны сувартманды. Эмма хәзир велин товшаны гөрүп, онуң йүрежиги үрүгсәп башлады. Эмма ол шонда-да бу барада дил ярып билҗек дәлди. Ол хәзир гара чыны билен улуларың шейле геленсизлигине кәйинйәрди. «Нәме үчин олар чагаларың йүрегиндәки арзувы биленокларка?» дийип ичини геплеййәрди. Вах, шу вагт бир адам Даянҗың шол товшаны иеси гелйәндир дийип пикир этсе болмаярмы?! Бу улы адамлар нәхили даш багыр болярлар? Олар хемише өз аладалары, өз гүррүңлери билен гүмра. Олар нәме үчин чагалара хем өзлери ялы гарамаяркалар? Шейле пикирлере гүмра болуп отуран Даянчҗыгың элине берлен бир бөлек чөрек хем бокурдагындан геч меди. Йөне хер нәче гөвни күйседе-де, ол эменек чага болуп билҗек дәлди. Хич кимиң өз ислегини дуймаҗакдыгына хем онун гөзи етикди. Ол мундан артык отурып билмеди. Бокурдагы долан оглан элиндәки чөрегини эҗесиниң дызының үстүнде гойды-да, дазлап даш чыкды. Өзара гүррүңе гүмра болуп отуран Солтан онуң болшуна үнсем бермеди.

Дашарык чыкандан соң, Даянчҗыгың чага гөвни тап гетирип билмеди. Ол гөзяшларыны гөркезмезлик үчин ишикдәки агылың аңырсына айланды. Эмма онуң бу ниети баша бармады. Ол агылың аңырсына айланан бадына, өй эесиниң гелни онуң өңүнден пете-пет чыкды. Ол Даянҗа чагаларың бири дегендир өйтди. Ондан нәме боланыны сорады. Даянчдан сес чыкмады. Гелин оны эҗесиниң янына алып гитмекчи болды. Даянч гит-

меди. Сыры ачыланына хасам гахары гелен чага өңкүсинденем бетер сожады. Инди дегсе, огланың мөңңүрип башлажагына гөз етирен гелин өе тарап гитди. Солтана:

— Огулжагазың бир зада-ха аглап дур. Сорасамам, нәме боланыны айтмады — дийип хабар берди. Эжеси геленден соң, Даянч чалажа мөңңүрип башлады. Эмма онуң нәме үчин аглаяныны велин хич ким билип билмеди. Бу хем шол агыр йылларда чагалыгын көйүп галан энче арзувларының бири болуп, Даянжың калбында гизлин галды.

Шол гезекден соң Гылмыл хан хем өйленмек арзувы билен хемишелик хошлашды. Ол өзүниң халатлык үчин йыгнанжа маталарыны, он-он бәш жанлысыны, алты-еди пут дәнесини фронта көмек фондуна табшырды.

10.

«Хемме зат фронт үчин! Хемме зат еңиш үчин!» Хемме зат шу шыгара гуллук эдйәрди. Адамлар шу шыгар билен зәхмет чекйәрдилер, шу шыгар билен ятып-турярдылар. Чагалар шу шыгар билен ачлыга-хорлуга дөз гелйәрдилер. Шу шыгар билен адамлар өз гүйчлеринден муң эссе артык задың хөтдесинден гелйәрдилер.

Мейданда харман кән хем болса, тамдыра барян адамларың саны азалярды. Адамлар гуры чөрекден гана доянокдылар. Эмма оларың бар аладасы мейдандакы хасылы гыша галдырман, йитгисиз йыгнап дөвлете табшырмакды. Улы-кичи аяк үстүндеди. Ким орак орярды, ким дөвек дөвйәрди, ким харман атярды. Ким саман гөмйәрди, ким бугдай чекйәрди.

Парахатлык йыллары болса хасыл бир вагт йыгналып гитмелиди. Эмма хәзир колхозда гүйч етмезчилик эдйәрди. Дөвек ябыларының аягы гидип, сандан чыкярды. Шонун үчин колхозчыларың эшеклерини хем дәвеге гошмалы болярды. Колхозың дүелери билен екеже фургоны тайярлайыш пунктуна галла чекип етишмәнсоң, бу ерде хем колхозчыларың эшеклерини уланмалы болярды. Он-он ики яшлы огланлар хем улы адамларың этмежек ишлерини эдйәрдилер. Олар гүнузын эшек билен дөвек дөвйәрдилер, икиндинаралар болса үсти галла йүкли отуз-кырк эшек узын кервен гурап, тайярлайыш пунктуна тарап ёла дүшйәрди. Олар гижәниң бир вагты ала-гыкылык болуп, күмечилигиң четинден гирерди-

лер. Эртеси ирден болса шол огланлар харман үстүндедилер. Хатда еди-секиз яшлы чагаларыңам өз иши өзлерине етерликди. Оларыңам боюнлары хоша халталыды. Олар орак орлан мейданы элек эдип чыкярдылар. Чөплэнже хошаларыны колхоз харманына табшырярдылар.

Йөне олара инди тэ тэзе йылың хасылына ченли боюнларындакы торбаларыны ташламак ёкдур. Колхоз эхли хасылы йыгнадым эденден соңам, олар өлмез-өди бир зат тапжак болуп, бу гиден мейданы телим гезек айланып чыкарлар. Харман ерини гызыл-дөржүк эдерлер.

Хер нэче гыссанылса-да, хер нэче тагалла эдилсе-де, етишилер ялы дэлди. Шонуң үчинем Язмырат МТС-ден, районың ёлбашчы ишгэрлеринден хайыш эдип, бир хепделик комбайн алыпды. Комбайн геленден соң, иш хасам гызды.

Комбайның ишлэп дуран харманы билен Гулгелдиниң атып дуран харманының арасы гарагөрнүмди. Дүйн өвүсгин болман, жаны янып гечен Гулгелди бу гүнки арам шемалы бидерек гечирмежек болуп, аладаңдандан ише башлапды. Пессайлан гүн ики яныны деңлэп барярды. Гулгелдиниң болса дүнйэден бихабар шол ишлэп дуршуды. Ёлдашы комбайна гечип, еке өзи галансоң, ол өзүне каст эдип ишлейэрди. Ол шол ишлэп дуршуна Язмырадың геленини хем дуйман галды.

Язмырадың бир зерур иш билен геленини ол шобада аңды. Онуң геплэрине май бермэн:

— Ери, нэме хабар? — дийип сорады.

Язмырат ядав хем нэгиле гүрледи.

— Гулгелди, сен шу ишиңи ташламасаң болжак дэл. Сен дүекешлиги ал. Ёгсам бор ялы дэл.

— Ханы өңки дүекешлериңе нэме болды?

Язмырат ашак отурды-да, гара чыны билен зейренип башлады.

— Мен-э хут шолардан бизар болупдырын. Ишлэнлеринден-э гечен, өзлери улы дерт. Сахы дүели Мэтназардан бетер, Мэтназар Сахы дүелиден. Озал-а «Биз бир гарры адам, дүйэмизи йыгнамага, оны-муны этмэге бир еңилжек оглан көмекчи берэйсеңиз» дийдилер. Аннаны бердик. Онда-да эңегим дынмады. Икиси хем нешэ эй болан адам. Хер гүн «тиръек тапып бер» дийип бизар эдйэрлер. Тапып бержек болсаң-а, он чагаң ийжегини агзындан кесип бермели, тапып бермесеңем.

ишден-дертден бизар бурулжырашып ятырлар. Ынха, инди комбайн гелди. Бугдайы чекип етишсең болдугы велин, иркилжирешип йөрлер. Вах, мыдар эдилжек болнуп йөрлен адамлары дийсене, хол мана дүшмез чагажыклар булардан мүң пай говы ахыры.—Ол сөзүне биразажык дынгы берди-де, ахыркы нетижесини айтды.—Дүелере сен эелик эт, оларам бир ерде пейдаланып болса-ха боланы, болмаса-да, зыянлары бир етмесин. Яныңа кими алжагыңам өзүң бил. Олаң бири билен оннут эдйәңми я-да Аннаны аляңмы. Иң говусы, Аннаны алай. Олардан саңа-да вепа ёкдур.

Чаршага сөенип дуран Гулгелди айгытлы гүрледи.

— Маңа оланңам герек дәл, огланам, хачан ал дийсең, алаярын дүелери.

— Хачаны ёк, хәзир гит-де ал. Ана, дүелер комбайның янында дур. Сахы дүели-хә: «Халыс аяк үстүнде дурмага межалым ёк» дийип, өйүне гайтды. Мәтназарам бурулжырап йөр. Дашындан гөреңде, гахарың гелйәр, жебегәң дарыгяр. Бу вагта ченли бир гезек района гидип гелмели. Олар болса хенизем уграноклар.

— Вах, не гөзел шемал бидережик гечжек-дә,—дийип, Гулгелди элиндәки чаршагы ахмыр билен оклап гойберди-де, аңры-бәрисини алып, ишләп дуран комбайна тарап ёла дүшди.

Бир гапдалда трактор ишләп дурды. Ол ясы чеки аркалы комбайны ишледийәрди. Комбайн билен харман аралыгында он-он ики адам етишибилдигинден ишлейәрди. Олар харманы бәри сүйшүрип етишселер, комбайның агзында дуран ики саны адам оңа дессе тутуп берип етишйәрди. Бир тарапдан комбайн ири сыпаллары чогдурып чыкарярды. Онуң ашагындан болса энайы болуп акбөрүк саман дөкүлйәрди. Ене бир ерде ун ялы ык саман депе болуп барярды. Бир гапдалда болса онуң тирсек ялы эгри турбасындан гушуң гурсагы ялы ак бугдай дөкүлйәрди. Бирки саны адам оны чуваллара гапгарярды. Ене бирки саны адам чуваллары дүелере йүклемек билен мешгулды. Олар тайяр чуваллары гапдалында Мәтназарың, Аннаның дүелери чөкерерине гарашып дурдулар. Кәте болса Мәтназарың гайкылдап йөршүне ичлери быжыклап, дүелере тарап өзлери топулярды. Гулгелди геленде, йүкленмедик ики-үч дүе галыпды. Ур-тут, ол дүелери хем йүкледилер. Гулгелди кервениң башыны чекип ёла дүшди.

«Хемме зат фронт үчин! Хемме зат еңиш үчин!» диен шыгар агшамларына өйлерде хөкүмини йөредйәрди. Аял-гызлар фронтчулар үчин җорап, эллик ялы йылы геймлер өрйәрдилер, фронтчулара ибермек үчин совгат тайярлаярдылар.

Гулгелдилериң чатмасы агшамларына кичиҗик бир цехи яда салярды. Гулгелдиниң ики гызы, гелни етишибилдигинден җорап өрйәрди. Солтан болса олар үчин йүң дарап, эгрип етишибилсе болдугыды. Гулгелдиниң хем элини гувҗап отуран вагтыны гөрҗек гүманың ёкды. Ол хем я чагаларының аякгабыны ямарды, я өз чокайыны олтарарды, я чат ачан чанакларыны чеңклэрди, я иш гуралларының етмезини дүзедишдирерди.

Гулгелдиниң дүекешлиге гечмеги билен Солтаның иши хасам агралды. Дүелериң екеҗе писадыныңам дүзүв дэлдигини гөрен Гулгелди деррев ише гиришди. Йигрими-отуз дүйә бирлай душак, овсар багы ишмелиди. Ховутларың онсуна-мунсуна серетмелиди. Бэш-алты дүелик йүп герекди.

Бир дулда йүп ишип отуран Гулгелди өңки дүекешлерден кэйинйәрди.

— Адамларың бу болшы билен өлмэн гезип йөрүшлерине хайран. Екеҗе писатлары ёкка, ненең аркайын ятып-туруп билйәркэлер? Ене булардан ишем хантама болуняр. Вах, замана! Вах, адамларың гүнүниң галып, иш ынанып йөрен адамларыны! Шулара дагам колхоз мал ынаняр. Дүе җанаварларың ховут дегмедиги ёк. Бирентегиниң-э ягырнысы гызыл җижжик болупдыр. Ине, колхозың ишиниң гөрүлйэн ерлери шулар ялы ерлер-дэ. Сарыҗа бай шулар ялы адама бир гиден малын-а дэл, эшегинем екеҗе гезек одун гетирмэге-де бермезди. Ери, шулардан башга адам ёкмы дийсене. Мениклирэк огланлара берсеңем, шулардан говудыр. «Мал эесиниң гөзүнден сув ичер» дийип, йөне ере айдыландыр ахыры. Мала серетмесең, ондан узак пейдаланмарсың. «Гула гуллук этмесең, гул саңа гуллук этмез» дийиә. Мала серетмелидир. Гөзүм билен гөрмесем, мунуң ялы зат бар дийселер ынанмаздым. Ине, инди эртир дүелериң бирентегине ховут салмага йүрегим этҗек дэл. Вах, өзлерини шейт-дэ мала шейле середенлеринде. Хакына серетсең, олара мала серетдирмели дэл-де, оларың өзлерини мал ялы овсарлап ишлетмели. Мала яра дүшүрерлер велин, онуң нересине яра дүшен

болса, өзлериниңем эдил шол ерлеринден тасма кесип ал, асыл онсоң этмезлер. Шулаң алланәме дүекешлик эдип йөршүне өңем-ә гең галядым-ла. Хәъ, малың бир аягына дегмез хайванлар!

— Ери, сенем бир бес эдәйсене, бәндәң чагасы, бир башласаң, түкетмелидир өйдеңок. Хайсы зат болса, эдил җигирдек болайяң. Хамана, эдил өз ягырныңа ягыр дүшен ялы.

Солтаның бу сөзлери янып отуран Гулгелдиниң үстүне небит гуянданам бетер этди. Ол аялының йүзүне аларылып середенде, оны иерли гөрүнди. Ол әхли гахар-газабыны аялының үстүнден индерди.

— Ине-де ховут салмалы пекгәң бири. Шол ягыр өз аркама дүшен болса говы гөрердим. Малың җаныны өз җаныңа деңемеҗек болсаң, онуң голайындан бармалы дәлдир. Онуң агыран ерини өз аркаңда ялы дуймаҗак болсаң, малың голайында нә көрүң бар? Саңа йүк урсам, бир ериңе бир зат болса, багырып башларсың. Мал җанаварда дил бармы ханы, айдар ялы пылан ериме ховут дегйә я чөп батя дийип? Шонуң үчинем онуң җаныны өз җаның ялы гөрмелидир. Нәме мал җанлы адам дийип ойнамага айдыляндыр өйдйәңми?

— Тоба, тоба, геплемедигимиз болсун-ей — дийип, Солтан хаялчырады.

Эмма Гулгелди говшамады:

— Гепләп билмесең, ил ялы, иң говусы отур. Малың нәмедигини, оңа нәхили серетмелидигини сенден говы билйәрин. Мен бүтин өмрүми мал билен долашып гечирдим. Мен Сарыҗа байың бир кел токлусыны буйдурмаҗак болуп, тас өзүм доңуп галыпдым. Мен оны Сарыҗа байың малы түкенер дийип этмәндим. Мениң дүнйәде бар өркүм өңүмдәки малларды. Оларың хер бири мениң үчин бир адамды. Мен оларың херси билен адам дилинде геплешердим. Олара нәме этмелидигини айдардым. Олар маңа адам дилинде җогап берип билмеселерем, мениң айданыма дүшүнердилер. Гөвүнлериниң нәме күйсейәнини хем дүшүндирердилер. Мен бир гойнуң нәме үчин аяк чекип, төверегине гаранҗаклаяныны, нәхили сесе диңширгененини билердим. Бир гоюн сүрүден бәш-он әдим сайланса, мен онуң нәмә гүйменип шейденини билердим. Мен хол бир гырадан середип дуран еримден хайсы гойнуң отуны алыняныны, хайсының алынмаяныны билердим. Мен ине шу гүн дүелери идип,

әагатзернә гидемде, оларың йөришинден ховудың ниресине батяндыгыны, оларын ягрының нәхилидигини билдим. Кәсиниң орта ёлда йүкүни дүшүрип, ховдуның дегйән ерини бирнеме галдырдым. Вах, буларың этмелисини билйән-ле...

Ахыры ол ичини хүмледип дымды. Доланып хич кимден сес чыкмады. Бирсалым хер ким өз иши билен гүмра болды. Сурай элиндәки җорабыны өрүп боландан соң, гүррүң ене өз акымына гитди.

— Ине, җорабам тайяр, эллигем — дийип, Сурай бегенчли сесленди.— Ханы, Даянч җан, сенем келлекини ибержек болсаң әбер.

Сурай еринден турды-да, өң өрүп гоян эллигини алды. Даянч болса уллакан сары замчадан эдилен келлекини орта чыкарды. Сиңе середәймесең, онуң келлекидигини хем танар ялы дәлди. Ортада уллакан сары замча дуран ялыды. Оны сепмеде Даянҗың өзи ыхлас билен ясапды. Онуң ичине салнан какам үйтгешикди. Сөкем. Онуң үчин Даянч иң говы вахарманлары сайлап, йөрите как дилипди. Өзи күнҗи гошуп, йөрите сөк серипди.

— Булары салар ялы халта тикмәге матаны нireден аларкам, эҗе? — дийип, Сурай эҗесине йүзленди. Солтан дарак дарамасыны гойды-да, бөврүни диңледи. Соңра чатманың бир дулундакы торбаҗыга элини салгады-да:

— Ханы шол торбаҗыгың ичине бир серет. Шонда бир бөлек биз бармыка диййән. Шоны алай — дийди.

Сурай ол ердәки бизи алып, деррев халтаҗык тикди. Бир җүбүт элликдир җорап билен ичи азындан бәш-алты килограм как-сөкли келлекини онуң ичине салды. Соңра төверегиндәкилере йүзленди.

— Ичине хатам салсаммыкам?

Ерли-ерден:

— Яз-да яз — болушдылар. Эмма нәме язмалыдыгына гезек геленде велин, хер ким бир зат дийди. Бири: «Аннама» дийип яз дийди. Ене бири: «Гылыҗа» дийип яз дийди. Ене бири: «Нурума» дийип яз дийди.

— Олара говушҗагы-говушмаҗагы белли дәл, шонун үчинем иң батыр эсгере дийип язың.

— Оның боланок. Хаты окансоңлар, сениң келлекиң үчин батыр гөзлесинлерми? Онсоңам ол ерде горкак

bolarmy? Zat kime gowuşsa, şoňa ýarar ýalam söz tapmaly.

— Onda näme diýsekkäk? «Sag-aman gaýdyp gel» diýsek nähili bolarka?

— Onuň bolýa welin, haty birine ýüzlenip ýazmaly ahyry. Oňa näme diýjek? Adyny bilenok, zat edenok.

— Ýöne ezīz dogana diýäýjek.

— Başga bir milletden birine gowuşsa nätjek?

— Tapawudy näme? Barybir dogan-da!

— Men ony diýjek bolamok. Ol seniň hatyňa düşünmez. Iň gowusy, her kime gowşanda-da, düşüner ýaly adam adyny ýazmaly.

— Şeýle atly adama gowuşmasa nätjek?

Şundan soň Suraý aýgytly karara geldi.

— Indi bildim. Doganlammyň üçüsininem adyny ýazjak. «Sag-aman eňiş bilen gaýdyp geliň» diýjek. Onsoň kime gowuşsa, şoňa gowuşsyn. Her kimem bolanda, meniňem üç doganymyň söweşip ýörenin-ä biler.

— Hä, indi bildiň — diýip, Arzy hem onuň sözüni goldady.— «Doganlarym Annama, Gylyja, Nuruma we beýleki müňläp doganlaryma» diýip üstüne goş.

Ahyry Suraý haty ýazdy.

«Ezīz doganlarym Annama, Gylyja, Nuruma we adyny bilmeýän beýleki müňläp doganlaryma sowgat. Sag-aman eňiş bilen dolanyp geliň. Duşmanyň oky size kär etmesin. Türkmenistan SSR-niň Kirow raýonynyň Çaşgyn obasynyň, «Bereket» kolhozy. Daýanç Gülgeldiew. 6 ýaşynda, zarpçy hoşaçy».

Suraýyň öz adyny ýazman, diňe jigisiniň adyny ýazmagynyň sebäbi bardy. Öň oba gyzlarynyň hemmesi iberýän sowgatlarynyň ýanyna hat ýazyp goşardylar. Emma bir gyzyň iberen sowgady bir kelpeňräk ýigide gowşupdyr-da, ol hem gyza ýazan minnetdarlyk hatyny suwjuk söýgi sözlerinden doldurypdyr. Sag-aman gaýdyp barsa, hökman ony gözläp tapjakdygyny, aýagyna ýykylyp ýalbarjakdygyny, eger kabul etse, tol tutuşyp gezjekdigini, näzik ýaňaklaryndan öpjekdigini ýazypdyr. Muny hem oba adamlary ýaman görüpdiler. Gyz görgüli bolsa edil biriniň dili ýeten ýaly, aglap öläýjek bolupdy. «Ýamanyň müň ýere kesli ýeter» diýenleri, şondan soň sähel töze törnen gyzlar fronta

иберйән совгатларына өз атларыны гоюп билмән, жигилериниң адыны языл башлапды.

Эртеси бу совгат фронт сары ёла дүшди. Арадан бир ай говрак вагт геченден соң болса, Даянжың адына үйтгешик бир толгундырыжы хат гелди.

«Эзиз жигим Даянч!

Сениң иберен совгадыңы алдым. Фронта гелелим бәри, сениң совгадың ялы толгундыран вака болманды... Халтаны ачып, сениң иберен келлекиңи чыкарамда, мен илки оны келлекидирем өйтмәндирин. Яңы биярадан ёлнан сары замчамыка өйдүпдирин. Догрымы айтсам, мен Түркменистанда өнүп-өссемем, өң келлеки диен зады гөрмәндим. Гөвнүме Түркменистаның бир бөлеги гөчүп гелен ялы болды. Эдил бир мәхрибан адамымы гөрен ялы, сары келлекини багрыма басдым. Уршуң хер хили элхенч затларыны гөремде хем, гөзүмден чыг чыкманды. Эмма өз мәхрибан үлкәмден гелен совгат мени пагыш-пара этди отурыберди. Мен эзиз үлкәмиз хакдакы мукаддес арзувдан башга әхли зады унудыпдырын. Эзиз үлкәмден шейле узакдадыгымы, оны доланып гөреримден гөрмезимиң якындыгыны мен диңе сениң иберен совгадыңы багрыма басып дуркам билип галдым. Эмма мени гөзяш дөкмәге межбур эден зат велин башгады. Мен эзиз үлкәмиң биз билен яшаяндыгыны, улы-кичиниң барының бир алада билен ятып-туряндыгыны, Ватан угрундакы бейик гөреше хер кимиң башардыгындан гошант гошяндыгыны гөрүп, хут буйсанчдан яңа агладым. Сениң үч доганың фронтда Ватан үчин ган дөкүп йөрендигине, сениң болса оларың аркасындан аркайын гүлүп-ойнап гезмели халыңа бойнуңдан торба асып, хоша чөплемели боляндыгыңа, өз агзыңдан кесип, Аннам, Гылыч, Нурум ялы мүңләп доганлаң хакда алада эдйәндигиңе, бир тарапдан, йүрегим аваса, бир тарапдан, буйсандым. Сенем еңше өз гошандыңы гошярсың. Мен сениң иберен совгадыңы алып, полкуң санитар бөлүминдәки әхли яралыларың арасына айланып чыкдым. Олары тежен какы билен хеззетледим. Сениң совгадыңы онларча доганың датды. Мен оларың хеммесине бу совгады сениң иберендигиңи айтдым. Сениң әжең я-да уяң өрен элликдир жорабы болса мәхрибан үлкәмиң топрагының бир бөлеги ялы болуп, мени өз мәхри билен йылыдяр. Хош, мәхрибан жигим Даянч!

Медицина гуллугының лейтенанты,
врач Дурсун Тәчлиева».

— Эҗе, ай эҗе, хакыт түркмен гызларам урша гатнашяр экен-дә — дийип, хаты окан Сурай үйтгешик бир бегенч билен сесленди.— Бейледир өйдүп, келләмизе-де геленокды.

— Бу урша гатнашмаян ёкдур — дийип, Солтандан өңүрти Гулгелди гепледи.

— Биз бейле түркмен гызы бардыр өйдемзокдыг-а. Лейтенант, врач. Түвелеме, түркмен гызларам инди етишип йөр.

— Ханы гетир, бу хаты иллере-де окап берейин — дийип, Арзы Сурайың элиндәки хаты какып алды-да, ылгап чыкып гитди.

Ол хат гайдып геленде, эййәм элден-эле гечип, овмач болупды. Хатда халыс эне дереги галмансоң, врач, лейтенант түркмен гызы хакдакы гүррүң дилден-диле гечди.

11.

Дүелериң эхли эсбабыны абатлаянча, Гулгелдә эсли вагт герек болды. Ол овсар багларыны, душаклары бирлай тәзеләп чыкды. Ховутларың кемини дүзедишдирди. Хәзирем ол йүп бүкдүрип дурды. Үч саны оглан үч дин йүпүң хер хайсы бириниң уҗуна бир гарыш чемеси таяк даңып, оны йүпүң товуның угруна товлаярды. Гулгелди болса йүпүң динлерини тайлы гезек эллешдирип, оларың тов алшыны барлаярды.

— Деңрәҗик товлаң. Атам, сен бирнеме хаялрак; Чары сен бирнеме чалтрак товла. Гыссанмандаҗык товлабериң — дийип, огланлара гөркезме берйәрди. Ахыры ол йүпүң товы бир чене етенсоң, огланлара:

— Хаялҗак товлаң-да, деңҗе йөрәбериң, бирден артлашыклы болаймасын — дийип табшырды-да, өзи өйүң ичине гирди. Тәримиң ич йүзүнден барып, йүпи чекип башлады. Дашардакы огланларам ювашҗадан өңе сүйшүп башладылар. Гулгелди аягыны тәриме дирәп, тов алып дуран йүпи чекйәрди. Тәримден бәри чекиленсоң, йүпүң үч дини хем бирлешип бүкдүрилйәрди. Агач ялы саң гаты болярды. Бирден Атаның товлап гелйән дини говшап, бейлеки ики диниң үстүне мүнүп башлады. Гулгелди гыссанмач гыгырды.

— Хай, Атам, говшатмавери, артлашып башлады. Ханы мен терсине товлайын велин, биразажык ыза чекилиң.

Огланлар тәриме алкымлап геленлеринден соң, Гулгелди чекмесини гойды. Йүпүң ужундакы таяклары айырдылар. Бүкдүрилмән галан бир-ики гарыш ерини Гулгелдиниң өзи эл билен бүкдүрди.

Ол йүпүни бүкдүрип болансоң, чалак-чулак нахар эдинди-де, дүелерини гетирмек үчин уграды. Ол дүелерини йыгнашдырянча, гараңкы гатышды. Ол ёлуң якасындакы иң соңкы дүесини тиркәп дурка, Мәтназар билен Сахы дүелиниң өзүне тарап гелйәнини гөрүпди. Эмма ол ёла дүшүп угранда, яңкы өзүне тарап гелйән адамларың бирден ёлдан совлуп, бөвүр берип барышларына гең галды. «Бу вагт олар нирә баряркалар?» дийип пикир этди. Эмма басым олары ядындан чыкарып, өз ой-пикири билен гүмра болды.

Гулгелди ятакда дүелерини даңып йөрен ериндең:

— Сурай, дүйәңиз эмишйә, гызым! — дийип, гызыны чагырды.

Сурайың дерегине эли бедрели Солтан чыкды.

— Сурай-а яны гелнежеси билен дегирмен үвемәге гитди.

Дегирмен Бекдурдыларың ишигиндеди. Олар билен арада дөрт чатма барды. Бекдурдыларың аңырсындакы чатма болса Сахы дүелилериңкиди. Сурай билен гелнежеси айманчаның ичинде эсли вагт бәри дегирмен үвейәрди. Ай догуп, найза бойы ёкары галыпды. Он-йигрими әдимликдәки затларам оңат сайгардярды. Олар ядансоңлар, биразажык дынч алмак үчин ара кесдилер. Чалажа пышырдашып гүррүң эдишип башладылар. Шагла айманчаның ичинден дашары оңат гөрнүп дурды. Бирден Сурай тапба сесини кесди-де, гелнежесине үмледи.

— Гөрсене олары!

Сурайың үмлән тарапындан хатарың ишигиндәки оглыллара, күделере пеналанып, Сахы дүели билен Мәтназар чыкды. Сахы дүелиниң аркасында ярты чувал бир зат барды. Мәтназар болса ызындан оңа голтгы берйәрди. Олар Сахы дүелиниң ишигиндәки үйшмек селме чөпүниң янына гелип сакландылар. Ярты чувалы ерде гойдулар-да, агыр йүкүң ашагындан чыкан ялы улудан демлерини алдылар. Айың аласармык шөхлесине бири-

-биринин йүзүне серетдилер. Оларың икиси хем бири-бириниң йүзүнден нәтсеккәк диен маныны окады. Олар дегирмен айманчасындан ики жүбүт гөзүң өзлериниң хер бир херекетине үнс билен сын эдйәнлигинден бихабардылар. Олар огурлап гелен бугдайларыны Сахы дүелиниң өйүнде пайлашып отыркалар, үстлеринден, бириниң гелеринден горкярдылар. Хәзир олары бу ерде икиржиңлендирип дуран задам шол горкуды.

— Ил ятышянча, шу ерде гоялы, чөпүң ашагында. Бирден гөзи агыраның бири үстүмизден гелип, масгара болаймалы — дийип, Сахы дүели сесини сандырадып, басык сесленди.— Соң аркайынлыкда пайлаярыс.

— Боля, ханы басымжак бол нәтсеңем — дийип, Мәтназарам Сахы дүелини гыссады.

Олар чувалы хасыр-хусур селме чөпүниң ашагына сокдулар-да, Сахы дүелиниң өйүне гирдилер.

— Бугдайдыр — дийип, олар өе гирерине мәхетдел Сурай ювашжа пышырдады.

— Огурлап гелендирлер — дийип, гелнеҗеси онуң сөзүниң үстүне гошды.— Гөр, бу мыррыхларың эдип йөрен задыны.

— Нәдели?

— Билмедим. Йөр, Акгүл дайзамың янына гидели. Шоңа айдалы.

Олар ишлерини ташладылар-да, Акгүллериң өйлерине гирдилер. Бу хабара Акгүл хезиллер эдинди. Ол басым айгытлы карара гелди.

— Олар бир ичерик гирип, тиръегиң башында гышаран болсалар, бу голайда даш чыкаслары ёк. «Огрудан огурламак халал» дийиидирлер. Барың, чувалы деррев алып гелиң, дес-деңҗе пайлашарыс.

— Акгүл гелнеҗе, какам нәме диер бейтсек? — дийип, Сурай яйданжырады. Гелнеҗесиниң йүзүне серетди.— Ёк, какама дуйдурман-а зат эдип болмаз. Оңа айтсаңам этдирмез.

— Вах, жан балам, мунуң ялы зады какаңа айдып йөрмезлер.

Сурай бу ише батыргайлык эдип билмесе-де, Аннамың гелни мунуң ялы зада кейп эдйән адамды. Эмма ол хем гайнатасының ады тутулансоң, Акгүл билен бу иши эдип отурыбермәге хет эдип билмеди. Онсоң Акгүл кәйинҗирәп, Оразгылычлара гитди. Онуң аялы Тәчбибини алып гелди. Ол икиси Сурай дага хич ерде

сеслерини чыкармазлыгы табшырдылар-да, Сахы дүели дагының гизлән бугдайыны алып гелдилер. Бир ёрганы дула яздылар-да, бугдайы шоң үстүне дөкдүлер. Акгүл ылгап, чувалы өңкүҗе еринде гоюп гелди. Сурай дагы хем өз ишлери билен болдулар.

Сахы дүели билен Мәтназар чай-чөрекден, нешеден бирвагт кейпини көкләнем болсалар, дегирмениң сесинден дашары чыкып билмән отырдылар. Ахыры дегирмениң сеси ятды велин, Мәтназар Сахы дүелә йүзленди.

— Дегирменчилер-ә гайдайдылар өйдйән.

— Гайдан болсалар, ханы ир гүнүмизи гич этмәли.

— Йөр.

Гиҗе бир чене барансоң, олар дегирменчилер өзлерине середип отурандырлар дийип пикирем эденокдылар. Эмма Сурай дагы хенизем гайтман отырдылар. Сахы дүели билен Мәтназарың болшуны сынлаярдылар. Аннамың гелни огруларың нәме эдйәнини билмән гитмеҗегини айтды. Сурай шубела ялбарса-да, ол:

— Ёк, нәдйәлер, шоны гөрели. Түйс томаша болар — дийип, өз диенини тутды. Гелнеҗесини ташлап гидип билмеҗекдигине гөзи етен Сурай горкулы сесленди.

— Бирден бизиң бардыгымызы дуйсалар нәдерис?

— Дуянларында нәме? Биз аланмышыкмы оларың бугдайыны? Онсоңам «Огры сырты говшак» диенлеридир, хич кимиң янында сеслеринем чыкарып билмезлер.

Олар унларыны чанага гуюп, үстүнем яглык билен япып, гөтерип гидибермели эдип гойдулар-да, Сахы дүели билен Мәтназарың нәдйәндигини гөрмек үчин гарашмага башладылар.

Сахы дүели билен Мәтназар икиси даш чыкды. Инди олар хәлки салы сув үстүндәки адамлар дәлдилер. Олар хәзир бичак аркайындылар. Олар даш чыкып, арасса ховадан небсевүрлик билен дем алдылар. Якаларыны гиң ачып елеҗиредилер. Эпей-эпей басып, бугдайы гизлән ерлерине йөредилер. Өзлерем аркайын гүрлешйәрдилер. Элиндәки телпегини башына гейип дуран Мәтназар асмандакы ая середип, хова хакда гүрледи.

— Хова-ха ховаҗан-ов!

Чувалы гоян ериниң эдил гапдалҗыгында бушугып, үчгурыны даңнып дуран Сахы дүели онуң сөзлерини тассыклады.

— Хова говы-ла.

Ол сөзүни соңламага етишмеди. Одуның ашагыны барлан Мәтназар алланичикси ичини чекди. Онуң сөзлемәге гурбы етмеди. Сахы дүелә ягдайы айтмагың дерегине, бош чувалы онуң гөзүниң өңунде галгатды. Сөзүни орта ёлда кесен Сахы дүели:

— Бу нәме болдугы? — дийип, ховсалалы гепледи-де, Мәтназарың алкымына дыкылып барды. Үйтгешик гең-энайы зада илкинҗи гезек сын эдйән ялы, гөзлерини петредип, бош чувала серетди. Онуң сандырап дуран эли чувала узаса-да, гараңкыда бир зат гөзлейән ялы максатсыз галгады. Ол чувалы эллемегиң пейдасыздыгына элини узадансоң гөз етирипди. Йөне онуң сеси элинденем бетер сандырады.

— Бо-бо-бош?! Бо-бо-бо-ша-дып-дып-дыр-лар-мы?

— Энемизи дула бакдырыпдылар дийсене — дийип, Мәтназар гахарлы сөгүнҗиреди.

— Ки-ки-миң и-и-ши-кә?

— Бары бидерек болды...

Токгасыны элинден алдыран томзак ялы эллерини серип галан огрулар хәзир мересаплылыгы хем, пикирленмек укыбыны хем бүтинлей унудыпдылар. Оларың бүтин сүңңуне хәзир диңе бир зат — гахар-газап эрк эдйәрди. Оларың ганына хәзир диңе гахар-газап херекет берйәрди. Оларың икиси хем хәзир өз гахар-газабыны кимдир биринден чыкармак хыҗувы билен җошярды.

Бирден Сахы дүелиниң бейле янында иркилҗирәп дуран эшеге гөзи дүшди.

— Шу-шу э-э-шек-дир, иендир — дийди-де, ол бүтин гөвреси билен сандырап, саҗын болуп дуран чагшылдан янагач ялы бирини гахар билен согруп алды. Ягынҗак алан донунам силкип ташлап гойберди-де, хич затдан хабарсыз эшек гөргүлиниң ёнуның угруна сугшурып уграды. Эшек өкҗәни гөтермәге тайярланды. Бирден бир гапдала сычрап бөкҗеге меңзеди. Эмма эййәм депесинден инен таяк оны гымылдамага-да етишдирмеди. Ол таягың зарбына чыдаман, билини ялы егшертди. Гахарыны нәмеден чыкарҗагыны билмән дуран Мәтназар хем бир самачавы алды-да, эшек гөргүлиниң икинҗи тарапындан индерип башлады. Өң бир тарапа егшерилйән эшек инди гөнелди. Эмма ики тарапындан инйән таягың аграмы гөтерерден агырды. Эшек гөргүли арт аягының үстүне чөкәймекден зорда

сакланярды. Ахыры ол арт аякларының үстүнде лампа отурды. Инди онун сагрысына, ёнунын угруна урмак маяч дәлди. Шонун үчинем олар эшегиң пилчесиниң угры билен сайгылап башладылар. Бирден өң аягының үстүне чөкен эшек гөргүлиниң агзы ер гарбады. Бир гапдала агып гитди-де, дөрт аягыны хем дик ёкарык эдип серрелди. Шу хем оны гөни гелен ажалдан халас этди. Ол йыкыландан соң, Сахы дүели билен Мәтназар оны таяк билен урмасыны гоюп, ахмыр билен онуң гарнына депип башлады. Бу оларың эшек гөргүлә дөзмән эдйән затлары дәлди. Бугдайы иен эшегиң гарнына хут аяклары билен депмек олар үчин хәзир үйтгешик бир леззетди. Бу оларын ичлерини соватмак үчин япышан иң гөвнежай задыды.

Бир гапдалда оларың болшуны сынлап отуран Сурайдыр гелнежесинин хәзирки ягдайы бири-бириниңкиден ер билен гөк ялы тапавутлыды. Гелнежеси оларың болшуна гүлүп, ярылайжак болярды. Ол дегирмениң дашына багрыны берип, гүлкүден яңа боглуп ятырды. Жакгылдадып гойберибермекден зордан сакланярды. Гүлки арасы биленем чала дүшүнер ялы эдип, зордан гүрлейәрди.

— Петигаралар, эшегиң иймежегине акылыңыз етенокмы дийсене... Бар, эшек иенем экен-дә, ол чувалы бошадып еринде гоярмы, махавлар. Вай, ичим гырылды... Алжыранлар, эшек ийсе, хей, дөкүп-сачан зады болмазмы онуң?..

Сурай болса йүзүни ак-там эдип, гелнежесине ялбарярды.

— Вай, жан гелнеже, гойсана, эшитдирерсиң ахыры!.. Ювашрак, гелнеже! Эшидерлер дийййән!

— Вах, бу вагт олар дүнье йыкылса-да дуймазлар. Вах, эшек гөргүлә болды бар зат. Ардуржа өлдүржеклер о жанавары. Өлдүрмән дынмазлар инди оны.

— Жан гелнеже, юваш болсана, дуйдурарсың хөкмән!

— Дуюп гечсинлер. Шу вагт барып, эллерине япышжак-ла велин, эшек гөргүлә дөндерерлермикә дийип горкян.

Гоша таяга середенинде, депги дагы муң пай еңилем болса, онуңам ашагында жаның барка, чыдам эдип ятмак кын. Эшек еринден турҗак болуп дызынярды. Онам башарман, бирсыхлы бурны билен ер сүрйәрди.

Ахыры халыс ысгындан гачып, әхли еллерини бошадып, Сахы дүели билен Мәтназарың өзи айрылды. Шундан соң оларың деми дүшүшди. Олар бири-бирине бир сөз диймән, хер хайсы өз угруна гитмек билен болды. Инди оларың икиси хем бугдайы эшегиң ниймәндигине гөз етирипди. Гахар-газаплары говшансоң, олара пикирленмек укыбы хем гайдып гелипди. Инди оларың икисиниңем калбында бирек-биреге мүңкүрлик туташып башлады. Эгер эшеги енчмезлериндеи өң, оларда шейле мүңкүрлик дөрән болса, олар, белки, эшегиң дерегине бири-бирини енчмекденем гайтмаздылар. Эмма хәзир велин оларың калбында аргынлыкдан, суссупесликден башга зат галманды. Оларың икиси хем бирибириниң алдавына дүшенине ахмыр эдйәрди.

Эшек гөргүли таягың астындан чыкансоң, йыкылыпсүршүп, аяк үстүне галды-да, саңсар ялы өз угруна энтирекләп уграды. Баш-он әдим гиденсоң болса, бирден сакга дурды-да, ызына, бири-бириндеи айрылышып барян огрулара серетди. Ол гөргүлиниң середишинде гең галмагам, гахар-газабам, өйке-кине-де, бирден ене топулып гелйән болаймасынлар диен ховатырам ёкды. Онуң ол бакышында нәме-нәмелериң боландыгыны аңшырҗак болмага сынанышык диен ялы бир зат барды. Ол ниреден зарба иненини аңшырмага сынанян ялыды. Эмма ол нәме үчин енҗиленини хем, зарбаның ниреден урланыны хем биленокды. Бу бабатда херси бир тарапа барян огруларың хем ягдайы эдил шонуңкы ялыды. Оларың икиси-де бу агыр зарбаның өзлерине ниреден дегендигини биленокдылар. Үч таган аягы болуп, херси бир тарапа сулхушып барян бу томашабазлара середип отуран гелнеҗе инди ичини тутуп чабаланып ятырды.

— Вах, алла гарганлар, буларың хайсысына небсиң агырҗагыны билер ялы дәл.

Сурай болса хенизем гелнеҗесине гара чыны билен ялбарярды.

— Гойсана, гелнеҗе! Сен ахыры бир масгарачылыгың үстүнден бармасаң гойҗак дәл. Гой ахыры, гой!

Өе геленлериндеи соңам, Сурай билен гелнеҗеси болан ваканы пышырдап гүррүң берип гүлшүп башлады. Гүлгелди мунуң себәбини соранда болса, оңа зат айтмадылар. «Оларың өзүне дегишли бир затдыр-да» дийип пикир эден Гүлгелди хем аныгына етҗек болуп дурмады.

Бу затлардан дуйбүнден хабарсыз адамлар Сахы дуели билен Мәтназарың арасының бозуланыны гөрүп гең галдылар. Онуң себәбини билжек болуп сынанышанларыңам аңшыран зады болмады.

12.

Хасыл йыгналыпды. Күмечиликден оба гөчүлип гелнипди. Гулгелди инди телим вагт бәри мекдеп үчин, колхозың конторы үчин чагшыл чекйәрди. Ол хер гезек гиденде, өз дүежигини хем алып гидерди. Шоң биленем өзи үчин, гарындашларының машгаласы үчин одун гетирерди.

Ол бу гезек хем одуна уграмак үчин шайыны тутды. Уграмазының өң янында гапысындакы токлужыгыны өлдүрди. Хемишеки эндигине гөрә, токлының багыр-өйкенини газана атаныңдан:

— Непес гел, Шекер гел, Акгүл гел — дийип, тутуш хатарыны газаның башына чагырды. Небереси газаның башына жемлененде, ол өң дуймадык бир задыны дуйды. Хемише эркеклер газаның башына үйшердилер. Гелин-гызлара шор сув гуйлуп әберилерди. Газаның башынынам, чанагың дашынынам адамы аз болмазды. Эмма хәзир газаның башында онуң еке өзи бирки саны чага билен зоңңарып отырды. Хемише онуң билен эгин деңәп отуран пыядаларың бирем онуң гапдалында ёкды. Даянч билен Оразгылыжың кичи оглы Непеси болса ол хәзир гөренокдам. Бирден онуң бокурдагы долды. Агзындакы чөреги бокурдагындан зордан гечди. Инди шейдип газаның башында еке өзүм зоңңарып галайдыммыкам диен агыр дуйгы онуң депесинден басды. Бир-гапдалда чанагың башында зордан ер тапян гелин--гызлара гөзи дүшенде, онуң йүреги хасам авады. Ол өмрүнде саклап гелен чопан эндигинден шу ерде эл чекди. Газаның башындан айрылды-да, бир гыра гечип отурды. Гелин-гызларына йүзленди.

— Маңа бир гапжагаза гуюп бериң-де, газаның башына барайың сиз.

Эмма өңүнде гойланжа нахарам онуң бокурдагындан кынлык билен гечди. Өмрүнде биринжи гезек гаррылык оны хопукдырды. Ол: «Инди маңа огланларың башының жемлененини гөрмек ёкдур» дийип, хесрет билен пикир этди, деррев уграмак билен болды.

Хемише Гулгелди бир ятып, икинжи гиже ил ятара гелерди. Бу гезек велин ол үчүнжи гиже-де гелмеди. Онуң чагажыклары икинжи гижәни дүйәниң жаң сесине гулак асып гечирдилер. Үчүнжи гүн Даянч эртирден агшама ченли какасының ёлуна середип гечирди. Ене узак гиже жаң сесине гулак асдылар. Ахыры гижәниң бир вагты гуйының дүйбүнден гелйән ялы болуп, жаң сеси эшидилип угради. Солтан деррев чай гоймак билен болды. Нахар атарды. Даянч болса какасының өңүнден чыкмак үчин ылгап гитди. Обаның четиндәки гума чыкды. Эмма ол басым жаң сесиниң какасыныңкы дәлдигини билди. Лапы кеч болуп, өйлерине доланып гелди. Гең галып, онуң йүзүне середенлеринде, гысгажык жогап берди.

— Какам дәл. Оң жаңы дәл.

Бирбада онуң сөзлерине питива этмеселерем, басым кервен оларың душундан гечип гиденсоң, онуң сөзүниң хакдыгына гөз етирдилер. Инди велин Гулгелдиниң ыкбалы барада машгала чынлакай алада эдип башлады. Эгер бир бела ёлукмаса, онуң бейле эгленмежеги беллиди.

Эртеси гүн икинди ерине голайланда, обаның четиндәки депә чыкып, какасының ёлуна гарап отуран Даянч узакдан гелйән кервени сайгарды. Эмма ол кервен вагты билен голайламады. Ол йөрейәне дәл-де, бир ерде үйшүп дурана меңзейәрди. Даянжың йүреги такат этмән, онуң өңүнден ылгады. Найзалы өвлүйәниң аңырсында кервениң өңүнден чыкды. Даянч басым кервениң какасыныңкыдыгыны танады. Эмма бирбада онуң нәме үчин бейле хаял йөрейәнининиң себәбини билип билмеди. Какасының иң өңде идип гелйән дүесиниң өз дүелеридигини, онуң үстүниңем бошдугыны, бойнуны хем бир тарапа саллап гелйәндигини гөренде болса, нәмәниң нәмедигине дүшүнмән гең галды. Оларың дүеси бойнуны дик тутуп билмән, ашак саллап гелйәрди. Өзем онуң бойны бир гапдала гышарып дурды. Бойнуны шалкылдадып, янтаклабрак зордан дәхедем-дессемләп йөрейәрди.

Ол нәмәниң нәмедигине дүшүнмесе-де, какасының эгленмегиниң өз дүелери себәплидигини аңды. Ол какасының янына бара-бармана:

— Дүйәмизе нәме болды, кака? — дийип сорады.

— Билмедим-дә, оглум, өз-ә кешеги устүне чөкен экен — дийип, Гулгелди оңа ядав җогап берди. Даянч хем доланып оңа сораг бермеди. Ол ваканы шеррибасы билен өйлерине геленден соң эшитди.

Гулгелди хемишелер аладаңдандан ёла дүшерди. Ол гидип отурышына гүн мазалы ашак салланандан соң, одун йыгҗак ерине етерди. Дүелерини душаклап гойберерди. Түңчесини одуң башында гоярды-да, хер бири өйүң гарасы ялы чагшылларың бир четинден гирерди. Ол хич вагт чагшылы палта билен йыгмазды. Дуран-дуран еринде депишдирер йыкыщдырыберерди. Бир шаханы гопараныңдан соң, дүйби говшан гуры чагшыллар хотурдап, аңсатлык билен гопарды. Шейдип, Гулгелди чай гайнаянча, бәш-алты дүйә йүк боларлык чагшылы омрушдырып чыкарды. Соң чай ичибем, гараңкы гатлышянча хайдарды велин, йыган одуны он-он бәш дүйә йүк боларды. Ол эртеси ир билен йүклерини чыкарды-да, дүелерини йыгнарды. Чай-пай ичибем, сә хел салымда йүкүни уруп боларды. Тайярҗа одуның арасында дүйәни чөкерип, диклигине чыкалан одунларың янагачларыны чатдыгың болдугыды. Өйләнлер ёла дүшен Гулгелди ил ятып-ятманка хем, өйүне гелерди.

Бу гезек велин илки агшам ёла дүшүп, узак гиҗе ёл йөрән Гулгелди даң билен одун йыгҗак ерине етди. Дүелерини гойберди-де, бирсалым ятып, гөзүниң авысыны алды. Турубам, бирки кәсе чай ичди. Сәхел салымың ичинде одуныны йыгып болды. Гүн эңегини ере берйәнчә чыкабам етишди. Онсоң ол: «Гел, эртир дүелерими йыгнап эгленип йөренимден, шу гүн йыгнайын-да, эртирем ирденҗик йүкүми уруп ёла дүшейин» дийди-де, дүелерини йыгнамага гитди. Олары даңышдырып, одуң башында ука гитди.

Ол гиҗәнин бир вагты дүесиниң багырян сесине, тапыр-тупурына оянды. Сычрап еринден турды. Сес гелйән тарапа топулды. Барса, дүесиниң бойнуна кешеги чөкүпдир-де, онуң келлесиниң үстүнде отыр. Онуң чөкҗек боляныңа я-да турҗак боляныңа дүшүнер ялы дәлди. Дүе җанавар болса турҗак болуп, арткы аякларыны галдырыпдыр-да, келлесини кешегиниң ашагындан сыпдырып билмәнсоң, туруп билмән, өң аякларының үстүне чөкүп отырды. Өзем җан аҗыгына богук сес билен багырярды. Догрусы, ол җанавар багырыбам биленокды-да, диңе онуң бокурдагы хүрлейәрди. Ол бар

гуйҗи билен келлесини сындырҗак болуп дызынярды. Эмма башармаярды. Турҗак болупмы я-да чөкҗек болупмы, көшегиниң шол бирсыхлы ойканҗырап дурмагы оңа келлесини сындырмага май бермейәрди.

Гулгелди бәрден бара-бармана көшеги бир тарапа агдарды. Дүе җанаварам бирбада еринден турды. Эмма ол бойнуны галдырмага гүйч-кувват тапмады. Бирден бойны ашак шалкылдап гайтды. Гулгелди деррёв оны чөкерди. Текге берип, онуң бойнуны дикелтди. Дүе гөргүли бойнуны саклап, эсли отурды. Илки дүйәниң бойны оңруландыр өйдүп, гара җаны галмадык Гулгелдиниң җаны ара гирди. Дүесиниң бойнуны барлашдырып, онуң, хакыкатданам, оңрулмандыгына гөз етирди. Эмма арадан эсли вагт гечен соң, дүе җанавар бойнуны дик саклап билмән, ене ашак гойберди. Онуң бойнуна мазалы шикес етени белли ди.

Адатча, көшеклер эмишеси гелип, чөкүп отуран энесини турузҗак боланларында, оңа ойканҗыраярлар, онуң үстүне чөкйәрлер. Эмма Гулгелдилериң көшеги велин көпленч энесиниң бойнуна чөкерди. Гулгелди көшеклериниң бу болшуны халанокды. «Ахыры бир гүн энесиниң бойнуны оңурмаса ягшыдыр» диййип хедер эдерди. Көпленч оны даңарды. Эмма бу гүн велин әхмал галыпды.

Дүесиниң бойнуның оңрулмандыгына гөз етирен Гулгелди дашындан билдирип дуран башга-да бир зат болмансоң: «Көшеги бойнуна чөкенде, дүе турҗак болуп дызанандыр, келлесини сындырып билмәнсоң, көшегиниң аграмам, өз гөвресиниң аграмам бойнуна дүшүп, бойнуны гыпҗындырандыр» диен карара гелди. «Бирнеме гарашайын, арадан вагт геченсоң, агырысы сөвашар велин, дүе бойнуны тутар» диййип пикир этди. Гүнортана ченли гарашды. Эмма дүеси бойнуны тутмады. Ол халыс болмаҗагыны билен соң, дүесиниң оба етҗегини-етмеҗегини алада эдип уграды. Дүесини турузды-да, оба тарап кырк-элли әдим идип гитди.

Дүе җанавар янтаклабрак дәхедем-дессем йөрейәрди. Гулгелди дүесини шол ерде ташлап гайтды. Бейлеки дүелериниң йүкүни урды. Өз дүеси үчин чыкан одунының болса йүпүни алды-да, күлтерләп, бир эркегиң йүкүниң гапдалындан асды. Эркеклери идип, дүесиниң янына гелди, олары хем дүесине тиркәп, оба тарап гымылдап уграды.

Ел өненокды. Өйлэнлер ёла дүшен Гулгелди гиже ярыма ченли зордан ёлуң ярпысындан говрагыны гечди. Галан ёлы эртире гоюп, йүк яздырды. Эмма узак гижесини дүесини гаравуллап, ятман диен ялы гечирди. Дүесиниң ийип-ичйән заты ёкды. Гитдигиче-де тапдан гачярды. Эртеси оңа ёл йөремек хасам агыр дүшди.

Оба геленден соңам, дүйә нәме боланыны хич ким билмеди. Оңурганың язманлыг-а гөрнүп дурды. Оңурга тыпҗынандыр дийсеңем, дүе кем-кем говуланыбермейәрди. Шейле-де болса, Гулгелдиниң екеҗе дүесинден эл чекип отурыбереси геленокды. Шонуң учинем ол дүесине пычак урмага дөзмән, оны ики-гиҗе гүндиз саклады. Ики гиҗелэп Гулгелдилериң ишигиндэки от сөнмеди.

Хова совукды. Шонуң үчинем Гулгелди дүесиниң үстүне кече япды, өзи болса от якып, онуң башындан айрылмады. Дүе җанавар чөкүп отурышына, алкымыны ере гоюп ятырды. Гулгелди вагтал-вагтал онуң бойнуны дикелдип гөрйәрди. Оңа сув ичирҗек, ийм ийдирҗек болярды. «Бе, инди дүеҗигимиз өлүп, чагалар аксыз галар отурыберермикә?» дийип, ичинден агыр пикир өвүрйәрди. Хәли-шинди бу ере ылгап гелйән, бир ерде дурмага карары етмән, зовзанаклап йөрен Солтан болса бу пикири дашындан гайталаярды.

— Гурбаның гитдигим, бизе шуҗагаз дүеҗигимизем көп гөрдүңми? Чагаҗыкларымың бар мыдарыды. Өләйсе нәхили борка? Агараны чөреге ярпыды.

Икинҗи гүн дүе бойнуны ене бирсалым дик тутды. Муны гөрен машгаланың шатлыгы сөз билен беян эдер ялы дәлди. «Дүйәмиз бойнуны тутды» дийип, чагалар бири-бирине бушлады. Гулгелди болса бир тарапда бегенчли йылгырып, дүесине сын эдип дурды. Йөне машгаланың бегенҗи узага чекмеди. Арадан салым гечмәнкә, дүе җанавар ене келлесини шалкылдадып гойберди. Бу гезек велин келлесиниң угруна онуң өзем бир гапдала агып гитди. Доланып галмага онуң межалы етмеди. Онуң мал болмаҗагы беллиди. Эмма оңа пычак чекмәге дөзмән, Гулгелди оны ене эсли вагт саклады. Инди диңе халалламак хакда гүррүң гидйәрди. «Бейдип гөзгыны эдип отурман, өлдүрәймек герек» дийишйәрдилер. Солтан болса бирсыхлы:

— Баша геленини совсун. Чагаҗыкларымың башының садакасы болсун — дийип гайталаярды.

Дүе жанавара нәме боланы диңе ол сойландан соң мәлим болды. Жанавар гаты зор гөрен боларлы, онуң боюн оңургасының гапдалындан эдил элиң аясы ялы сүңк гопаян экен. Бир тарапы юкарак, бир тарапы тас йилиге етип ятан үчбурч сүңкүң оңурга билен хич бир илтешигем ёкды. Ол эдил палта билен чапылып айрылан ялыды. Оны саклап дуран зат диңе дашындакы этди.

Энесиниң төверегиндәки гурул-чурулың, энесиниң үстүне япылан кечелериң оңлулыгың аламаты дәлдигине гөз етирен көшек геленлери бәри, улы ховсала дүшүп, энесиниң голайына гелип билмән, көвежекләп йөрди. Ол хем болмасы бир ишиң боларына тайярланян ялыды. Үч гүн бәри энесини эммесе-де, бозлап ода-көзе дүшүп йөренокды. Диңе энесине тарап умытсыз середип, чалажа ыңранжырамак билен оңярды. Онуң бу болша пажыгалы ягдайың гүнәкәриниң өзүдигине дүшүнйән, ахмыр эдйән, өлүп барян энесинден өтүнч сораян ялыды.

Энесиниң дамагы чалнанда болса, ол эдил йүпден бошанан ялы болуп, ум-дузүне тутдурды гидиберди. Сәпжәп баршына хатарың еңсесинден айланды-да, Акюбурың көпрүсинден гечип, илерлигине гитди. Соңра хем онун екеже гезегем бозланыны эшиден адам болмады. Көшегин бу болшы адамлара хасам эрбет тәсир этди. Олар:

— Хәъ, гөргүлижик, режәнин гең дәлдигини аңып, тамажыгыны үзүп йөрен экен. Иришдеси үзүленсөң гидиберди — дийшип, ахмырлы сеслендилер.

Даянжың хем онун ызына дүшүп гиденини велин хич ким аңшырман галды. Соңра оңа дүелериниң этини ийдирмегем бир иш болды.

— Мал элмыдама өзүниң говы гөрйән эесине «мениң этим шуңа несип эдәйбилсейдир» диермиш. Иймесең, дүйәмиз сенден разы болмаз — дийип, Сурай дагы бирсыхлы онуң бейнисине гуйдулар.

13.

Аннамын шол гидиши-гидишиди. Ондан хат-хабар ёкды. Нурум болса Гүнорта фронтда саг-аман сөвешип йөрди. Онуң хаты хем ызыгидерли гелип дурды. Гылыч эййәм үчүнжи гезек ярасындан гутулып, ене сөвеше

гирипди. Эмма Сталинградда немецлери габанларыны хабар берип язан хатындан соң тас ики ая голай вагт бәри онуң хаты кесилипди. Сталинграддакы бейик еңиш бүтин дүнйә яйрапды. Эмма хенизем Гылычдан хат ёкды. Сачлының хер гүни йыла дөнүпди. Ол хәзирем ожагың башында җорап өрүп отурышына Гылыч хакда пикир эдйәрди. Айбөлек эҗе гызының сесини эшитмесе-де, онуң вагтал-вагтал додакларының гымылдаян херекетинден нәхилидир бир гамгын мукама хиңленйәндигини билйәрди. Гызының йүрегинден чогуп чыкян хесрети бүтин сүңңи билен дуйярды. Гызының хесретине биле янярды. Эмма оңа нәме дийҗегини, нәме билен теселли берҗегини биленокды. Ахыры ол:

— Гызым, бириниң янына отурмага гидәймели экениң. Гүмүр-ямыр этсең, вагтың нәхили геченини билмерсиң — дийди.

Сачлы эҗесиниң бу сөзлерине гең галды.

— Нәмеден дийдиң, эҗе, бу сөзлери?

— Еке өзүң тукатланып отурма дийдигим, гызым.

Сачлы өзүне зор салып, чалаҗа йылгырды. Эҗесине диканлап середип, ювашҗа пышырдады.

— Сен мениң тукатланяныма нә билйәң, эҗе?

Айбөлек эҗе җогап бермегиң дерегине гызының йүзүне гамгын назарыны дикип оңды. Сачлы шол назардан хемме зады окады. Ол бакышда дуйгудашлыгам барды, игенҗем барды. Энәниң гөзлери: «Энең сениң дердиңе бипервайдыр өйдйәңми? Мен сениң дердиңи өз эгнимде чекйән ахыры» дийййәрди. Сачлы сесини чыкарман, йүзүни ашак салды.

Өз пикирлери билен гүмра болуп отуран энели гыз ишикден почтальоның гиренини хем дуйман галды. Өңүне дөрт гырап букҗа патлап дүшенде, Сачлы дуйдансызлыкдан яңа тисгинип гитди. Бирденем хаты гарбап алды. Букҗаның йүзүндәки почерки гөренден танады. Хаты йүзүниң угруна ачды. Илки билен онуң ичиндәки сураты чыкарды. Суратың йүзүнде эгни серҗант формалы, дөши Шөхрат, Гызыл Йылдыз орденли, гоша медаллы Гылыч йылгырып отырды. Ол сурата эсли вагтлап хырыдар гөз билен серетди-де:

— Гөрсене, эҗе! — дийип, эҗесине узатды. Ол хәзир хаты хем, үстлерине абанып дуран почтальоны хем унудыпды. Айбөлек эҗе болса бегенҗинден ики болуп

биленокды. Бир Гылыжың суратына середийэрди, бирем гызына. Ол сураты гызына узатды-да:

— Кемендир болупмы? — дийип сорады. Бегенжинден яңа ярым-яш болуп отуран Сачлы йылгырып баш атды. Сураты элине алды-да, гөзяшларыны сылды. Шол вагт хем ол почтальоның:

— Ханы менем бир гөрейин — дийип, элини узадып гелйэнини гөрди.

Сураты онуң элине тутдурды-да:

— Вий, Ашыр, асыл сени барсыңам өйтмэндирин — дийип, Сачлы алжыраң сесленди.— Мен саңа бушлук хакыңы берейин хэзир.

Ол еринден турды-да, дулдакы торбадан иңнеден чыкмажа жамбөрүк чыкарды.

— Ме, ким Гылыжың геленини бушласа, шоң үчин тикипдим. Эмма гелйэнчэ, ене тикерин. Сен ал-да гей, йөне екеже хайышым, хич кимиң янында айтма. Бирем, хэзир гит-де, оларың өйүне бушла.

— Мен оларың өйүне хем шунуң ялы бир букжа элтип гайтдым — дийип, почтальон жүбүсинден ене бир тахя чыкарды.— Бу гүн мениң олжам оңды.

— Шунуң ялы хош хабар гетирсең, хемише олжаң оңар.

Ишикден чыкып барян почтальон гамгын, эмма ынамлы гепледи.

— Диңе хош хабар гетиржек гүнүмем даш дэлдир, эншалла!

— Айданың гелсин.

— Агзыңдан худай эшитсин, балам.

Диңе шондан соң Сачлы Гылыжың хатыны окамага башлады.

«Салам хаты.

Ким мен Гылыжың тарапындан ол ерде болан Сачлыма, Айбөлек эжэ, Шагелди ага ве бейлеки доган-гарындаш, дост-ярлара гызылдан гымматлы салам болсун. Саламдан соңкы сөзүм будурки, эй Сачлым, сениң мениң хатыма сабырсызлык билен гарашандыгыңы билйэрин. Эмма хат язмага хич ягдай болмады. Ики айданам көп вагт алдым-бердимли сөвеш довам этди. Нежис душманлары хер өйден, хер отагдан ковуп чыкармак үчин энчеме гүнлэп яка тутлушыяды. Бир жайың биринжи этажында биз, икинжисинде хем душман ерлешип, үч-дөрт гүнлэп сөвешен вагтларымызам

болды. Ахырам нежис душман меркини алды. Ол инди бизиң кимдигимизи танандыр. Йөне биз энтек олара кимдигимизи хасам оңат танадарыс.

Сачлым, хер хили агыр гүнде хем, иң кын пурсатларда хем сениң мәхрибан кешбиң гөзүмиң өңүнден гитмеди. Сен хемише мениң янымда болдуң. Мен сениң адың билен ятып-турдум. Сениң адың билен душманы урдум. Душман окы өңүртмесе, инди душушжак гүнүмизем даш дәлдир. Душман инди доланып айңаласы ёк. Сен бизиң эсгерлеримизиң нәхили адамлардыгыны бир гөрсеңдиң! Хер нененңси кынчылыгам, хер нененңси гүйчли душманам оларың рухуны басып билерден эҗиз! Оларың эркини сындырып билҗек гүйч ёк. Оларың бары бир арзув билен — душманы түнегинде күл этмек арзувы билен жошяр. Шол арзув үчин совет эсгерлери өзүни ода урярлар, хут гөзе гөрнүп гелйән аҗал билен екме-ек сөвеш эдип, үстүн чыкярлар. Дишдырнагына ченли ярагланан нежислериң хер бири гөзе гөрнүп гелйән аллаҗы эзрайыл ахыры. Олар диңе жаныңы алып оңман, ар-намысыңы хем басгылаҗаклар. Бейле нежис билен гөрешенде, адам онуң гүйҗүниң өңүнде сәхелчеҗигем ян бермез экен. Ол өлүмденем хедер этмез экени. Кынчылыкданам гайтмаз экени. Душманы нәче урсаң, гөзүне аз гөрнер экени. Сен адам билен урушман, эдил йигренҗи бир вагшы билен урушян ялы, сен диңе шол йигренҗи хайванлары гырып гутармак хакда пикир эдйәрсиң.

Сачлым, хәзир саңа узындан-узын хат язасым гелйәр. Йүрегими дөкесим гелйәр. Эмма вагт ёк. Енө хүҗүме уграмалы. Бир сурат иберйәрин. Оны мен бейик сөвешден өң алдырыпдым. Эмма ибермәге вагт болмады. Индем тәзе сурат алдырмага вагт ёк, ёгса сен өңки Шөхрат орденинин янында икинҗи дережелисини хем гөрердиң.

Сачлым өз ягдайларыңдан, оба ягдайларындан хат яз. Фронтдакы огланлардан нәме хабар? Колхозың ишлери нәхили? Шагелди ага, Айбөлек эҗе нәхили? Гургунмы? Айбөлек эҗе хенизем дүнйәни дуймадыксыран болуп йөрми? Кичигыр нененңси? Она ким середйәр? Саг-аман барып, Кичигыры бир сәпҗетсемдим!

Хош, Сачлым! Саглыкда гөршели. Хат язан Гылыч. 15. 2. 1943 й.»

Сачлы хаты гайта-гайта окады. Кәерде хопукды, кәерде гөврүми гиңеди, еңиллик билен дем алды. Кәерде гуванч билен жошды. Кәерде йүзүне хесрет думаны инди. Эжеси хакда соралян еринде болса ол хер гезек чалажа йылгыраныны дуйман галды. Сөзме-сөз окамаса-да, хатың манысыны гызының йүзүнден окап отуран Айбөлек эже гызы икинжи гезек йылгыранда:

— Нәме языпдыр? Зол еке өзүң хезил эдинип отырсың — дийип сорады. Сачлы оңа Гылыжың ене бир улы орден аланыны гуванч билен айтды. Соңра болса Гылыжың Айбөлек эже хакда язаныны сөзме-сөз окады. Айбөлек эже чалажа йылгырды-да:

— Хай, гарагол дийсәним, хенизем шол гараголлыгы галмандыр-ов — дийди.

Сачлы хатың хер бир сөзүни элекден гечирйәрди. Гылыжың Кичигыр хакда сорамагы онуң йүрегине тагма басды. «Вах, эзизим, Кичигыр билен-ә инди душушып болайдың өйдйән. Йөне икимизиң бир душушыгымыз шейле болмасын — дийип, ичини геплетди.— Вах, эзизим, сениң шу Кичигыр дийип өлүп ятмагың себәбинден мен гаты горкярын. Хемишелер сенем, Кичигырам барканыз, мен дүнйәде кемим бардыр өйдемокдым. Соң сен гитдиң. Кичигыр галды. Мениң гөвнүме ол сениң саг-аман гелжегиң гиреви ялы болуп дурды. Ол мениң арзувымың ак ганаты ялыды. Сениң оңа үйтгешик сөйгиңи шол арзувымың ерине дүшмегиниң аламаты сайярдым. Кичигырам гитди велин, мениң арзувларымың ганаты гырлан ялы болайды. Кичигыр шу ердекә, оңа сөйгиң сени шу ере чекип дуран ялыды. Инди велин мен сениң оңа сөйгиңден ховатыр эдйәрин. Сениң оңа сөйгиңде нәхилидир бир айрылмаз багланышык бар ялы болуп дур. Мен икиңизи айра гөз өңүне гетирип билемок. Сени хемише Кичигырың үстүнде гөрйәрин. Гөвнүме болмаса, Кичигыр мениң оңат арзувларым ялы, ол хем менден араны ачып барян ялы болуп дур. Вах, эзизим, саңа бу затлар хакда нәлер ичими дөкеслерим гелйәр велин, арман, саңа Кичигырың урша гиденини айдып билжек дәл. Эгер сен оны эшитсең, ягшы арзувларың дүйбүне палта урлан ялы болжагыны билип дурун. Ёк, сен оны тә гелйәнчәң билмерсиң»...

Бейле агыр дуйгуларың нireден пейда болaндыгына гең галан Сачлы өңкүденем бетер хопукды. Бу пикир-

лерден гутулмага хемаят ислейән ялы, Гылыҗын суратына яңадандан серетмәге башлады. Ене энчеме эҗирли пикирлериң, сүйҗи арзувларын көлүнде гулачлап йүзди. Ахыры бир кенара етдим хасап эдип, улудан демини алды. Еринден туруп, кагыз-галам тапды-да, Гылыҗа җогап язмага отурды.

«Салам хаты.

Көпден-көп догай салам болсун, ким мен Сачлының тарапындан ол ерде мәхрибан Ватанымызы ганым душмандан горап йөрен эзизим Гылыҗа ве вепалы ёлдашларына. Саламдан соңкы сөзүм будурки, эй эзизим, биз бу ерде саг-аман гезип йөрүс, сизиң хем ол ерде саг-аман гезип йөрмегиңизи, ганым душманлары ер билен егсан эдип, саг-аман еңиш билен доланып гелмегиңизи хеммелерден улы болан алла-тагаладан гиҗе--гүндиз дилейәрис.

Эй эзизим, сең хатыңа гарашып, мениң хер сагадым йыла дөнди. Гөвнүме хер хили эрбет затлар гелди. Гиҗәми-гүндизими сен хакда пикир эдип гечирдим. Мен өзүмиң өлүдигими-диридигими билмән йөрдүм. Гүндизлерине ише гүйменип, гүнүмиң нәхили гечйәнини билемокдым. Гиҗелерине болса сен хакда алада эдип, гөзүме чиш какылана дөнерди».

Онуң хәзир әхли ой-пикирини кагыза гечиреси, мәхрибан адамына әхли йүрек сырыны ачасы гелйәрди. Онуң хәзир: «Мен шу ики айың ичинде гаррадым. Хәзир сен мени гөрсең танамарсыңам — дийип, йүрежигиндәкини язасы гелди.— Сениң Сачлың инди өңки Сачла меңзәнок. Кәте мениң өзүм өзүми айнада гөренимде бирхили болярын».

Галамыны дишләп, язҗак затларыны пикир эдип отуран Сачлының пикири бирден тогтады. «Мен нәхили затлары пикир эдип отырын — дийип, өз-өзүне кәйинди.— Хий, бу затлар хакда-да оңа язмак болармы? Сен оңа эҗизлигиңи гөркезҗек, онуң йүрегини аватҗак, рухуны песелтҗек болярмың? Ёк, мен оңа өз бегенҗим хакда язайын». Онсоң онуң галамы ене кагызың йүзүнде йөрәп башлады.

«Сениң хатыңы аланымда, бегенҗимден яңа гуш болуп учдум. Дүнйә тәзеден инен ялы болдум. Сениң суратыңы гөрүп, эдил өзүңи гөрене дөндүм. Сениң эдерменлигине гуванып, депәм гөк диреди. Суратыңы эҗеме хем гөркездим. Ол кемендир болупмы дийип

сорады. Сениң сөзлериңи окап беренимде болса, ол: «Хенизем шол гараголлугымы?» дийип йыгырды. Сен онуң нәхили бегененини бир билсеңдиң. Менден кем бегенмеди.

Эзизим, биз бу ерде саг-аман гезип йөрүс. Обалар гургунчылык. Бир кемимиз сиз. Сиз ызыңызы сәхелчежигем гайгы этмәң. Сиз гелйәнчәңиз, ёкдугыңызы билдирмерис. Улы-кичи хеммәмизиң элимиз ишде. Биз бу йыл галланы Ватана хемме йылдакыдан кән табшырдык».

«Агзымыздан кесип бердик» диен сөзлери язмалы боланда, онуң галамы ене сакланды. «Эгер бу затлары язсам, ол бизиң ягдайымызы айтмасамам билер. Ёк, иң говусы, мен бу хакда зат айтмайын. Ери, мен оңа ачлык чекйәнимизи, яза чыкянчак, ким билйәр, пида чекмели болжагымызы хем язайынмы? Ол-а ол ерде Ватан үчин ган дөкүп йөр, менем онуң үстесине өз агыр ягдайымыз хакда язып, дердини артдырайынмы? Ёк, ол ызындан аркайын болмалыдыр. Биз хакда чигит ялы хем алада этмели дәлдир. Эгер бу ердәки кынчылыклар хакда язсам, онуң ярасының үстүне дуз сепдигим болар».

«Хәзирем тәзе йылкы экише тайярланып йөрүс,— дийип, Сачлының галамы ене херекет эдип башлады.— Агыр газыдан дындык, инди экин араларындакы салмалары газып йөрүс. Ериң хем аграмыны сүрүп гутардык.

Эзизим, сен огланлардан нәме хабар бар дийип сорапсың. Огланларданам хат гелйәни бар, сениңки ялы эсли вагт бәри хаты кесиленлери бар. Йөне, шүкүр, соңкы вагтларда огланлардан ярамаз хабар гелйәни-хә ёк. Голайда гожаларымызы хем ишчи батальона угратдык. Жеми он ики адам гитди. Сизиңкилерден Гуванчмырат ага, Бекдурды ага, Атак ага, Батыр ага, Режеп ага дагы бар».

«Эзизим Гылыч, сениң Кичигырың хем саг-гургун яшап йөр.— Ол бу сөзлери язанда, гөзүниң яшы бибыгтыяр пайрап дөкүлди. Ол өзүни асгынлап бәрян сыркава гөвүнлик берйән ялы дуйды. Бу ерде ол хакыкаты айдып билмейәнине йүреги билен янды. Өң кынчылыклар хакда язмазлыгы ол өз боржы дийип хасап эден болса, хәзир ол муны Гылыжа айдып билмейәнине гынанды. Инди ол хич вагт Кичигыры гөрүп билмез диен дуйгы оңа эзъет яманыны берйәрди. Онуң келлесине хер

хили агыр пикирлер гелип-гечйәрди. Эли болса өз угруна херекет эдйәрди. Онуң пикир эдйән затларының бутинлей терсине затлары язярды.— Оны Язмырат мунйәр. Эзизим, мен оны хер гезек гөремде, сен ядыма дүшйәрсиң. Мениң гөвнүме, оны сен дәл-де, башга бириниң мунүп баряндыгы ялан ялы»...

Догруданам, ол хәзир Кичигыры Язмырадың мунүп йөренини гөз өңүне гетирибем биленокды. Ол хер нәче җан этсе-де, гөвнүниң терсине гитсе-де, гайгы-хесрети кагыз йүзүне гечйәрди.

«Мен оны хер гезек гөренимде, сениң гошун гуллугына уграң гүнүң гөз өңүме гелйәр. Сен шонда фургона гошулан Кичигыра мүнүп гидипдиң. Сениң күшт гүлли көйнегиң хенизем гөзүмиң өңүнде дур. Кичигыр мениң бар умыдым. Оны гөзүм гөрүп дурка, сен хөкман гелҗек ялы болуп дурсуң».

Шу ерде оны ене хәлки агыр пикир басмарлады. Галам ене тогтады. «Вах, мениң бар умыдым голумдан учды» дийип, бирден сесли аглап гойберенини онуң өзи-де дуйман галды. Ол эҗесиниң өз сесини эшитмеҗегини билйәрди. Эмма бирден гөрәймесин диен горкы билен деррев йүзин дүшүп ятышына йүзүни тирсегиниң үстүне гойды. Усуллык билен гөзяшыны сүпүрди. Өзүне зор салып, хатыны довам этди.

«Эзизим, басым гелсең, сениң ене-де Кичигырың үстүнде ак гушуң ганатында парлан ялы парланыңы бир гөрәйсем, онсоң дүнйәде арманым ёк».

Бу онуң иң бейик, мукаддес арзувыды. Ол мундан соң хатыны довам эдип билмеди. «Эзизим, ёлуңа сабырсыз гарашян. Душманлары епбеклэп, саг-аман гел, эзизим, гел, мен начарың башыны гамдан гутар. Өз вепалы Сачлын» дийип, хатыны тамамладым этди.

Ол хатыны гайтадан окап чыкды. Өнки саргытлары гөзүне аз гөрүнди. Хатың иң соңунда ене «Эзизим, гөзүм ёлуңда» дийип язды. Ол йүрегиндәки бу арзувыны хат миллионлап километре ченли арасыны үзмән экидер ялы нәче гезек гайталап язса-да, язып дойҗак дәлди. Ол хатыны үчбурч эдип эпләнде хем, онуң гатларының арасындакы ак ерлерини «Эзизим, гөзүм ёлуңда! Эзизим, басым гел!» диен сөзлерден долдурып чыкды.

Ол хатының адресини язандан соңам тукатлыкдан ачылмады. Эмма Айбөлек эҗе гызының хәзирки тукат-

лыгына өңкүси ялы дарыкмаярды. Ол гызының хәзирки болшуны умытсыз хесрет дәл-де, йүрек гысма дийип хасап этди.

14

Айылганч-айылганч агыр гүнлер ызындан аслышыл-ян ялы, кынлык билен гечйәрди. Бахар адамларың тамасыны өдемеди. «Яз бир чыкса, бирхова гөк от билен мыдар эдерис, ызысүре хем арпа-бугдай түммүл болар» диен умыт билен хер минуты йыла дөнен агыр гүнлере дөз гелен адамларың бар умыды пуч болды. Асмандан нем даммады. Хемишеки хер бириси гавун биярасы ялы гол герип отуран гум селмелери, дыза чыкып дуран йылакдыр юва билен басырылып отуран губа чәгелери дынувсыз өсүп дуран ел хер гүн бир тарапа совурды. Гышың аңзагында газылып гойлан яплар, тохум сепи-лен ерлер тозап ятырды. Апрель орталап барярды. Эмма хенизем сув геленокды.

Ахыры апрелиң аякларында сув гелди. Эмма дайхан онуң ужыпсызжа бөлегинем пейдаланмага етишмеди. Ол экенже ерини бир гезек басдырып етишип-етишмән-кә, сув кесилди. Ындарылып гелен дәли деря урды--уржашдырды-да, бирденем гелши ялы тапба ятды. Аңырсы аз болансоң, бидерек гиден сувданам пейда-ланмага ягдай болмады. Тешне топрагың хич ерде мәхри ганмады. Сув бидерек гиден еринде хем узак ятманды. Ол ерлер не сүрмеки экмәге, не сепме экмәге ярады. Дине кәерлерде оймур-оймур акбашлык, гамыш-лык саз эмеле гелди. Мәхри ганмадык арпа, бугдай болса көпленч ерде келиң сачына чалым этди, оларың аррыжак дәнеси болса кишмиш кимин бүршүпжик ятырды.

Екеже ягдай баш атып яза чыкан адамларың маң-лайындан дireди. Гижрәгем болса, сув гиден ерлери якалан, аз-маз язламак болжакды. Яз оты болмаса хем, сув гиден ерлерде ири чөп оңат дүйп тутупды. Онсоңам гум селмеси, гөкдамак, гызылдүйп хезил бермедигем болса, сув гиден ерлерде гызыл селме етишип гелйәрди. Селмә гармага бирнеме агам болайса, адамларың маң-лайындан дирәйжекди.

Гараголуң дуврунининң еңсе йүзүндәки сувдан долан бирки саны чуңңулың якасына язлага гөчүлип барылды. Чатма тутмак билен мешгулланып йөрен адамлар гүн гушлуга галып, гоюн геленинден соң, әхли ишлерини ташлап, гоюн көкермек билен болдулар. Илки үйшүп дуран гоюнлары хер ким дуран-дуран еринде илтеди. Гоюнларың ики-үчден бир көкене даңлан ерлери хем барды. Соңа бака гоюнлар селчеңлешип, олары еке-екеден тутуп, бош көкенлере идип гетирип башладылар. Шейдип хер ким көпрәк гоюн көкермәге жан эдйәрди. Юмрук ялы чагаларам икиден-үчден бир гойнуң дашына үйшүп, иденекледип сүйрешип гелйәрдилер. Хемме гоюнлар көкерилип болнандан соңра, икиден-үчден бир көкене илтелен гоюнлары айрып, еке-екеден көкерип чыкдылар.

Илкинжи сагымы ийдилер, сарган гайнатдылар. Энче вагт бәри акдан-гөкден ине-гана доймадык чагалар сүйт ичип, көпүк-гаймак ийип хезил эдиндилер.

Сүйтден, гаймакдан кейпини көклән Даянч илкинжи гезек язлагда болансоң, эҗесининң сарган гайнадышына хезил эдинип сын эдйәрди. Солтан бир газан сүйде сарганмая атды-да, оны басырды. Суйт ики-үч сагатдан багыр ялы болуп уяды. Онсоң ол газаны оҗага атарды--да, ашагына от салып башлады. Онун гызгынына уян сүйдүң сувы сайланып башлады. Солтан пычак билен газандакы сүйди терслин-оглын кесишдирди. Пычагың йөрән ерлеринден сары сув чыкярды. Ине, инди тә сувуны чекйәнчә гайнадыбер» дийип, Солтан Даянҗа табшырды-да, өз иши билен болды. Даянч газаның ашагына от салярды. Өзем онуң ичинден гөзүни айранокды. Сувы азалдыгыча, сарган хем саралып барярды. Ахыры газаның дүйбүнде бир чемчеҗик сув галды. Сап-сары сарган болса эдил гуйрук ягың җигирдеги ялы болуп дурды.

Сарганы чыкарып, гуратмак үчин гамшың үстүнде сердилер. Юмшак саргандан бир гысымыны алып, Даянч сүлгүн юмуртгасыны гөзлемек үчин чатмалыгың гайрасындакы акбашлыга сиңип гитди.

* * *

Язлаг адамларың маңлайындан диреди. Сүйт-гатык, көпүк-гаймак нәче дийсең барды. Бу болса ачлыга улы гетәрикди. Чөкелик хем улы ярна болды. Оны урба

ики-үч эссе гошуп, чөрек биширйәрдилер. «Языӊ ювуӊдысы гыша аш гатык» диен халк накылыныӊ гылыгышардылман бержай эдилйәрди. Екеже задам ырәэдиленокды. Чатмаларыӊ үсти, ишиги ак гуртдан сергиболуп ятырды. Улы газанларыӊ йүзүне битен гаймагыӊашагына узын чөп сокуп алярдылар-да, яглык ялыгаймагы гуратмак үчин чөпе гермәп гойярдылар. Гаймак сәхел чалыгансоӊ, оны челпек ялы эйләп, мазалы гурадярдылар. Шейдип, обадакылар үчин совгат тайярлаярдылар.

Диӊе гоюн үстүнде дәл, обада хем язлага чыкылан ялыды. Язлаг билен обаныӊ арасы үч-дөрт километр болансоӊ, хемме зат тәзелиги биленжик оба барып дурярды.

Язлаг үйтгешик бир сапалы дүнйәди. Бу ерде дурмуш гайнап-жошярды. Улудан-кичә хеммәниӊ эли ишдеди. Аяллар даӊ билен туруп, янлыга япышярдылар. Гүнортан болса гоюн сагмак иш болярды. Гурт сермек, чөкелик гайнатмак билен мешгул чагалар хем гоюн геленсоӊ, көкеришмәге эӊйәрдилер. Илки-илкилер ялы башлы-баратлык ёкды. Хер кимиӊ көкени хем беллиди, гойны хем. Гоюнлар көкериленден соӊ, аял-гызлар гоюн сагярдылар. Чагалар болса айраныӊ үстүне гечи сагып, эприк эдинйәрдилер.

Гоюнлар саглып болансоӊ, көкенден бошадылардыда, гузы гойберилерди. Адамыӊ өмүр бойы ядындан чыкмажак үйтгешик бир ягдай башланарды. Бири-бирине гатышан гоюн-гузы шейлебир мәлешерди велин, бүтин дүнйә йүрегиӊи эндиредижи үйтгешик бир оваз билен доларды. Бу үйтгешик, ятдан чыкмажак бир мукамды. Бу оваз адамы хем гамландырярды, хем гувандырярды. Гузусыны гөзлейән гоюн билен энесиӊи гөзлейән гузыныӊ зарын овазы эндамыӊы тикенекледйәрди. Оӊы бипервай диӊләп дурмак мүмкин дәлди. Бу ерде толгундырыжы дабаралылык барды. Адамыӊ калбында гуванч дөредйән, рухуны гөтерйән жошгунлылык барды. Бу ызлашык тапышыгыӊ белент гимниди. Ол гимни диӊләп дуран пурсадында, адамыӊ калбында диӊе мукаддес дуйгуларыӊ болмагы мүмкинди. Бу гимни диӊләп дуран эне:

— Биз хачан шулар ялы тапышаркак? — дийип, гөзүнден яш дөкенини дуйман галярды. Чагажыклар чыр-да чытыр энесини тапман, сүриниӊ ол четинде

азашып йөрен гузыны энесине элтип берйэрдилер.

Хер гүн гузы гошуланда, Солтан үйтгешик бир дуйгыны башындан гечирйэрди. Ол дүнйэниң эхли энелериниң өз перзентлери билен душушып дуран пурсадыны гөз өңүне гетирйэрди. «Мунуң өзи дүнйэниң иң ажайып пурсады боларды. Дүнйэ пэк оваз билен яңланар дурарды» дийип пикир эдйэрди. Бирденем онуң калбыны айылганч бир картина эелейэрди. «Бу ерде эне гузусы билен тапышянча, сэхел вагт герек. Оларың бири-бирини говушман галжак аладасам ёк. Эмма хэзир дүнйэниң эхли энеси билен чагасыны бир ере гойберсең, гөр нэче энелер оглуны тапмаз, нэче огуллар энесини! Мунуң өзи дүнйэде иң айылганч пурсат болар. Ол ердэки ызлашык хич вагт кесилмез»...

Өйлэн ене гоюн билен гузыны сайлап, оларың хер хайсыны бир тарапа сүрердилер. Эртир ене тапышжагына берк ынамы болан жанаварларың сайланмасы тапышыгындан хас аңсат гечерди. Диңе бири-бирине бир зат айтмагы ядындан чыкарып, индем оны гыгырышып айдышян ялы; кэ гоюнлардыр гузулар узын-узын мэлешердилер.

15.

Яз гыркымының гызан вагтыды. Гузы сечилелден соң, гыркмак үчин бир бөлек гойны алып галярдылар. Эли гыркылыклы үч-дөрт саны адам гызган агылың көлегесинде ише гирди. Ики санысы болса олара гоюн гүйлүп берйэрди. Гыркылан йүңлери режелэп йыгнаярды.

Гулгелди гүйлүнги ятан гойнуң келлесини ики дызының арасында саклап, онуң бойнунының йүзүнде гыркылыгы йөредип башлады. Йүң киириниң агрылжык ысы онуң бурнуна урды. Гыркылык сувуң йүзүндэки толкун ялы дуйлар-дуюлмаз золак-золак ыз галдырярды. Йүңүң юкарак ерлеринде гойнуң дерчигип дуран хамы акжарып гөрүнйэрди. Гулгелди гыркылыгы чаласынлык билен ишледйэрди. Гойнуң гыркылан йүңи кече доң ялы, онуң эндамындан тутушлыгына сыпырылып барярды. Бирден Гулгелдиниң гыркылыгының агзында бир

зат яйкылдан ялы болды. Гоюн җанавар бүтин гөвреси билен титрәп гитди. Гулгелди эдил элинден бир зат чакан ялы:

— Хәъ, эесиз галмыш! — дийди-де, гыркылыгыны чекип алды.

Гүйлүгчи етгинҗек онуң сесине ялт эдип бәрисини бакды.

— Кесдирәйдиңми, Гулгелди ага?

— Тас-а гапҗапды залым.

— Пәхей, Гулгелди ага, сенем-э — дийип, етгинҗек башыны яйкады.— Бейле гыгырсаң, кесдирәйдиңмикәң өйдүпдирин. Ана, кесдирйән адамларам бар-ла, сеслерини чыкармазлар асыл.

Гулгелди онуң үмлән тарапына серетди. Гыркылыгы кәвагт бир йөредип дуран яшулының элиндәки гойнуң пилчесиниң үстүнде эсли золтак ялчарып ятырды. Хер ничигем болса, гыркылык йүзлей дегипдир-де, яра ганабам билмән, йөне ган өйүп дурды. Гулгелди ахмыр билен башыны яйкады.

— Вах, сүриң голайындан гетирмели адам дәлдир-ле велин, башга алач ёк-да халыс. Өз хамынам шейт-де, дограм-дограм эт-дә велин.

Эмелсиз гоҗа лох-лох гүлди.

— Яъ, дәли гул, сенем-э! Хемме адамыны өзүң ялы эдәйҗек боляң. Хачан гөрүпдирис биз бу затлары? Боля-да, гараз, гымылдап йөрсек.

— Саңа-да алла берипдир-э ил деңинде ики гөзи. Сен элиң нәме ишлейәнини гөреңокмы? Я-да гыркылыгың йүң гапҗаны билен дери гапҗаның тапавудыны элиң биленокмы? Дилсиз-агызсыз җанавар дийип, бейдип дирилигине дограп дурмага ненең ынсабың чатя? Җуда оңармасаң, өсгүнрәк гыркай.

Оғланҗыкларың бириниң:

— Язмырат гелйә — диен сеси гүррүңи бөлди.

Язмырат эййәм оларың алкымына гелипди. Адамлар җикелишип етишмәнкә, Язмырат гелип атдан дүшди. Адамлар билен саламлашды. Онуң йүзи салыкды. Зордан геплейәрди. Ган өйүп дуран гөзлери хем халының хараплыгындан хабар берйәрди. Хич ким онуң билен ичгин гүрлешибермәге милт эдип билмесе хем, адамларың барының үнси ондады. Олар Язмырадың үйтгешик бир иш билен геленини билдилер.

Язмырат ябысыны идип, Гулгелдиниң янына бардыда, онуң үстүне абанды. Басык сес билен оңа йүзленди.

— Гулгелди, ханы гыркылыгыңы башга бирине бер. Сениң билен гүррүң бар. Ханы йөр, бир четрәге чыкалы.

Гулгелди сесини чыкарман, элиндәки гыркылыгыны янына гелен йигдекчә берди-де, Язмырадың ызына дүшди. Олар чатмалыгың сесъетим ашак янындакы чуңңулың башына бардылар. Гең галышян гыркымчыларың, чатмаларың ишигине чыкып дуран аял-оглан-ушакларың гөзүниң алнында нәхилидир бир пынхан гүррүңе башладылар.

Гулгелди сесини чыкарман, Язмырадың йүзүне сораглы назар салды.

— Бердиден хат алдым — дийип, Язмырадам йүзүни ашак салды. Ювдунды. Қынлык билен сөзүниң үстүни етирди.— Гуванчмырадам, Бекдурдам, Атагам өлүпдир. Эрбет кесел яйранмыш. Үчүжигинем бир гүнде жайладым диййәр.

Гулгелди сесини чыкарман, лампа ашак отурды. Йүзи эдил ода тутулан ялы гара-човлам болды. Агзына өт атылана дөнди. Онсоң кепән додакларыны ялан, башыны яйкады.

— Яман болупдыр. Тейкарымыза ятылыпдыр дийсене.— Азажык сәгинди-де, сөзүниң үстүне гошды.— Бир янындан ярагдан гидип ятыр. Ери, инди буларыңкы нәме дийсене. Залым уруш пайхын этди-ов болса-да.

— Ханы нәме этмели, бер инди маслахаты — дийип, Язмырат пикирли гөрнүшде гепледи.

— Нәме маслахат герек? — дийип, Гулгелди ичини хүмлетди.— Нәме маслахат берейин саңа?..

— Мен нәме этмели диййәрин... Инди мениң күкрегим ярылып гелйәр. Мен инди чыдамок. Мениң өлди хабарыны гизләп йөрен адамларым хасапдан гитди.

Гулгелди онуң йүзүне игенчли гарады.

— Нәме инди оларың барыны бирден дөкүп, йүкүми еңлетсем диййәрмиң? Йүкүңи иллере пайлап, силкинсем диййәрмиң?

Язмырат сесини чыкармады. Ашак отурды-да, ер дырмаламага башлады. Гулгелдиниң гарашяныны билсе-де, бирсалым өз пикири билен гүмра болуп отурды. Ахыры Гулгелдиниң йүзүне середип ичини дөкди.

— Мен шу гүн хеммесини айдайын диемок. Мен хут нәтжегимн билемок. Догрымы айтсам, мен муны гизләп билжегими хем билемок. Красноводск диениң ынха ики әдим ер, гидип-гелип дуранам ёк дәл. Бирден гелнежем дагы башга бириндеи эшитселер, менден гаты гөржеклер. Иң яманы хем гелнежемиң өзем экит дийип гүн беренок. Менем вада-да берәйипдим. Еке Гуванчмырат болса, оваррам дийип, айдып гойбержегем велин, ери, мен бейлекилери нәдейин? Хеммесинем бирден айдайынмы? Озалында мениң шу затлары гизлежек болмагым нәдогры экени...

— Башга бир вагт болан болса, менем оларың гапысында «Вай, доганǃ» дийип йыкыланымы говы гөрйән. Менем дерди ичиме салып йөрмеги, хер гезек оларың чагасыны гөренимде, оларың хич затдан хабарсыз гезип йөренлерине ики эссе янып йөрмеги, ахыры бир гүн оларың йылан сокан ялы болжакларына ене бирхили яныл йөрмеги агыр гөрйән, нәдейин, оларың хәзиркикын гүнүниң үстүне ажы хабарам эшитселер, нәхили болжаклары ядыма дүшенде, мен ене оларың хич затдан хабарсыздыкларына шүкүр эдйән. Сен, хер ничигем болса, буча чыдапсың, ене бирсалым гайрат эт, душманам еңсәни берен болса, инди басым бу затларың соңам гелер.

— Онда сесими чыкармайынмы?

— Ханы бирсалым сабыр эт. Өлчерип-дөкүп гөр. Догрусы, хайсыны эдениң говудыгынам билер ялы дәл...

— Боля онда, мен-ә гайтдым. Иш дерде-де етишер ялы дәл. Ханы нә-ничик боля. Өзлери эшиден вагты гөрүбберерис-дә.

Ол ябысына мүнмек билен болды. Гулгелдиниң гөзүне ол сыкылан, гөвреси кичелен ялы гөрүнди. Онуң Язмырада небси агырды.

— Чай-пай ичип гидәйсең болмаямы? — дийип, оңа мүрәхет этди.— Бирнеме мердрәк дур. Эжизликден пейда гелмез.

— Саг бол, мен гитдим — дийди-де, Язмырат атының башыны оба тарап бурды.

Онуң ызындан середип дуран Гулгелди пикире батды. Гыркымчыларың янына гитжегини, өйүне гитжегини билмән, эсли яйданжырап дурды. Ол ики ерде-де өзүне берилжек сорагдан горкярды. Дүелери йыгнамага гиди-

берейин дийсе-де, хениз гүн ирди. Ол өз янындан «Ери, гачып нирә гитжек?» дийди-де, гөвнүни бире баглап, гыркымчыларың янына уградьт. Онуң гара-өрт боланыны гөрен адамлар болмасы бир задың боланыны аңладылар. Эмма бу барада морта сораймага милт эдип билмән, умумы сорагы орта атдылар.

— Язмырат не гыссаг гелип-гитди?

— Айдар ялы зат болса, чете чекилип йөрмезди-дә—дийип, икинжи бири Гулгелдиниң дерегине жогап берди.

Гулгелди хем шундан соң ягшыдан-ямандан сесини чыкармады.

16

Дик асмана галан гүн бейнини жокрадып барярды. Дүрли мөр-мөжеклер жыззылдашып, олар гүнүң ховруна чыдаман жовранышып дуран ялы бир дуйгы дөредйәрди. Ховада екеже өвүсгинем ёкды. Сачлының гүне жув-ак болан көйнегиниң ягырнысы өл-мыжжыкды. Ажы дер онуң маңлайындан сырыгып, гөзүне инйәрди. Хем авушадярды, хем гижедйәрди. Эмма вагтал-вагтал дессели элиниң еңсеси билен сылып гойберәймесе, ол муңа кән бир үнсем берип дуранокды. Онун билини язман, шол хайдап йөршүди. Өвүсгинсиз ховада сарсман отуран бугдай сүнбүллери онуң аңңалының агзына дүшенде, толкун атып гидйәрди-де, чеп элиниң гысымында чугдамланярды. Шол бада хем аңңал олары шатырдадып, билинден омурярды. Сачлы элиндәки дессәни бир силкип гойберйәрди-де, ене аңңалының дүйрләп гетирен сүнбүллерини гарбап алярды. Чеп эли мазалы доландан соң, оны режеләп, ятан дессәниң үстүнде гойярды. Кәте бир дикелип билини язярды. Эмма онуң гүнүң нирә бараны билен иши ёкды. Ол өңүндәки башы боглан бир дүйп йылгына середйәрди. Басымрак шоңа голайламагың аладасыны эдйәрди. Гөзи билен нәчерәк ораныны чаклаярды.

Бу ери хем өзболушлы фронтды. Бу ердәки «Хер гүнде йигрими сотга ормалы» диен шыгар фронтдакы «Бир әдимем ыза чекилмели дәл» диен буйрук билен деңди. Хер этмелиди, гүнделик норманы долдураймалыды. Норманы долдурып билмесең, гараңкы гижеде хем гайтмак ёкды. Шонуң үчинем норманы мазалы ярпыдан агдырман, оны агшама ченли гутаржагына мазалы

гөз етирмән, гүнортана чыкмак боланокды. Хәзир Сачлының хем бир аладасы гүнортана ченли пайының аграмыны ашыр атмакды.

Ол оран хем галан ерини гөз чени билен деңешдирип гөрди-де, ишиң аграмына ашыр атандыгына мазалы гөз етиренден соң, дынч алмак үчин сувлы күйзесидир ичи чөрекли дүвүнчегини гоян ерине барды. Пессежик йылгының көлегеси чекилип, онуң дүйбүне сүсдүрилен күйзә хем гүн гелипди. Сачлы ган ялы болан сувы ахмыр билен демине дартды. Онсоң бирки дессәни гамыш билен богуп, йылгының үстүне гойды-да, көлеге эдинди.

Хер кырк-элли әдимликде диен ялы шоңа меңзеш көлеге гөрүнйәрди. Эмма ара шейле якынам болса, оракчылар көпленч еке дынч алярдылар. Олар бидерек вагт йитирмезлик үчин, шожагаз аралыга гитмекденем маны гөзлейәрдилер, бир ере бирикселер, бири-бирини гүймәрин өйдйәрдилер. Онсоң кәте бир аралары якын геленде, бири-бирине гыгырып:

— Армавери-у!— дийип оңярдылар.

Сачлы сув билен аз-овлак чөрек ийди-де, бир дессә яныны берип гышарды. Эмма бирден уклап галаймайын диен пикир оны ене дикелмәге межбур этди. Бу ери хем фронтды, бу ери хем сөвеш постуды, бу ерде хем укламак болмаярды.

Сачлы ядавлыкдан яңа ере сиңип барярды. Ядавлык оны отурдыгыча-да бетер басмарлаярды. Туруп ишләбермәге-де халыс рагваты галманды. Ол хәзир, догрусы, дынч аланокды-да, өзүни ядавлыгың ыгтыярына бүтинлейин бермежек болуп гөрешйәрди. Ол өз яныдан «Хәъ, Сурайын янына бараян болсам, говы болжак экен» дийип пикир этди. «Хенизем болса бир пилле» дийип, ериден турмага сынанды. Эмма өзүне голайлашып гелйән хүмүрдини эшидип, гитмегини гойболсун этди. Отуран еринден өзара хүмүрдешип гелйән үч саны хошачы огланжыгы сынламага башлады. Оларың гүррүңини үнс билен диңледи. Огланжыклар дүнйәден бихабардылар. Гара чынлары билен нәмедир бир задың жеделини эдйәрдилер.

— Уруш ятя дийселер, әхли гиденлерем гелйә дийселер, сен шу гиден бугдайлык ялы демиртикенлигиң үстүнден аяк яланач йөрәп гечип билермиң?— дийип, Жумми Даянчдан сорады.

— Бетерем эдерин, нәме йөремән? — дийип, хошалы халтасының ашагында егшерилип гелйән Даянч ынамлы хем хыжувлы жогап берди.

— Эгер бир гысым атлы гарынжаны ий дийселер нәдерсиң? — дийип, Гелэме-де ондан сорады.

Даянч ене шол өңки эхеңинде жогап берди.

— Иерин!

Огланлар Даянжың сөзүне ынам этмейән ялы я-да онуң нәхили сынаглара дөз гелип билжекдигини барламак ислейән ялы, оңа ызлы-ызына сораг ягдырып башладылар. Даянч болса халтасыны дүшүрди-де, эхли диййән затларыны этмәге тайярдыгыны гөркезжек болян ялы, дишини гыжап жогап берип башлады.

— Сычан ий дийселер нәдерсиң?

— Иерин.

— Элиңи чап дийселер нәдерсиң?

— Чапарын.

— Ики элиңем чап дийселер нәдерсиң?

— Икисинем чапарын.

— Ханы чап-да онда.

— Ханы сенем илки уршы ятыр-да гиденлеңңем хеммесини гетир-дә. Онсоң гөрерсиң чапяныммы-чапмаяныммы.

Гепи асгын гелен огланлар хас элхенч шертлер гоюп башладылар.

— Аягыңы ода сокуп отур дийселер чыдармың?

— Чыдарын.

— Өзүңи янып дуран ода ур дийселер нәдерсиң?

— Урарын.

— Өләйсең нәтжек?

— Өлсем өлүп гечейин. Гиденлең бары гелсе боля.

Чагажыкларың жеделине Сачлының илки бирхили гүлкүси тутды. Эмма ол соңра элхенч бир хакыката гөз етирди. Бүтин сүңңи дыглап гитди. Бу йөне чага жедели дәлди. Олар чага ялы пикир йөретселерем, чыкарян манылары улыныңкы ялыды. Оларың илки башкы чага шертлери хем улалып, соңра айылганч затлара барып етипди. Эмма шонда-да Даянч бир сөзүнден дәнмәнди. Ёк, бу диңе чага жедели дәлди. Даянжың берйән жогаплары чага кесирлиги билен берилйән жогаплар дәлди. Ол нәме үчин шейле жогап берйәндигини билйәрди, нәмәниң хатырасына өлмекчидигини билйәрди. Онуң «Өлсем өлүп гечейин, гиденлең бары гелсе боля» диен сөзлерини эшиденде, Сачлының эндамы тикенеклэп

гитди. Онуң: «Ханы сенем уршы ятыр-да, гиденлеңңем хеммесини гетир-дә» диен хыжувлы жогабыны эшиденде, онуң шу диени хасыл болса, икиржиңленмән, хер бир зады этжекдигине ынанды.

Айылганч хакыкат Сачлының өңүнде өр-боюна галды. Ол хич вагт замананың шейле айылганчлыгына хәзиркиси ялы гөз етирмәнди. Кын замана хемме кишини өз гирдабына долап алыпды. Оглана, ула парх ёкды. Еди-секиз яшлыжа чагалар хем бүтин дүнйәниң аладасының астында егшерилишип йөрдүлер. Олар бир дөвүм чөрегиң аладасыны этмейәрдилер. Олар гүнортаның түп ыссысында ичи хошалы халтаның астында хем егшерилмейәрдилер. Олар агыр замананың йүки астында егшерилишип йөрдүлер. Өз ченлеринден агыр йүки герденлерине чекип алярдылар. Олар адамзады бетбагтлыкдан дындармак хакда пикир йөредйәрдилер. Олар кәбир адамларың пикир эдиши ялы «гайгысыз-гамсыз» чагалар дәлдилер. Олар эййәм дүнйәниң аладасыны герденлеринде чекип йөрдүлер. Олар эййәм гөреше тайярдылар. Гөрешип йөрдүлер. Оларың ерден гөтерен хер бир сүнбүли душмана окды. Эмма бу олара аз гөрүнйәрди. Олар жанларыны гурбан эдип, уршуң бир демде соңуна чыкмагың ёлуны агтарярдылар.

Сачлы огланларың жеделиниң нәме билен гутарарына гарашып билмеди. Олары мундан артык көсемәге йүреги этмеди. Өзүниң бардыгыны билдирмәге гыссанды. Бокурдагы долуп дурансоң, сесини сандырадып, зордан гыгырды.

— Даянч жан, бәрик гелиң!

Огланлар дуйдансызлыкдан яңа аңк-таңк болдулар. Тебил тапан гумружыклар ялы, бирден учуп гидибержеге меңзедилер. Сачлы гыссанды.

— Гелиң, сув ичсеңиз.

«Сув» сөзүни эшиден чагалар Сачлының янына гөвүнжең бардылар. Сачлы олара сувлы күйзәни узатды. Олар гезек-гезегине сув ичдилер. Өзлерем сув ичишип дуркалар, бири-бирине акыл өвредйәрдилер:

— Гутаржак болуп ятма-хав, эесине-де герекдир.

— Бокурдагыңы өллесең оңай, бу сув билен бири агшама ченли оңмалыдыр.

— Шу ыссыда бокурдагыңы өллесең, ганан ялы гөрәй.

Буларың улы адам ялы болуп, хондан бәрси гүрлеш-

ишлерине Сачлының хем гүлкүси тутды, хем йүреги авады. Бирбада гөрәймәге, олар ролуң сөзлерини ят тутан яшажык артистлере меңзейәрдилер. Олар кимедир бирине өйкүнип, өзлерине дүйбүнден дахылсыз сөзлери гайталашып дуран ялыдылар. Эмма, хакыкатдан велин, оларың өзлери улы адам ялы пикир йөретмәге межбур болан чагаларды.

Чагаларың өңки жеделлеринде хем, хәзирки болушларында хем адатдан дашары бир зат барды. Ине, шол адатдан дашарылык хем Сачлының эндамыны дикенеклейәрди, оны хопукдырярды, демир пенже болуп йүрегини мынчгаярды. Ол өз янындан: «Булар чагалыгы огурланан ынсан перзентлери, булар хәзир улы адам ялы пикир эдйәрлер, чагалыкларының огурланандыгына болса булар хас соң, уլалып адам боланларындан соң дүшүнип галарлар» дийип пикир этди. Йүрек авамак билен гапдалында дуран Даянжың келлесини сыпалады. Олары янына чагырып айтмак ислән задыны айтды.

— Сиз нәхак жедел эдйәңиз. Гарынжа иениң биленем, өзүңи ода ураның биленем уршы ятырып болмаз, гиденлерем гетирип болмаз. Сиз мунуң үчин этмели иши эдип йөрсүңиз ахыры. Хошаны нәче көп чөплесеңиз, шол уршуң ятмагына-да, гиденлериң гелмегине-де көмекдир. Эсгерлеримизиң чөреги көп болса, уруш зерарлы өйсүзөвзарсыз галан өзүңиз ялы чагалара иймәге чөрек тапдырса, душман бизи еңип билмез. Сиз уршуң ятмагы, гиденлериң гелмеги үчин уллакан иш битирип йөрсүңиз. Шейдип йөркәңизем, бидерек жедел эдйәрсиңиз.

— Әй, шу Геләмәниң тапян зады-да — дийип, Жүмми өзүни акламак билен болды. Эмма Даянч велин шонда-да ян берәймеди. Өзлериниңкини ёллы этмәге чалышды.

— Биз уршуң бирден ятып, хемме гиденлеңңем бирден гелмегиниң гүррүңини эдйәс ахыры. Эгер шейле болса, мен нәтмелем болса эдердим.

Сачлының йүреги гобсунып гитди. Онуң: «Вах, менем нәме этмели болса эдердим» диеси гелди. Эмма бокурдагы долуп, геплəп билмеди. Биразажыкдан соң өзүни эле алып:

— Оң үчинем көп ишлемели, ханы ишимиз билен болалың — дийди. Аңңалыны элине алып, ишине йөнелди. Огланлар хем таңрыялкасын айдып, өз угруна гитдилер.

Сачлы йүзүни галдырман хайдаярды. Алтын сүнбүллери дуйрүп йөршүне бирки гүнлүкде Гылычдан алан хатыны ятлаярды. Гылыч шол хатының бир еринде «Сачлым, екеже сүнбүли-де ыря этмән йыгнаверин, сиз бу ерде душманың нәмелер эдендигини бир гөрсеңиздиңиз. Душман бизиң гөр нәче еримизи басып алыпдыр, гөр нәче мейданларымыз вейран болупдыр. Биз энчеме гүн бәри бугдайлык мейданда сөвеш эдйәрис. Бу ерде алтын сүнбүллери ок пайхынлаяр. Сизиң хер бир сүнбүлиңизиң бу ерде окуң пайхынлан гектар ериниң хасылының дерегини тутяндыгыны унутмавериң» дийип языпды. «Хава, сүнбүллере ок дегди, эзизим — дийип, Сачлы ичинден пикирленйәрди.— Не гөзел йигитлери гөклүгинден ок орды. Инди яшажык чагалар, аял-гызлар оларың орнуны тутмалы болды, үммүлмез мейданларымызың хасылыны ок орды, инди оларың өвезини биз бир сүнбүл билен долдурмалы болдук. Геп сениң жаңында, эзизим, геп Ватаның ыкбалында, эзизим. Биз бу ерде екеже сүнбүлем ыря этмерис. Ахыры еңиш билен башың дик гайдып гелсең бор, эзизим».

17

Гүйз гүнлериниң биринде хер гезек ажы хабары илден өңүрти гаршыламага верзиш болан Гулгелдилериң машгаласына дуйдансыз шатлык гелди.

Гүн аргынлык билен башыны яссыга гоюп бярярды. Эййәм бардыгыны адамлара дуйдуран чигрек сүңңүни галпылдадып башлапды. Оба агшамың аладасы билен гама батып отырды. Бирденем дуйдансыз күкрән ерасты толкун элендирип гойберен ялы, бүтин оба сом-саяк болды.

— Нурум гелйә!— диен хабар агыздан-агза гечди. Хемме киши аяк үстүне галды. Еринден турмасы хыллалла гаррылара чеңли товсуп, даш чыкды. Бейле хабарың оба биринжи гезек дүшүшиди. Адамлар Нурум эдил даш ишикде дурандыр өйдүп даш чыкярдылар. Эмма гөзлериниң алнында диренип дуран Нурума гөзлери дүшмәнсоң, ховул-хара төверееклерине гаранжаклаярдылар-да, бири-бириниң йүзүне «Ханы Нурум?» диен маныда середишйәрдилер.

Даянч хасам алжырады. Хич затдан хабарсыз ойнап йөрен огланжык илиң сом-саяк боланыны гөрүп, адамларың гүрмегрәк ерине ылгады. Вагты билен нәмәниң

нәмедигини аңшырып билмеди. «Нурум гелйә» диен сеслер оны хасам алҗыратды. Ол өзи үчин шейле мәхрибан сөзлериң манысына вагты билен акыл етирип билмеди. Аңк-таңк болуп, төверегине гаранҗаклады. Бирденем мөңңүрип аглабереси гелди. Онуң чагалык эҗизлигини шу вагткы ялы дуян ери ёкды. Шол вагт кимдир бири онуң келлесини сыпалады.

— Нәме бейдип дурсуң? Бар ахыры, агаң гелипдир.

Даянч ёкары середенде, үстүне абанып дуран Сачлыны гөрди. Онуң немленип дуран отлуклы гөзлерине середип билмән, ене йүзүни ашак салды. Эмма шейле алҗыраңңы ягдайда келлесини сыпалан гол оңа эгсилмез гүйч-кувват берди, гөзүни ачды. Ол шобада район меркезине гидйән ёл билен мәрекеден сайланып угран эҗесини гөрди. Онуң ызындан ок болуп атылды.

Солтан Даянҗың өз ызындан етенини, өзи билен гапдаллашып йөрәп барянына дуянокды. Ол хәзир асла дүнйәден бихабарды.

Мундан үч-дөрт ай озал Нурумың уйлугындан хем чеп элинден яралы болуп, госпитала дүшендиги барада хат гелипди. Уйлукдан дүшен яра эт ярасы болуп, көп вагта чекенем болса, зыянсыз гутулып гидипди. Эмма элиндәки яра велин оны майып эдипди. Чеп элиниң аясының аркасындан орта бармагың дүйбүнден гирен ок аяның ич йүзүнден күлбикәниң үч бармак ашак янындан чыкып гидипди. Үч бармагың үчүсем хатардан чыкыпды. Олар мүдимилик юмулып галыпды. Нурум яралы боландыгы хакда язса-да, ярасының нәхилидиги хакда җикме-җик зат айтманды. Диңе уйлугымдан хем элимден еңлес яралы болдум дийип языпды. Ол муны ызындакылары ховсала дүшүрмеҗек болуп шейдипди. Эмма Солтан велин җикме-җик зат билмәнсоң, гайта, бетер ховсала дүшүпди. Нәме үчиндир, ол оглуны голсуз гөз өңүне гетирйәрди. «Демиң гелсе боля, җан балам» дийип, өз янындан худая йүзде-мүң шүкүр этсе-де, мунуң өзи өз-өзүне теселли бермек ялы бир затды. Ол оглуны голсуз гөз өңүне гетиренде, шүкүр эдишинден йүрегиниң гыйлышы мүң мертебе артыкды. Ол өз оглунын бармагына тикен урмагына-да разы дәлди. Өзүне нәче зор салса-да, муңа хич разы болуп биленокды. Ол хәзирем оглуны гаршыламага баршына дүнйәни дуянокды велин, нәме үчиндир, голсуз

оглуны гаршылажакдыгы хакдакы пикир оңа эзъет яманыны берйәрди. Ол өзи-де дуйман, айтжак сөзлерини ичинден бирсыхлы гайталаярды: «Голуңы ниределерде гоюп гелдиң, жан балам?»

«Нурумы район посёлогына голай бир ерде гаршыларын» диййип барян Солтан узак гитмели болмады. Даянч икисинин обаның ёкары четиндәки гумуң аркасына айлананларам шолды велин, Нурум билен Жерен оларың өңүнден чыкды. Нурумың ёлда Марыда дүшләп, улы аял доганыны хем алып гайданындан Солтаның хабары ёкды. Ол хәзирем диңе Нурумы гөрйәрди. Онуң ики гөзи оглуның йүзүнде болса-да, нәхилидир бир үйтгешик дуйгы билен эййәм онуң тутуш гөвресини гөзден гечирипди. Эййәм оглуның голуның ериндедигини гөрмәге хем етишипди. Ол бүтин дуркы, бүтин калбы билен йылгырып гелйән оглуны багрына басды.

— Гелдиңми, жан балам?!

Даянжам, Жеренем бири-бириңден хабарсыз оларың бөлшуна середишип дурдулар. Солтан оглундан айрылып, онуң саглыгыны сорап уграндан соң, гызыны гөрди.

— Асыл Жеренем гелдими? Сиз ниреде биригип йөрсүңиз?— диййип, онуң биленем гөрүшди. Эжесиниң гужагындан сыпан Нурум Даянжың келлесини сыпалады.

— Ери-хов, жахыл, улаляръмың?

Олар геленде, мәреке дарганаң, гайта, көпелипди. Адамларың бары Гулгелдилериң ишигиндәки алаңлыгың үстүне йыгнаныл, Нурума гарашып, дурды. Мәреке доңуп дурды, парад кабул этмәге гелйән серкердәни гаршыламак үчин нызама дуран гошун сапы ялыды. Нурумың гарасы гөрнөнден, мәреке бирден толкунып гитди. Онуң бир чети согуп, Нурума тарап уграды. Хер ким гезегине барып, Нурум билен гөрушйәрди. «Гөзүң айдың! Гелжеклериң өңүни башладыгың болсун» диен сеслер кә гаты, кә ювашжа гайталанярды. Кәте болса агы гатышыклы эндирәп чыкярды. Аяллар Нурум билен гөршүп, гыңачларының ужы билен бегенч гөзяшларыны сүпүрйәрдилер-де, яңадандан оны алар гөз билен сынлаярдылар. Бир вагткы үйрулен ялы долмач йигит сыкылыпдыр, йүзи шапалаңланыпдыр, мензи саралыпдыр. Эгниндәки ап-ак болуп гиден харбы көйнеги ясы кемериң ашагында эплем-эплем болуп дурды. Өзүне бир-

неме гинрәк гөрүнйән харбы форманың ичинден гөзлер дессине бирнеме хорланан, бирнеме аграсланан шол өңки Нурумы тапдылар. Йөне ондакы үйтгешиклик хем шобада гөзе илди. Онуң херекети ынамлыдыр, аркайынды. Онуң энчеме чаршенбәни башындан гечиренлигини хабар берйәрди. Йүзи болса шол бир мылайым йылгырыш билен доңуп галыпды. Дөшүндәки гоша орденин йылпылдысы хем шол йылгырышын шөхлеси ялы болуп дурды. Онуң херекетинде толгунманың, алжыраңлылыгың сәхелче-де аламаты ёкды. Онуң хемме киши билен яш адама меңземейән үйтгешик совукганлылык билен гөршүп йөрмеги онсузам бичак гала-гоп ягдайы башдан гечирйән адамлара оны эдил башга дүнйәден гелен адам ялы гөркезйәрди. Адамларың гөвнүне ол нәмәлим бир сыр билен югрулан ялыды. Бу душушык Нурумы ынжалдырыпды. Өз мәхрибан адамларының арасында онуң энчеме дартгынлы пурсатлары башдан гечирен нервлери ынжалыпды, рахатланыпды. Энчеме йыл бәри бирсыхлы гидип дуран адамлардан бириниң доланып гелмеги бу гүне сабырсызлык билен гарашян адамларың болса йүрегини эрсдирипди. Оларда дөрән умыт учгунжыклары оларың баржа такадынам эллеринден алыпды. Олар хәзир Нурум билен гөршүп йөрселерем, өзлерини эртирки гүн мәхрибан оглы, адамсы я-да доганы билен гөршүп йөрен халда гөз өңүне гетирйәрдилер. Гөвүнлери шол арзувлы пурсады күйсейәрди.

Нурум Аннамың тамына гирди. Оны гөрмәге гелйәнлериң болса хенизем ызы үзүленокды. Солтан олара йөрите тойпай үчин гайнадан күнжүли сөкүнден берйәрди. Геленлериң бары гелен еринде чөкйәрди. Ондан соң тамың ичинде-де, онун ишигинде-де, гечере-гояра ер ёкды. Дине тәзе гөрүшмәге гелене ёл бермек үчин кәбир адамлар еринден галач турмалы болярды.

Нурум хемише диен ялы аяк үстүндеди. Ол геленлер билен гөрүшмек үчин хер гезек еринден туруп, дыкнышып отуран адамларың арасы билен гапа барярды. Гелен тә саглык-аманлык сорап болянча, аяк үстүнде дурярды.

Илиң ахырындан диен ялы бүрны ере етәйжек болуп дуран гаррыжа аял гелди. Ол итенек-чоманак эдип, гапыдан гирди-де, элини маңлайына көлегеледип, Нурумы гөзледи. Нурум гөрүшмек үчин оңа элини узадып дурды.

— Мамагүл эже, Нурум эдил өңүнде дур. Элини узадай өңе — диййип, адамлар ерли-ерден сеслендилер.— Вах, гөргүлиниң гөзи зат гөренок-да.

Мамагүл эже сермелешдирип, Нурумың өзүне узадан элини тапды.

— Гөзүң айдың, саг-аман гелипсиң, оглум — диййип, оны гутлады. Ызынданам оңа сораг берди.— Поллы җанам гургунмы, оглум?

Отуранлар бирден ала-пакырда бердилер. Олар өз гүррүңине гүлүшйәндир өйдүп гөвнүне-де гетирмедик Мамагүл эже сорагыны довам этди.

— Гарры энесини ятлап, кәвагт бир хат язайса болмаямы? Асыл гидиши-гидиши болайды-ла баламың.

Гаррының гөзгыны кешби адамларың сесине сув сепилен ялы этди. Нурум болса оңа нәме җогап берҗегини билмеди. Оны җогапсыз галдырмагам болҗак дәлди. Шонуң үчинем ол сесиниң эхеңи билен хемме зады Мамагүл эҗә дүшүндирәйҗек болуп:

— Мамагүл эже, мен Поллы билен бир ерде болмадым — дийди.

Мамагүл эже онуң бу сөзлерине геңиргенди.

— Вий, балам, сен урша гитмәнмидиң нәме?

— Урша гиденлериң бары бир ерде болядыр өйдйәндир гөргүли — диййип, аялларың бири нәме дийҗегини билмән йылгырып дуран Нурумың дерегине дүшүндирмәге башлады.— Мамагүл эже, урша гидйәнлериң хер хайсы бир ерден чыкяр, олар бири-бирини нireден гөрсүнлер?

— Нәбилейин, балам, бир обада болсалар, бир гүн гөрмеселер, бир гүн гөрәйҗек ялы-да бири-бирини.

Оңа ягдайы дүшүндирмегиң аңсат дәлдиги гөрнүп дурды. Шонуң үчинем хич ким оңа дүшүндириш бермәге дөвталап болмады. Мамагүл эже пахырам доланып геплемеди. Элине берлен тойпайы алды-да, гитмек билен болды.

Нурумың уруш хакдакы гүррүңлери отуранларың пикир эдиши ялы дәлди. Олар Нурумың берйән гүррүңлерини гөз өңүне-де гетирип билмән, аңк болуп отырдылар. Нурум гиден мәрекәни өзүне бент эдип отуран җадыгөе меңзейәрди. Бир отураның онуң янындан галҗак гүманы ёкды.

Гараңкы мазалы гатлышандан соң, агыллык гызган гетирмәге гиден Гулгелди хем гелди. Оны бушлукчы

гиден огланлар алып гелдилер. Ол оглы билен гөрүшенден, саглык-аманлык сорашандан соң, дессине гоюн сойланыны-союлманыны сорады.

— Сен аркайын отурыбер, гоюн союлды, газанам атарылды — дийип, оңа ерли-ерден жогап бердилер. Шондан соң ол оглуның янына гечип отурды.

Шол гүн тә даң атянча, Нурумың дашының мәрекеси даргамады. Энче вагт бәри дулда тозан басып ятан патефонам орта чыкды. Сачлының йүрегини эрсдирен «Пыяла-да» янланды. Огланлар дутарам тапып гелдилер. Эмма патефон айтдырылыбам, дутар чалныбам угры болмады. Бу гүн оларың икиси хем Нурума гезек берди. Дивара сөелги дутарам гулакларыны герип, Нурумың гүррүңлерини диңлейәрди, патефонам башыны ашак салып, Нурумың гүррүңлерини диңлейәрди.

18

Гар торгайлап ягярды. Ич ишикде ачык гапыдан узаклары сынлап дуран Сачлы гар көвсарының ичинден Агачлы гумуң чала тыг болуп гөрүнйән үч аяк агажына середип дурды. Ол хәзир Гылыч билен шол яндага гиден гүнлерини ятлаярды. Хемме зат оңа эдил яп-яңы болуп гечен ялыды. Оларың фургона мүнүп гидишлерем, яндак йүклешлерем, эден гүррүңлерем бирин-бирин хакыдасына гелип дурды. Ол ой-пикире батып дуршуна бүтин дүнйәни унутды. Өзүни Гылыч билен фургона мүнүп барян халда дуйды. Гылыжың сеси гулагына гелип дуран ялы болды.

— Сениң билен хәзир түкениксиз алыслара гидип отурсамдым.

Ине, хәзир олар, догруданам, гидип отырлар. Сачлы Гылыжың йүзүнем, ак гуш ялы ялпылдап дуран Кичигырың сагрысынам гөрүп дур.

Сачлының саклап дуран хаты ере гачды-да, ол тисгинип гитди Эглип хаты алды. Оны ене бир гезек окап чыкды.

«Сачлым, салам! Мен гаты гыссанярын. Сөвеше уграҗак болуп дурун. Эййәм уграмага буйрук берилди. Йөне гарашылмадык ерден йүзе чыкан вака шу хаты язмага межбур этди. Мен Кичигыра душдум. Жикмежигини соң язарын. Хәзир болса уграмалы. Хош, сөйгүлим! Хеммелере салам айт. Инди Кичигыр билен өлсек, биле өлерис. Эмма айрылышмарыс. Гылыч. 11. 1. 45».

Сачлы бу хаты ики гүн мундан өң алыпды. Эмма ол шол гүн хем бегенипди, хем гынаныпды. Сурай Сачлының янына отурмага гелипди. Ол икиси Гылыжың хатыны окапды, сержант формалы, дөши орденли суратына гайта-гайта сын эдипдилер. Хер хайсы суратың бир тарапындан тутушып отырқалар, бирден онун диклигине ики эплененини олар дуйман галдылар. Диклигине дөвлен сурат гызларың икисинем агладыпды. Суратың дөвленине гынанан Сачлы шондан соң өзүни эле алып билмеди. Йүрегине ховсала дүшди. Ол шу ики гүнүң ичинде Гылыжың хатыны мүң мертебе окап чыкды. Суратыны элинден дүшүрмеди. Суратың йүзүнде эмеле гелен чызыга хер гезек гөзи дүшенде, йүрегини бир зат гыйып гиден ялы болды.

Сачлы хаты окап болды-да, ене сурата серетди. Сурат онуң гөзүне найынҗар ялы, нәмедир бир сырлы заты чавуш какян ялы болуп гөрүнди. Йылгырҗаклап отуран сержант йигидиң отурышында нәхилидир буйсанҗың, түкениксиз гуҗурың бардыгына гарамаздан, Сачлының гөзүне ол бойнуны буруп отуран ялы гөрүнди. Ол сурата бирсалым сын эденден соң, ене-де дашарык гарады Кебелеклэп ягян гарың арасындан нәмедир бир зат гөзледи.

Гылыжың Кичигыра душандыгы хакындакы хабара Сачлы гаты шатланыпды. Гылыжың гөкдәки арзувы ерде говшупдыр ахыры. Ол гуллуга гидели бәри, екеҗе минутам Кичигыры ядындан чыкарманды. Хер хатында онуң ягдайыны сорапды. Оңа басымрак етмек арзувы билен җошупды. Онуң Кичигыры гөренде нәхили бегенендигини гөз өңүне гетирмек кын дәлди. Гулгелдилериң машгаласында болшы ялы, Сачлы хем муңа ягшылыгың аламаты дийип гарапды. «Кичигыр хөкман Гылыҗы өз ганатында гөтерип гелер. Бу Гылыҗың ыхласының түйс ерине дүшдүгидир» дийип пикир өврүпди. Эмма нәме үчиндир, онуң бу шатлыгы узага чекмеди. Гылыҗың суратының дөвүлмеги билен башланан тукатлык оны кем-кемден басмарлады. Гүн-гүнден онуң йүрегине ховсала дүшди. Гылыжың «Инди Кичигыр билен өлсек, биле өлерис, эмма айрылышмарыс» диен сөзлери онуң калбында үйтгешик бир сырлы маны билен яңланып башлады. Бу хабар йөне бир гудрат билен сыпан хабар болаймасын, оларың икисининем биле гурбан бо-

ланыны догдук меканына етирмек учин гудрат билен бэрик учуп гайдан гуш болаймасын?

Сачлы элиндэки хата сораглы назар салды: «Эй ак ганат хатжагаз, сен оларың биле өлмек үчин тапышандыкларыны хабар бермек үчин-э гелэен дэлсиң-дэ?»

Гар овнуклап уграпды, барха газабына тутярды, бүтин төверек ак чаң болуп дурды. Сачлы чаңап дуран асманың ичинде азашып йөрен ялыды. Ол нэмедир бир зады умытсызлык билен гөзлейэрди. Ол нэме гөзлейэрди, бу уммулмез асманың ичинден ол нэме агтарярды? Бу совала ол хэзир жогап берип билжек дэлди. Онуң бейнисинде хэзир: «Сен ниреде, эзизим?» диен сораг ат чапярды. Оны болса хэзир өзи дуймаярды. Ол чаңап дуран асмандан бир зат гөзлейэндирин өйдйэрди. Ол хут шу ерден бир зат тапмак ислейэрди. Ене онуң гөзүниң өңүне ак гуш ялы болуп, Кичигырың сыраты гелди. Онуң үстүнде отуран Гылыжы гөрди. Өз янындан Кичигыра ялбарды. «Башыңа дөнейин, Кичигыр! Ак ганатларыңда гөтер-де, гетир мениң эзизими»! Бирденем ол чаңжарып дуран асманың ичинден шол гөзлейэн задыны тапды. Шол асманың йүзүнде эртекилердэки ганатлы атлар ялы болуп, ак ганатларыны герип гелйэн Кичигыр пейда болды. Онуң үстүнде болса Гылыч сержант формасында отырды. Ганатыны герип йөрен Кичигыр эдил сүйт умманында йүзүп йөрен ялыды. Бирденем Кичигырың даш-төверегинде топ оклары ярылып башлады. Кичигыр инди отлы халканың ичинде ганат герйэрди. Онуң даш-төверегинде ярылян топ окларының хер секунтда оны дике-дике этмеги мүмкинди. Сачлының йүреги агзына гелди. Ол улы ховсала билен бу ягдайың нэхили гутарарына гарашярды. Кичигырың хенизем сансыз топ окларының арасында ганатыны герип, парахат йүзүп йөршүди. Онуң ганатының эдил янжагазында ярылян топ оклары оңа кэр эденокды. Онсоң кем-кемден топ окларының ярылмасы азалып башлады. Сэхел салымдан соң Кичигыр ене асуда сүйт асманында йүзүп башлады. Сачлының гөзүне онуң үстүндэки Гылыч өзүне гел дийип эл булаян ялы болуп гөрүнди. Сачлы хыялында Гылыжың гапдалжыгына барып гонды. Оларың хер хайсы Кичигырың бир ганатында отурып, үчсүз-гыраксыз асмана сейран эдйэрдилер. Гылыч Сачлының Кичигырың ганатлары билен угурдаш яйылып ятан сачларыны

аляр-да, оны бойнуна чолаяр. Ол йылгырып отуран Гылыжың:

— Сениң билен түкениксез алыслара гидесим гелйәр — диен сөзлерини эшидйәр.

— Ине, биз арзувымызың ганатында, нирә ислесең, йөр, мен сениң хемишелик хемраң — дийип, Сачлы онуң бойнундан гужаклаяр.

Гылыч оны гужагына мәкәм гысяр. Кичигыр болса ганатларыны герип, ал-асманда парлап йөр. Гылыч Сачла ашакда яйылып ятан гиң сәхралыклары гөркезйәр.

— Ана, ол ыгшылдашып отуран бугдайлык икимизиң душушан еримиз. Ханха, сен шо-ол ерде от йыгып йөркәң, янына барыпдым. Ана, шонда хәзирким ялы, сениң сачларыны илкинжи гезек бойнума орапдым.

Кичигырың ганатының астында гар басып ятан депелер пейда боляр.

— Ана, ол ерде икимиз яндак йүкләпдик.

Кичигыр сүйт ялы айдың гижеде учуп баряр. Гылыч Сачла харбы гуллуга угранда хошлашмак үчин душушан ерлерини гөркезйәр.

— Ана, икимиз шол ерде айрылышыпдык. Ине, инди болса Кичигырың ганатында душушдык.

Кичигыр дагларың, деңизлериң үстүнден учуп гечйәрди. Гиң сәхралар, ыгшылдап отуран бугдайлык мейданлар, чемензарлыклар онуң ганатының астында акып ятырды. Сачлы өз эзизи Гылыжың гужагында, арзувы Кичигырың ганатында түкенмез алыслара сейран эдйәрди. Ол бүтин дуркы билен мүдимилигиң гужагына долупды. Оны бу ерден хич бир зат айрып билмежек ялыды. Ол бу ягдайың ахырының гутармазлыгыны ислейәрди. Ал-асманда мүдимилик ганат какып йөрмек ислейәрди.

Эмма бу мүдимилик дуйдансыз тамамланды дуруберди. Сачлының йүрегинден агыр бир зат асылып, оны ал-асмандан гүвледип алып гайдан ялы болды. Әхли арзувларының ганаты гырылды. Гүтләп ере дүшене дөнди. Ол дуйдансыз ене гайгы-хасратдан долы земине гайдып гелди. Гар хенизем шол гуюп дурды. Чал думаның ичинден хич зат сайгарып билмедик Сачлы улудан демини алды. Элиндәки сурата биыгтыяр назар салды. Йүреги ене шол совалы гайталады.

— Ниредекәң, эзизим?! — Онсоң ол хемме зат шондан чөзүлйән ялы, хыялындакы Кичигыра ялбарды, —

Вашыңа дөнейин, Кичигыр, ганатларында гөтерип гел эзизими!

Элиндәки хатың Гылыҗың иң соңкы хатыдыгыны, онуң өзи дуймаса-да, сүңңи дуйярды. Гылыҗың алысларда бир ерде эдил шунуң ялы көвсарлап ягян гарың астында Кичигырың бойнуны гуҗаклап, мүдимилик ука гиденини гөзи билен гөрмесе-де, ол доланып эзизи билен душушмаҗакдыгыны дуйярды.

Ол бүтин гөвреси билен галпылдап башлады. Аяк үстүнде дурмага меҗалының ёкдугыны дуйды. Оҗагың башына өзүни оклады-да, яссыга башыны гойды.

19

Гылыҗың Кичигыр билен гарашылмадык душушыгы гаты гысга болды. Гылыч дагы дерядан гечмәге тайярлык гөрйәрдилер. Иң соңкы табшырыклары алан Гылыч бөлүминиң топчуларының янына хайдап барярды. Топ сүйрейән атларың бири хатардан чыкыпды-да, онуң ерине тәзе ат гетирилмелиди. «Ат гелип етишдимикә, бирден бөкдәймесе ягшыдыр-ов» дийип, өз пикири билен гүмра болуп гелйән Гылыч топа гошулып дуран ата үнс бермән:

— Ат гетирдилерми? Басымрак болаверин, хәзир уграмага команда бериляек — дийип, топуң дашында гыдырданышып йөрен эсгерлере йүзленди. Эсгерлерден өңүрти оңа топа гошулып дурлан ат хокранмак билен җогап берди. Шондан соң Гылыч ата серетди, оңа гөзи каклышандан доңуп галды. Оңа тарап бойнуны узадып хокраныц дуран Кичигырды. Гылыч оны шобада танады. Оны танамазлык мүмкин дәлди. Ол «Мен Кичигыр, сен мени танаңокмы?» дийип, гепләнденем айдың айдып дурды. Гөз юмуп-ачар салым аңк-таңк болуп дуран Гылыч бирден гуҗагыны герди-де, Кичигыра тарап топулды. Онуң бойнундан гуҗаклап, йүзүни-гөзүни онуң бойнуна, маңлайына өйкашдырып башлады.

— Кичигырым! Башымың тәжи! Сен нирeден чыкдың? Асмандан индиңми? Ханы сени обада дийиәрдилер ахыры? Вах, мениң өзүм самсык, сөвеш гүни Кичигыр обада сәпҗәп гезерми дийсене! Ынха инди түйс болайды. Сөвеш ёлдашым, сырдашым! Хачан чыкдың обадан? Вах, сөзлесене, Кичигырым! Догдук мекандан, доган-гарындаш, дост-ярдан хабар бер! Какам, эҗем, җигилерим саглыкмы? Сачлымдан хабар бер! Инди ниче йыл-

дыр айра дүшелим?! Кичигырым! Кичигырым! Сөзлесене! Вепадар ёлдашым, гөр нирелерде етишдиң! Сени бир гөрмегиң арзувындадым. Ол арзувыма-да етдим. Инди маңа өлме ёкдур. Инди икимиз догдук мекана биле доланарыс. Еңиш тоюны биле тойларыс.

Гылыҗың сөзлерине дүшүнмедик, онуң болшундан маны аңмадык эсгерлер аңк болшуп дурдулар. Бу ерде үйтгешик бир сырың бардыгы беллиди. Йөне онуң нэхили сырдыгыны велин хич ким келлесине гетирип биленокды. Гылыҗың болса шол Кичигырың бойнундан гуҗаклап, маңлайларыны сыпап дуршуды. Кичигырам онуң эгинлерине маңлайыны сүртүп, сулхуп дурды. Ол җанаварда дил ёкды, оба хакда, Сачлы хакда, өзүниң уградылышы хакда, үч йыллап гечен сөвеш ёлы хакда гүррүң берерден эҗизди. Ол диңе бир зада укыплыды, маңлайыны Гылыҗың эгинлерине сүртүп, өзүниң эгсилмез мэхрини, чэксиз бегенҗини мэлим эдйэрди. Эмма онуң омузларында галан хамыт ызлары, бутларының даш йүзүнде галан чеки ызлары, гершинде, сагрысында галан ок ызлары Гылыч билен душушянча, энчеме чаршенбэни башындан гечирендигини хабар берйэрди.

Гылыч Кичигырың бойнундан гуҗакламасыны бес этди-де, гапдалында гең галышып середишип дуран ёлдашларына өврүлди. Бегенч билен олара Кичигыр хакда гысгаҗык гүррүң берди. Онуң өз байталларындан боландыгыны, өзүниң өсдүрип етишдирендигини, ол хакда хер хатында сорандыгыны, обадакыларың онуң уруша алнаныны өзүне айтман йөрендиклерини шу вагт билип галандыгыны, Кичигырың адам ялы акыллы атдыгыны айтды. Онсоң Кичигыры яңадандан хырыдар гөз билен сынлап башлады. Шобада эгер Кичигырың өзи танап хокранмадык болса я-да гаты үнс берип сын этмедик болса, бирки гезек онуң гапдалындан гечип гидени билен оны асла танап билмеҗек экендигине гөз етирди. Хемишеки булдурап дуран Кичигыр сиңир-дамар болуп галыпдыр. Гылыч билен айрылышандан соңкы бэш йылданам агдык вагт, уршуң агыр ёллары оны гаррадыпдыр. Онуң омузларындакы, бутларының йүзүндэки, сагрысындакы яра ызларына гөзи дүшен Гылыҗың йүреги гыйым-гыйым болды.

— Вах, башымың тэҗи, Кичигырым, обадан чыкалың эсли вагт гечен борлы. Солдатың дөшүндэки орденлер онуң эдерменлигинден хабар берсе, сениң бедениң

дәки яра, ягыр ызлары мүңләп километр сөвеш ёлуны геченлигинден хабар берйәр. Сениң эндамыңда дырнак ялы бир эер я чеки ызы болмалымыдыр? Сени уруш үчин дәл, той үчин беслейәрдим. Йөне мен сенден мүңде бир разы, Кичигырым! Сен түйс ёв гүнүниң ёлдашы экениң. Эндамыңа душен екеҗе яра үчин әхли эден хызматымдан разыдырын саңа.

Ол бу сөзлери айдярка, етишибилдигинден Кичигырың эндамыны сыпалашдырярды. Бу тәсин душушык, Гылыҗың Кичигыр хакдакы гүррүңи, онуң Кичигыра айдян җошгунлы сөзлери бейлеки эсгерлери хем гозгалаңа салды. Кичигыр олар үчин йөнекей бир ябылыкдан мукаддес зада өврүлди. Онуң бойнуның йүзлерини, маңлайларыны сыпалаян эллер көпелди. Эсгерлериң бири:

— Мен мунуң йөне бир ябы дәлдигини бада билдим. Эдил йүрегиндәкини билип дур. Гоша дагы хут өзи гелип гирәййәр — дийип, Кичигырың өвгүсини етирйәрди.

Башга бири:

— Гөр, сен асыл нәхили ат экениң — дийип, буйсанчлы гең галыҗылык билен онуң бойнуның йүзлерине какышдырярды.

Үчүнҗи бири:

— Ёлдаш сержант, сизиң душушайшыңызы дийсене, нәхили хезиллик — дийип, Гылыҗың гөвнүни гөтерйәрди. Кичигыр хакда җикме-җик билмек үчин сораг ягдырярды.— Бу хәзир нәче яшында болмалы? Көп мүнүпмидиңиз? Чапышыга көп гидипмидиңиз? Узакчылмыдыр?

Чын достуна говшан, бир топар мәхрибан адамың арасына дүшен Кичигырың гөзлери уйтгешик бир шугла билен учганаклап дурды. Гөвреси дикелен ялыды. Ол хәзир топа гошулгы болмадык болса, бу адамларың дашында нәхили пырланарды, шатлыгындан яңа нәхили бөкҗекләрди. Гылыч онуң үстүне мүнсе, ол нәхили оюнлар гөркезерди, нәхили ганат какарды. Эмма хәзир ягдай өз хөкмүни йөредйәрди. Кичигыры мүнүп сегретмек Гылыҗың иң белент арзувы болса-да, онуң хәзир Кичигыры мүнмек хакда пикирем этмейши ялы, Кичигыр хем учганаклабермек хакда пикирем эденокды. Ол өзүни мылайымлык билен сыпалаян адамлары җогапсыз гоймазлык үчин оларың эгнине миннетдарлык билен маңлайыны сүртйәрди хем хачан йөр дийлерине хәзир болуп дурды. Ол хәзир сөвеше гитмелидигини билйәрди.

Гылыч болса шу арада вагт тапып, Кичигыр билен душушыгы хакда Сачлысына хат язярды. Ол ики агыз сөзден ыбарат хатыны болдум эдип, адресини язан бадына, уграмага команда берилди. Гылыч дагы деря тарап сүйшүп башладылар. Асмандакы текиз гара булутлар ере гачайын диййәрди. Эргин гуршун ялы толкун атып ятан деря болса абанып гелйән булутлара овсун атяна меңзейәрди. Бу хайбатлы гөрнүш асман билен земин гапышып гелйән ялы йүрекгысгынч дуйгы дөредйәрди. Бирден үйтгешик харасат гопуп, асман-земин лерзана гелибержек ялыды.

Шол айылганч харасат Гылыч дагы деряның кенарына гелип, топа гошулгы Кичигыры әпет сала мүндүрип башланларында гопды. Душман совет гошунларының дерядан гечип башларына гарашып ятан ялы, бирден айылганч от ачып башлады. Чагба ялы ягян окуң дердинден деря ласырдап гайнаярды. Вагшыяна толкунларың, зарп билен инйән топ окларындан яңа асмана атылян фонтанларың арасы билен гайыкмыдыр-салмыдыр өңе үмзүк атышып барярды. Оларың кәсини вагшыяна толкунлар деряның кенарындан сайланан бадына демине дартса, кәсини деряны орталаберенде холтумына дыкярды. Кенардан сайланып уграян гайыкдыр салларың саны-саҗагы ёкды. Деряның ортасында болса олар илкагшамың йылдызы ялы бармак басып санаймалыды.

Гылыч дагының салы акымың угруна гыяклап барярды. Асмандан аҗал окы чагба кимин ягса-да, ерде аҗал газаны ласырдап гайнап дурса-да, нәхилидир бир гудрат олары өз пенасында саклаярды. Ахыры олар кенара алкымлап бардылар. Аңры кенара хем совет топлары ыздан аҗал окуны ягдырярды. Гылыч дагы хем кенара голайланларындан, ол ерини ока тутуп башладылар. От билен кенара чыкара ер алмалыды.

Олар илкинҗилериң хатарында кенара етдилер. Салың бир чети гумсалт кенара дирелениден, топуң аграмыны Кичигыра етирмән диен ялы гөтер-гөтер эдип, кенара чыкдылар. Аматлырак ерде орнашмак герекди. Олар ялазы кенардан элли-алтмыш әдимликдәки бәри тарапы керт болуп дуран түммеге етмәге ховлукдылар. Эмма олар шол ере барып орнашмага етишмедилер. Кичигырың эдил аягының астында ярылан топ окы оны шол бада ер багыртлатды. Ат җанавар чала бир кел-

лесини галдырҗак ялы этди-де, ымыклы сүйнди. Йигитлер деррев тиркег багларыны кесишдирдилер-де, топы дуран еринде ызына өврүп, душмана тарап от ачып башладылар.

Гылыч Кичигырың ер багыртланыны, җан беренини гөрсе-де, оңа үнс бермәге май болмансоң, хыялында онуң билен хошлашярды. «Вах, Кичигырым, арманлы өлдүң — диийип, Гылыч от ачып ятышына пикир эдйәрди.— Вепадар ёлдашым, сениң бир җаныңа мүң җан аларын. Ме, нежис душман, ал меркиңи! Кичигырым үчин! Эдениң бурнуңдан геләймезмикә, нежис!»

Гылыч дагының гапдалындан өңе сүйшүп барян эсгерлер кенарың эле алнандыгындан, душманың дерядан гечмәге инди уллакан пәсгел берип билмеҗекдигинден хабар берйәрди. Галан гошунлар гечип гутарянча, эеленен ерде пугта орнашмак, душманы ыза тесмәге меҗбур этмек герекди. Душманың окы астында, ачык мейданда Кичигырың җеседини пеналаныл, узак ятмак мүмкин дәлди. Шонуң үчинем он-он бәш әдим өң янларындакы түммеге етип, пугта орнашмагы йүрегине дүвен Гылыч:

— Өңе сүйшелиң, йигитлер! Түммеге тарап!— диийип, эсгерлерине йүзленди. Онуң шейле диийип дызына галаны хем шолды, душман гүллеси күкрегинден парран гечди. Онуң ягты дүнйәде иң соңкы гөзүне каклышан зат Кичигырың сүйнүп ятан җеседи болды. Ол чеп элини яралы күкрегине тутуп, ыраң атып дурды дүнйә саралып, Кичигырың кешби гөзүнден гайып болуп угранда, ол бар үмзүгини өңе атып, Кичигырың бойнундан гуҗаклады. Ол ёлдашының:

— Ёлдаш серҗант! — диийип гуҗаклап дураныны дуймады. Ачык гөзлери үстүне абанып дуран мәхрибан сыраты сайгармады. Ол сап-сары умманың ичинде мәхрибан ата-энесиниң, җигилериниң, эзиз Сачлысының аласармык кешбини гөрйәрди. Ол вепадар ёлдашы Кичигырың ганатларына мүнүп, мүдимилиге гайып болуп барярды...

Агшамара сөвеш кипарлады. Совет гошунлары дерядан гечип, эсли өңе гитдилер. Оймур-оймур чукурлардан, адам җесетлеринден, сандан чыкан яраглардан долы кенар гугарып диен ялы галды. Бу паҗыгалы гөрнүши ынсан назарындан гизлемек ислән ялы, тутук асман гар сепеләп башлады. Тебнгатың мымык ак дүшеги

Гылыжың, Кичигырың жесединиң үстүни өртди. Ганым душмандан азат эдилен кесеки топрагы алысдан гелен халасгәрини — Гөроглының зүрядыны Гыр аты билен билеликде эне мәхри билен эбедилик гужагына гысды.

20

Гүн гушлук галып барярды. Колхозчылар обаның сесъетим ёкарсында, район меркезине гидйән ёлуң якасындакы бугдайчылыкда ишлешип йөрдүлер. Район тарапдан ат салып гелйән Нурума гөзи дүшен колхозчылар шобада бир үйтгешиклигиң бардыгыны аңдылар. Хер ким дуран-дуран еринден улы ёла тарап йөнелип уграды. Нурумың:

— Уруш ятды, бушлук! Еңиш!— диен сөзлери болса олары эллериндәки пиллерини ташлап, ылгамага межбур этди. Колхозчыларың бары сәхел салымың ичинде улы ёлуң угруна топланды. Бири-бирини гужаклаян кимди, бири-бириниң телпегини гөге зыңян кимди. Бу ерде бири-бирини гутланлары биленем оңмадылар. Хер кимиң өз өйүндәкилери, мәхрибан адамларыны хем гутласы, бегендиреси, бегенжини биле пайлашасы гелйәрди. Инди хич кимиң гүлледен өлмежекдигини, инди гиденлериң хөкман гайдып гелжеклигини бушламак нәхили улы шатлыкды. Адамлар бу гүне нәче гарашыпдылар, адамлар бу гүни гетирмек үчин нәче кынчылыклара дөз гелипдилер. Шонуң үчинем колхозчылар дуран ерлеринден лүкгеси билен оба тарап эңдилер. Олар обада хем өе сыгмадылар. Басым колхоз правлениесиниң жайының ишигинде өз-өзүнден еңше багышланан митинг эмеле гелди. Бу гүни той этмеги йүреклерине дүвдүлер. Гоюн союлды, колхозың складындакы, гурплурак хожалыкларың дулундакы аялып йөрлен дәне хем орта чыкды. Шол гүн илкинжи гезек адамлар аркайын дем алдылар, дүнйә хут тәзеден инен ялы болдулар.

Йөне еңшиң шатлыклы хабарының ызына дүшүп, оба башга бир бетбагтлыгам гелди. Гарахассалык оба адамларыны бир янындан гыпырдып уграды. Өлйәнлериң көпүси диен ялы гарры адамларды. Оба адамлары ахмыр билен:

— Уруш-а яшларымызы гөклүгине орды, бу кеселем гожаларымыздан дындаржак — дийишйәрдилер.

Шагелди гирди болса муңа бүтинлей башгача баха берйәрди. Ол:

— Адамлар кеселден дәл, хенизем урушдан өлйәрлер — дийййәрди.— Урушдан адамлар энтеклерем өлерлер. Бу адамлар сөвешиң гызгынына хич зады дуйман йөрен адамлар-а. Уруш олара өлүмликли яра салды. Олар болса гызгынына ол яраны дуймадылар. Индем сөвеш гутарды, оларыңам эндамы совады. Инди оларың йыкылдыгы-йыкылдыгыдыр. Доланып галмаз олар.

Кеселе гаршы әхли чәрелер гөрүлйәрди. Гүнде-гүнаша диен ялы хаммам ишледилйәрди. Обадакы медпунктуң фельдшери узаклы гүнүни оба айланып гечирйәрди. Агыр сыркавлар деррев район меркезиндәки кеселхана уградылярды. Бу чәрелере гарамаздан, айылганч кеселем адамлары бир янындан шол экидип дурды.

Гарахассалыгың илкинҗи пидаларының бири хем Гылмыл хан болды. Онуң кеселләнини икинҗи гүн дуйдулар. Оба айланып йөрен фельдшер билен Язмырат онуң чатмасына барып гиренлеринде, Гылмыл хан янар одуң ичиндеди. Ол хич кими тананокды. Ягдайыны соранларында хем, ол җогап бермеди. Ол өзбашына нәмедир бир затлары самраярды. Эмма онуң нәме дийййәнине дүшүнмек мүмкин дәлди. Гылмыл ханың ягдайы гаты агыр болансоң, оны, ур-тут, район кеселханасына уґратмак билен болдулар.

Гүн эрңегини ере бериберенде, фургончы етгинҗек Гылмыл ханы алып, район меркезине ёла дүшди. Эдил шол вагт хем яшып барян гүнүң дашыны думан алып, бирден харасат гопды. Харасадың абанып гелйәнини гөрен етгинҗек ябылары гыссады. Басымраҗык район меркезине етмәге ховлукды. Эмма харасат орта ёлда онуң ызындан етди. Ховсала дүшен етгинҗек хәли-шинди ызына ганрылып, Гылмыл ханың ягдайыны барлаярды. Бир гезек ызына ганрыланда, ол район меркезине етҗек болуп ховлугып отурмагың хаҗатының ёкдугына гөз етирди. Гылмыл хан эййәм җан берипди. Ябылары гыссап барян етгинҗек район посёлогының эдил алкымҗыгындан ябылары гөни ызына өврүди-де, харасадың ичи билен оба тарап майдалына сүрүп уграды. Ол гиҗәниң бир вагты оба доланып гелди. Ол геленде, харасат ятышып, ягыш ягмага башлапды. Етгинҗек Гылмыл ханың чатмасының гапысында фургоны саклады. Ябыларыны гошдан бошатды-да, йүзүниң угруна Шагелди

гирдилере ягдайы хабар берип гечди. Эмма сыркав аялыдыр гызы билен башагай Шагелди гирди Гылмыл ханы йыгнамага вагт тапмады. Гылмыл ханың җеседи эртире ченли фургоның үстүнде ягша эзилип ятды.

* * *

Гылыҗың хаты кесиленден соң, Сачлы хич айңалып белмеди. Онуң йүрегини нәхилидир бир ховсалалы дуйгы шол бирсыхлы мынчгалап дурды. Оны хемме затдан бетер хорлаян, хемме затдан бетер эҗир берйән «Гылыч диримикә я өлүмикә?» диен пикирди. Ол бу пикирден гачярды, бу пикир болса оны бүтинлейин өз пенҗесине гысып, екеҗе секундам ынҗалык беренокды. Ол өзүниң галан өмрүниң шу сорагың җогабына баглыдыгыны бүтин дуркы билен дуйярды. Шол совалың җогабының хемме зады айгыт этҗекдигини билйәрди. Онуң дүнйәден өрки үзүлен ялыды. Онуң яшаҗакдыгыны я-да өлҗекдигини диңе шол сорагың җогабы чөзмелиди.

Ол кеселе ёлугып, башы яссыга етен гүни, өзи үчин ол совала иң соңкы айгытлы җогабы берди. Ол от ичинде ятып ятышына, өз янындан самраярды.

— Ол өлүпдир. Ол мени өз янына чагыряр. Янында-да Кичигыр ганатыны какып дур. Мен хөкман онуң янына бармалы...

Кеселхана алып гитҗек боланларында хем, ол йүреҗигинден сыздырып ялбарды.

— Мениң иң соңкы ислегими берҗай эдиң. Мени еримден гозгамаң. Мен өңи-соңы галмаҗагымы билйән. Эҗем-какам гапдалымдан айрылмасын.

Шагелди гирди гызының райыны йыкмады. Фельдшер шунча аяк диресе-де хатда Язмырада йүз тутса-да, ол гызыны кеселхана ибермәге разы болмады.

— Гөрйәңиз ахыры, ол өлмекден башга задың гүррүңини эденок. Онсоң оңа доктор, дәри-дерман нәме кәр эдер өйдйәңиз? — дийди.

Бу гүн болса ол эртирден бәри өзүни билмән ятырды. Онуң халы эрбетлешдигиче, Айбөлек эҗәниңем ягдайы агырлашярды. Сачлы билен янашык ятан Айбөлек эҗе онуң йүзүнден гөзүни айранокды. Шагелди гирди болса ики сыркавың арасында первана болуп пырланярды. Сачлының кепән додакларына нем берйәрди. Аялының бир диенини ики гайталаданокды. Даңдана голай Сачлының эгбарлап уграныны дуян Айбөлек эҗе Шагелди гирдә:

— Мени янын ятыр, баламы бир гөрейин — дийди.

Гызына етишжегини, аялынын диенини этжегини билмедик Шагелди гирди алжырады.

— Вах, балам элден гитди-ле, өвүрсене мени гападалыма — дийип, Айбөлек эже агы гатышыклы өзеленди. Эмма еке перзендинин эл-аягыны сүйндүрмек билен мешгул Шагелди гирди онун сесини эшитмеди. Айбөлек эжәнин өзи ин сонкы гүйжүни жемләп, гызына тарап өврүлди. Эййәм жан берен гызынын толкун атып ятан сачларыны элине алды.

— Гөклүгине орлан, балам,— дийип пышырдады. Сонра болса онун йүрек паралайжы сеси гоншы-голамлары оярды:

Гүлле деген сүнбүлим,
Ысгалман солан гүлүм,
Йыкылды тәк дирегим,
Параланды йүрегим.
Вах, багрым, гара багрым,
Биле газылсын габрым.

21

Сачлы билен Гылмыл ханы жайлап геленлеринден сон, Гулгелди ховут дыкмак үчин сыпал гетирмәге Агачлы гумун илерисине гитди. Эмма ол сүйр-гүнортанлар ызына бош гайдып гелди. Онун сувдан ганмайшыны гөрен Солтанын йүреги ярылара гелди.

— Сана нәме болды, не бела ёлукдын?— дийип, ховсалалы сораг берди.

Гулгелди она жогап бермегин дерегине:

— Хелей, дүшек сал — дийип буюрды. Солтанын оклан дүшегинин үстүне геченсон, сөзүнин үстүне гошды— Хелей, инди ян бердигидир эрин.

Шондан сон онун хич зат билен сери болмады. Гиже халы хасам агырлашды. Ол самраярды. Аннам билен, Гылыч билен гүрлешйәрди. Онун сөзлеринден маны алмаса-да, «Гылыч, Аннам» диен сөзлер гулагына деген Солтан бады-баран болуп зарлаярды.

— Вах, бу чагажыкларым билен гүрлешйәр велин, олар аятда дири дәлмикә?

Аннамын гелнидир гызларын хем эншешип башланыны гөрен Нурум:

— Бес эт ахыры, тапян задын нәхили?— дийип, эжесине игенйәрди.

Гижәнин бир вагты Гулгелдинин башужуны саклап

отуран машгаланың бары ука гитди. Арадан нәче вагт гечени белли дәл, олар Акгүлүң ховсалалы сесине ояндылар:

— Тураверин! Даянжың какасы хол бизиң янымызда айланып йөр. Туруң дийип, башужумызы алып дур. Кимкә дийип йүрегимиз ярылды. Гөрсек, Даянжың какасы Бекдурдының өйүми шу диййә. Оглы урушдан гелдимикә диййә. Аңк-таңк болуп дурус. Айңалмага етишмәнкәгем, хүмүр-сүмүр этди-де, өз угруна гидиберди. Биз-ә эл урмага-да горкдук. Нурум жан, өзүң етевери.

Ерли-ерден Гулгелдиниң гөзлегине чыкдылар. Ол Бекдурдыларың төверегинден тапдырмады. Обаны элек эдип, ахыры Шагелди гирдилериң ишигинде онуң ызындан етдилер. Даш ишикде Шагелди гирди онуң голтугына гирип дурды, оны өйүне гитмәге ыржак болярды. Ол болса Шагелдә бармысыңам диймән, өз угруна гүрлейәрди.

— Мен айтдым-а, хөкман Йирик огул Кичигыры мүнүп гелер дийип. Дийшим ялам болды. Серет нәхили сәпжедйә. Ана, ызына дөнүм этди.

Аңырдан хашлашып гелен Солтандыр Нурумың хер хайсы онуң бир голтугына гирди. Оны өе алып угранларында, Солтан өз-өзи билен геплешйән эхеңде:

— Бу Кичигырың дилден дүшмән отурмасы нәмекә? Сачлы пахырам ики сөзүниң биринде Кичигыр дийип гитди — дийип хүмүрдеди.

Оларың ызындан середип дуран Шагелди гирди оңа жогап берди.

— Хе-ей, Солтан гелин, сен булар ябы хакда гүррүң эдйәндирлер өйдйәңми? Кичигыр йөне бир ябы дәл, буларың дилинде, Кичигыр оларың көен арзувы ахыры. Онсоң Кичигыр буларың дилинден дүшерми?.

Гулгелдини гетирип, еринде ятырансоңлар, узаклы гижәни чирим этмән гечирдилер. Даңа голай Гулгелдиниң өзи бирнеме сусланып, ымызганан ялы этди.

Эртир ирден оны район кеселханасына угратмак билен болдулар. Бирнеме жаны рахат тапан Гулгелди кеселхана экидилжекдигини дуянда:

— Хелей, Мухамметжиги бир гетир, өлмәнкәм, гөрүп галайын — дийип, Солтандан Аннамың огулжыгыны гетирмеги хайыш этди. Онуң бу хайышындан үйтгешик бир зат аңан Солтан:

— Өзүңкем-ә бардыр, онам гетирейинми? — дийип,

оңа Даянчжыгы ятлатды. Гулгелди ахмыр билен башыны яйкады.

— Хе-ей, хелей, галян зат көпдүр дүнйәде, сен йөне шол Мухмамметжиги бир гетир, шоны бир гөрейин.

Ол агтыжагына хич зат диймеди, гөзлерини сүзүп ятышына узак вагтлап онуң башыны сыпалады. Онуң агтыгы билен хошлашдыгы бүтин дүнйә билен хошлашдыгыды.

Гулгелди кеселханада бары-ёгы дөрт гүн ятды. Бәшинжи гүн болса ир билен онуң өлди хабары гелди.

Нурум билен Солтан икиси элмыдама Гулгелдиниң янындады. Аннамың гелни билен Арзы икиси болса бу гүн орагың үстүне гөчүлип башлананы үчин, Агачлы гумуң ичлерисине күмечилиге чатма тутмага гидипди. Даянч билен Мухамметжик Акнобурың боюнда өзлери ялы чагалар билен ойнашып йөрдүлер. Өйде Сурайың еке өзүди.

Гүн гушлук галыберенде, района гиден почтальон кеселханадан гутулып чыкан Чарыны ябысының сыртына алып гелди. Оларың гелйәнини гөрен огланжыклар Акнобурың гүзерине тарап ылгадылар. Чары дагы гүзериң аңырсындан, буларам бәрсинден бардылар. Чары ябыдан сырылып дүшди-де, гүзерден сув ичмәге отурды. Шол вагт сув алмага гелен бирки саны аял Чары билен саглык-аманлык сорашды. Оңа гөзүң айдың дийди. Ызынданам оларың бири Даянжың йүрегинде беслэп дуран сорагыны берди:

— Гулгелди аганың ягдайы нәхиликә?

Чарының берен жогабы Даянжың гөзлерини гараңкыратды, эбеди гулагында галды:

— Гулгелди ага-ха гутарды.

Даянч йүзүниң угруна үйшмеленден сайланды-да, өйлерине тарап уграды. Хениз уллакан мана дүшмеседе, болмасы бир ишиң боландыгыны аңан Мухамметжигем онуң ызына дүшди. Чары дагының геленини гөрен Сурай ишиге чыкып, Даянч дагының гелерине сабырсызлык билен гарашып дурды. Ол етип гелйән Даянчдан:

— Какамың ягдайы нәхилимиш, сорадыңмы? — дийди.

Даянч оңа жогап бермегиң дерегине йүзүни саллап, өйүң аркасына айланды. Өйүң гамшына йүзүни гоюп, сессиз агламага башлады.

Сурай болса:

— Вай, какажан-эй! — дийип, ичерик күрсэп гирди.

Даянчжык какасыны иң соңкы гезек гөрүп галжак болуп, пелесаң какды. Онуң жеседини фургондан дүшүренлеринде гөрерин дийип тама эдйәрди. Эмма бу тамасы хем пуч болды. Ол тутушлыгы билен доланғы какасының йүзүни гөрүп билмеди. Ол өзүниң бу ислегини хич киме айдып билжек дәлди. Онуң шейле арзувының бардыгыны өзүнден билип, оңа какасының дидарыны гөркезжек болан адамам болмады. Даянжың какамы дашарык алып чыканларында гөрерин диен умыды хем ерине дүшмеди. Какасыны алып гитгинларында, намут галан чагажыгың йүреги гыйым-гыйым болуп гитди.

* * *

Сачлының ызысүре Айбөлек эжәни хем жайлап, ер уруп галан Шагелди гирди обадан башыны алып гидип барярды. Ол ыгшылдап отуран бугдайлыгың ичинден гечйән ёда билен йөрәп баршына, өз янындан пикир өврүйәрди. «Ине, ахыры ымыклы парахат замана гелди. Инди бугдай сүнбүллериниң мүдимилик парахат ыгшыл атдыгыдыр. Инди сарыжа билбиллериң мүдимилик парахат сайрадыгыдыр. Инди хич вагт уруш-чыгырышам болмаз. Адам адамдан сүтемем чекмез. Йөне мен велин бу замана бош гөвре болуп етдим. Мең үчин бу дүнйәниң бир жиннеклигем гызыгы галмады. Мениң бу дүнйәден өркүм үзүлди. Мениң бу дүнйәм гутарды. Бу дүнйә мени рет этди, мен инди о дүнйәмиң гамыны иейин!»

Бирден бугдайлыгың ичинден Даянжың келлеси тоңкарып гөрүнди. Шагелди гирди оны янына чагырды.

— Гел бәрик, инер, бу ерде нәме ишләп йөрсүң?

— Түммүллик баш йыгян, Шагелди ага.

Шагелди гирди Даянжың келлесини сыпады.

— Йыг, эк, ор, инер. Вах, менем сең ялы дурмуша тәзеден башлап билсемдим, инер.

Ол гөзяшыны Данчдан гизлежегем болмады, сылжагам. Сесини чыкарманам ёла дүшди. Даянч болса ол тә бугдайчылыгың ичинде гөзден йитйәнчә, онуң ызындан середип дурды.

Соң-соңлар оба Шагелди гирди Марыдакы атлы өвлүйәлериң бириниң башында мүжевүрчилик эдйәрмиш диен хабар дүшди. Шондан башга ол хакда хич ким зат эшитмедем, билмедем.

Соңы.

1968—1972